„CRITICĂ"

TH. CAPIDAN

LIMBĂ ŞI CULTURĂ

FUNDAŢIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ

LIMBĂ ȘI CULTURĂ

S'AU TRAS DIN ACEASTĂ CARTE, PE HÂRTIE VIDALON, DOUĂZECI ŞI ŞASE EXEMPLARE NEPUSE ÎN COMERŢ, NUMEROTATE DELA 1 LA 26.

TH. CAPIDAN

LIMBĂ ŞI CULTURĂ

FUNDAŢIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ
BUCUREŞTI 1943

PREFAŢĂ

In volumul de faţă, prezint câteva studii privitoare la limba noastră. O parte din ele au format obiectul unor comunicări la Academia Română. Celelalte au fost scrise ocazional, ori de câte ori mi s'a ivit prilejul să-mi exprim părerea asupra unor probleme din acest domeniu. Intre ele se găsesc şi două încercări de a prezenta personalitatea lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu *şi a lui* Sextil Puşcariu. *Ambii sunt trataţi numai din punctul de vedere al contribuţiei lor la studiul limbii.*

Toate laolaltă au la bază cercetarea fenomenului lingvistic, în legătură cu istoria şi cultura noastră.

Privind limba ca supremul instrument al conştiinţei româneşti, ea nu se înfăţişază numai ca un reflex al spiritului şi al felului de a vedea lumea, ci reprezintă şi expresia soartei noastre: numai prin limbă noi ne dăm seama de ceea ce am ajuns şi suntem în mijlocul popoarelor ce ne înconjoară. Ea ne aparţine mai mult decât orice altă moştenire spirituală, pentrucă numai în ea se resfrânge sufletul poporului nostru şi întreaga realitate a vieţii noastre spirituale.

Redate într'o formă uşoară şi fără multe alunecări în expuneri de pură specialitate, subiectele tratate pot fi citite de oricine se interesează de rolul pe care limba, ca factor de creaţie, l-a jucat în istoria şi cultura noastră naţională.

TH. CAPIDAN

LIMBĂ ȘI CULTURĂ

Printre bunurile culturale pe care și le-a putut realiza omenirea, limba ocupă un loc de frunte. Legătura ei cu cultura apare evidentă. Limba nu reprezintă numai un mediu de înțelegere între indivizi, ci servește și ca instrument de pătrundere și adâncă interpretare a vieții omenești. In această înaltă funcțiune, limba reprezintă singurul mijloc pentru formarea spiritului. Nu se poate concepe o activitate spirituală, fără ajutorul ei. Toată gândirea și creația noastră sunt legate de limba pe care o vorbim. Abia există un domeniu de cultură, în care limba să nu-și poată valorifica dreptul ei. In știință, valoarea limbii a mers atât de departe, încât pentru fiecare disciplină s'a creat o limbă specială cu terminologie proprie.

Un om care nu posedă această facultate este exclus din viața culturală. Cultura unui individ de multe ori se măsoară după forma limbii pe care o vorbește. La fel și cultura unui popor. Popoarele înapoiate n'au o limbă formată, spre a putea servi ca instrument de cultură înaintată. O limbă curentă de tip popular, săracă și mediocră, fără tradiție literară, nu este în stare să contribuie la formarea unei culturi superioare.

Intre limbă și cultură există o reciprocitate: limba ajută cultura și cultura ajută limba. In viața unei limbi se deosi-

besc de obicei două perioade de desvoltare: una de acumulare, alta de prelucrare a materialului lingvistic cu ajutorul culturii. Nenumărate sunt cazurile când cultura unui popor a fost promovată cu ajutorul limbii: în antichitate, Romanii au împrumutat, prin limbă, cultura elenă. Impreună cu ea, ei au primit ceva şi din limba greacă; însă, ca oameni cumpăniţi, s'au mărginit numai la ceea ce le trebuia: au împrumutat unele cuvinte şi s'au servit de forma internă a altora. Mai târziu, ei, la rândul lor, au exercitat, prin limbă, o înrâurire culturală asupra altor popoare. Astfel, la Germani, această înrâurire se vede astăzi în mulţimea împrumuturilor lexicale din limba latină. La noi, Românii, cultura, sub forma ei spirituală, ne-a venit, în cea mai mare parte, dela Francezi. La început, ea a fost încetăţenită, prin limbă, de straturile superioare din societatea noastră, care vorbeau şi scriau franţuzeşte. De fapt, limba noastră, din forma populară, a ajuns un instrument de cultură superioară, numai după ce ne-am creat o proză literară. Ea s'a format în mare parte sub înrâurirea limbii franceze. Urmele acestei înrâuriri în limba noastră se văd astăzi în numărul prea mare de neologisme franceze.

Exemplele de interdependenţă între limbă şi cultură s'ar putea înmulţi la infinit. Fapt este că, în latura spirituală, printre mijloacele care au contribuit la crearea şi înaintarea culturii, un rol hotărîtor l-a jucat şi limba. Iată de ce, în rândurile ce urmează, ne vom ocupa cu evoluţia şi rolul ei, ca factor de creaţie în cultura naţională.

Limba. In viaţa de relaţie, individ şi societate au creat un mijloc de înţelegere care este limba. Ea reprezintă totalitatea expresiilor verbale, pe care o colectivitate de indivizi şi le-a însuşit spre a înlesni înţelegerea între ei. Limba

nu există ca ceva deosebit în sine, ci totdeauna în mijlocul unei societăţi. In această calitate, ea s'a produs din clipa în care omul a simţit nevoia de a se apropia pe calea spiritului de semenii săi. Plecând dela această realitate, rezultă că, la fel ca orice altă activitate omenească, limba, ca act individual, se înfăţişază sub două aspecte: unul spiritual, care apare în conţinut şi constituie propriu zis fondul limbii, altul material, în formă. Ambele sunt atât de solidare între ele, încât unul nu poate exista fără celălalt. In această dublă înfăţişare, limba reprezintă un act de sinteză, în care spiritul se uneşte cu expresia, dând naştere vorbirii.

Cum şi sub ce formă s'a putut realiza, la început, prin mijlocirea graiului articulat, apropierea dela spirit la spirit, scapă cercetărilor noastre. In privinţa aceasta ştim numai că evoluţia limbii a mers paralel cu evoluţia vieţii omeneşti. De aici rezultă legătura ei intimă cu viaţa, pe care o reproduce sub toate formele ei. Ca şi viaţa, limba, începând dela forma cea mai simplă, a ajuns, prin contribuţia colectivă a tuturora, la forma cea mai complexă. Din această cauză cu greu se poate imagina că ea ar fi existat vreodată într'un punct al desvoltării sale ca ceva complet, ci numai ca un proces în continuă evoluare.

Această treptată devenire a limbii, în care totul s'a succedat pe rând, se poate observa atunci când încercăm să o studiem sub forma în care se înfăţişază într'un moment dat (static), sau în timpul desvoltării ei (diacronic). Din punctul de vedere static, orice popor de cultură dispune de mai multe forme de limbă: populară, în felul cum o cunoaştem în straturile inferioare, foarte colorată, însă cu mijloace de expresie reduse; comună, aşa cum se vorbeşte la oraşe, cu mijloace mai bogate; în fine, literară, întrebuinţată mai mult de lumea intelectuală, în care tendinţa de

a impresiona simţul artistic al vorbitorului, printr'o alegere de cuvinte şi expresii mai îngrijită şi mai nuanţată apare evidentă *). Din punct de vedere diacronic, evoluţia limbii dela o epocă la alta arată forme variate, fiecare cu modificările şi mijloacele de expresie deosebite. Iată de ce viaţa ei se caracterizează printr'un proces de necontenită desfăşurare.

Acest proces la om, spre deosebire de animal, a înaintat pe baza evoluţiei cerebrale atât de departe, încât cu drept cuvânt se poate spune că, sub raportul vieţii spirituale, omul a reuşit să iasă din rândul celorlalte animale, ajungând cununa creaţiei, numai după ce s'a făcut stăpân pe unelte, pentru munca prin care îşi asigură mijloacele de existenţă, şi pe graiul articulat, ca organ al gândirii eficiente în relaţie cu lumea înconjurătoare.

Constatarea de mai sus este de altfel întărită şi de părerea pe care învăţaţii şi-au putut-o face despre antropoide. Acestea, deşi, după om, ocupă, pe scara fiinţelor, treptele cele mai înalte, totuşi nu pot ajunge la graiul articulat, cu toate că ele au, la fel ca oamenii, percepţii şi reprezentări, de asemenea dispun de anumite organe din aparatul fonator, cu ajutorul cărora ar putea produce sunete. Lipsite de puterea de a gândi, limbajul lor reflex nu poate lua forma unei vorbiri conştiente compusă din cuvinte, ca semne cu valoare simbolică, cu ajutorul cărora ar putea evoca un obiect sau o noţiune.

Acest proces psihologic este cu putinţă numai la om şi constituie, în viaţa internă, semnul distinctiv care deosebeşte pe om de animale. Pe de altă parte, ştim că fără cuvinte nu există noţiuni, fără noţiuni nicio gândire, iar fără

*) Despre limba populară, comună, şi literară vezi la p. 56.

limbă nicio viaţă spirituală mai înaltă. Iată de ce graiul articulat la om reprezintă al doilea semn caracteristic care îl deosebeşte de animal.

Sub acest raport putem afirma că limba, în felul cum se prezintă, ca un sistem gramatical complet şi coerent, alcătuit din cuvinte, forme şi construcţiuni gramaticale, reprezintă minunea puterii de creaţie a spiritului omenesc. Cu ajutorul ei, noi putem exprima prin viu grai sau în scris toate reprezentările ce le avem în minte, precum şi tot ceea ce vrem, gândim şi simţim. Din aceasta rezultă că limba, ca expresie a spiritului şi ca mediu de înţelegere între indivizi, nu reprezintă numai un produs al minţii dar şi al tuturor facultăţilor care constituie sufletul omenesc. De aceea, la producerea fonemelor din care se formează cuvintele dintr'o limbă, alături de funcţiunile fiziologice ale organului nostru fonator, iau parte şi cele psihologice, plecând, cum am spus, dela toate acele resorturi sufleteşti, care formează viaţa noastră internă.

In felul acesta ajungem să legăm limba de sufletul omenesc şi să avem astfel în expresia noastră zilnică « grai şi suflet ». Nu există un mijloç mai desăvârşit prin supleţea şi fineţa lui, pentru comunicarea stărilor noastre sufleteşti, decât graiul omenesc.

Plecând dela acest dublu aspect al limbii, înţelegem uşurinţa cu care ne putem avânta în anumite împrejurări în sfere atât de înalte, creindu-ne o lume proprie, lumea spiritului nostru. Dacă la aceasta mai adăogăm şi partea de emoţie ce simţim când vorbim, vom înţelege că la producerea actului vorbirii, care se face prin aplicarea limbii, noi nu trebuie să ţinem seama numai de simpla formulare a ideilor, dar şi de raportul ce există între acestea şi sensibilitatea noastră. Iată de ce, la orice plăsmuire verbală,

alături de elementul logic, intervine şi elementul afectiv care dinamizează insuflând viaţă expresiei. Vorbirea, la rândul ei, ca acţiune interioară, este în stare să aprindă pasiunile provocând, în anumite împrejurări, cele mai puternice explozii chiar în sufletul indivizilor lipsiţi de temperament.

Sub această formă atât de complexă, limba nu reprezintă, cum am spus, numai minunea puterii de creaţie a spiritului omenesc, dar şi cea mai scumpă moştenire a unui popor. Nimic nu deosebeşte mai bine un popor de altele decât limba pe care o vorbeşte.

Dacă ar fi să-şi piardă tot ceea ce caracterizează viaţa lui, precum: ocupaţiunea, tradiţiile, datinele, obiceiurile şi celelalte, însă continuă să-şi păstreze numai limba, în cazul acela el rămâne totuşi deosebit de alte popoare. Atunci însă când el îşi pierde limba şi păstrează toate celelalte moşteniri, din clipa aceea îşi pierde pur şi simplu şi fiinţa. Din aceste motive se poate spune că nu există un semn mai caracteristic, după care un individ sau un popor ar putea fi identificaţi mai bine, ca limba pe care o vorbesc. Ea este adevărata lor patrie. Transmisă din generaţie în generaţie, limba ne duce înapoi cu mii de veacuri. Este destul să-i cunoaştem cuiva numai graiul, spre a-i putea descoperi neamul, ţara şi ţinutul din care face parte.

Există astăzi atâtea populaţiuni fără tradiţie istorică, al căror trecut poate fi reconstituit numai pe temeiul faptelor de limbă.

O limbă este o tradiţie. Voinţa pentru tradiţie este un element de bază al naturii omeneşti. Ea este legea stăruinţii. In niciun alt domeniu al ştiinţelor care se ocupă cu evoluţia culturii omeneşti, cum sunt: istoria, arheologia, etnografia, etc., durata şi tenacitatea tradiţiei nu se păstrează într'o măsură atât de mare, cum se arată în limba pe care o vorbim.

O probă despre aceasta ne oferă evoluţia de două ori milenară a limbii noastre materne. Răspândită pe un teritoriu atât de vast, cu dialecte care se vorbesc în ţinuturi izolate la aproape o mie de km departe de patria-mumă, ea n'a suferit, în structura ei gramaticală, aproape de loc sau foarte puţin din partea limbilor străine cu care s'a amestecat. Din aceste motive, şi ştiinţa limbii, atât ca studiu principal cât şi ca obiect auxiliar pe lângă celelalte discipline culturale, capătă o valoare extraordinar de mare, atunci când este folosită după regulele unei metode ştiinţific bine probate. In particular, când este vorba de întâmplări istorice, ea ne permite să tragem concluzii foarte utile, cu localizări şi cronologii aproximative.

Funcţiunea biologică a limbii. Dacă însă, sub scutul tradiţiei, limba, în cursul desvoltării sale, este ferită de înrâuriri mai importante în sistemul ei gramatical, din contră, în lexic, ea primeşte cuvinte străine, al căror număr, câteodată, întrece cu mult pe acela al cuvintelor indigene. In cazul acesta ea nu cedează, spre a fi înlocuită cu alta.

O limbă, oricât de amestecată ar fi, păstrează un fond indigen care se transmite din generaţie în generaţie. Această transmisiune se face din voinţa şi sentimentul individului de a vorbi limba lui tradiţională. Dacă anumite cuvinte şi chiar construcţii sintactice dispar cu timpul, fiind înlocuite cu altele străine, fonemele şi, în particular, formele gramaticale se păstrează mai mult.

Această rezistenţă a fondului indigen pleacă, pe de o parte, dela baza de articulaţie*) pe care individul vorbitor şi-o formează prin imitaţie, încă din copilărie, în

*) Despre baza de articulaţie vezi la p. 16.

limba auzită dela părinţi, pe de alta, dela substratul sufletesc din care îşi iau naştere cele mai nuanţate modificări din limbă. Aceste schimbări se produc în virtutea unui principiu, care regulează echilibrul între cele două tendinţe din limbă, anume: una de inovare, alta de nivelare, care se găsesc în continuă activitate. El are ca punct de plecare forma internă a limbii.

De aci urmează că, într'o limbă, nu cuvintele propriu zis sunt acelea care se modifică mai întâi, ci dispoziţia sufletească a individului vorbitor. Ea este aceea care provoacă schimbarea în forme noi a cuvintelor obişnuite. Fapt este că atât baza de articulaţie cât şi substratul sufletesc stau în strânsă legătură cu firea şi temperamentul individului vorbitor, iar toate laolaltă imprimă limbii acel caracter distinctiv, specific, care se vede în ceea ce de obicei numim geniul unei limbi.

Plecând dela aceste consideraţiuni, limba nu mai poate fi privită ca un simplu organism, ci ca o funcţiune. Această funcţiune nu se explică numai prin conformaţia anatomică şi funcţiunea fiziologică a organului nostru vocal, ci şi prin partea de suflet pe care fiecare din noi o pune în vorbire. Fiecare individ are limbajul lui, determinat de un anumit potenţial afectiv, în care accentul joacă un rol hotărîtor pentru armonia intonaţiei, din care rezultă ritmul, acest element fiziologic fundamental, care imprimă limbii un caracter particular.

Dar limba, ca funcţiune, sub impulsul celor doi factori, fiziologic şi psihic, s'ar opri pe loc, dacă aplicarea ei nu s'ar face în funcţie de relaţie socială. Fiindcă, dacă este adevărat că individul vorbitor creează limba, tot atât de adevărat este că societatea este aceea care o perfecţionează. Ea alege sau respinge modificările ce se nasc în limbă, după cum ele

se potrivesc sau nu cu sistemul creat de colectivitate. Efortul intelectual ce stă la baza vorbirii se produce numai din dorinţa individului de a comunica cu semenii săi. In condiţiunile acestea, cuvântul, ca fenomen psiho-fiziologic, n'ar putea găsi o întrebuinţare colectivă decât numai dacă se încadrează în sistemul verbal elaborat de societate.

In cazul acesta, fireşte, ne găsim în domeniul psihologiei sociale, iar limba, privită ca un sistem de valori, de norme şi de raporturi, reprezintă o instituţie supraindividuală, obiectivă şi socială, a cărei existenţă este asigurată prin realitatea ei funcţională.

Plecând dela această concepţie sociologică, ne putem lămuri faptul de ce în limbă, ca expresie a spiritului şi ca instrument de înaltă cultură, nu se oglindeşte numai felul particular de a gândi şi simţi al unui popor, dar şi întreaga lui structură socială. Şi, întru cât, sub presiunea unor fenomene din afară, contopiri de unităţi sociale pot avea loc în sânul aceleiaşi colectivităţi lingvistice, limba, care are un caracter discontinuu în evoluţia ei istorică, poartă întotdeauna urmele acelor fenomene. Ele se văd în tot felul de inovaţii răspândite prin împrumut.

Acest factor, socotit printre agenţii externi, joacă un rol hotărîtor în biologia limbii. Din cauza lui, cuvinte şi forme din fondul indigen dispar fără urmă. In caz de bilingvitate, adeseori dispare şi limba. Când o limbă substituie pe alta, de obicei începe cu pătura suprapusă. Numai după aceasta vine şi poporul, care trece, mai întâi, în stare de bilingvitate, după aceea în alta de monolingvitate cu limba amestecată, apoi dispare. Sub acest raport se poate spune că aproape nu există popor care să nu-şi fi schimbat odată limba. La noi, Românii, limba dacă a fost înlocuită de limba latină, pe care o vorbim astăzi. Cu toate acestea, se presupune că,

odată cu înlocuirea unei limbi, nu se pierd anumite obişnuinţe articulatorii din limba dispărută. Ceva mai mult, tendinţe vechi din limba înlocuită apar în limba învăţată. In cazul acesta se vorbeşte de ereditate în limbă, de răsunetul substratului proetnic, în fine, de revenirea unor capacităţi sau facultăţi, în virtutea cărora particularităţi de pronunţare străveche apar în limba nouă, şi aşa mai departe.

In esenţă, întreg edificiul lingvistic se întemeiază pe aceste trei principii: f i z i o l o g i c, p s i h o l o g i c, şi s o c i a l. Ele activează uniform în toate limbile, în ce priveşte direcţiunile generale, însă deosebit în materialitatea lor. Pe temeiul acestor principii, dar mai ales a celor două din urmă, psihologic — limba ca expresie — şi social — limba ca mediu de înţelegere — se lămuresc cauzele eficiente care determină c a r a c t e r u l fiecărei limbi în parte.

Forma internă a limbii. Acest caracter stă în strânsă legătură cu forma internă a limbii. Ea este elementul viu, care leagă intim limba de individ. Dacă ar lipsi această legătură, atunci limba ar fi un organism independent, în felul limbilor artificiale, pentru învăţarea căreia ar fi deajuns memoria.

Forma internă reprezintă propriu zis fondul limbii, întru cât se întemeiază pe o deosebire de gândire şi, în această calitate, poartă, pentru orice popor din lume, pecetea originalităţii lui naţionale.

Prin limbă noi ne putem da seama de ceea ce suntem în mijlocul celorlalte popoare şi, tot prin limbă, reuşim să pregătim sufletul generaţiilor mai tinere pentru o cultură şi o civilizaţie proprie. Limba este tot ceea ce aparţine mai mult unei naţiuni: în limbă se reflectă sufletul ei şi tot în ea se oglindeşte întreaga realitate a vieţii naţionale.

Dacă astăzi se ştie că nu există o relaţie între limbă şi rasă, în schimb, legătura apare evidentă între limbă şi naţiune. Toţi câţi vorbim aceeaşi limbă, ne bucurăm de aceeaşi civilizaţie, suntem părtaşi la aceeaşi cultură şi tindem să ne facem aceeaşi educaţie naţională.

Acest nou aspect al limbii în relaţie cu naţiunea, formează pentru cei ce se ocupă cu studiul ei în şcoală una dintre problemele cele mai grele. In şcoală începe să se lumineze spiritul elevilor pentru primirea ideilor generale, şi tot în şcoală începe să se afirme orientarea lor pentru viaţă. Obiectul care le ajută la această operaţiune este, de sigur, limba maternă. Ea formează spiritele, contribuie la precizarea ideilor şi ajută la desvoltarea judecăţii.

In această înaltă funcţiune, în care este vorba despre cele mai importante manifestări ale sufletului unei naţiuni, problema limbii apare sub o formă atât de complicată, încât se pare că nici popoarele cu o cultură şi civilizaţie mai înaintată n'au reuşit să găsească întotdeauna metoda cea mai potrivită, pentru o mai sigură orientare la predarea ei în şcoală. Faptul apare cu atât mai regretabil cu cât, «pentru niciun alt obiect de învăţământ, nu s'au scris şi spus lucruri mai frumoase ca pentru studiul limbii naţionale. Cu toate acestea valoarea ei pentru educaţia noastră naţională a tuturora a fost mai mult lăudată decât înţeleasă » (Weisgerber).

Revenind la forma internă a limbii, oricum am interpreta-o, ea determină felul de a gândi al fiecărui popor în parte. Aceasta se vede mai bine la însuşirea unei limbi străine. După ce am învăţat-o, noi ne-am aştepta ca, odată cu însuşirea ei, să şi putem gândi în ea. Cu toate acestea cazurile sunt foarte rare. Cei mai mulţi o vorbesc după tiparul pe care li-l oferă limba maternă. Faptul acesta se

observă chiar la limbile înrudite. Astfel, cei mai mulţi dintre noi, Românii, vorbesc franţuzeşte, gândind româneşte.

Când învăţăm o limbă străină, noi ţinem seama, de obicei, numai de modificările ei de afară. Niciodată nu ne gândim la transformările ei interne. Ce este mai rău, nici ştiinţa limbii nu s'a prea ocupat de această lature a vorbirii. Din aceste motive, întâmpinăm mari greutăţi atât la învăţarea limbilor străine cât şi la traducerea operelor literare. Aceste greutăţi provin din faptul că, dacă în schimbările externe, de formă, ne putem orienta pe baza unor norme stabilite, în cele interne, de conţinut, n'avem această posibilitate. Ultimele rămân necunoscute.

Din aceste motive, esenţialul la diversitatea ce se produce în viaţa limbilor nu trebuie căutat numai în materialul sonor, ci şi în acela al conţinutului. In această ultimă operaţie a vorbirii, apare, pentru fiecare popor în parte, un anumit fel de a concepe lumea, o anumită m e n t a l i t a t e. In ea se arată propriu zis divergenţele de esenţă şi de valoare ce există separat în orice limbă. Iată dece nu numai semnele externe deosebesc o limbă de alta, dar şi felul particular de a vedea lumea al fiecărui popor în parte.

Această deosebire nu se iveşte numai dela o limbă la alta, dar, câteodată, şi la un grup de mai multe limbi laolaltă, care, genetic, nu arată legătură între ele. Cazul cel mai tipic ni-l oferă graiurile vorbite în sud-estul european, din care face parte şi limba noastră. Ele, nefiind legate prin înrudire, arată o a f i n i t a t e, în sensul că aproape în toate se ivesc în forma lor internă unele coincidenţe şi, prin aceasta, formează un grup pentru sine, pe care lingviştii l-au numit « uniune lingvistică sud-est europeană ». Ca să ne dăm seama despre ele, este destul să arătăm că, spre a putea trece în vorbire dela una la alta, astfel cum ar fi bunăoară din limba

română în limba albaneză, sau din albaneză în limba greacă, etc., de cele mai multe ori ajunge să schimbăm numai cuvintele, fără a fi nevoie să gândim în fiecare din ele în parte, spre a alege expresiile cele mai potrivite. In felul acesta ajungem să obţinem, sub raportul formei interne, o altă limbă cu cuvintele schimbate. Această nouă posibilitate, în evoluarea unui grup de limbi, arată că principiul desvoltării locale poate înlocui câteodată pe acela al înrudirii.

In virtutea aceluiaşi principiu, afinitatea mai multor limbi se arată uneori şi în forma externă a limbii. Astfel, alături de uniunea lingvistică sud-est europeană, mai avem o «uniune lingvistică eurasiană». Aceasta din urmă se caracterizează prin faptul că deosebirea înţelesului la cuvinte se produce graţie diferenţierii fonologice ce există între consonantele tari şi între cele moi. Un cuvânt ca *gorka* (pronunţat cu *k* tare) are înţeles deosebit de acelaşi cujvânt *gork'a* (pronunţat cu *k'* înmuiat). Partea interesantă la această deosebire de sens constă în faptul că, în cuprinsul Eurasiei, ea se arată la toate limbile, fără deosebire de origine, începând dela Samoezi care trăiesc pe ţărmurile Oceanului glacial, la miazănoapte, până la Kara-Kirgizi din stepele ridicate ale Pamirului, la miazăzi. Ele au desvoltat în consonantism, pe temeiul unei tendinţe comune şi fără referire la origine, acelaşi sistem de diferenţiere fonologică (Jakobson).

Revenind la « uniunea lingvistică sud-est europeană », trebuie să recunoaştem că ea are la temelie acelaşi fel de a gândi asupra lucrurilor din afară şi aceeaşi concepţie despre viaţă, din care, mai târziu, s'a creat pentru toţi aceeaşi mentalitate. La această uniune a contribuit nu mai puţin şi baza de articulaţie. Un balcanic, atunci când se face stăpân pe una din limbile sud-est europene, reuşeşte, mai uşor decât altul, să dea sistemului fonetic direcţia din limba învă-

ţată. Din aceste motive se poate afirma cu multă probabilitate, că prima — mentalitatea — s'a putut forma sub influenţa aceleiaşi culturi şi civilizaţii, a doua — baza de articulaţie — prin bilingvism şi promiscuitate.

Modificările din limbă. Dar limba vorbită sau scrisă, nu rămâne aceeaşi. Ea se schimbă în orice clipă, luând forme deosebite. Este destul să citim câteva pagini din literatura veche, spre a ne da seama de modificările la care a fost supus graiul nostru numai în cursul câtorva veacuri. Ele se arată şi pentru intervale mai mici. Astfel, limba din prima jumătate a secolului al XIX-lea se deosebeşte de cea pe care o vorbim astăzi, după cum cea de azi se va deosebi de limba care va fi vorbită mai târziu. Această diversificare se produce peste tot, dar mai ales în elementul sonor, fonemele, care variază în pronunţare dela un individ la altul. In privinţa aceasta se poate spune că nu există vorbitor care să reproducă un fonem de două ori la fel.

Toate aceste modificări reprezintă manifestările şi realizările unor tendinţe.

Dintre acestea unele se moştenesc, altele se nasc în cursul desvoltării, sub impulsiunea unor factori interni sau externi. Este destul să ştim că, pe temeiul acestui principiu, oricare ar fi faza în care se găseşte o limbă, ea reprezintă, cu anumite modificări, continuarea fazei precedente. Astfel, limba noastră, care este o formă nouă a limbii latine, păstrează anumite tendinţe moştenite dela aceasta, dar care, în fond, vin din indoeuropeana, din care derivă limba latină.

Faptul acesta probează că, sub raportul structural, limba noastră nu reprezintă numai o formă a limbii latine, care s'a vorbit cu aproape două mii de ani înainte,

ci este continuarea limbii indoeuropene, care se va fi vorbit cu trei milenii înainte de limba latină. Astfel, la noi, este o tendință de a nu se pronunța consonantele finale la sfârșitul cuvintelor latinești. Ea se continuă și astăzi în cuvintele românești. Aici nu discutăm cauzele care au determinat producerea acestui fenomen. Ceea ce interesează în primul rând este să știm că ea este străveche, întru cât se arată în cele mai multe limbi indoeuropene. O altă tendință tot atât de veche la noi, de astădată din domeniul morfologiei, este pierderea cazurilor la flexiunea nominală. Fenomenul apare în greacă și latînă, însă impulsiunile au plecat din limba indoeuropeană. Tot în morfologie, la noi, spre deosebire de celelalte limbi romanice, vechea tendință indoeuropeană de a marca raporturile dintre cuvinte prin partea lor finală, desinența, se continuă până astăzi. Ea singură explică de ce, la flexiunea nominală, în vreme ce în celelalte limbi romanice articolul se pune înainte, cum avem bunoară în fr. *le frère*, în limba română, din contră, după: *frate-le*.

Toate aceste modificări ce se produc în continuu în limbă se succed fără încetare și constituie însăși existența ei.

Cauzele care provoacă modificările din limbă. Cauzele care dau naștere la tot felul de diversificări stau în natura individului vorbitor. Ele sunt, cum am spus, multe și explicarea lor este destul de anevoioasă. Aici ne mulțumim să arătăm că peste tot puterile generatoare de inovare și nivelare vin din două direcțiuni deosebite: una internă având ca izvor substratul sufletesc, alta externă având ca element hotărîtor factorul social. Primele sunt imperceptibile și se observă la intervale mari, ultimele apar mai evidente și pot fi surprinse cu mai multă ușurință. Toate se răspândesc prin imitație în limbă cu destulă regularitate, mai ales că ele nu se

produc în cuvinte, cum pare la prima vedere, ci în felul cum se articulează fonemele din cuvinte.

Prin urmare, modificările stau în legătură cu poziţia funcţională a organelor de articulaţie, ale căror tendinţe constituie propriu zis ceea ce de obicei numim b a z a d e a r t i c u l a ţ i e a unei limbi.

Faptul acesta a făcut pe lingviştii din perioada primelor cercetări să creadă că, la fel cu corpurile organizate, ele se nasc în virtutea unor legi, cărora li se uneşte şi conceptul de cauzalitate. Din aceste motive ei au creat, sub influenţa ştiinţelor naturale, termenul « lege fonetică », pentru schimbările de natură fiziologică, şi « analogie », pentru acele de natură psihologică. Astăzi, prin lege fonetică se înţelege o simplă « formulare care defineşte modificarea produsă în articulaţia unui fonem » (Meillet). Este de fapt o regulă în care se fixează modificarea efectuată. O astfel de formulare avem, bunoară, când spunem că *l* latin, între două vocale, se schimbă în româneşte în *r*: SALEM (ac. lui SAL) dă româneşte *sare*. Tot aşa *s* indoeuropean, între două vocale, se transformă în latineşte în *r* iar în greceşte dispare. Astfel, un cuvânt indoeuropean ca **ausōsa*, în limba latină a dat *aurora*, iar în greceşte (eol.) αὔως, cu acelaşi înţeles.

Dacă, din această definiţie, s'a evitat dinadins termenul « regulă » întrebuinţat în gramatica empirică, aceasta s'a făcut mai mult din consideraţii cu caracter metodologic şi spre a releva caracterul oarecum g e n e r a l şi c o n s t a n t al transformărilor din limbă. In felul acesta, « legea fonetică » reprezintă formularea unei modificări probată la cât mai multe cuvinte, iar « excepţia », constatarea unei abateri în cuprinsul unei legi (Pagliaro).

Revenind la cauzele care produc diversificările în limbă, mai întâi trebuie să ştim că, la un cuvânt socotit ca mijloc

nu numai de comunicarea ideilor dar şi de exprimarea sentimentelor, înţelesul sau fondul are întotdeauna precădere asupra formei. In afară de aceasta, când vorbim de schimbările ce se produc în limbă, trebuie să ţinem seamă de faptul că ele nu evoluează numai în gura unui singur individ. Toţi câţi ţinem de o comunitate lingvistică şi vorbim aceeaşi limbă contribuim cu câte ceva, creând, la diversificarea ei. Acest ceva se produce de cele mai multe ori în mod mecanic în articulaţia fonemelor. In cazul acesta, modificarea fiind numai de natură fiziologică, apare în mod inconştient. Unii lingvişti au încercat să o explice pe baza legii de minimă sforţare, împrumutată din mecanică (Sayce); alţii din motive de comoditate, un fenomen cu caracter subiectiv. Se pare totuşi că cele mai multe se datoresc accentului şi tendinţei de a vorbi cât mai expresiv.

In ce priveşte a c c e n t u l, el este, după cum se ştie, subordonant, de natura expiratorică, numit accent dinamic, şi coordonant, de natură melodică, numit ton. In cazul întâi, vocalele din silabele neaccentuate slăbesc, modificându-şi de cele mai multe ori timbrul; în cazul al doilea, se păstrează fără nicio modificare. Partea interesantă la aceste transformări constă în faptul că accentul schimbă şi baza de articulaţie, ceea ce atrage după sine o modificare a întregului sistem. Această modificare nu este de natură mecanică. Ea pleacă dela e l e m e n t u l a f e c t i v, are, prin urmare, o origine s p i r i t u a l ă. Dar cu aceasta ajungem la acţiunea sufletului, izvorul comun al tuturor inovaţiilor din limbă.

Spre a putea înţelege mai bine această acţiune a fondului asupra formei, nu trebuie să considerăm limba numai o b i e c t i v, ca un simplu mediu de împărtăşire a ideilor, ci şi s u b i e c t i v, ori de câte ori voim să exprimăm cu

ajutorul ei ceva din sufletul nostru, în care primatul de sentiment domină vorbirea curentă.

In această înaltă funcţiune, limba reprezintă o acţiune spirituală care se identifică cu expresia. Această expresie, prin trecerea ei dela individ la individ, primeşte câte ceva din licărirea şi viaţa spirituală a fiecăruia. In orice caz, ea pleacă dela v o r b i r e a i n d i v i d u a l ă.

Spre a putea înţelege rolul acestor creaţiuni individuale în modificările graiului, trebuie să cunoaştem dubla funcţiune a limbii: ca «instituţie socială» reprezentată printr'un sistem gramatical, pe care fiecare din noi îl avem în conştiinţă, şi ca « vorbire individuală », realizată prin aplicarea concretă a acestui sistem (F. de Saussure). Această aplicare este, în primul rând, activitate pur intuitivă, prin urmare artă ca fond, care, unită cu expresia ca formă, dă naştere limbii.

Orice individ care exprimă o impresie individuală, creează intuiţiuni, prin urmare produce forme de limbaj. Fiecare din ele îşi are valoarea ei artistică, asupra căreia este chemată să judece critica estetică, dar mai ales ştiinţa expresiei individuale, care este s t i l i s t i c a. De fapt stilistica este adevărata ştiinţă a limbajului, întru cât ea reprezintă contribuţia individuală a fiecărui vorbitor, iar esenţa limbii nu este decât activitate interioară, intuiţiune. Insă limba din creaţiune individuală poate deveni colectivă. In cazul acesta ea, cu o întrebuinţare obiectivă, nu este artă ci tehnică supusă evoluţiei. Cu ea se ocupă gramatica istorică, fără valorificare estetică (Vossler).

Factorul estetic apare, cum am spus, numai la aplicarea individuală a limbii, adică atunci când limba devine l i m b a j. Şi, deoarece, în această aplicare, iau parte toţi indivizii vorbitori prin creaţiunile lor proprii, uşor se poate închipui cât de mult ar câştiga studiul limbii noastre materne,

ca instituţie spirituală, dacă, urmărind direcţia acestor contribuţii, s'ar cerceta cu mai multă stăruinţă bogăţiile de resurse de care ea dispune.

Aceste resurse sunt multe.

Una din ele, care joacă un rol important în modificările din limbă, este expresivitatea.

Ea există peste tot în vorbire şi reprezintă una din problemele cele mai interesante pentru studiul trăsăturilor caracteristice din structura unei limbi, sub raportul semnificaţiilor şi al valorii. Astfel, fonemele, privite ca valori simbolice dar mai ales expresive, ne descoperă unele virtualităţi în fonologia limbii poetice care, în mod acustic, produc în noi un anumit ton de sentimente.

Nu intru aici într'un domeniu atât de delicat din fonologia limbii, de teamă să nu alunec într'o expunere unilaterală. Mă mulţumesc să afirm numai că, cu toate greutăţile ce comportă acest fel de speculaţiuni, care, câteodată, duc la abstract şi incertitudine, contribuţiile aduse, acum în urmă, de D. Caracostea în această direcţie, formează o etapă în studiul creativităţii estetice a limbii noastre materne.

In afară de foneme, expresivitatea în limbă se arată aproape la orice fel de schimbare ce se produce în cuvinte şi forme gramaticale.

Expresiv şi schimbător sunt noţiuni care aproape că se identifică în producerea faptelor de limbă. Omul primitiv, când a încercat pentru întâia dată să se servească de graiul articulat, se presupune că a ales formele cele mai expresive. Noi nu cunoaştem acest grai. Judecăm însă din resturile de limbă ce ne-au rămas din vechiul sistem indoeuropean, din care putem deduce aproape cu siguranţă că strămoşii noştri de acum patru cinci mii de ani, pentru fiecare expresie gramaticală, aveau o formă de limbă deose-

bită. Dacă în limbile moderne, bunăoară, şi chiar în cele mai multe din limbile clasice, cineva cunoscând o singură formă verbală, poate numi pe toate celelalte, în limba indoeuropeană primitivă, aceasta nu era atât de uşor. In ea aproape fiecare formă deriva dela o tulpină deosebită. Această deosebire de forme provenea de sigur din necesitatea unei vorbiri mai expresive.

Diferenţierea limbilor indoeuropene din una singură s'a produs, de sigur, din mai multe motive, însă unul dintre ele a fost şi expresivitatea. Dacă pentru noţiunea de « lup » Romanii se mulţumeau cu forma *lupus*, atât în întrebuinţare articulată cât şi nearticulată, iar dacă Grecii, la aceeaşi expresie derivată din aceeaşi rădăcină, mai adăogau la început şi un pronume demonstrativ, care, mai târziu, a devenit articol, spunând ὁ λύκος pentru simplul λύκος, aceasta o făceau de sigur numai din cauza unei mai pronunţate expresivităţi.

De altfel, Grecii antici, după cum se ştie, în toate plăsmuirile lor verbale, erau mult mai expresivi decât Romanii. In privinţa aceasta este deajuns să ne referim la cuvintele compuse. Procedeul indoeuropean al compoziţiei verbale nu s'a păstrat pretutindeni în aceeaşi proporţie. El lipseşte în limba latină în măsura în care se întâlneşte bunăoară în indiană, în slavă, în germanică, dar mai ales în greacă. In aceasta din urmă există forme de ornament şi de expresie, cum rar se întâlnesc în celelalte limbi.

Să ne gândim bunăoară la denominaţia greacă cu nume ca: Περικλῆς « peste măsură de glorios », 'Ετεοκλῆς « unul care are adevărată glorie », Διοκλῆς « înzestrat cu glorie dela Ζεύς », 'Ηρόδοτος « darul zeiţei Hera », etc. etc., (Solmsen). Din acest fel de denominaţie rezultă că toată antroponomastica elenă, prin compoziţia ei cu forme ornamentale, în care

noului născut i se urează un viitor atât de glorios, reprezintă, ca fenomen de expresivitate, probe de cele mai frumoase creații ale limbii, când este vorba să exprime idealul unui popor în tot ceea ce simte și gândește mai cu avânt.

Tot fenomenului de expresivitate, determinat firește și de alte împrejurări, se datorește evoluarea limbilor clasice, pe care le numim sintetice, în limbi moderne, cum numim majoritatea limbilor analitice. Așa dar, aproape orice modificare în limbă pleacă din nevoia unei mai pronunțate expresivități. Tot expresivității se datorește și pierderea cuvintelor vechi spre a fi înlocuite cu alte noi, în fine, crearea sinonimelor, etc.

In vorbire ca și în scris, procedeele expresive sunt oarecum evitate numai în limba oficială. Incolo, în orice plăsmuire individuală, expresivitatea constituie elementul dominant.

In concluzie, limba pe care o vorbim nu reprezintă numai un mediu de înțelegere între indivizi, ci și o nevoie de a ne exprima noi înșine. La producerea actului vorbirii, noi trebuie să ținem seama nu numai de simpla formulare a ideilor, dar și de raportul ce există între ele și sensibilitatea noastră. Aceasta însemnează că, la o plăsmuire verbală individuală, alături de elementul logic, intervine și elementul afectiv care dinamizează insuflând viață expresiei. Din acest motiv, o frază rostită individual se deosebește fundamental de una exprimată în limbajul discursiv al logicei. Ea comportă mii de variațiuni care se realizează prin tot felul de mijloace verbale. Iată dece o bună parte din cauzele care provoacă diversificările în limbă, trebuiesc înserate în cadrul esteticei și stilisticei individuale.

LIMBA NOASTRĂ NAȚIONALĂ

In ultimele două decenii, limba noastră națională, după o perioadă de relativă stabilitate, realizată prin contribuția colectivă și a scriitorilor noștri de valoare, arată unele tendințe provocate, de sigur, de stările ce au urmat imediat după realizarea unității noastre naționale. Oricum am încerca să ni le explicăm, sub unghiul manifestărilor culturale sau ca un fenomen pur lingvistic, ele există, și, în condițiunile acestea, merită să fie cunoscute mai de aproape.

Plecând dela această constatare, socotesc că în vremurile actuale, când se fac atâtea încercări pentru refacerea sufletului românesc, problema limbii ar trebui să constituie punctul central al preocupărilor noastre, mai ales fiindcă se știe cât de mult ea contribuie la întărirea sentimentului de prețuire și mândrie națională, pentru tot ceea ce un popor are mai sfânt și mai de valoare, în realizările lui spirituale.

Privind limba ca supremul instrument al conștiinței românești, ea interesează deopotrivă cultura și educația noastră națională. De aceea socotesc că nu va fi de prisos încercarea ce voi face de a vorbi despre limba noastră națională cu specială privire, în partea întâi, la raportul de relație ce există între limbă și națiune, și între limbă și spiritul sau mentalitatea unui popor, iar, în partea a doua,

referindu-mă la unele din tendințele ei actuale, între care « problema neologismului » ocupă locul de frunte.

Imi dau perfect de bine seama de greutatea acestei încercări. Totuși țin să relevez faptul, acum când și noi am reușit să ne creăm o cultură națională, că, dacă succesul unei limbi atârnă de perfecțiunea manifestărilor spirituale, în schimb, strălucirea acestor manifestări vine din anumite virtualități ale limbii, care se ivesc ori de câte ori ea reușește să îmbrace inspirația genială a unui scriitor.

Limbă și națiune. In seria grupărilor umane, limba, ca element de diferențiere, joacă un rol hotărîtor. Acest element nu pleacă numai din simpla constatare obiectivă ce o pot face indivizii vorbitori asupra varietății de grai ce există dela un popor la altul, dar și din sentimentul viu pe care îl au că limba ce o vorbesc ei nu este aceeași cu limba grupărilor vecine. Din acest sentiment se naște dorința, dar mai ales voința, de prelucrare a materialului lingvistic comun, spre a putea ajunge la făurirea unui instrument cât mai perfect de înțelegere între indivizii aceleiași grupări. Această perfecțiune rezultă, la rândul ei, din tendința ce se observă în atitudinea fiecărui vorbitor de a-și uniformiza graiul, mai cu seamă că limba, ca fenomen de creație în domeniul culturii omenești, este supusă aceluiași principiu dominant de egalare și unificare, ce se observă în orice manifestare culturală. Pe temeiul acestui principiu, graiul omenesc, oricât de variat se arată dela individ la individ, dela o regiune la alta, în fine, dela o clasă socială la alta, sfârșește, în anumite împrejurări, constituindu-se într'o limbă comună, înțeleasă de toți indivizii care țin de aceeași națiune. In aceste condițiuni, limba ajunge un mijloc care nu ajută numai la diferențierea dintre di-

versele grupări umane, dar permite unui popor să-și dea mai bine seama despre ceea ce el reprezintă în mijlocul celorlalte neamuri. Ceva mai mult, participând prin limbă la formarea aceleiași culturi și civilizații, indivizii reușesc să înțeleagă chiar legătura evidentă ce există între l i m b ă și n a ț i u n e.

Este interesant, în privința aceasta, să urmărim raportul de corelație ce există între l i m b ă și c u l t u r ă, cu urmări asupra națiunii, din epoca de formațiune a poporului român.

Când condițiunile de viață la poporul nostru, sub aspectul culturii și al civilizației, erau aceleași, atunci unitatea limbii era singurul mijloc spiritual de înțelegere între diversele populațiuni românești, răspândite în nordul și sudul Dunării. Când însă aceste condițiuni, dintr'un complex de împrejurări istorice, au dispărut, atunci existența națiunii se vedea periclitată, iar unitatea limbii amenințată. Cazul cel mai tipic ni-l oferă trecutul populațiunilor românești din sudul Dunării. Cât timp aceste populațiuni, au stat în unitate teritorială cu grupul central al românismului din nordul Dunării, făcând parte din aceeași alcătuire politico-socială, trăind în aceleași condițiuni de cultură și de civilizație și vorbind un singur grai, pe vremea aceea unitatea lor națională era garantată. Când însă, mai târziu, ele au fost nevoite să-și mute așezările în sudul peninsulei balcanice, ne mai putând trăi în aceeași zonă de cultură și civilizație cu frații lor din miazănoapte, atunci unitatea lor se vedea amenințată, iar limba expusă unei treptate dispariții. De fapt, nicăiri elementul românesc n'a fost atât de mult expus desnaționalizării prin limbă ca în această parte a peninsulei.

Aici, firește, se adeverește din nou rolul pe care îl joacă la formarea unei națiuni aspectul i s t o r i c din viața unei limbi. Intr'adevăr, în vreme ce aspectul s t a t i c servește

numai ca semn de deosebire între graiurile diferitelor grupări umane, celălalt aspect, istoric, este singurul care ajută la menţinerea unităţii naţionale. Astfel, referindu-mă din nou la populaţiunile româneşti din sudul Dunării, trebuie să recunoaştem că, atât timp cât ele n'au fost împiedecate să ia parte la evoluţia istorică a limbii noastre prin unitatea de cultură şi de civilizaţie, au reuşit să-şi păstreze unitatea lor naţională, iar misiunea lor în Istorie se identifica cu aceea a românismului de pretutindeni. Cum s'au depărtat dela această evoluţie, ele s'au văzut expuse pericolului de a-şi pierde treptat, odată cu limba, şi unitatea naţională.

Această concepţie a limbii, legată de naţiune, este relativ nouă. Ea a lipsit la popoarele antice, care au cunoscut numai noţiunea de popor. De altfel, chiar cuvântul NATIO,-ONIS, derivat din NASCOR, la început, a avut înţelesul de «naştere» sau «fătat». Din acest din urmă înţeles s'a desvoltat acela de «specie sau rasă la vite». Mai târziu, cuvântul a primit şi pe acela de «grup de indivizi născuţi în linie bărbătească din acelaşi strămoş», un fel de GENS. Iar la începutul erei creştine, NATIONES, pluralul lui NATIO, traducând pe grecescul «ta ethne», a primit înţelesul de «neamuri păgâne» în opoziţie cu neamurile creştine [1]). In condiţiunile acestea, popoarele antice, fiind lipsite de conceptul de naţiune în înţelesul modern, de grup uman conştient de descendenţa lui comună, susţinută de aceeaşi tradiţie culturală şi lingvistică, n'au ştiut să se folosească de valoarea istorică a manifestărilor culturale, dar mai ales lingvistice, care leagă pe indivizii vorbitori într'o evoluţie spirituală unitară. Din cauza aceasta ei n'au putut să se folosească nici de factorul lingvistic în formaţiunile politice, cum ne folosim noi astăzi, când dela conceptul de «popor» am trecut la acela de «naţiune»,

considerând diferitele aglomerări umane nu numai sub aspectul etnologic, n a t u r a l, dar şi sub acela istoric, s p i r i t u a l [2]).

Ca urmare a acestor stări de lucruri, în antichitate nu se manifesta niciun sentiment de prigoană în contra unei limbi străine. Este drept că poporul grec avea un dispreţ suveran pentru limbile vorbite de popoarele barbare. Dar niciodată nu s'a ridicat în contra lor ca să le suprime.

La Romani, acelaş lucru. Limba latină a stat în strânsă legătură cu istoria poporului roman. Dintr'un simplu idiom vorbit la Roma, s'a întins, odată cu lăţirea dominaţiei romane, întâi în Latium, după aceea în Italia şi, în fine, prin colonii, în întreg imperiul roman. In expansiunea ei extraordinară, limba latină a jucat un mare rol politic. Pretutindeni ea a ajutat marelui imperiu la întărirea situaţiunii lui politice şi la crearea unei culturi şi civilizaţii naţionale [3]). Insă nicăiri nu s'a semnalat ceva despre o prigoană pornită din partea stăpânirii romane în contra graiurilor locale. Pentru înlocuirea acestora pe cale naturală prin limba latină, ajungea superioritatea culturii şi a civilizaţiei, pe care Romanii o aveau şi de care se simţeau atât de mândri.

Astăzi, numai în felul acesta ne putem explica iuţeala cu care bunăoară graiurile traco-ilire din Dacia şi peninsula balcanică au dispărut, nu de moarte violentă ci de moarte naturală, în faţa limbii latine, vorbită de un număr de colonişti relativ mic. Fireşte, toate aceste tulpini traco-ilire nu erau lipsite de conştiinţa, dar mai ales de mândria că aparţineau unui neam deosebit de acela al Romanilor. Totuşi, acestei conştiinţe îi lipsea sentimentul viu al unităţii spirituale prin limbă, de care noi astăzi suntem atât de pătrunşi şi facem atâta caz, când este în joc libertatea noastră naţională.

Acest sentiment al unităţii spirituale prin limbă, care-i foarte cunoscut la popoarele moderne, mai ales dela revoluţia franceză încoace, a lipsit în tot evul mediu, nu numai din cauza concepţiei nouă despre limbă legată de naţiune, dar şi din pricina universalismului limbilor clasice, dintre care limba latină în Occident şi limba greacă în Orient aveau un caracter predominant. Alături de ele, în secolul al IX-lea, a apărut la noi în Orient o a treia limbă, paleoslava, cu caracter pur bisericesc, care s'a introdus la toate popoarele slave şi, prin Slavii din peninsula balcanică, în biserica noastră naţională.

Fireşte, pe atunci, faţă de universalismul acestor trei limbi, cu greu se putea ridica graiurile populare la gradul de limbi naţionale. Sub acest raport, prima încercare s'a făcut în Italia. Grija pe care umaniştii, imediat după Renaştere, au arătat-o pentru limba latină, cu timpul, a trecut şi asupra limbii materne, pe care, cu drept cuvânt, ei o considerau ca urmaşa celei dintâi.

Acum un nou spirit începe să se simtă în evoluţia limbii, iar sufletul naţiunii recunoaşte în limbă una din manifestările sale cele mai caracteristice. Acest nou spirit s'a ivit, mai întâi, la poporul francez, când mişcarea pentru cultivarea limbii materne a format obiectul unei îndeletniciri naţionale de stat, iar educaţia naţiunii a început să se facă prin limbă [4]). Dela Francezi a trecut la Germani.

La noi, din cauza influenţei slavone, limba noastră naţională a fost multă vreme paralizată. Numai după ce curentul slavon a început să slăbească, iar cultura din mânăstiri să dispară, întrebuinţarea ei în scris a devenit generală. Nu discutăm aici cauzele care au determinat crearea acestui curent. Fapt este că în cursul secolului al XV-lea el apare şi, treptat, scrisul romînesc începe să se răspândească, con-

tribuind la formarea unei limbi comune, din care trebuia să iasă limba literară. Aceasta s'a şi constituit, dând literaturii noastre în formaţiune un puternic impuls pentru naţionalizarea ei.

De astă dată, limba noastră naţională a trecut printr'o nouă evoluţie, determinată de mai mulţi factori interni şi externi.

Din punctul de vedere intern, fiind vorba de crearea unei limbi care să desăvârşască unirea sufletească a tuturor Românilor, limba trebuia, în primul rând, să fie unitară. Insă unitatea ei se putea realiza numai pe temeiul limbii comune, creată de vorbirea tuturora. In cazul acesta, se cereau înlăturate toate acele înrâuriri idiomatice ale graiurilor regionale, care se arătau la orice pas în cuvinte şi pronunţare. Sub acest raport, piedecile erau destul de mari, fiindcă limba noastră nu reprezintă graiul unui singur ţinut, cum ar fi bunăoară franceza sau italiana, ci este limba moştenită din primele tipărituri bisericeşti, dominată de graiul muntean.

Din punctul de vedere extern, în această din urmă evoluţie, a intervenit înrâurirea limbilor culte, în special franceza, care au contribuit şi ele la schimbarea fizionomiei limbii noastre naţionale. Cu toate acestea, în cea din urmă fază, prin care a trecut limba literară, numai înrâuririle interne au determinat caracterul ei naţional.

In legătură cu acest caracter stă şi problema raportului ce există între limba naţională şi mentalitatea unui popor.

Limba şi spiritul unui popor. Intrebarea ce se pune este de a se şti dacă în limba pe care o vorbeşte un popor se reflectează spiritul şi felul lui de a fi. Dela început trebuie

să recunoaştem că, oricare ar fi părerile exprimate până acum, este cu neputinţă să se nege partea de adevăr ce există în această chestiune. Problema în sine a fost atinsă în treacăt mai de mult, sub influenţa romantismului german, mai întâi, de Johann Gottfried Herder, în lucrarea sa « Despre originea limbii », apărută în 1772, în care a încercat să-i dea o deslegare, după o mai adâncă înţelegere a culturii naţionale. O desvoltare mai amplă a primit, însă, din partea lui W. v. Humboldt, adevăratul întemeietor al curentului idealist în cercetările lingvistice, singurul care a văzut în varietatea limbilor vorbite reflexul unei diversităţi spirituale. Inainte de a intra în fodul chestiunii, voi încerca să expun pe scurt părerile acestui genial lingvist şi profund cugetător, mai ales că astăzi, de când cu noua orientare ce s'a dat lingvisticei moderne, ele, ajungând un bun comun, sunt date de cele mai multe ori ca idei originale.

După W. v. Humboldt, nimeni nu trebuie să uite că limba îşi are fiinţa numai în individul vorbitor. Ea nu poate fi gândită decât ca ceva care trăieşte în el şi nu are propriu zis o realitate în sine. De aceea limba şi viaţa reprezintă două concepte care cu greu pot fi despărţite. Şi întru cât ea există numai în individul vorbitor, urmează că în limbă se manifestă valoarea personală a fiecăruia, cu felul de a fi al întregului popor din care face parte.

In limbă se oglindeşte deopotrivă sufletul vorbitorului celui mai genial, ca şi sufletul vorbitorului celui mai mediocru; de aceea ea reprezintă un produs al sufletului colectiv. « Particularitatea spirituală a unui popor şi evoluţia istorică a limbii pe care el o vorbeşte sunt atât de intim contopite între ele, încât ar fi destul să fie dată una, spre a putea fi derivată complet cealaltă. Fiindcă intelect şi limbă activează reciproc, creându-şi formele care le convin. De

aceea, la orice popor, limba este propriu zis expresia exterioară a spiritului său: limba lui reprezintă spiritul lui, iar spiritul lui reprezintă limba lui. Identitatea acestora apare cum nici nu s'ar putea închipui mai bine.

Cum se face de ajung ele, de fapt, la același izvor comun, de neînțeles pentru mintea noastră, rămâne un mister. Fără a putea decide asupra priorității uneia sau alteia, trebuie totuși să admitem puterea spirituală a națiunii ca principiu lămuritor și motiv hotărîtor în varietatea limbilor, fiindcă numai ea singură, n a ț i u n e a, are o existență vie și independentă, în vreme ce limba este numai inerentă » [5]).

De aceea, la o națiune « limba reprezintă organul ființei sale interne » (Die Sprache ist das Organ des inneren Seins). Ea este expresia autentică a caracterului etnic, întru cât în limbă se resfrânge până în fibrele ei cele mai intime ceea ce gândește și simte o națiune. « Fiecare limbă primește o particularitate specifică din partea națiunii, cu o acțiune care se resfrânge asupra acesteia. Caracterul național, întreținut și produs de identitatea solului și al colaborării comune, se întemeiază pe identitatea dispoziției naturale, care, de obicei, se explică din comunitatea descendenței » [6]).

Referitor la raportul ce există între limbă și gândire, după W. v. Humboldt, limba reprezintă organul creator al gândirii, formând împreună o unitate inseparabilă [7]). Cugetarea este strâns legată de vorbire. Noi vorbim chiar când medităm, deși această vorbire nu este exprimată prin sunete [8]). Din cauza aceasta vorbirea la om constituie o necesitate internă.

Din această sumară expunere a raporturilor dintre limbă și caracterul național al unui popor, rezultă că limba se prezintă ca un efect al spiritului, iar acesta ca o expresie a colectivității etnice. Această teorie a fost mai târziu îm-

brăţişată de un alt lingvist şi mare psiholog, H. Steinthal, interpretul lui W. v. Humboldt, creând şi un organ în această direcţie « Etnopsihologie, şi Lingvistică » (Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft). El a încercat să studieze spiritul unei colectivităţi cu repercusiuni asupra limbajului, deosebit de spiritul individual, admiţând existenţa unei etnopsihologii alături de psihologia individuală.

Aceste idei ale lui H. Steinthal au fost desvoltate cu unele exagerări de W. Wundt, fondatorul psihologiei experimentale, în opera lui « Die Sprache », publicată în două volume în 1900. Din nenorocire, lucrarea lui n'a prea fost bine primită de lingvişti. Unii i-au reproşat că ea conţine multă teorie şi prea puţine fapte; alţii că s'a folosit prea mult de chestiunile lingvistice pentru problemele psihologice, şi prea puţin de problemele psihologice pentru chestiunile lingvistice.

In ce priveşte spiritul colectiv faţă de cel individual, filologii din perioada psihologică nu puteau înţelege cum, în materie de modificări în limbă, alături de conştiinţa individului vorbitor singuratec, ar putea exista şi una a colectivităţii [9]). Aici, fireşte, afirmările lui W. v. Humboldt trebuiesc interpretate în sensul că, dacă este adevărat că toţi vorbitorii unei colectivităţi lingvistice iau parte la formarea limbii, totuşi forţele creatoare care constituie de fapt directivele limbii sunt incarnate în elita vorbitorilor cu simţ lingvistic. Este vorba, prin urmare, de o colectivitate electivă aşa cum rezultă de altfel, şi de felul cum se propagă inovaţiile în limbă. De aceea şi raportul de cauzalitate ce există între spiritul poporului şi între limbă, aşa cum îl cere sociologul Werner Sombart, în studiul său « Volk und Sprache » recent publicat, nu este greu de dovedit [10]).

Poporul ia parte activă la formarea limbii, iar limba, la rândul ei, exercită o influență asupra poporului. Prima înrâurire poate fi dovedită individual și istoric. Considerând limba obiectiv, din punct de vedere al materialului brut pe care îl întâlnim în dicționare, atunci, firește, cu greu vom putea găsi în ea ceva din spiritul sau sufletul cuiva. Dacă o considerăm însă subiectiv, în forma în care o întrebuințăm în fiecare clipă, ori de câte ori vroim să exprimăm câte ceva din propria noastră viață, atunci ea nu mai reprezintă simple cuvinte ci acțiune spirituală care se identifică cu expresia [11]).

Această expresie trecând dela individ la individ, dela un grup social la altul, primește câte ceva din spiritul și viața fiecăruia. Iar dacă încercăm să ne reprezentăm pe individul vorbitor nu pentru sine, ci ca o forță în dosul căriea, pe temeiul tradiției lingvistice, există o istorie de veacuri, vom înțelege câtă multă viață stă condensată în fiecare expresie [12]).

Și, la fel ca indivizii, influențează asupra limbii și diferitele epoci istorice. Orice eveniment istoric, ca și orice evoluție a limbii înrâurită de aceste evenimente stau în strânsă legătură cu spiritualitatea poporului, indiferent dacă impulsiunile creatoare vin din interiorul națiunii sau sub înrâurirea evenimentelor de afară. De aceea, orice epocă istorică lasă din trecutul și spiritul ei ceva permanent în limbă [13]). In privința aceasta, este destul să ne gândim la desfășurarea istorică a limbii noastre naționale, sub înrâurirea evenimentelor externe și reacțiunea forțelor interne, spre a ne putea da seama de toate schimbările ce s'au produs în structura limbii sub raportul lexicului, al frazeologiei și al sintaxei. Toate aceste modificări revelează, pe de o parte, legătura strânsă ce există între limbă și spiritul poporului, pe de alta, confirmă caracterul național al limbii.

Dar acţiunea creatoare a individului asupra limbii rezultă şi din atitudinea pe care el o ia faţă de imaginea lumii înconjurătoare. Scopul unei limbi nu se reduce numai la mijlocirea înţelegerii între indivizi. Ca expresie a spiritului, ea urmăreşte un ţel mult mai înalt, anume să transforme lumea haotică a sensaţiilor în lume de obiecte şi de reprezentări [14]). La această grea încercare, limba se serveşte de cuvinte care nu exprimă întotdeauna ideea, ci o invoacă prin mijlocirea unor imagini mai mult sau mai puţin imperfecte. Procedeul amintit ne arată că, în evoluţia unei limbi, un rol deosebit îl joacă imaginaţia, nu procesul de abstracţie. In cazul acesta, m e t a f o r a apare ca un mijloc obişnuit de creaţie şi de înnoire a cuvintelor [15]).

De aici rezultă că fiecare limbă numeşte în lexicul ei numai o parte din lucrurile cu care vorbitorul vine în atingere. Aceasta dovedeşte că limba, împrumutând conceptelor exprimate un conţinut particular şi propriu ei, ea îşi făureşte o imagine a lumii dintr'o atitudine spirituală care este proprie numai comunităţii etnice căreia îi aparţine. De aceea în conţinutul cuvintelor există de cele mai multe ori valori care exprimă atitudinea spirituală a întregii comunităţi lingvistice. Spre a ilustra acest fapt, ajunge să citez aici expresia verbală pentru redarea salutului obişnuit la Greci şi la Romani. In vreme ce Grecii se salutau cu cuvintele *haire! hairete!*, propriu zis « bucură-te, bucuraţi-vă », la Romani, din contră, avem *Vale! Valeas!* « fii puternic, fii sănătos ». Dintr'o parte avem reflexul unei atitudini vesele şi voioase faţă de viaţă, din altă parte, expresia unei atitudini sobre şi chibzuite. Şi tot aşa, dacă ne referim, bunăoară, la denominaţia greco-romană, despre care am vorbit în capitolul precedent (p. 20). In vreme ce Grecii, la darea unui nume pruncului nou născut, găseau întot-

deauna câte un epitet răsunător, care să exprime faima, avântul, victoria, etc., Romanii, din contră, după felul lor de a fi, erau lipsiți de acest avânt și, prin urmare, procedau în mod foarte realist. Astfel, dacă întâmplător pruncul se năștea la revărsatul zorilor, i se spunea pur și simplu LUCIUS, derivat dela LUX « lumină », cu explicația: « prima luce natus ». In timpurile mai vechi, nu se făcea nici atât. Pe atunci Romanii obișnuiau să dea copiilor nou-născuți câte un număr în loc de nume, după ordinea nașterii: Primus, Secundus, Tertius, etc. [16]).

Pentru cunoașterea raportului dintre limbă și mentalitatea unui popor se pot cita și cazuri mai practice. Astfel, între limbile vorbite există unele mai abstracte, altele mai concrete. De asemenea există limbi cu caracter static, altele cu caracter dinamic. Primele exprimă, de obicei, ceea ce rămâne stabil și durează; ultimele, evoluția lucrurilor și întâmplărilor. Deosebirea dela unele la altele constă în dinamismul acțiunii. La primele el este scăzut, la ultimele potențat. Această deosebire are, de sigur, o valoare relativă. Insă totdeauna ea pornește dela o anumită stare sufletească a vorbitorului, care se deosebește dela popor la popor.

Dar raportul dintre limbă și mentalitatea unui popor nu se arată numai izolat, la fiecare popor în parte, ci și la mai multe laolaltă. Este cazul « uniunii lingvistice sud-est europene » *. Ea cuprinde popoare de origini deosebite. Aceste popoare vorbesc totuși limbi în care se oglindește aceeași mentalitate. In această « uniune », în afară de unele tendințe, avem și un număr destul de mare de expresiuni comune. Firește, unele din ele reprezintă decalcuri dela popor la popor; dar foarte multe și-au luat naștere din

---

*) Despre care vezi p. 12

acelaşi fel de a vedea şi, mai ales, de a gândi asupra lucrurilor. Toată această mentalitate se întemeiază pe unitatea de cultură şi de civilizaţie.

Dacă, în ceea ce am spus până aici, am văzut felul cum vorbitorii sau întreaga naţiune activează la formarea limbii naţionale, nu lipsesc cazurile în care limba, odată formată, exercită o înrâurire asupra felului de a fi al vorbitorilor.

Gândirea popoarelor de cultură cu o limbă literară fixată este de foarte multe ori influenţată de aceasta. Este drept că, în cazul acesta, limbile servesc în primul rând să exprime mentalitatea vorbitorilor. Insă fiecare din ele, prin felul cum sunt constituite în sisteme bine organizate, se impune acestei mentalităţi, împrumutând gândirii forma pe care i-o dă ea [17]). Ceva mai mult, « limba poate câte odată chiar modifica şi determina mentalitatea. Astfel, obiceiul de a pune verbul la un anumit loc determină un fel special de a gândi şi ar putea avea o oarecare înrâurire asupra felului de a judeca. Gândirea franceză, engleză, germană — susţine cu drept cuvânt Vendryes — este în oarecare măsură subordonată limbii. O limbă suplă, uşoară, în care gramatica este redusă la minimum, lasă gândirea să apară în toată claritatea ei şi-i permite să se mişte liber. Din contră, gândirea se simte împiedecată de o limbă rigidă şi greoaie » [18]). Aici, fireşte, ne putem referi la orice limbă care, trecând peste stadiul ei primitiv, a ajuns la forma literară. Un exemplu tipic ne oferă deosebirea dintre greacă şi latină. Ultima a putut primi o oarecare mlădiere, târziu de tot, abia după ce primise înrâurirea limbii greceşti. In acest stadiu ea a putut influenţa, în oricât de mică măsură, şi mentalitatea romană, mai întâi, prin structura gramaticală a limbii scrise, după aceea prin bogăţia şi varietatea mijloacelor de expresie.

Din cele arătate până acum, rezultă că, dacă într'adevăr nu poate exista un raport de cauzalitate între limbă și rasă, în schimb există o legătură evidentă între limbă și națiune, prin felul cum se oglindește în limbă felul de a fi al unui popor. Toți care vorbesc aceeași limbă, iau parte la aceeași formă de cultură. In cazul acesta, dependența limbii de spiritul poporului nu poate fi tăgăduită. Limba reprezintă unul din mijloacele care permit unui popor de cultură să ia cunoștință despre el însuși [19]). Plecând dela această constatare, putem spune că limba noastră reprezintă expresia spiritului nostru. De fapt, noi și astăzi simțim în toate fibrele graiului nostru, pe de o parte bazele solide ale comunității latine, prin afinitățile pe care le arată cu celelalte limbi surori, pe de alta, rădăcinile unității românești prin ceea ce limba noastră națională are atât în construcție cât și în frazeologie deosebit de ele. In adevăr, cine cunoaște desfășurarea limbii noastre în timp, dar mai ales în spațiu, cu toate graiurile vorbite în afară de teritoriul național, rămâne uimit de semnele acestei unități în tot ceea ce limba are mai caracteristic. Această unitate, realizată în cursul atâtor veacuri, când tot felul de înrâuriri străine stânjeneau evoluția normală a limbii, pleca de sigur dela acel spirit românesc de care era însuflețită întreaga națiune.

Tendințele limbii noastre naționale. Astăzi limba noastră se găsește într'un stadiu care ne permite să ne gândim nu numai la ceea ce a fost, dar și la ceea ce va ajunge în desvoltarea ei viitoare. In consecință, plecând dela starea ei actuală, preocupările noastre vor trebui îndreptate în această direcție, mai ales că până acum, din cauza începuturilor, toate cercetările noastre au fost dominate de chestiuni cu

caracter aproape exclusiv genetic. Prin aceasta, firește, nu vreau să subestimez valoarea acestor lucrări care erau atât de necesare și la realizarea cărora am contribuit cu toții. Țin numai să afirm că istorismul limbii a preocupat atât de mult pe filologii noștri, încât nu s'a făcut aproape nicio încercare de a privi limba sub celelalte aspecte ale sale. Dacă, în stadiul cercetărilor inițiale, principiul tradițional de înrudire constituia oarecum steaua călăuzitoare în toate investigațiile noastre, astăzi, oricât de scumpă ne-ar părea ideea de descendență, privirile noastre trebuiesc îndreptate în direcția acelor tendințe, care domină formele actuale ale limbii noastre naționale.

In capitolul precedent spuneam că orice limbă vorbită este stăpânită de anumite tendințe, care provoacă tot felul de schimbări *). Unele din ele, pot fi urmărite în desvoltarea istorică a fiecărei limbi, altele însă nu. Astfel, la noi, există tendința de a pronunța, în anumite condițiuni, pe *a* latin ca *ă*. Ea constituie partea cea mai caracteristică din structura limbii noastre. Intru cât ea se arată și la Albanezi cu o răspândire mai mare decât la noi, faptul acesta ne face să presupunem că originea ei trebuie căutată în substratul traco-iliric. Partea care interesează cercetările noastre din acest punct de vedere este faptul, că impulsiunile pentru anumite tendințe pot veni din mai multe părți, dând naștere la particularități în limbă ce nu pot fi explicate prin comunitatea de origine. In cazul acesta, alături de tendințele care apropie graiul nostru de limbile romanice, există altele care îl pun alături de limbile balcanice. Se întâmplă câte odată ca ele să iasă din sfera unor uniuni lingvistice mai restrânse. Astfel, tot la noi, fenomenul alterării labialelor, care se arată

*) Vezi p. 14

în partea răsăriteană a dialectului dacoromân şi lipseşte în limbile balcanice [20]), reprezintă o particularitate foarte caracteristică din marea uniune lingvistică eurasiană.

Plecând dela constatarea că la formarea limbii noastre naţionale impulsiunile generatoare de atâtea tendinţe ne-au venit din mai multe părţi, dar mai ales din mediul sud-est european, este interesant să urmărim un moment evoluţia ei mai nouă, ce a urmat odată cu desvoltarea celorlalte limbi din sudul Dunării.

In Balcani, tendinţele pentru cultivarea limbii materne s'au ivit târziu şi în împrejurări deosebite de acelea ale popoarelor occidentale. Totuşi ele au izvorît din aceleaşi impulsiuni, îndată ce sufletul naţiunii începuse să recunoască în limbă una din manifestările naţionale cele mai evidente. Insă, în Occident, în vreme ce acest fenomen a evoluat pe cale naturală, din necesităţi pur culturale, în Balcani el a fost determinat, în parte, şi de interese politice. De fapt, aceste interese n'au lipsit nici în Occident. Astfel, la Francezi, începând dela Renaştere până târziu de tot, grija pentru unitatea şi înnobilarea limbii a constituit o îndeletnicire naţională, dar nu mai puţin şi una de stat şi politică. Statul, sub înalta ocrotire a regilor, s'a ocupat cu organizarea limbii naţionale într'o formă cât mai unitară. Mai târziu, această acţiune pentru unitatea limbii a fost dusă atât de departe încât, în 1790, Adunarea Naţională s'a văzut nevoită să adreseze tuturor provinciilor o proclamaţie, în care li se recomanda să părăsească graiurile locale, care continuau să reprezinte resturile sclaviei şi ale feodalităţii perimate (« derniers lambeaux de la féodalité et monuments de l'esclavage ») [21]). In Balcani, acţiunea factorului politic a început să se manifeste în limbă din clipa în care tendinţele de opresiune, unite, în parte, cu cele de

desnaționalizare din partea elementelor străine, luau forme din ce în ce mai agresive. Ele au deșteptat în conștiința popoarelor voința și interesul de a cunoaște mai bine ceea ce au fost în trecut, prin studiul istoriei naționale și ceea ce reprezintă în prezent, prin cultivarea limbii [22]). Pe atunci, silințele tuturora erau îndreptate asupra acestor două momente, dar mai ales asupra limbii, cu ajutorul cărora caracterul național apărea și mai evident. Dintre toți, noi Românii ne găseam într'o situație mai grea. In vreme ce Grecii și Slavii vorbeau și scriau într'o limbă susținută fără întrerupere de tradiția bisericească, la noi ea prezenta o înfățișare care nu se împăca aproape de loc cu conștiința despre originea noastră romană. Din această cauză au urmat toate acele sisteme în limba scrisă, din care ar fi putut izvorî atâtea tendințe dăunătoare pentru evoluția normală a limbii noastre naționale. Din fericire însă, la noi, după mai multe încercări neizbutite, atunci când s'a pus serios în discuție problema scrisului românesc pentru unitatea culturală a poporului român, izbânda curentului popular a fost un adevărat triumf pentru națiune. Bunul simț al scriitorilor noștri din jumătatea a doua a veacului trecut a înlăturat pentru totdeauna prăpastia ce s'ar fi deschis între popor și pătura cultă. Pericolul era cu atât mai mare cu cât, la începutul sec. al XIX-lea, începuse să se ivească pretutindeni în Balcani tendințe care duceau direct la diglosie: Slavii din sud, prin ușurința ce le oferea paleoslava bisericească, iar Grecii, prin purismul aticist moștenit în literatură și biserică. Primii au scăpat ușor de această amenințare: Sârbo-Croații, prin talentul și energia lui Vuk Karagic', care a reușit să impună, în locul limbii bisericești slavono-sârbească, graiul popular « govedarski » (limba văcarilor) cum îl numeau în batjocură adversarii curentului popular, iar Bulgarii, prin re-

forma scriitorilor dela începutul sec. al XIX-lea (P. Paisy și alții), care au luat ca normă limba vorbită de popor. Numai Grecii, din cauza unui sentiment de exagerată mândrie pentru spiritualitatea elenă, n'au putut înlătura pericolul diglosiei. Din acest motiv, la ei, în vreme ce pătura de jos vorbește o limbă izvorîtă din pulsul viu al graiului popular, din contră, pătura cultă întrebuințează o limbă artificială, un fel de floare de imitație, care n'are nicio coloare, nici parfum, pentrucă îi lipsește seva care pleacă din adâncimile graiului popular [23]). In urmă de tot, dintr'o broșură publicată de I. Tsartzanos, aflu că această diglosie a dat naștere la *triglosie*. Faptul se datorește refugiaților greci asiatici, așezați în număr mai mare prin orașe, dar mai ales în capitala țării. Ea reprezintă un amestec din limba acestora și graiul orășenesc [24]).

Dacă ne întoarcem acum la limba noastră națională și facem o comparație între ea și celelalte limbi balcanice — afară bine înțeles de limba greacă —, observăm mai întâi că tendința de uniformitate se arată la noi, mai bine decât la celelalte popoare balcanice. Faptul acesta se datorește împrejurării că la noi, în afară de particularitățile idiomatice ce deosebesc graiurile transdanubiene, în interiorul teritoriului nostru național nu există deosebiri profunde, care să modifice graiul dela o provincie la alta. Sub acest raport, limba noastră nu cunoaște deosebirile dialectale ce există la Jugoslavi între Sârbi și Croați. De asemenea nu întrebuințează două alfabete, cum fac ei: unul chirilic pentru primii și altul latin pentru ultimii. Față de Bulgari, limba noastră nu arată deosebiri de valoarea acelora care deosebesc graiul de răsărit de cel de apus, printre care pronunțarea mai deschisă sau mai închisă a lui jat este cea mai pregnantă. De asemenea noi nu mai întrebuințăm în scris

semne pentru sunete ce nu se pronunţă, cum făceam odată cu *u* scurt. La Bulgari acest sistem continuă până azi, prin întrebuinţarea fără nicio valoare a celor doi jeri dela sfârşitul cuvintelor [25]). In schimb, la noi tendinţa de a introduce cuvinte noi din limbile culte (latina, franceza), chiar atunci când nu avem nevoie de ele, a luat în ultimele două decenii proporţii îngrijorătoare. Sub acest raport, Jugoslavii ne sunt superiori, iar Bulgarii cu rusismele lor umblă pe urmele noastre. Cu aceasta ajungem la marea problemă a neologismelor.

Neologismul: naşterea lui în limbă. Problema neologismelor la noi trebuie studiată cu multă atenţiune. Ea nu poate fi deslegată numai cu articole de ziare. Fără a încerca să intru în fondul chestiunii, mă mulţumesc să adaog că întrebuinţarea lor prea deasă, aşa cum se observă azi în literatura mai nouă şi în ziare, va ajunge cu timpul să schimbe fizionomia limbii noastre naţionale. Fireşte, un popor rămas în urmă, însă care nu trăieşte izolat ci vine în atingere cu neamuri şi culturi străine, nu poate să nu primească neologisme în limbă. Excluderea lor, cum cer unii purişti, ar fi tot atât de absurdă ca înmulţirea lor la infinit. Aici, vorbind în treacăt despre această problemă, mă voi mulţumi să expun unele consideraţiuni, privind neologismul ca fenomen lingvistic în relaţie cu caracterul specific al culturii noastre naţionale.

Neologismul, ca fenomen lingvistic, rezultă, în general, din tendinţa unităţii de limbă, acolo unde există o *unitate de cultură şi de civilizaţie*. Pe temeiul acestui principiu, limbi de mare circulaţie, cum sunt franceza şi engleza, cu toate că arată structuri deosebite, se apropie între ele printr'un număr de cuvinte care au trecut dela una la alta, din cauza unităţii de cultură şi de civilizaţie. Această tendinţă este,

cum am spus, generală şi există şi în limba noastră. Ea se manifestă mai tare, ori de câte ori intervine o schimbare în condiţiunile sociale sau de cultură în care se desvoltă viaţa noastră naţională.

Astfel, pe vremea când noi am venit în atingere cu Slavii, limba noastră, din cauza aceleiaşi tendinţe întemeiată pe unitatea de cultură şi de civilizaţie, s'a apropiat de limba slavă, prin mulţimea cuvintelor comune. La fel s'au petrecut lucrurile când am venit în contact cu celelalte neamuri care aduceau câte ceva din cultura şi civilizaţia lor, cum au fost Turcii, Grecii, etc.

In vreme ce, însă, în timpurile mai vechi, modificările provocate de această tendinţă în tezaurul nostru lexical, proveneau mai mult din contactul direct al poporului cu neamurile străine, în timpurile mai nouă, ele au început să se introducă indirect în limbă din necesităţi culturale. In acest din urmă caz, astăzi, când vorbim despre tendinţa de a introduce neologisme în limbă, nu trebuie să ne referim la împrumuturile lexicale vechi, ci la cele nouă, cu toate că şi cele vechi, pentru vorbitorii de atunci, reprezennte nouă. Dintau cuvi aceasta rezultă că adevăratele neologisme şi-au făcut apariţia la noi odată cu introducerea scrisului românesc, culminând în perioada de frământare pentru pregătirea culturii şi limbii naţionale, când o bună parte dintre cuvintele orientale (slave, greceşti, turceşti, etc.,) au fost înlocuite prin împrumuturi nouă.

Pe atunci, încercarea de înnoire şi îmbogăţire a tezaurului nostru lexical pleca de sigur, din aceeaşi tendinţă a unităţii lingvistice, cerută de unitatea de cultură. Ea se putea face cu orice limbă care aducea elementele unei noi culturi şi civilizaţii. De fapt, realizarea ei la noi s'a încercat întâi cu limba greacă [26]), după aceea cu franceza

şi italiana. Din toate acestea, însă, din împrejurările cunoscute, limba franceză a fost pentru vorbitorii noştri aproape singura care putea exprima cu mai multă uşurinţă cultura şi civilizaţia, şi tot ea era aceea cu ajutorul căreia ei puteau ajunge mai uşor la nivelul gândirii moderne. De aceea introducerea ei în pătura cultă n'a întâmpinat rezistenţă. Din contră, primele lecturi ştiinţifice şi literare făcându-se în această limbă, înrâurirea ei în cuvinte şi expresii a fost şi mai mult sporită. Pe vremea aceea intensitatea culturii franceze la noi a fost atât de mare încât purtătorii ei, societatea înaltă, se obişnuise să vorbească mai mult franţuzeşte decât româneşte.

Fenomenul acesta de dualism lingvistic în cultura noastră nu trebuie interpretat ca ceva care a rezultat dintr'un sentiment de dispreţ pentru limba naţională. Nu, el era simţit ca o necesitate pentru toţi aceia care doreau să dea expresie unei gândiri mai înalte şi mai nuanţate, pe care, din nenorocire, limba noastră de atunci nu le-o putea satisface.

Acelaşi fenomen cu exagerări poate şi mai pronunţate s'a ivit în limba altor popoare cu mult mai înaintate în cultură şi civilizaţie decât noi. Este cazul să amintim în treacăt de înrâurirea franceză la poporul german. Introdusă abia la sfârşitul sec. al XVI-lea, ea a ajuns la apogeu în cursul sec. al. XVII-lea. Această înrâurire se simţea nu numai în ştiinţa şi cultura germană, dar, la clasa societăţii înalte, chiar în viaţa de toate zilele, când orice mişcare se făcea după gustul şi moda franceză. In împrejurările acelea, fireşte, limba germană nu putea rămânea neatinsă de această înrâurire. De fapt, la început, ea a primit un număr de cuvinte şi de expresii franţuzeşti atât de mare, încât, mai târziu, în a doua jumătate a sec. al XVII-lea, nu mai era

vorba de lexic ci chiar de înscăunarea ei în locul limbii germane. Astfel, în zilele unui Leibniz, care îşi publica operele în franţuzeşte, această limbă ajunsese să se introducă la Curte, la Academie, în diplomaţie, în societatea înaltă şi la cea mai mare parte din burghezime. Era vremea când Voltaire cu drept cuvânt putea să scrie dela Potsdam: « Aici sunt în Franţa! Se vorbeşte numai limba noastră. Limba germană se întrebuinţează pentru trupe şi cai. Numai în călătorie este nevoie de ea ». Iar Thomasius, acela care pentru întâia dată a introdus limba maternă în învăţământul universitar, scria la sfârşitul secolului al XVII-lea: « La noi Germanii limba franceză s'a răspândit atât de mult, încât în multe locuri chiar croitorii, copiii şi servitorimea o vorbesc destul de bine ».

La Români, pe atunci, tendinţa de a introduce cât mai multe cuvinte franţuzeşti sau chiar latineşti în limbă răspundea unei cerinţi naţionale, prin aceea că se realiza o mai mare apropiere între limba noastră şi limbile surori. Această apropiere era urmărită de principiul purismului latin, care nu se mulţumea să dovedească numai originea latină a limbii noastre, dar că această latinitate se arată în întreaga ei structură gramaticală şi, mai ales, în cuvinte.

Astăzi însă lucrurile s'au schimbat. Nimeni nu se mai îndoieşte de romanitatea limbii noastre. In afară de aceasta, toate manifestările noastre spirituale au dus la formarea unei culturi originale. Scriitorii noştri, inspirându-se din realităţile vieţii româneşti, au reuşit să creeze o literatură naţională. Forma acestei literaturi, redată în graiul popular, a ajuns treptat un izvor de vrajă pentru toate păturile noastre sociale. Astfel, pentru noi, constituie unul dintre semnele cele mai îmbucurătoare faptul că această literatură, în anii din urmă, a ridicat prestigiul limbii naţionale, în

aşa fel, încât astăzi ea a pătruns şi în societatea înaltă care, alături de franţuzeşte, citeşte câte ceva şi în româneşte.

Când ea va reuşi să se introducă ca factor de cultură şi în această societate, atunci va începe declinul neologismelor sub forma actuală. Judecând după felul cum se înfăţişază aceste cuvinte nouă la noi, întrebuinţarea lor excesivă la oraşe se arată la cele două extremităţi ale societăţii noastre, anume în societatea înaltă şi în pătura semi-cultă. La prima, în mod organic din cauza unei tradiţii culturale care s'a inspirat întotdeauna din izvorul cel mare al culturii franceze, la ultima în mod anorganic, din snobism şi inconştienţă.

Când prin talentul scriitorilor noştri de valoare, limba literară va reuşi să se introducă în lectură peste tot în societatea înaltă şi când această societate va începe să exercite o înrâurire asupra limbii comune din clasa mijlocie, atunci obişnuinţa de a evita neologismele, care se observă numai la oamenii de ştiinţă şi scriitorii de valoare, va pătrunde treptat şi în pătura semidoctă din oraşe. Pentrucă, dacă limba noastră literară îşi trage toată puterea din limba populară, în schimb, limba vorbită de pătura cultă, care este cea mai apropiată de forma literară, exercită o puternică înrâurire asupra graiului comun întrebuinţat la oraşe. Acesta, la rândul lui, prin administraţie, şcoli şi armată, influenţează asupra limbii populare.

Dar prin aceasta, fireşte, nu trebuie să se înţeleagă că neologismele vor înceta vreodată să pătrundă în limbă. Ele se vor introduce mereu, fără voia noastră şi în ciuda tuturor acelora care predică exterminarea lor. In capitolul următor «Bilingvismul la Români şi modificările din limbă», arăt pe larg căile prin care pătrund cuvintele în limbă şi mijloacele de care se servesc scriitorii şi peste tot indi-

vizii cu simţ lingvistic pentru înlocuirea formelor moştenite prin cuvinte nouă *). Totuşi trebuie să adaog că generalizarea lor este în funcţie de relaţie socială. Nu este destul ca cineva să introducă o expresie sau un cuvânt, pentru ca ele să fie imediat răspândite în limbă. Aici intervine societatea care, pe temeiul unor consideraţiuni de adaptare în limbă cu interes semantic, stilistic, dar mai ales estetic, decide dacă expresia sau cuvântul trebuiesc primite sau respinse din limbă.

Limba este un act spiritual cu care se identifică expresia, iar aceasta reprezintă o intuiţie, un act estetic. Orice frază auzită sau citită deşteaptă în noi imagini şi sentimente, devenind un moment din viaţa spirituală proprie, aşa cum a fost pentru cel care a rostit-o sau a scris-o. In condiţiunile acestea, alegerea expresiei atârnă, la fel ca în artă, atât de calitatea ei cât şi de măsura în care simţul lingvistic (talentul de limbă) este desvoltat la vorbitor. Dacă se întâmplă ca şi una şi alta să ajute la răspândirea ei, atunci ea uşor îşi face drum în limbă. In cazul contrariu, rămâne o simplă încercare, fără putere de circulaţie. Astfel de încercări s'au făcut şi la noi, mai ales în epoca de formaţie a limbii literare, mult mai multe decât în alte limbi. Spre a ne încredinţa despre aceasta, ajunge să citim o pagină, două din operele scriitorilor de pe la mijlocul secolului al XIX-lea. In acestea vom întâlni multe neologisme, din care însă astăzi numai câteva au rămas în limbă; celelalte au dispărut.

Este drept că în desfăşurarea istorică a unei limbi există perioade agitate, când tendinţa pentru modificările lexicale se arată mai pronunţată, şi altele mai liniştite, în care aceasta

*) Vezi p. 59.

aproape că nu există. In cazul întâi, s'au ivit reacţiuni care au dus la stăvilirea modificărilor operate. Fenomenul, într'o formă sau alta, s'a produs în evoluţia aproape a celor mai multe limbi culte. In cursul sec. al XVII-lea, atât Francezii cât şi Germanii au fondat societăţi literare pentru purificarea limbii. In Franţa, admiraţia pentru cultura clasică a atras după sine mai întâi o mare afluenţă de cuvinte latine, după aceea, de elemente din limbile moderne, în special de origine italiană. Această mulţime de neologisme, care ameninţa să înlocuiască formele moştenite, n'a întârziat să provoace reacţiunea cuvenită în contra invaziilor străine. Astfel s'a născut ideea fondării unei înalte instituţiuni — Academia Franceză — care, între altele, trebuia să se ocupe cu purificarea limbii. Alături, s'au mai deschis acele faimoase saloane literare, în care, în primul rând, limba era supusă unei epuraţii radicale [27]). In Germania lucrurile s'au petrecut la fel, în cursul sec. al XVII-lea, când, după cum am arătat mai sus, influenţa franceză ajunsese la apogeu. Din iniţiativa principelui Ludwig von Anhalt, s'a fondat la Weimar, după modelul italian, prima societate pentru apărarea limbii materne. După ea au urmat altele în diferite centre ale statelor germane [28]).

Mai târziu, în sec. al XIX-lea, Românii, Slavii de sud şi Grecii au procedat aproape la fel. Iar astăzi, acelaşi proces se repetă la Turci, care, de când cu introducerea alfabetului latin în locul celui arab, au eliminat din limbă toate elementele persane şi arabe, înlocuindu-le prin cuvinte turceşti.

In stadiul în care se găseşte limba noastră, nu poate fi vorba de o astfel de operaţie. Numai, fireşte, se impune o supraveghere mai atentă la tendinţa de a se introduce franţuzisme, înţelegând prin aceasta cuvinte pentru care avem

forme în limbă. Supravegherea trebuie făcută de scriitorii și oamenii de știință, dar mai ales de ziariști. Dintre ei sunt unii care duc lupta în contra neologismelor, pentru care fapt trebuie să le fim cu toții recunoscători. Ei ar face bine, însă, dacă, odată cu polemica lingvistică, ar supraveghea puțin și limba ziarelor în care scriu. Pentrucă ar fi într'adevăr de neînțeles, ca în același ziar, pe de o parte se recomandă puritatea limbii, pe de alta, se întrebuințează, alături, un jargon care nu are nimic aface cu limba noastră națională.

O altă particularitate a limbii noastre naționale este lipsa de uniformitate în forma ei comună și literară.

Privitor la limba comună se poate afirma că astăzi, la noi, se vorbește mai puțin unitar decât înainte de marele război. Chiar în capitala țării, de cele mai multe ori se aude o limbă amestecată, după provinciile de unde vin vorbitorii. Această continuă modificare provine de sigur, mai întâi, din cauza tendințelor ei naturale, al doilea însă, din faptul că limba noastră comună, întinzându-se după război pe un teritoriu relativ foarte mare, și-a mărit în mod simțitor materialul ei lingvistic. Intrepătrunderea acestui material se face treptat și într'un interval destul de lung. Sub acest raport, limba noastră se bucură de o situație privilegiată. Cu toate că cea mai mare parte din graiurile locale au evoluat în ținuturi de sub stăpâniri străine, niciunul din ele, nici măcar cele mai izolate, n'au ajuns la gradul de adevărate dialecte. In condițiunile acestea, unificarea limbii comune la noi s'ar realiza mai ușor, dacă am fi ajutați de limba literară, care, după cum am arătat, exercită o înrâurire hotărîtoare asupra ei. Din nenorocire, însă, limba noastră literară, cu toate că au trecut aproape optzeci de ani dela formarea ei, n'a reușit încă să ajungă la o unitate de-

săvârşită. In vreme ce în limbile cu adevărat culte, stabilitatea constituie una din normele fundamentale, la noi această stabilitate aproape că nu există. Acelaşi cuvânt poate fi întrebuinţat sub o formă sau alta. Astfel se poate scrie comunicare sau comunicaţie, conjugare sau conjugaţie, fantazie sau fantezie, preponderent sau preponderant, etc. Se înţelege că toate acestea nu pot fi admise într'o limbă literară. Una din primele cerinţe pentru stabilitatea limbii este unicitatea ei. Nu pot exista diversităţi de limbă după ţinuturi şi persoane. Limba literară fiind unică, nu poate scrie bine decât acela care o stăpâneşte bine. Fixitatea şi uniformitatea constituie pentru ea o condiţie de existenţă.

La toate aceste inconsecvenţe, la noi se mai adaogă şi haosul ce domneşte în sistemul ortografic. Deşi Academia Română a reuşit întru câtva să stabilească o ortografie unitară, totuşi ea nu este respectată nici măcar în şcoală.

Cine a făcut parte din comisiile pentru examenul de capacitate a putut constata că cei mai mulţi dintre candidaţii la limba română nu cunoşteau aceste reguli. Fireşte, acesta este un rău care trebuie să înceteze odată. In vreme ce la popoarele cu adevărat culte, orice greşală ortografică, sau mai bine zis orice abatere dela regula stabilită — bună, rea — este socotită ca o dovadă de incultură, la noi a ajuns aproape o adevărată virtuozitate: fiecare scrie cum îi place. Nu numai scriitorii, dar chiar şi filologii îşi ortografiază scrisul după norme personale. Fireşte, această stare de arbitrar trebuie să înceteze odată, spre a putea da şi noi limbii literare acea fizionomie unitară, care există în limba tuturor popoarelor culte şi este cerută şi de interesele noastre naţionale.

La deslegarea acestei probleme atât de necesară pentru cultura noastră naţională, nu ajunge numai contribuţia scriitorilor şi a oamenilor de ştiinţă, ci trebuie să intervină şi şcoala. Anarhia limbii îşi are obârşia la noi în anarhia gândirii. In şcoală spiritul tinerilor noştri începe să se lumineze şi tot în şcoală orientarea lor pentru viaţă începe să se afirme. Obiectul care le ajută la toate acestea este limba maternă. Ea constituie disciplina de bază pentru orice îndeletnicire cu ştiinţele morale: istoria, filosofia şi sociologia. Prin ea gândirea se lămureşte, se precizează, se desvoltă. Din nenorocire nu s'a putut găsi, la noi, până azi, metoda cea mai bună pentru o mai sigură orientare în predarea ei. Greutăţile sunt multe. Ele provin din faptul că elevul vine de acasă cu o limbă vie şi foarte colorată, iar în şcoală dă de una artificială, încremenită, care nu se poate vorbi, dar mai ales scrie, decât numai gândind şi reflectând. In zadar îi vin în ajutor o serie de studii filologico-literare. Greutăţile, cum am spus, sunt prea mari. Dacă elevul va avea norocul să dea peste un profesor priceput şi bine înzestrat, uşor va trece peste ele. Dacă însă nici profesorul nu va fi în stare să-i vie în ajutor, el va fi nevoit să înveţe de toate, afară numai de ceea ce într'adevăr îi va trebui în viaţă, anume să fie în stare să se folosească de ea, atât în scris cât şi în vorbire, ca de un instrument de înaltă ţinută intelectuală.

De altfel, pentru deslegarea acestei probleme, silinţele unui singur om, profesorul de limba română, nu sunt suficiente. El trebuie să fie ajutat şi de colegii săi de celelalte specialităţi. Pentrucă cu cât profesorii de celelalte materii vor fi convinşi că la o compoziţie, bunăoară de istorie sau de fizică, mânuirea unei limbi corecte şi elegante este tot atât de necesară ca stăpânirea unor cunoştinţe de pură

specialitate, pe care elevul astăzi le are şi mâine le uită, cu atât interesul pentru studiul limbii materne va fi mai mare. Din aceasta rezultă că unitatea şi răspândirea ei sub forma literară nu atârnă numai de scriitori şi şcoală, ci de silinţele tuturor acelora care simt şi văd în documentul lingvistic oglinda unităţii noastre naţionale.

BILINGVISMUL LA ROMÂNI ȘI MODIFICĂRILE DIN LIMBĂ

Cercetările de limbă inițiate abia la începutul secolului al XIX-lea au realizat, într'un interval de un veac și câteva decenii, progrese într'adevăr uimitoare. Pe temeiul unei metode riguros științifice, ele au reușit să reconstituiască istoricul tuturor limbilor indoeuropene, reducându-le la una singură. In tot timpul acesta, dar mai ales până la începutul veacului nostru, nu s'au făcut în acest domeniu decât numai studii istorice întemeiate pe elementul comparativ. Chestiunile de ordin general, inițiate și ele încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea de către marele cugetător german Wilhelm v. Humboldt, abia începute, au fost întrerupte spre a fi reluate cu o deosebită stăruință în vremurile noastre. Evitarea acestor chestiuni provenea din mai multe motive, dar mai ales din cauza metodei și a materialului cu care operau lingviștii. In vreme ce la cercetările istorice totul se întemeiază pe date precise și pe o metodă riguros probată, din contră, la chestiunile de ordin general, această preciziune lipsește, iar metoda se găsește abia la primele sale experimente ·[9]). De aici provin greutățile ce se ivesc la discuția acestor probleme și tot de aici rezultă și erorile pe care le comit unii lingviști, când formule generale experimentate într'un domeniu, le aplică nemodificate în alt domeniu. Una din aceste chestiuni ge-

nerale este « bilingvismul la Români şi modificările din limbă ».

Felurile bilingvismului. Printre factorii care lucrează la schimbările din limbă, bilingvismul sau capacitatea individului de a vorbi curent două limbi joacă un rol hotărîtor.

Limba, ca fapt social, se impune individului vorbitor în măsura şi felul nevoilor de care este condiţionată viaţa lui în societate. In sânul unei colectivităţi ligvistice există indivizi vorbitori, ale căror mijloace de exprimare nu trec dincolo de limitele unor necesităţi generale. Sunt, cum s'ar zice, cu nevoi intelectuale limitate. Alături, însă, există alţii care simt nevoia de a da expresie unor gândiri mai înalte şi mai nuanţate. Intr'un fel sau altul, limba, ca expresie a spiritului şi ca instrument de înţelegere între indivizi, se învaţă ca ceva nou, fără legătură cu limba de care s'au servit părinţii vorbitorului. Prin urmare ea are un caracter, cum se spune, discontinuu în evoluţia ei dinamică. Cu alte cuvinte, copilul care se naşte nu ajunge să vorbească limba părinţilor decât numai dacă a fost crescut în mediul lor. Indepărtat de acest mediu, el va vorbi o limbă cu o înfăţişare deosebită.

Dar limba reprezintă şi o tradiţie. Este adică depozitul tuturor experienţelor în materie verbală, acumulate de spiritul creator al individului vorbitor, depozit care trece dela o generaţie la alta. In acest proces de transmisiune, limba nu evoluează, cum am zice, linear, numai sub impulsul forţelor ascunse în fiinţa individului vorbitor, dar şi sub înrâurirea unor acţiuni de afară. De aceea, ea este supusă unor prefaceri variate şi continue. In vreme ce transformările individuale, lăuntrice, sunt imperceptibile şi se observă numai în limba

generațiilor, celelalte, întru cât vin de afară, par mai evidente. Printre acestea din urmă se găsesc și transformările care se datoresc bilingvismului.

Bilingvismul, definit, cum am spus, ca o capacitate a individului de a vorbi două limbi, se prezintă în două feluri: natural și voit. Primul rezultă din viața promiscue a două populațiuni și se produce inconștient. Al doilea, din necesități culturale. Cazuri de bilingvism care își ia naștere pe cale naturală, nu numai la tineri dar și la adulți, apar în toate țările, în care se găsesc comunități lingvistice amestecate. Astfel, în satele din Basarabia, în care există un amestec între Români și Ruteni, copiii Românilor și Rutenilor, care vorbesc o limbă străină tot așa de bine ca limba maternă, sunt bilingvi. La fel se petrec lucrurile și în satele amestecate din Ardeal, cu locuitori români și unguri. Iar în peninsula balcanică, Românii din apropierea Grecilor vorbesc tot așa de bine grecește ca și românește, iar aceia din apropierea Slavilor, vorbesc tot așa de bine bulgărește sau sârbește ca și românește.

Al doilea fel de bilingvism este, cum am spus, cel voit și se întâlnește la pătura cultă. Acesta se deosebește de cel dintâi prin aceea că, în vreme ce individul vorbitor, ajuns bilingv pe cale naturală, are sentimentul că stăpânește sisteme lingvistice bazate pe tradiții cu totul deosebite, trecând fără cea mai mică greutate dela graiul matern la limba învățată, din contră, individul vorbitor, ajuns bilingv din necesități culturale, nu poate avea totdeauna acest sentiment, și, de cele mai multe ori, introduce în sistemul limbii învățate particularități din limba proprie.

Firește, se găsesc și dintre aceia care stăpânesc la perfecție termenul al doilea. Insă ei sunt rari. Această raritate provine din faptul că specificul unei limbi nu constă numai

în felul cum se îmbină cuvintele în frază, ci şi în accentul lor şi al frazei care, împreună cu melodia ei particulară, determină armonia intonaţiei în limbă. Această particularitate, care stă în legătură cu substratul sufletesc al individului vorbitor, constituie tot ceea ce limba are mai intim şi mai subtil în desfăşurarea ei dinamică. Din acest motiv ea se învaţă foarte greu. Insă, indiferent de această deosebire dintre primul fel de bilingvism şi celălalt, rezultatele sunt aproape identice pentru evoluţia biologică a unei limbi. Aici, fireşte, trebuie să ştim că, dacă la bilingvismul natural termenul al doilea variază după numărul vorbitorilor şi prestigiul limbii, la bilingvismul voit, din contră, termenul al doilea îl constituie, de regulă generală, limba de cultură superioară.

Astăzi este în deobşte cunoscut că, printre limbile vorbite de popoarele civilizate, există limbi în care indivizii vorbitori sunt în stare să elaboreze cultura şi civilizaţia. Alături, însă, există altele, ai căror vorbitori nu sunt în stare să facă această operaţie. Aceştia se mulţumesc, la început, să imite pe cei dintâi. In atari condiţiuni, ei, dacă ar fi să rămână în cadrul strict al mijloacelor de expresie ce le procură limbile naţionale, n'ar fi în stare să-şi însuşască ceva din progresele vieţii spirituale ale popoarelor înaintate, să cugete în cultura şi civilizaţia acestora, cu un cuvânt să se integreze în gândirea lor [30]). In cazul acesta, ei se văd nevoiţi să recurgă la una din limbile care pot să exprime cu mai multă perfecţie cultura, mai întâi însuşindu-şi-o, apoi, treptat, formând, cu ajutorul ei, din limba maternă un instrument de ţinută intelectuală superioară. Intr'un fel sau altul, acest bilingvism lucrează la modificarea graiului cu aceeaşi eficacitate ca şi bilingvismul natural sau inconştient.

Dar bilingvismul nu se arată numai între două limbi, ci şi între o limbă şi un dialect [31]). Noi intelectualii, când vorbim despre o limbă, adesea ne referim la limba literară sau cel mult la limba comună. Sunt mulţi care fac confuzie între limba comună şi cea literară. De fapt, atât una cât şi cealaltă, deosebindu-se de graiurile regionale sau dialectale propriu zise, se deosebesc şi între ele. Astfel, în vreme ce graiul comun reprezintă o limbă de înţelegere care se caracterizează printr'o cât mai mare uniformitate cerută de practica întrebuinţării, limba literară, în afară de rolul ei de a servi ca mijloc de unificare sufletească pentru toţi indivizii vorbitori din aceeaşi colectivitate lingvistică, reprezintă şi o valoare socială, prin aceea că ea constituie un simbol de distincţie şi de educaţie îngrijită [32]). Dialectele sau graiurile populare, din contră, reprezintă tot ceea ce este mai primitiv în limbă, mai arhaic şi mai autentic, în fine, tot ceea ce vine din pulsul viu al graiului nemeşteşugit şi descătuşat de rigiditatea logică a sistemului gramatical.

Bilingvismul dialectal variază după ţinuturi. Referindu-ne la limba noastră, el se arată mai pronunţat la Românii transdanubieni, câţi apucă să înveţe limba literară. Aceştia sunt cu atât mai mult bilingvi cu cât păstrează în pronunţare unele obişnuinţe, pe care nu le pot părăsi uşor, oricât de bine ar vorbi limba din Regat. Nu mai puţin bilingvi sunt însă şi vorbitorii de aici din Regat, din provinciile alipite, mai ales Ardelenii, Bucovinenii şi Basarabenii, faţă de limba comună sau literară, care are ca bază graiul muntean.

Procedeele interne ale unui bilingv. Ţinând seamă de aceste trei forme ale bilingvismului, fiecare, după cum vom vedea, cu un rol deosebit în transformările din limbă, este

interesant de știut acum, care sunt procedeele interne de care se servește un bilingv, atunci când începe să vorbească una din limbile învățate. Aici, firește, trebuie să avem în vedere, mai întâi, forma bilingvismului natural, care, după cum am văzut, se produce în mod inconștient. La un astfel de bilingvism, trebuie recunoscut mai întâi faptul că, în mintea individului vorbitor, amândouă limbile se găsesc la același nivel, cu alte cuvinte vorbitorul este oarecum stăpân pe ambele sisteme gramaticale. In cazul acesta, bilingvul, care dispune de două sisteme de semne, adică gândește cu două semne lingvistice deosebite, unul pentru limba maternă, altul pentru limba învățată, în momentul când încearcă să vorbească, pentru orice cuvânt, în spiritul lui se produce o imagine verbală care așteaptă să fie exteriorizată prin două feluri de posibilități fonetice.

Greutatea acestei exprimări nu constă atât în redarea exactă a limbii învățate sub raportul materialului sonor. Exactitatea acestuia este întotdeauna relativă, în sensul că un individ vorbitor nu pronunță de două ori la fel un fonem dintr'un cuvânt în limba sa proprie, cu atât mai puțin într'o limbă străină. Greutatea stă în altă parte, anume în forma internă a limbii, adică în felul cum, în vorbirea fiecărui individ, c u r s u l i d e i l o r s e r e f l e c t e a z ă c u a j u t o r u l s p i r i t u l u i î n c o n s t r u c ţ i a f r a z e i. Ea se întemeiază pe felul de a gândi al fiecărui popor. Insușirea ei devine grea chiar pentru aceia care stăpânesc bine sistemul gramatical al unei limbi. La bilingvismul natural această parte a limbii rămâne pe cât posibil nemodificată. Cu alte cuvinte o expresie din limba învățată este redată prin expresia corespunzătoare din limba maternă.

Când însă cele două limbi nu se găsesc pe același plan, lucru care se întâmplă foarte des la cei mai mulți bilingvi,

atunci procedeele dela o limbă pot trece la cealaltă. Astfel, în peninsula balcanică, există comunităţi româneşti situate în mijlocul Grecilor sau al Slavilor, după cum aici în ţara noastră există aşezări slave izolate în mijlocul Românilor, care se servesc de limba maternă numai în cercul restrâns al familiei.

Cum ies din acest cerc, mai cu seamă indivizii vorbitori de sex bărbătesc, trebuie să se servească de limba învăţată. Aceştia, cu toate că la început stăpânesc la fel amândouă limbile, cu timpul, ajung să mânuiască limba străină mai bine decât pe cea maternă.

Cât de uşor dispune un individ vorbitor de cuvântul străin, chiar atunci când are în grai o formă proprie, aceasta se poate vedea la unele populaţiuni transdanubiene care sunt prin excelenţă bilingve. In cercetările mele în Balcani, ori de câte ori încercam să întreb pe un bilingv despre un cuvânt pentru care ştiam bine că există în limbă din fondul latin, de cele mai multe ori mi se răspundea cu un cuvânt străin. Numai după ce îi atrăgeam luarea aminte asupra cuvântului băştinaş, individul îşi aducea aminte de el. Aceeaşi întrebuinţare o au şi expresiile, dar mai ales proverbele străine. Fenomenul este atât de frecvent la bilingvii de sex bărbătesc, care în afacerile lor vin în atingere cu alte neamuri, încât ai impresia că ei vorbesc o limbă amestecată.

In astfel de împrejurări, trecerile de particularităţi dela limba învăţată la cea maternă se fac foarte uşor. Aici nu este vorba numai de cuvinte. Fireşte, acestea intră în primul rând. In vorbirea curentă, bilingvul care îşi pierde uşurinţa de a vorbi limba maternă, ori de câte ori uită câte un cuvânt, introduce, cum am văzut, foarte uşor cuvântul străin. Dacă individul este cu oarecare cultură şi trăieşte într'o societate mai bună, cuvintele noi introduse nu sunt

întotdeauna primite, fără alegere, de restul vorbitorilor. Dacă însă este un om de rând, inovațiile făcute de el în vocabular prind mai lesne, fiindcă omul din popor, în tendința lui de a imita pe altul, nu este întotdeauna în stare să facă această alegere.

Neologismul și căile lui de pătrundere în limbă prin bilingvism. In orice caz, odată ce un popor se amestecă cu alte neamuri, puterea tradiției lingvistice sub raportul vocabularului slăbește, iar puritatea limbii cedează. In condițiunile acestea, căile prin care intră cuvintele în limbă sunt nenumărate. Există cuvinte, cum sunt formele abstracte și termenii tehnici, care sunt introduși de nevoie în limbă prin mijlocirea bilingvismului cult. Tot de nevoie sunt introduse și cuvintele din domeniul civilizației. Avem atâtea cuvinte străine la țară în nomenclatura agricolă și a industriei casnice. Numărul lor se arată și mai mare la orașe în terminologia comercială și industrială. Dar toate aceste împrumuturi străine nu interesează atât lingvistica cât istoria culturii și a civilizației. Sub acest raport, lingvistica este preocupată de acele cuvinte care, în calitate de simboluri moștenite, devin la un moment dat insuficiente pentru exprimarea noțiunilor ce reprezintă și, cu timpul, se văd înlocuite de alte cuvinte indigene sau străine. Arătata insuficiență este provocată de un complex de împrejurări între care « omonimia » și « polisemia » joacă un rol hotărîtor.

In privința aceasta, atâta se știe că toate împrejurările amintite reușesc la un moment dat să turbure claritatea individului vorbitor în așa măsură încât, cu timpul, el se vede nevoit să le înlocuiască prin alte cuvinte. Dacă întâmplător el va cunoaște numai limba maternă, atunci le va înlocui prin

forme din vocabularul propriu; dacă însă va fi bilingv, în locul lor va introduce cuvinte străine. Aici este primul moment când încep să se introducă într'o limbă neologisme prin mijlocul bilingvismului natural. In felul acesta s'au introdus foarte multe elemente străine în limba noastră. Iată, iau câteva cuvinte de origine slavă dintre cele mai vechi, ca bunăoară: *scump*, *sută*, *plătesc*, etc., care au înlocuit odată formele româneşti derivate din cuvintele latine: *carus*, *pacare*, *centum*, etc., aşa cum există în celelalte limbi romanice: ital. *caro*, *pagare*, *cento*; fr. *cher*, *payer*, *cent*. Un cuvânt ca latinescul *carus* trebuia să dea în româneşte *car*, iar acesta, formal, trebuia să se identifice cu *car* derivat dela *carrum*. In cazul acesta, vorbitorul de rând ajunge să aibă un singur simbol pentru două noţiuni deosebite, ceea ce fireşte provoacă o insuficienţă în exprimarea celor două noţiuni, şi prin aceasta se produce confuzie în vorbire. Ca să scape de această încurcătură, vorbitorul bilingv introduce din limba străină cuvântul potrivit şi, prin aceasta, restabileşte claritatea în vorbire.

La întrebarea care din cele două forme omonime este sortită pieirii, se pare că, în limbă ca şi în societatea omenească, în lupta ce se dă între cuvinte, piere forma singuratică, adică cea lipsită de familie. La noi a supravieţuit în limbă *carul* de cărat, pentrucă el mai avea alături cuvinte din aceeaşi familie: *cărare*, *a căra*, *căruţă*, etc. Din contră, *car* cu înţelesul « scump » a trebuit să dispară, pentrucă se găsea izolat. Toate aceste cuvinte străine al căror număr se arată destul de mare, sunt foarte vechi la noi, pentrucă se găsesc şi la Macedoromâni, ceea ce însemnează că ele au fost atinse de insuficienţă înainte de despărţirea populaţiunilor româneşti transdanubiene de Dacoromâni, prin urmare, cam prin secolele VII—VIII.

Dar, repet, căile prin care se introduc cuvintele străine în limbă, prin mijlocirea bilingvismului, sunt multe.

Cuvântul, în afară de înțelesul concret sau abstract pe care îl are, mai primește și unul sentimental care, după întrebuințarea stilistică ce i-o dăm, exprimă în scris sau în vorbire nuanțe deosebite. Există în privința aceasta indivizi vorbitori, care, mai ales în limba familiară, întrebuințează tot felul de mijloace expresive, creând o atmosferă sentimentală cu totul particulară. Aici intervine limbajul afectiv care există alături de limbajul logic, amestecându-se cu acesta mai ales în expresii și cuvinte.

In limbajul afectiv se întâmplă câteodată ca un cuvânt străin să redea cu mai multă ușurință ideea sau imaginea pe care o reprezintă. Altădată, același cuvânt străin poate să exprime un sentiment cu mai multă intensitate decât forma indigenă. Totul depinde de talentul și simțul lingvistic al individului vorbitor. Acesta, ca și scriitorul de valoare, bucurându-se de o libertate spirituală absolută în alegerea materialului lingvistic, face din limbă ce vrea, atunci când, păstrând măsura necesară, nu trece peste structura ei gramaticală și când, prin felul ingenios cum știe să-și aleagă expresia verbală, nu numai că nu provoacă reacția din partea celorlalți vorbitori, dar, prin iuțeala cu care se răspândește inovația introdusă, arată până la un punct că prezența ei în limbă era oarecum simțită. Este același fenomen care se observă și la transformările fonemelor din limbă.

Insă există vorbitori care sunt câștigați nu numai de un cuvânt sau de o expresie, dar, de cele mai multe ori, și de fonemele unui cuvânt. La unii din ei joacă un rol deosebit elementul sonor al cuvântului. La alții, felul cum sunetele aceluiași cuvânt reușesc să stabilească o armonie între elementul sonor și conținutul noțional sau afectiv, constituind

în modul acesta adevărata lor valoare expresivă. Prin aceasta, fireşte, nu îndrăznesc să susţin raportul ce ar exista între înţeles şi fonem sau între idee şi cuvânt. Vreau să arăt numai că în mai toate limbile există anumite sunete din cuvinte care par legate de unele idei şi au o valoare simbolică. In condiţiunile acestea, nu pare exclus faptul ca anumiţi indivizi vorbitori, înzestraţi cu darul vorbirii, la alegerea cuvintelor, să fie atraşi, mai mult inconştient decât conştient, de acest înţeles simbolic al fonemelor. Presupunerea mi-o întemeiez pe faptul că, în parte, fenomenul apare la scriitorii şi poeţii de talent. Adeseori însă interpretarea lor, dintr'un exces de imaginaţie, dă naştere la păreri deosebite. Până acum nu s'a putut concepe un studiu sintetic asupra înţelesului simbolic al fonemelor, spre a se putea preciza mai de aproape valoarea lor expresivă. Din întreaga problemă a simbolismului fonetic, partea care interesează bilingvismul se reduce la faptul că, în vreme ce individul vorbitor fără cunoştinţa unei limbi străine îşi găseşte mijloacele expresive numai în materialul lexical propriu, din contră, bilingvul are putinţa să-şi aleagă acest material şi din limba învăţată.

O altă cale prin care se introduc cuvintele străine într'o limbă prin bilingvism este uşurinţa prea mare cu care le întrebuinţăm în vorbire. Există indivizi care, când nu-şi aduc aminte de câte un cuvânt, preferă să întrebuinţeze o formă străină decât să găsească cuvântul potrivit din vocabularul propriu. In cazul acesta, dacă întâmplător bilingvul este înzestrat cu talent de limbă şi ştie să-l încadreze bine în structura frazei, s'ar putea ca alţi indivizi să şi-l însuşească şi, în modul acesta, să înceapă să circule ca neologism în limbă. Totul depinde de efectul pe care cuvântul potrivit în frază reuşeşte să-l producă asupra celorlalţi.

Aici este cazul să repetăm ceea ce s'a spus de mai multe ori: limba este o artă. Tendinţa de a vorbi frumos există aproape la toţi indivizii. Deci, o inovaţie produsă într'un punct poate să se răspândească mai departe. Există însă bilingvi care întrebuinţează cuvinte din limbi străine, mai mult ca să-şi dea aere că ştiu aceste limbi, decât din nevoie. Fac, cum s'ar zice, un fel de lux de vocabular. Şi aceştia contribuie într'o oarecare măsură la introducerea neologismelor în limbă. Alţii întrebuinţează cuvinte străine din afect, mai ales când ele au şi o rezonanţă care impresionează pe auditori. In fine, sunt mulţi care nu se mulţumesc să introducă dintr'o limbă, cum este la noi franceza, numai cuvinte, dar ceva şi din pronunţarea lor nazală.

Bilingvismul şi forma internă a unui cuvânt. In afară de aceste inovaţii aduse în limbă, bilingvismul merge ceva mai departe. Prin mijlocirea lui, de foarte multe ori nu se împrumută numai cuvinte, dar şi forma internă a unui cuvânt. Adică se ia înţelesul cuvântului străin şi se îmbracă în haină proprie. Astfel, bunăoară, cuvântul slav bisericesc *vodokârstie* a fost redat în româneşte prin *apă-botează,* din care mai târziu am avut *bobotează.* Faptul acesta se poate produce atât prin bilingvismul cult cât şi prin cel natural.

Noi, Românii, când am venit pentru întâia dată în atingere cu cultura Slavilor şi limba acestora a fost introdusă în biserica noastră, mai întâi am fost nevoiţi să împrumutăm cuvinte din domeniul religios. Aceasta s'a întâmplat ori de câte ori am încercat să traducem ceva din cărţile bisericeşti slave. După părăsirea Daciei, viaţa citadină la noi fiind aproape distrusă, numărul cuvintelor noastre latine referitoare la creştinism au fost simţitor reduse. Astăzi ele reprezintă abia primele elemente ale creştinismului la noi. Lipsindu-ne pu-

tinţa de a le îmbogăţi din tezaurul latin, le luam din limba slavă. In felul acesta au intrat dela început în limbă, prin bilingvismul cult slavo-român, cuvinte ca *adu* (adŭ), *besădui* (besĕdovati), *beseadă* (besĕda), *bezaconie* (bezakonıje), *blagodari* (blagodariti), *blagoslovi* (blagosloviti), *dodei* (dodejati), *glăsi* (glasiti), *gospodin* (gospodinŭ), *gotovi* (gotovı), *iuboste* (ljubŭ), *ocină* (otĭčina), *pamente* (pâmenti), *podobi* (upodobitı sę), *prosfeti* (prosvetiti), *stepenă* (stepenĭ), *vernic* (verĭnikŭ), etc., etc. Acestea reprezintă, cum s'ar zice, primele cuvinte savante de origine slavă, intrate prin biserıcă, şi care mai târziu au fost treptat traduse în româneşte. Unele dın aceste cuvinte au pătruns, prin biserică, şi în lımba vorbită.

Aici însă trebuie să se ştie că ele nu s'au răspândıt prin bilingvismul natural. Acei puţini bilingvi care le-au introdus prin biserică sau admınistraţie erau călugării slavi care cunoşteau limba română sau călugării români care cunoşteau limba slavă. Judecând după stângăcia cu care traduceau bilıngvii noştri, rezultă că ei nu prea erau stăpâni pe cele două limbi. De aceea, la noi, limba slavă nu s'a bucurat de prestigiul limbii latine în occident, a cărei sferă de răspândire depăşa cu mult nevoile bisericıi. Prin urmare, bilingvismul cult slavo-român nu se poate compara, cum greşit socotesc unii învăţaţi străini, cu bilingvismul din occident, în care termenul al doilea era limba latină. Aceasta rezultă şi din sărăcia materialuluı cu care operau puţinii noştri bilıngvı culţi. Cu tot prestıgiul de care se bucura limba slavă la noi, izvorul lor de inspiraţie erau numai cărţile bisericeşti.

De altfel, după primele veacuri de cucerire a peninsulei balcanice de către Slavi, lımba slavă, care era aproape tot atât de înapoiată ca şi limba română, a trecut prin aceleaşi împrejurări. Numai că ea se găsea într'o situaţıe relatıv mai bună decât lımba română. După trecerea lor la creşti-

nism, Slavii au venit în contact cu cultura bizantină. Ca şi noi, la început, ei s'au mulţumit să traducă din literatura religioasă. Neavând forme de limbă gata în propriul lor vocabular, cărturarii slavi, între care Kiril şi Metodiu erau cei mai excelenţi bilingvi, la traducerea textelor religioase greceşti, mai întâi împrumutau cuvintele greceşti, apoi le traduceau în limba slavă. Aceste încercări se pot urmări dela început până în veacurile din urmă. Aici este destul să arăt că cele mai multe cuvinte româneşti de origine bizantină din domeniul religios se datoresc bilingvismului slav. Astfel, primul cuvânt dintre cele citate mai sus, *ad*, pronunţat mai târziu *iad*, vine din gr. ἅδης, pe care bilingvii slavi la început l-au luat cu pronunţarea greacă, după aceea l-au tradus prin formele slave *tŭna* şi *pikŭ* [33]).

Din contactul nostru cu Slavii, de cele mai multe ori noi am luat forma internă a unor cuvinte bizantine. Astfel este cuvântul nostru de origine latină *domn* (DOMINUS) cu înţelesul secundar de provenienţă religioasă « Dumnezeu », în expresia « Doamne ajută » pentru « Dumnezeule ajută ». De obicei se crede că acest nou înţeles s'a desvoltat sub influenţa formei greceşti κύριος [34]). Intru cât însă *domn* în macedoromână vorbită are, ca în latineşte, numai înţelesul de stăpân, nu şi pe acela de Dumnezeu, socotesc că şi în dacoromâna înţelesul « Dumnezeu » al lui domn vine dela Bizantini prin Slavi. Slavii au tradus cuvântul grecesc κύριος prin *gospodŭ* iar expresia bisericească κύριε ἐλέησον, prin *gospodi pomilui*, din care noi am făcut « Doamne milueşte ». Dacă am admite că înţelesul al doilea ar fi venit în româneşte direct din limba greacă, atunci rămâne nelămurită absenţa lui în dialectul aromân [35]). La fel, ar trebui explicat şi cuvântul *mulţumesc*. El vine din expresia bizantină εἰς πολλὰ ἔτη (la mulţi ani). Aceasta a ajuns în româneşte

într'un singur cuvânt *mulțiani*, pe care Ardelenii îl păstrează și azi sub forma *mulțam*. Din *mulțam* s'a derivat verbul mulțămesc—mulțumesc. El nu există la Macedoromâni. Ceea ce probează iarăși că introducerea lui la Români s'a făcut prin bilingvii slavi, care s'au desnaționalizat între Români. La Slavi există forma greacă netradusă: *spolaiti*, dela care l-au luat Megleromânii: *spulaidises*.

Aceste împrumuturi, care pleacă dela forma internă a cuvintelor, provin numai din bilingvism. Ele sunt răspândite în toate limbile culte și foarte multe vin din limbile greacă și latină. Există expresiuni în limbile moderne, care pot fi urmărite până în epoca clasică. Este foarte greu de stabilit punctul de plecare dela o limbă la alta. Propagatorii lor sunt în genere scriitorii, care peste tot sunt bilingvi. Imprumutul formei interne dela o limbă constituie un fenomen care stă în strânsă legătură cu e s t e t i c a limbii. El nu este cum s'ar putea crede o simplă traducere, ci de cele mai multe ori reprezintă o realizare individuală a scriitorului, care este veșnic în căutarea unor forme noi și expresive, spre a-și putea intensifica imaginea proprie și sentimentul artistic [36]).

Dar toate aceste treceri dela o limbă la alta se datoresc, cum am spus, bilingvismului cult. Există altele care pleacă dela bilingvismul natural. Acestea apar de cele mai multe ori sub o formă mai complicată. Aici nu este vorba numai de cuvinte, dar și de unele expresiuni. Ele se arată în număr destul de mare mai ales în graiurile sud-est europene, în care intră și limba noastră. Răspândirea lor se datorește de sigur împrejurărilor istorice, geografice și sociale care au dus la crearea unui tip comun de m e n t a l i t a t e b a l c a n i c ă, având la bază un substrat sufletesc care se reflectă la fel aproape în toate manifestările lor culturale și materiale. La realizarea acestui tip au contribuit diferite înrâuriri de origine

orientală, suprapuse pe una mai veche a substratului proetnic. Toate aceste expresiuni, sub raportul formei interne, au trecut cu ajutorul bilingvismului natural dela o limbă la alta. Originea lor, de cele mai multe ori, este nelămurită. Voi ilustra acest fapt, citând una din expresiile cele mai caracteristice pentru frumuseţea imaginaţiei balcanice.

Se ştie că pentru conceptul apusului de soare, Românii, Grecii şi Albanezii, în afară de expresia obişnuită «soarele apune»[37]), mai au şi una figurată metaforică, la Români: «soarele sfinţeşte sau asfinţeşte», la Greci: ὁ ἥλιος βασιλεύει (soarele stăpâneşte ca un rege), la Albanezi «dielli perëndon» (soarele stăpâneşte ca un împărat)[38]). Comparând aceste expresii, observăm că, oricât de mare asemănare ar arăta ele, totuşi, între forma greacă şi albaneză de o parte, şi între forma română de altă parte, există o deosebire. In vreme ce poporul grec şi albanez au văzut în momentul apusului de soare pe Dumnezeul luminii ca pe un împărat, stând pe tron în haina lui de purpură şi de aur stăpânind întreaga fire cu strălucirea lui eternă[39]), în imaginaţia poporului român, acelaşi Dumnezeu al luminii nu stăpâneşte ca un rege sau un împărat, ci, înconjurat de aureola cercului luminos, primeşte nimbul unui sfânt, adică se sfinţeşte. In această nouă personificare a astrului ceresc, întâlnim la noi un element relativ mai nou, datorit concepţiei creştine. In cazul acesta, chiar dacă am admite ceva comun în creaţiunea metaforică, în care atât Românii cât şi Grecii cu Albanezii au văzut ceva neobişnuit de impunător în fenomenul apusului de soare, faţă de celelalte popoare balcanice care n'au văzut nimic, totuşi, cum am spus, la Greci şi Albanezi de o parte şi la Români de altă parte, metafora îşi păstrează caracterul ei individual, ceea ce ne îndeamnă să credem în poligeneza ei, nu într'un împrumut al formei interne dela o limbă la

alta, prin intermediul bilingvismului natural. Ultima presupunere ar fi îndreptățită cel mult pentru expresiunea greco-albaneză. Lipsind în greaca veche, ea ar putea fi la Greci un împrumut dela Albanezi [40]). Firește, exemplele de felul acestor expresii se pot înmulți. Numai că și aici este nevoie de un examen mai atent, pentrucă, întocmai ca la creațiunile de cuvinte din domeniul foneticei simbolice, care se arată identice la mai multe limbi din familii deosebite, tot așa expresii individuale, mai ales acele cu caracter afectiv, ar putea fi pe nedrept socotite ca trecute dela o limbă la alta [41]).

Bilingvismul și modificările în limbă. Din cele expuse până aici, rezultă că bilingvismul în genere, dar mai ales cel sub forma naturală este în stare să provoace prefaceri adânci în evoluția biologică a unui grai, dacă în drumul lui nu i s'ar opune structura gramaticală a limbii, care apare sub trei aspecte: fonetic, morfologic și lexicologic Din acestea trei ultimul, întru cât este vorba de vocabular care, după cum am văzut, se introduce prin toate căile dar mai ales prin mijlocul culturii și al civilizației, nu este stabil. El se găsește într'o continuă premenire. Din contră, primele două, aspectul fonetic și cel morfologic, constituie ceea ce A. Meillet numește « sisteme închise ». Cu alte cuvinte, o limbă, oricât de împestrițată s'ar arăta cu elemente străine, acestea nu pătrund în cele două sisteme, decât numai în cazuri foarte rare. La noi Românii sistemul fonetic a fost atins numai la populațiunile transdanubiene. Astfel, în graiul Macedoromânilor există sunete ca ϑ, δ, γ care sunt străine de fonetismul român. Ei au cuvinte ca *θeamenu* pentru feamen—feamin din lat. FEMINUS (din care avem literar « famen ») cu înțelesul « feminin, de sex femeesc »; *δimtu* pentru vimtu (cuvântul

obişnuit) din vintu lat. VENTUS « vânt »; *arăδăţină* pentru forma obişnuită *arădăţină* « rădăcină »; *aγunescu* pentru agunescu (sl. goniti) « gonesc », etc.

Fireşte, aceste fenomene au fost introduse în graiul macedoromân prin bilingvii care aveau ca termen al doilea limba greacă. Din fericire, însă, toate aceste schimbări în fonetism se mărginesc numai la câteva cuvinte de origine latină. Restul au rămas neatinse. Dar fonetismul aromân a fost influenţat şi de bilingvii care aveau ca termen al doilea limba albaneză sau limba bulgară. Ca urmare a acestei influenţe, ei pronunţă diftongul *oa* din *o* accentuat (când în silaba următoare se află vocalele *ă, e*) ca *o*. O parte dintre Românii din Albania, care vin în contact cu Albanezii, pronunţă cuvintele *oameni, moarte,* ca: *omeni, morte* (cu o deschis). Iar Românii din nordul Macedoniei, care vin în contact cu Bulgarii, şi aproape toţi ştiu bulgăreşte, pronunţă grupul de consonante *sc* urmat de *e, i,* nu *şte, şti,* cum îl rostim noi, ci *sce, sci,* după o particularitate slavă. Ei zic *şciu, aşceptu,* etc., pentru formele regulate *ştiu, aştept.* La fel se arată influenţat de fonetismul slav şi graiul Meglenoromânilor. In dialectul dacoroman se pare că sistemul fonetic n'a fost atins. Tot aşa şi sistemul morfologic. Astfel, cuvintele turceşti din limba noastră ca: hogea, oca, etc., la plural au trebuit să se încadreze în sistemul morfologic al limbii noastre, care cere să se termine în -le: hogeale, ocale, întocmai ca şi cuvintele de origine latină: stea, căţea, care fac la plural stele, căţele. Insă există limbi în care acest sistem închis este străpuns câteodată de puterea cuvintelor străine.

Albanezii, care au o mulţime de cuvinte turceşti, intrate prin administraţie, dar şi prin biserică, mai ales că 70% din ei au trecut la islamism, păstrează la astfel de cuvinte pluralul turcesc combinat cu cel albanez. Astfel, o formă din cele

citate, ca *hogea*, care la plural în limba turcă face *hogea-lar*, la Albanezi se păstrează această formă plus dezinenţa albaneză. *hogea-lar-të* [42]).

La noi aşa ceva nu s'a putut întâmpla nici cu elementele slave care sunt cele mai numeroase. Intr'adevăr, rar s'a văzut o înrâurire atât de puternică exercitată asupra unei limbi, ca influenţa slavă asupra limbii române [43]).

Aceasta se explică, de sigur, din cauza situaţiei noastre geografice în mijlocul Slavilor. Sub înrâurirea slavă s'au desvoltat primele noastre alcătuiri politice, care au introdus influenţa slavă în administraţie. Insăşi civilizaţia bizantină cu tot cortegiul ei de datini şi obiceiuri ne-a venit în parte prin Slavi. Nu vorbesc de rolul limbii slave în biserică, unde ne-a schimbat fizionomia limbii prin înlocuiri de cuvinte dintre cele mai uzuale. Şi nici de amestecul nostru cu Slavii. Cu toate acestea, dacă cercetăm limba sub aspectul celor două sisteme închise în relaţie cu această influenţă, vom vedea că ea a rămas neatinsă. Toate formele slave, oricât de numeroase au fost, s'au încadrat în sistemul gramatical propriu al limbii române. Această rezistenţă în structura unei limbi poate fi interpretată în mai multe feluri. Nu-i mai puţin adevărat, însă, că ea se explică şi din voinţa şi sentimentul individului vorbitor de a persevera în graiul lui tradiţional bine definit şi fundamental deosebit de toate celelalte. De altfel, acest moment din evoluţia limbii noastre a fost surprins şi perfect de bine relief at de către profesorul dela universitatea din Sofia, Conev, în lucrarea sa intitulată « Raporturile slavo-române », când afirmă: « Eu nu mă mir atât de mult de faptul că Românii au primit această mulţime de cuvinte bulgăreşti, cât mă minunez cum de au putut să-şi păstreze structura latină a limbii lor şi cum în cursul veacurilor, conştiinţa lor naţională a rămas tare şi neatinsă. In

această stă mărirea şi mândria lor, care întrec toate influenţele străine asupra limbii lor » [44]).

Dar din cele două sisteme închise: fonetic şi morfologic, ultimul se caracterizează printr'o mai mare continuitate. Intr'adevăr, în vreme ce sunetele se găsesc într'o continuă transformare, formele gramaticale, în particular declinarea şi conjugarea, rămân mai mult sau mai puţin stabile. Sub acest raport putem spune că morfologia română continuă nu numai morfologia latină dar şi pe cea indoeuropeană, dacă ne referim la sistemul morfologic din celelalte familii de limbi, cum sunt acelea din care fac parte limbile turcă şi chineză. Plecând dela această stabilitate în formele gramaticale din limba noastră, am putea afirma că, dacă toate cuvintele din tezaurul nostru lexical ar veni din limba latină, însă sistemul gramatical în partea lui morfologică ar fi străin, atunci limba noastră încetează de a mai fi de origine latină. Şi invers: dacă toate cuvintele din tezaurul nostru lexical ar fi de origine străină, însă morfologia s'ar păstra în formaţiune latinească, atunci, cu toată mulţimea cuvintelor străine, limba noastră îşi păstrează caracterul ei latin.

Rare sunt cazurile când, din cauza bilingvismului, morfologia începe să cedeze. Pentru limba română se crede de obicei că *am*, persoana I dela verbul a avea, ar fi refăcut după albanezul *kam*, cu acelaşi înţeles, cu *-m* final, care nu există în forma latină *habeo*, din care derivă cuvântul românesc. Această explicare dată mai de mult de Meyer-Lübke, într'o vreme când în orice identitate lexicală sau gramaticală din domeniul albano-român se vedea o influenţă albaneză, astăzi nu este admisă. Fenomenul trebuie lămurit cu mijloace interne: sau avem o influenţă îndepărtată a graiurilor traco-ilire, care, ca şi albaneza, vor fi avut dela răd. **qabh-* un

auxiliar în-*mi*: **qabh-mi*, sau, şi mai sigur, se va fi desvoltat sub influenţa pluralului *avem*, în felul cum au voit să-l explice mai de mult Miklosich şi Tiktin, iar, în urmă, Leo Spitzer a adus dovezi convingătoare pentru susţinerea acestei ipoteze [45]).

D-l prof. Křepinski dela Universitatea din Praga, a încercat, pe baza bilingvismului, să-l explice din limba slavă: *am* după *imamĭ* [46]). Dacă odată am susţinut şi eu acest lucru, aceasta am făcut-o referindu-mă la dialectul meglenit în care, de fapt, există această influenţă, nu însă la forma din dialectul dacoromân sau aromân. Prin urmare, încercarea de interpretare a învăţatului profesor ceh este cu totul lipsită de temei. La fel trebuie înlăturată şi părerea lui, după care *dădeam*, alături de *dam*, s'ar fi desvoltat sub influenţa formei slave *dedeahŭ*, când în realitate forma românească derivă din tema perfectului [47]). Cazurile acestei derivaţiuni sunt atât de frecvente încât găsesc inutil să le mai reproduc.

Din toate acestea rezultă că sistemul morfologic român n'a putut fi atins de nicio limbă, oricât de mare ar fi fost influenţa ei în vocabularul nostru. Aici fireşte vorbitorii bilingvi au jucat un rol hotărîtor, însă mai mult bilingvii slavi care vorbeau româneşte. Că, pe alocuri, în ţinuturile româneşti, în care, alături de elementul românesc existau şi Slavi neasimilaţi încă, Românii aveau prilejul să înveţe şi limba slavă, se înţelege dela sine. Intru cât însă la noi, în ţară, elementul românesc a fost întotdeauna mai numeros decât minoritatea slavă, Slavii au fost aceia care au învăţat limba română, devenind mai întâi bilingvi, apoi asimilându-se cu Românii.

De altfel, procesul acesta se petrece şi astăzi. Imprejurul Capitalei noastre se găsesc comunităţi slave, ai căror

locuitori stăpânesc la perfecţie limba română. In interiorul ţării, mai ales în Oltenia, există sate de Slavi bilingvi. Toate acestea cu timpul se vor topi în marea masă a românismului, introducând câte ceva din graiul lor în limba noastră. Şi, după cum Slavii dela noi, înainte de românizare, au fost mai întâi bilingvi, iar după aceia şi-au pierdut limba, tot aşa şi Românii din mijlocul Slavilor şi Grecilor au fost mai întâi bilingvi, după aceia s'au slavizat şi grecizat. In sudul peninsulei balcanice bilingvismul a făcut ravagii în dauna elementului românesc, chiar în veacurile din urmă. Românii din ţinutul Zagori, ca şi nomazii cunoscuţi sub numele de păstorii Sărăcăciani, au fost grecizaţi numai prin bilinvigsm.

Belingvismul în relaţie cu influenţa slavă. Limbi mixte şi graiuri speciale. Vorbind despre cele două sisteme închise ale limbii române, am ţinut cu tot dinadinsul să accentuez asupra caracterului pe care l-a avut bilingvismul la Români, mai ales în relaţie cu influenţa slavă, deoarece am socotit nefondată părerea învăţatului romanist croat, d-l Petar Skok, exprimată în studiile sale consacrate raporturilor ligvistice slavo-române, după care, în veacurile de mijloc, bilingvismul Românilor ar fi fost atât de întins încât ar fi ţinut până în secolul XVI. In cazul acesta, introducerea limbii române în biserică la noi, în locul limbii slave nu s'ar fi făcut, după profesorul P. Skok, sub înrâurirea husită sau a bisericii catolice, cum se admite de obicei, ci pur şi simplu fiindcă în vremea aceea, încetând bilingvismul la noi, n'au mai existat Români care ar fi putut vorbi bine limba slavă [48]).

Aici, fireşte, autorul face confuzie între bilingvismul natural şi între cel cult, despre care am vorbit. Am arătat mai sus că pe alocuri au existat şi la Românii din popor bilingvi cu termenul al doilea, limba slavă. Dar aceştia, din

cauza stării lor înapoiate, ca oameni fără carte, nu puteau contribui cu nimic la perpetuarea limbii slave în biserică. Pentru epoca ce ne interesează singurul bilingvism hotărîtor la noi a fost cel cult. Insă acesta, cum am spus, la început cuprindea o parte din clerul slav care, după căderea Bulgariei sub Turci, a umplut mănăstirile noastre. Printre ei se găseau de sigur şi câţiva călugări şi piseţi români, care, în afară de româneşte, cunoşteau bine limba slavonă. Insă poporul, la care se referă d-l Petar Skok, era lipsit de cunoştinţa limbii scrise.

La noi n'au existat scriitori din popor, care să scrie în limba slavă, pentru ca operile lor să fie citite de Românii bilingvi. In privinţa aceasta, limba slavă era atât de puţin întrebuinţată de Români în graiul vorbit, încât nici boierii şi nici domnitorii — cu rare excepţiuni — nu o cunoşteau. In condiţiunile acestea, poporul nu putea contribui cu nimic la întărirea sau slăbirea bilingvismului cult la Români. De altfel, faptul acesta rezultă şi dintr'o altă împrejurare. La noi, a fost o vreme din epoca Fanarioţilor, când limba greacă s'a introdus atât de adânc în cercurile înalte ale societăţii româneşti, încât, mulţi dintre boieri nu numai că o vorbeau, dar scriau şi versuri în această limbă. Cu toate acestea, bilingvismul lor trecător n'a avut nicio înrâurire asupra straturilor de jos ale poporului român. In vremurile noastre lucrurile se întâmplă aproape la fel. Şi astăzi avem un bilingvism cult, în care termenul al doilea este limba franceză. Fireşte, el aduce mari perturbări în limba comună şi cea literară, dar mai ales în limba cotidianelor noastre. Cu toate acestea, graiul popular prezintă prea puţine urme din cauza acestui bilingvism cult.

Dacă însă limba Românilor din ţară a fost scutită, în partea ei morfologică, de înrâuriri străine provenite din

bilingvism, nu tot aşa putem spune despre graiurile româneşti transdanubiene. Dintre acestea, dialectele istroromân şi meglenoromân, izolate în mijlocul popoarelor slave, au început să cedeze. Faptul reprezintă fireşte, un început de dezagregare. In privinţa aceasta, este destul să spun că în ultimul dialect (meglenit) unele verbe, cum este « a afla » la pers. 1 şi 2 dela indicativul prezinte, întrebuinţează dezinenţe slave. Se spune *aflu-m*, *afli-ş*, în loc de aflu, afli [49]). Dacă ar fi să continue mai departe condiţiunile de bilingvism, atunci graiul acestora s'ar putea slaviza. Faptul s'a şi întâmplat în parte. Trei comune, din cele zece, şi un orăşel, cât constitue această colectivitate lingvistică românească situată într'un ţinut din nordul portului Salonic, au fost slavizate. Este interesant de ştiut că din aceste trei comune româneşti, vorbitorii din cele două, anume Sirminina şi Coniţco, nu-şi mai aduceau aminte de loc că ar fi vorbit odată româneşte. Abia un bătrân din a treia comună slavizată, Baroviţa, mai putea vorbi ceva româneşte pe vremea cercetărilor mele în acest ţinut, însă de astădată el nu mai era bilingv ci m o n o l i n g v. Cu alte cuvinte, ori de câte ori încerca să vorbească, amesteca fraze şi cuvinte româneşti, adaptate la sistemul gramatical slav în aşa fel, încât graiul lui apărea ca o l i m b ă m i x t ă.

Se pare că acesta este ultimul stadiu al bilingvismului. Individul vorbitor, stăpân pe două limbi de structuri deosebite, mai întâi amestecă cuvinte străine în limba maternă, apoi introduce expresii şi întorsături de frază, până ce începe să simtă o uşurinţă mai mare în mânuirea limbii străine decât a celei materne. Acum este momentul când sentimentul şi voinţa de a vorbi limba lui tradiţională slăbeşte, iar bilingvul nu mai este în stare să-şi exteriorizeze imaginea verbală prin două feluri de posibi-

lităţi fonetice: una în limba maternă şi alta în limba străină. Gândind mai mult în aceasta din urmă, fără să uite cu desăvârşire pe cea dintâi, îi place, cum am spus, să vorbească mai mult limba de adopţiune. Iar atunci când încearcă să lege o frază în limba maternă, ajunge ca bătrânul din Baroviţa, din bilingv monolingv, vorbind o limbă mixtă [50]).

Limba mixtă, dacă este redusă numai la câţiva indivizi, se vede ameninţată să dispară. Aici se confirmă din nou caracterul social al limbii. Deşi există independent de individul care o vorbeşte, totuşi ea nu reprezintă o realitate în afară de el: odată ce dispare individul, dispare şi limba. Dacă însă limba mixtă este vorbită de mai mulţi indivizi, constituind o categorie socială separată, atunci ea poate ajunge o limbă specială cu caracter criptologic. Fireşte, prin limbă mixtă, nu trebuie să se înţeleagă o limbă care cuprinde multe elemente străine în vocabular. Atâta timp cât aceste elemente nu alterează sistemele închise, despre care am vorbit, dar mai ales sistemul morfologic, limba în care se găsesc ele nu prezintă un caracter mixt, fiindcă ea îşi păstrează structura gramaticală neatinsă. Numai când cuvintele străine trec dincolo de vocabular, atunci limba care rezultă din acest amestec, sau dispare, sau devine un grai special de care se serveşte o anumită categorie de indivizi din societatea omenească.

G r a i u r i s p e c i a l e, născute din graiuri mixte, sunt multe. Ele se produc de obicei din contingenţa a două sau mai multe limbi şi au ca trăsătură comună simplificarea pe cât posibil a sistemului morfologic. Cu toate acestea, din punctul de vedere structural, ele arată, după ţinut şi împrejurări, forme deosebite. Un grai special născut din bilingvismul Românilor din sudul Dunării aşezaţi în mijlocul Grecilor este acela pe care îl întrebuinţează locuitorii unei comune

greceşti din Pind, Şoreţana. In această localitate, o breaslă a croitorilor care nu cunosc altă limbă decât greaca întrebuinţează un grai special alcătuit din aproape trei sute de cuvinte, din care nouăzeci la sută sunt româneşti. Caracterul mixt al acestui grai rezultă din faptul că într'o frază ca: Τρέτσα ἀναούντρο στὴ κάσα κὶ μπάγα πούνιυ, κάσο κὶ ἄπα γιὰ νὰ μ'γγίσουμαι (arom. treţi anauntru sti casă şi bagă pâne, caş şi apă ca se mângămu; dacor. treci înăuntru în casă şi pune pâine, brânză şi apă ca să mâncăm), o parte din ea este construită după morfologia română (τρέτσα ἀναούντρο στὴ κάσα, etc.) o altă parte însă (γιὰ ν'ἀ μ'γγίσουμαι) după morfologia greacă, având la bază cuvântul românesc, « mâncu », din care ei au făcut μαγγίζω, sincopat μ'γγίζω [51]).

Bilingvismul şi pierderea unei limbi. Conservatismul femeilor. Revenind la bilingvismul care se naşte pe cale naturală, putem spune că ceea ce se petrece cu graiul unei populaţiuni izolate se poate întâmpla cu limba unei naţiuni. La început, înlocuirea ei se face în porţiuni mai mici. Mai târziu, condiţiunile de simbioză între populaţiunile amestecate continuând să dăinuiască în aceeaşi intimitate lingvistică, ea devine generală.

In orice caz, trecerea definitivă dela o limbă la alta se face dintr'odată. Bilingvul, după ce a trecut prin stadiul limbii mixte, se pomeneşte deodată vorbind limba străină, fără a-şi mai aduce aminte de limba maternă.

Fireşte, admiţând lucrul acesta ca un fenomen obişnuit, trebuie să avem în vedere şi unele cazuri de rezistenţă mai prelungită. Ea îşi ia naştere de cele mai multe ori dintr'un complex de împrejurări, care se deosebesc dela un popor la altul. Referindu-mă la populaţiunile româneşti din sudul peninsulei balcanice, pe care le cunosc mai bine, dacă ele, cu

tot bilingvismul lor, își continuă să existe ca colectivități lingvistice deosebite de cele grecești și slave în mijlocul cărora trăiesc, aceasta se datorește mai multor factori, printre care conservatismul femeii ocupă locul de frunte.

Femeia ca agent de conservare dar și de propagare a faptelor sociale ca religia, arta populară, etc., se arată peste tot superioară bărbatului. In limbă, însă, această superioritate, ținând seama de felul cum ea se propagă în familie, devine și mai evidentă. Se știe că la însușirea unei limbi un rol important îl joacă elementul psiho-fiziologic: imitația. Copilul, după naștere, nu încearcă să vorbească, decât numai după ce imită pe membrii familiei din care face parte, mai ales, pe mama. In condițiunile acestea, el va reuși în vârsta copilăriei să-și însușască o limbă sub forma cea mai autentică [52]). Această stare în unele localități ocupate de Români, la indivizii vorbitori de sex feminin, ține toată viața; la cei de sex bărbătesc, din contră, până pe la vârsta de 10—12 ani, când, amestecându-se în afacerile părinților care reclamă mișcarea lor din comună, devin bilingvi.

Partea interesantă la acest conservatism constă în faptul că în unele împrejurări el poate da naștere la un dualism în limbă, în sensul că, în aceeași familie, într'un fel vorbesc indivizii de sex bărbătesc și în altfel, femeile.

Un caz particular mi s'a întâmplat să întâlnesc într'o comună din Albania. Femeile vorbeau deosebit de bărbați. Divergențele veneau din amândouă părțile. Femeile păstrau mai bine graiul moștenit, care se deosebea de acela al bărbaților prin mai multe particularități dar mai ales printr'o pronunțare uvulară a lui *r* cu mai multe vibrații, care avea proprietatea să schimbe timbrul vocalelor din apropiere. Bărbații, din contră, pierduseră această particularitate pregnantă

a graiului fărşerot, din cauza bilingvismului şi trilingvismului. Este destul să arăt că eu, care le cunoşteam foarte bine graiul, la prima întâlnire cu aceşti Români, în vreme ce pe bărbaţi îi înţelegeam foarte bine, pe femeile lor, din contră, la început, nu le puteam înţelege [53]).

Cazuri de dualism în limbă în aceeaşi familie se citează şi la alte popoare [54]). Insă, în vreme ce la acestea, deosebirea de grai provine de cele mai multe ori din cauza exogamiei sau pleacă dela tot felul de interdicţii lingvistice, provocate din cauza gândirii lor superstiţioase, la Românii din sudul peninsulei balcanice — vorbesc de aşezările păstoreşti — această formă a căsătoriilor este necunoscută. Acolo endogamia continuă să fie în plină vigoare.

Dar, afară de conservatismul femeilor care în mod vădit contribuie la păstrarea graiurilor izolate şi ameninţate de bilingvism, se mai adaogă şi caracterul lor de limbi speciale. Astfel, referindu-mă la limba păstorilor români din Grecia, dacă ea a reuşit să-şi păstreze structura gramaticală nealterată, aceasta se datoreşte, cum am spus, în primul rând conservatismului femeii, dar nu mai puţin şi caracterului ei de limbă specială. Natura îndeletnicirii acestor Români, la început cu creşterea vitelor şi transportul mărfurilor, după aceea cu comerţul şi meseriile, i-a determinat să cutreiere peninsula balcanică în lung şi în lat, încă din timpurile cele mai vechi. In aceste peregrinări ei veneau în contact cu tot felul de populaţiuni alogene şi aloglote cărora uşor le învăţau limba. Insă pentru trebuinţele lor intime ei se serveau de graiul lor de acasă ca de o limbă secretă, care nu putea fi înţeleasă de celelalte neamuri.

Fireşte, toate aceste cazuri particulare, graiuri speciale, mixte sau dualism în limbă, datorite bilingvismului, cu toate că în aparenţă arată o oarecare rezistenţă, cu timpul devin

trecătoare. Sfârşitul este acelaşi. Mai curând sau mai târziu ele cedează în faţa limbilor cu mai mare prestigiu.

Bilingvismul şi tendinţele moştenite. De înlocuirea graiului prin bilingvism stau strâns legate o serie de chestiuni interesante pentru studiul biologic al limbajului, dintre care procesul de dispariţie al limbilor substituite ca şi urmele care le lasă în limba care le ia locul, merită o deosebită atenţiune. Ţinând seamă de faptul că, în linie orizontală, limbile se influenţează una pe alta, adică între două limbi contingente, una cu prestigiu alta fără, dacă din cauza unor anumite împrejurări prima poate covârşi pe a doua, nu-i mai puţin adevărat că ultima exercită şi ea la rândul ei o influenţă asupra celei dintâi. In cazul acesta limba substituită nu se pierde cu desăvârşire. Ea există ca element component în limba care a înlocuit-o, fără însă ca vorbitorul să aibă conştiinţă despre această existenţă. Influenţa slavă din limba noastră conţine, după cum am văzut, elemente care se datoresc bilingvismului. Cu toate acestea, atunci când vorbim româneşte, noi nu avem sentimentul că vorbim şi o limbă slavă, întru cât elementele primite din aceasta din urmă se încadrează în structura gramaticală a limbii noastre.

La fel trebuiesc interpretate şi urmele bilingvismului ce se produc în linie verticală. Intre limbile popoarelor preistorice care au format odată substratul celor mai multe limbi indoeuropene, au fost multe care nu s'au lăsat să fie uşor asimilate. Acestea s'au păstrat mai multe veacuri, dând naştere la bilingvi care, în afară de limba impusă, continuau să vorbească şi graiul lor de acasă. In privinţa aceasta trebuie să presupunem că Dacii, după ocuparea ţării lor de Romani şi introducerea limbii latine, au continuat veacuri dearândul să vorbească limba dacă alături de limba latină.

Erau, prin urmare, în stare de bilingvitate. Desnaţionalizarea lor prin limbă a urmat treptat: mai întâi a fost romanizată pătura suprapusă, după aceea, influenţat de aceasta, poporul.

Rezultatele acestui bilingvism, născut în linie verticală, au trebuit să fie identice cu acelea ale bilingvismului format în linie orizontală. Pentrucă ar fi într'adevăr de neînţeles ca o limbă, bunăoară cum este a noastră, care s'a desvoltat pe substratul traco-iliric, să fi primit din toate limbile cu care poporul nostru a venit în contact câte ceva, şi numai din graiul strămoşilor traco-iliri să nu fi moştenit nimic. Ce anume a moştenit, nu putem afla decât în mod indirect, fiindcă limbile peste care s'a suprapus graiul roman ne sunt aproape necunoscute. Dacă ştim însă că schimbările din limbă reprezintă produsul unui complex de fapte care pleacă dela tot felul de influenţe interne şi externe, atunci nu putem nega înrâurirea limbilor dispărute.

Aicĭ, fireşte, chestiunea poate fi pusă dintr'un îndoit punct de vedere: mai întâi, în legătură cu baza de articulaţie, care diferă dela un popor la altul; al doilea, în relaţie cu anumite tendinţe din limbă, care nu dispar odată cu înlocuirea ei prin alta.

In ce priveşte baza de articulaţie, aceasta se prezintă într'un fel la un Englez, care, când vorbeşte, întinde maxilarul inferior înainte, în alt fel un Indian, care trage organele vorbirii mai mult îndărăt, articulând în fundul gurii. De asemenea într'un fel articulăm noi Românii, în altfel Francezii sau Germanii. Când un popor este nevoit să primească limba altui popor, atunci pronunţă limba nouă cu baza de articulaţie veche [55]). De aci urmează că şi întregul sistem fonetic diferă dela popor la popor. Se pare că toate aceste deosebiri de articulaţie nu dispar odată cu înlocuirea unei limbi prin alta.

Astfel, limba latină pe care continuăm să o vorbim noi Românii a luat o altă înfăţişare decât aceea pe care o vorbesc Francezii sau Spaniolii.

La fel ar trebui înţelese şi urmele pe care le lasă în limbă anumite tendinţe moştenite [56]). Fireşte, recunoaşterea lor ne pune pe terenul biologic al limbii [57]). Dar se pare că ele, în oricât de mică măsură, există. Dacă admitem că înlocuirea limbii la Daci n'a atras după sine şi înlocuirea poporului dac, atunci ar trebui să recunoaştem că vechiul patrimoniu biologic s'a continuat în noua unitate etnică din care trebuia să iasă poporul român. In cazul acesta, nu putem nega puterea eredităţii în limbă. De altfel, unele obişnuinţe în limbă pot fi surprinse fără multă greutate. De câte ori nu ni s'a întâmplat să auzim spunându-se că cutare seamănă la vorbă cu unul dintre bunici. Aici diversitatea faptelor de limbă se explică din cauza celor două linii care se unesc în procreaţie. Ele nu se pot produce în tot timpul şi pretutindeni. La fel ca limba, ele sunt discontinue. In cazul acesta, ar trebui să presupunem că anumite particularităţi din limba noastră, care nu există în celelalte limbi romanice, însă se întâlnesc în limbile celorlalte popoare balcanice care s'au desvoltat pe acelaşi substrat traco-iliric, reprezintă efectul în pronunţare a unor tendinţe îndepărtate, care s'ar putea explica pe calea eredităţii. In felul acesta mai uşor vom putea înţelege afinitatea ce se arată în limbile sud-est europene, în care, bine înţeles, bilingvismul a jucat un rol hotărâtor.

La sfârşitul acestei expuneri trebuie să relevez faptul că, pentru chestiunea ce ne interesează în special pe noi Românii, care, în veacurile de mijloc, am pierdut în sudul Dunării mai mulţi Români decât Slavii pe care i-am asimilat aici la noi, din cele două aspecte care prezintă limba

vorbită, unul s t a t i c şi altul i s t o r i c, numai ultimul, aspectul istoric, uneşte aceeaşi colectivitate de indivizi vorbitori într'o evoluţie spirituală unitară, formând din ea o singură naţiune. Acolo unde, dintr'un complex de împrejurări istorice, acest aspect este rupt, în felul cum s'au petrecut lucrurile în veacurile de mijloc cu populaţiunile româneşti din sudul Dunării, care din cauza intrusiunii slave n'au mai putut lua parte la evoluţia spirituală unitară a poporului nostru, atunci limba se vede ameninţată să-şi piardă şi celălalt aspect, static, singurul hotărîtor pentru păstrarea fizionomiei etnice a unei grupări umane.

ATLASUL LINGUISTIC ROMÂN

Au apărut trei volume din « Atlasul Linguistic Român » (ALR), editat de Muzeul Limbii Române de sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Autorii acestei lucrări, în cele două părți în care apare, sunt Sever Pop și Emil Petrovici [58]).

Publicarea acestei grandioase opere, care este singura în tot sud-estul european, a constituit una din preocupările de căpetenie ale școalei lingvistice din Cluj. De aceea nu se sfiim să afirmăm dela început că ea reprezintă cea mai strălucită realizare pe terenul lingvistic, istoric și național a unor străduințe aproape de două decenii, depuse de toți membrii Muzeului Limbii Române.

Spre a putea înțelege mai ușor valoarea acestei publicații, în cele ce urmează voi încerca să arăt împrejurările în care a fost concepută realizarea ei, stadiul în care se aflau cercetările referitoare la studiul limbii, precum și rezultatele la care s'a ajuns.

Necesitatea publicării ALR. Intâmplarea a făcut ca, imediat după războiul mondial, înființarea Universității din Cluj, care acum s'a mutat vremelnic la Sibiu, să se producă într'un moment când în cercetările lingvistice din apus se inaugura o nouă metodă de investigație. Ea urma după alte două care se dovediseră insuficiente. Anume, în prima

fază a cercetărilor lingvistice, când studiul istoriei luase o o desvoltare destul de mare, s'a folosit foarte mult metoda istorică, bazată pe elementul comparativ. Ea a dat rezultate surprinzător de neaşteptate, întru cât, cu ajutorul ei, s'a putut stabili pentru întâia dată înrudirea limbilor indoeuropene, vorbite aproape în toată Europa şi în o bună parte din Asia, ca şi derivarea lor dintr'una singură. Astfel, pe temeiul ei, s'a putut stabili că cuvinte din limbi vorbite de popoare cu totul deosebite, cum ar fi bunăoară germ. « Tochter », gr. « thygater », ind. « duhitar », etc., derivă din aceeaşi rădăcină indoeuropeană. Procedeul era simplu: se recunoaşteau mai întâi concordanţele, după care apoi se proceda la stabilirea corespondenţelor istorice, până se ajungea la forma de origine.

Această metodă se impusese atât de mult în faza primelor cercetări, încât multă vreme se crezuse că, cu ajutorul ei, se vor putea deslega toate problemele referitoare la schimbările din limbă. Mai târziu s'a putut observa, însă, că procedeul ei era prea mecanizant spre a putea lămuri toate faptele din viaţa unei limbi. Limba omenească, aşa cum este făcută din cuvinte articulate, nu se produce atât de mecanic cum s'ar părea la prima vedere, pentrucă ea nu trăieşte numai pe buzele celor care o vorbesc, ci şi în sufletul lor. Plecând dela această nouă concepţie despre limbă, lingviştii de mai târziu nu s'au mulţumit să studieze cuvintele numai după acoperişul lor, ci căutau să vadă ceea ce se ascunde sub el. Dar cu aceasta se inaugura o nouă metodă, « psihologică », care completa pe cea dintâi.

Fiindcă mai totdeauna la introducerea unei noi metode se cam exagerează rezultatele obţinute, după câteva decenii dela aplicarea ei, s'a putut vedea că nici ea nu este în stare

să dea toate lămuririle despre viața unei limbi, dacă această viață este căutată mai mult în l i m b a s c r i s ă, care, într'o prezentare mai îngrijită și cu caracter de stabilitate, reprezintă o formă oarecum încremenită a limbii vorbite. Toate aceste obiecțiuni asupra insuficienței celor două metode, ca și alte împrejurări de ordin secundar ce nu pot fi expuse aici, au dus la nevoia unor cercetări executate afară la țară, în direct contact cu vorbirea zilnică, în care expresia țâșnește spontan și nemeșteșugit din gura omului de rând. Din aceste cercetări pe teren a ieșit o nouă metodă cu caracter « naturalistic », care a dat naștere la « geografia lingvistică ». Ea este astăzi foarte la modă în cercetările lingvistice și, din ea, a ieșit ALR, al cincilea în ordinea celor publicate până acum [59]).

Ca să putem pricepe rostul acestei metode, care trebuie înțeleasă ca o lărgire a celor două precedente și nu ca o substituire, trebuie să cunoaștem două lucruri: întâi, că limba pe care o vorbim după un sistem stabilit este condusă de anumite norme; al doilea, că, în vorbirea individuală, aceste norme, de cele mai multe ori, nu se aplică la fel de toți indivizii vorbitori. Din această cauză rezultă că fiecare vorbește deosebit, că într'un fel se vorbește la oraș, în altfel la țară, că, în fine, aceeași limbă din aceeași localitate se deosebește după starea de cultură, vârstă, ocupațiune și straturi sociale. Nu mai adăogăm aici, firește, și cazurile când vorbitorii nu sunt din aceeași localitate, sau, și dacă sunt, unul din părinți vine din altă parte. Date fiind toate aceste posibilități de diversificare a limbii, deși normele pe temeiul cărora se aplică rămân aceleași pentru toți, noua metodă introdusă prin studiul limbii pe teren vine să controleze felul cum se comportă individul vorbitor față de aceste norme, atunci când încearcă să se servească de limbă

în mod colectiv, ca mijloc de a se înţelege cu semenii săi şi, individual, ca o nevoie de a se exprima el însuşi.

Ceea ce ştim noi despre limba noastră, se reduce mai mult la forma ei comună, care, cu desvoltarea vieţii la oraşe, a luat proporţii destul de mari, înlocuind graiurile locale. Sub acest raport stăm ceva mai bine cu limba textelor vechi, în care domeniu s'au făcut unele progrese, fiindcă s'a studiat, dela text la text, starea limbii dintr'o epocă oarecare. Pe temeiul acestor studii cunoaştem mai mult sau mai puţin limba secolului al XVII-lea sau al XVIII-lea, după anumite particularităţi, pe care le învăţăm pe din afară. In fond şi aici, ceea ce ştim despre limba noastră pe această cale se reduce la foarte puţin, faţă de ceea ce într'adevăr am fi ştiut, dacă limba din textele ajunse până la noi ar fi fost notate din graiul viu, şi cu mijloacele de care dispunem noi astăzi. Din nenorocire, însă, aceste texte nu numai că n'au fost scrise aşa cum ar fi trebuit pentru nevoile studiilor lingvistice de azi, dar au mai fost traduse dintr'o limbă care a influenţat foarte mult textul românesc. La aceasta s'a mai adăogat, de sigur, şi sclavia tradiţiei religioase unită cu ignoranţa traducătorului, care, de cele mai multe ori, au deformat pur şi simplu conţinutul textului tradus.

La punerea în practică a noii metode, pentru controlul normelor cum se aplică la limba pe care o vorbim, se prezentau mai multe posibilităţi, dintre care două puteau fi întrebuinţate cu succes: una, cea mai comodă, ar fi fost, dacă s'ar fi trimes chestionare scrise în toate comunele din ţară, în care învăţătorul sau preotul ar fi trecut în dreptul fiecărei întrebări răspunsurile primite. Pentru popoarele cu o cultură mai înaintată, în care limba se studiază sub anumite aspecte, ea ar fi dat rezultate bune. Ca probă, Germanii, la cercetarea limbii pe teren, s'au servit de această

posibilitate. La noi însă, unde puţinii intelectuali nu înţeleg rostul acestor cercetări sau, dacă le înţeleg, nu le dau atenţia cuvenită, n'ar fi dat rezultate bune. De altfel, ea a şi fost încercată de Muzeul Limbii Române la întâile sondaje pentru cunoaşterea comunelor celor mai interesante din punct de vedere lingvistic, însă fără să ajungă la un rezultat mulţumitor. A doua posibilitate era de a trimite un anchetator în fiecare comună ce prezintă un interes pentru studiul limbii, unde, după ce îşi alege subiectul, îşi însemnează singur răspunsurile primite dela el, după un chestionar pregătit de mai înainte. Această posibilitate s'a dovedit foarte bună. Pe temeiul ei s'a alcătuit atlasul nostru, ca şi toate cele publicate până acum.

Această nouă metodă a fost experimentată mai întâi de şcoala franceză. Inainte ea fusese cunoscută şi de învăţaţii germani. Astfel, profesorul G. Weigand în 1895 a întreprins prima călătorie în Banat, spre a aduna material de limbă pentru pregătirea unui atlas lingvistic român, pe care l-a şi publicat. Trebuie să mărturisesc, însă, că această încercare, foarte bună pentru vremea ei, când cunoştinţele noastre se reduceau aproape numai la lucrările lui Fr. Miklosich, privea tot numai acoperişul cuvintelor. Ea nu se interesa şi de viaţa lor. Metoda franceză, din contră, fără a nesocoti forma externă a limbii, urmăreşte tot ceea ce ajută la surprinderea realităţilor lingvistice din graiul viu. Aceste realităţi apar mult mai complicate decât se cunosc din limba vorbită şablon, din limba scrisă sub forma comună de toate zilele, în fine, din limba artistică sub forma literară sau poetică.

Nouă, Românilor, această metodă ne este de mare folos, nu numai pentru marile avantaje ştiinţifice pe care ni le oferă, în felul în care se aplică, dar şi pentru faptul că ea a

venit într'o vreme când limba comună din vechiul regat n'a putut pătrunde bine prin şcoală, presă, armată şi administraţie în toate ţinuturile din provinciile alipite. De asemenea ea ne-a surprins într'un moment fericit, când, după războiul mondial, cercetările pe teren se puteau face liber pe tot cuprinsul ţării întregite, iar, ca experienţă, venea după mai multe atlase lingvistice. Toate aceste atlase, apărute înainte de ALR, ne-au perfecţionat metoda de investigaţie, prin eliminarea părţilor dovedite ca nepractice şi introducerea de elemente nouă, în aşa fel, încât se poate spune, fără cea mai mică exagerare, că atlasul nostru, aşa cum a fost conceput şi îl vedem publicat în forma primelor trei volume pe care le avem sub ochi, se înfăţişază ca cea mai perfectă realizare a metodei «naturalistice», aplicată la studiul limbii noastre materne.

Fireşte, este foarte greu să intrăm în toate amănuntele acestei metode în spaţiul de câteva pagini. Ajunge să arătăm că, aşa cum va apărea în zece volume, fiecare volum conţinând cel puţin câte 150 de hărţi, atlasul nostru reprezintă o fotografie instantanee a graiului românesc de pretutindeni, vorbit nu numai pe întregul cuprins al ţării româneşti, din graniţele ei actuale, dar şi dincolo de aceste graniţe, în părţile locuite de Românii din Ucraina, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Jugoslavia, Bulgaria. Ceva mai mult, fotografia atlasului nostru a prins şi graiul populaţiunilor româneşti transdanubiene din întreaga peninsulă balcanică (Macedonia, Albania, Epir, Tesalia şi Istria).

Limba, după cum ştim, se găseşte într'o continuă modificare, iar, la intervale mai mari, îmbracă forme deosebite. Toate aceste forme pentru epocile mai aproapiate de noi ne sunt în parte cunoscute, fie din literatura veche ajunsă până la noi, fie din textele mai noi publicate înainte de apariţia

atlasului în cele trei volume. Cu toate acestea, ele nu se pot compara nici pe departe cu ceea ce ne oferă atlasul, mai întâi, prin extraordinara bogăţie a formelor, al doilea însă — şi partea aceasta este de o însemnătate covârşitoare pentru cercetările ştiinţifice — prin exactitatea transcrierii lor. Ce tezaur nepreţuit reprezintă această bogăţie, poate vedea şi aprecia atât lingvistul de meserie, cât şi oricare altul, înzestrat cu simţul limbii, care vede în graiul omenesc nu numai o operă colectivă ca mijloc de înţelegere între oameni, dar şi o acţiune subiectivă, în care simţirea şi gândirea individului vorbitor se resfrâng până în fibrele lui cele mai intime. Aici este locul să spunem că limba este o artă. Bogăţia formelor de limbă, schimbarea ordinei lor în frază sau întrebuinţarea de cuvinte noi nu provin numai dintr'un capriciu al vorbitorului de a schimba ceea ce s'a păstrat prin uz, dar şi dintr'o necesitate de a se exprima altfel decât ceilalţi, de a ieşi, cum s'ar zice, din obişnuit. Această ieşire pentru el capătă o formă mai expresivă. De aceea, când se întâmplă în aceeaşi regiune să găsim, alături de forma moştenită, alte multe sinonime care reprezintă creaţiuni interne, un fel de neologisme de semnificaţie, sau chiar cuvinte de afară, aceste din urmă nu trebuie totdeauna interpretate ca simple înlocuiri prin împrumut, dar şi ca creaţiuni individuale, izvorîte dintr'un simţ particular de a întrebuinţa material lexical mai proaspăt prin cuvinte alese, cuvinte mai frumoase şi mai expresive, în fine, cuvinte deosebite de cele ce se întâlnesc în fiecare zi.

Pregătirea lucrărilor pentru ALR. Executarea Atlasului Lingvistic Român s'a făcut după un plan bine studiat şi aplicat uniform în toate ţinuturile explorate. Anchetatorii noştri, Sever Pop şi Emil Petrovici, care, după cum am

văzut, sunt şi autorii atlasului, n'au alergat din localitate în localitate, să întrebe ce vor şi să petreacă cât vor. Vremea lor a fost socotită cu ziua şi ora, iar întrebările fixate în două chestionare: unul mai mic «normal», alcătuit din 2.160 de întrebări, cu încă 60 în introducere, care se raportau mai mult la noţiuni cunoscute de oricine; altul mai mare «desvoltat», în cuprinsul căruia au intrat 4.800 de întrebări referitoare la terminologia specială, încercând să redea realităţile româneşti sub diferitele ei aspecte în ocupaţiunile dela ţară. La alcătuirea acestui chestionar s'a dat cea mai mare atenţiune. Plecând dela cele 114 «cuvinte normale» din atlasul lui Weigand, el cuprinde o serie de întrebări, alese anume spre a reda cât mai fidel specificul românesc; la care s'au mai adăogat multe din chestionarul celorlalte atlase romanice. Aceasta s'a făcut iarăşi spre a putea avea înaintea noastră mai bine imaginea romanităţii orientale în legătură cu aceea a romanităţii occidentale. La alegerea întrebărilor, s'a mai ţinut seama şi de anumite combinaţii, din care uşor se puteau obţine forme referitoare la aspectul gramatical al limbii [60]).

De asemenea alegerea punctelor s'a făcut după ţinuturi. Acolo unde limba era mai unitară, cum sunt ţinuturile de şes, numărul lor a fost mai mic, ales pe o distanţă mai mare. Acolo însă, unde limba era mai variată, cum sunt ţinuturile de munte, numărul lor a fost mai mare, iar distanţa între ele mai mică. Peste tot s'au cercetat 301 puncte pentru chestionarul mic şi 80 puncte pentru chestionarul mare. Şi fiindcă limba noastră nu este vorbită numai de ţărani, dar şi de orăşeni şi oameni culţi, în urma unei fericite sugestii pe care ne-a dat-o D. Caracostea, au fost cercetaţi şi doi dintre scriitorii noştri proeminenţi din vechiul regat: Brătescu-Voineşti şi M. Sadoveanu, şi unul din Transilvania:

I. Agârbiceanu. Inovaţia a fost cu atât mai bine primită, cu cât atlasele străine apărute, ocupându-se exclusiv cu limba din popor, n'au ţinut seamă de straturile superioare şi, prin aceasta, căzând în cealaltă extremitate, au primit un caracter aproape exclusiv dialectal, ceea ce, fireşte, pare unilateral.

Nu au fost trecute cu vederea nici limbile minoritare. Spre a se putea constata influenţa limbii majoritare asupra lor şi invers, ancheta cu chestionarul mare a cercetat câte două comune bulgare, sârbeşti, rutene, germane, trei ungureşti şi una locuită de Ţigani.

In ce priveşte subiectele întrebate, dacă pentru chestionarul mic a fost unul singur, din contră, pentru chestionarul mare au fost mai multe. Numărul lor mai mare şi de vârste deosebite a fost cerut şi de natura întrebărilor referitoare la chestiuni mai subtile şi obiecte puţin cunoscute. Ele se pot obţine greu dela o singură persoană. De altfel, acest procedeu este recomandabil şi pentru o altă consideraţiune: prin el se poate obţine o mai mare recoltă a mijloacelor de expresie cu tot felul de nuanţe stilistice. Lipsit de această bogăţie, un atlas, oricât de mare importanţă ar avea pentru ştiinţă sub raportul lexicografic, apare sec pentru cunoaşterea acelor mijloace de înfrumuseţare a limbii, cărora noua metodă trebuie să le arate mai mare interes. Ţinând seamă de acest lucru, Emil Petrovici, care a făcut explorările cu chestionarul mare, a cules şi texte cu caracter folkloric şi etnografic. Acestea vor fi publicate ca o completare la atlas.

Dar pentru culegerea textelor, anchetatorii noştri au încercat să se folosească şi de gramofon. Ar fi fost mijlocul cel mai sigur pentru prinderea atâtor nuanţe ce caracterizează vorbirea curentă, cum ar fi accentul, tonul, ritmul

şi altele. Din nenorocire, însă, încercarea n'a dat rezultate bune, din cauza imperfecţiei aparatului. In Cadrilater, unde împreună cu Sever Pop am făcut anchete la populaţiunile transdanubiene, nu l-am putut întrebuinţa.

Lucrările pentru realizarea atlasului au început aproape odată cu fondarea Muzeului Limbii Române din Cluj. Dela început s'a simţit nevoia pregătirii unui tânăr pentru aducerea la îndeplinire a acestei anevoioase lucrări. Acest tânăr a fost găsit în unul din cei doi autori ai atlasului, Sever Pop, care întrunea toate calităţile pentru începerea şi ducerea la sfârşit a acestei opere. Dânsul, după cum se arată chiar în prefaţa lucrării volumului întâi din prima parte, a petrecut doi ani la Paris, urmând cursurile maestrului geografiei lingvistice, Jules Gilliéron. După acesta, a luat parte rând pe rând la anchetele pe teren făcute de autorii atlaselor catalan, elveţian, italian, întorcându-se la Cluj cu toată ştiinţa şi experienţa pentru întreprinderea operei ce-l aştepta. Aici au început primele lucrări, la care au participat aproape toţi membrii Muzeului Limbii Române, cu S. Puşcariu în frunte. Apoi au urmat doi ani de experienţă, după care, în fine, au început anchetele pe teren, unde dela început, alături de Sever Pop, a luat parte şi Emil Petrovici, autorul volumului întâi din partea a doua a atlasului. La urmă de tot şi numai pentru graiurile transdanubiene au mai participat la anchete şi scriitorul acestor rânduri pentru dialectele aromân şi meglenoromân, iar Sever Pop şi Ştefan Paşca pentru dialectul istroromân.

După şase ani de muncă grea şi anevoioasă de cercetări pe teren la ţară, pe vreme mai mult urîtă decât frumoasă, pe călduri mari şi geruri grele, dormind câte odată în casa oamenilor cu mulţi copii şi cu o singură încăpere, cu boli contagioase şi lipsă de alimente, anchetatorii şi autorii atla-

sului nostru, Sever Pop și Emil Petrovici, punându-și sănătatea în pericol și întrebuințând cel puțin trei zile de fiecare punct pentru chestionarul mic și o săptămână pentru chestionarul mare, au început să ne dureze uriașa operă în curs de apariție, cartografiind fișe cu fișe întregul material strâns, din care au ieșit cele trei volume despre care este vorba în aceste rânduri și se așteaptă să apară și restul.

Și, ca o inovație ce nu se întâlnește la celelalte opere similare, fiecare volum din Atlasul Linguistic Român este însoțit de un alt volum mai mic cu hărți redactate în colori, intitulat « Micul Atlas Linguistic Român ». Din acesta au apărut două: unul pentru vol. I din partea întâi, și altul pentru vol. II din partea a doua. El cuprinde materialul de limbă publicat în atlasul mare din volumul corespunzător cu material necartografiat, cum este cazul cu vol. I din partea întâi, sau aproape exclusiv materialul necartografiat, cum este cazul cu vol. I din partea a doua. In orice caz el nu poate înlocui totdeauna atlasul mare. Cu toate acestea, însemnătatea lui este indiscutabilă, mai întâi, dacă ținem seama de faptul că atlasul mic reproduce o bună parte din materialul necartografiat în atlasul mare, al doilea fiindcă el reprezintă singurul mijloc de a ne înfățișa în mod sinoptic, în linii generale și intuitiv, faptele de limbă sub toate aspectele care interesează studiul științific al limbii.

Foloasele atlaselor lingvistice publicate. După ce am cunoscut metoda întrebuințată în cercetările de limbă pe teren și modul cum s'a procedat la pregătirea lucrărilor pentru alcătuirea atlasului românesc, să trecem și să vedem avantajele, dar mai ales rezultatele obținute de această metodă, mai întâi, din cercetările făcute pe temeiul atlaselor publi-

cate în străinătate, după aceea din materialul cartografiat în cele două volume ale atlasului nostru.

Inainte de toate, trebuie să știm că sub raportul structural, un atlas este o simplă operă de lexicografie. Aceasta însemnează că el nu conține decât cuvinte, expresii și scurte construcții sintactice. Toate acestea la atlasele străine, ținând seama de principiul întrebărilor directe aplicat la explorarea materialului lingvistic, sunt simple traduceri, la care nu poate fi vorba de înregistrarea unor răspunsuri spontane. La atlasul nostru, din contră, ele se caracterizează printr'o mai mare spontaneitate întru cât, din cauza unității de limbă, răspunsurile obținute pleacă dela principiul întrebărilor indirecte. Firește, ele nu pot fi surprinse ca în vorbirea liberă. In orice caz, nefiind simple traduceri, ele se produc mai degajat. De asemenea, aceste răspunsuri fiind individuale, nu reprezintă vorbirea generală. Cine are nevoie de aceasta, trebuie să facă cercetări complementare. El oferă numai un mănunchi de fapte pentru orientare. Plecând numai dela această structură particulară a unui atlas lingvistic, putem vorbi despre avantajele și rezultatele lui.

Unul dintre cele mai mari avantaje pe care le oferă atlasele publicate este că, față de culegerile dialectale făcute până acum, unele la voia întâmplării și de oricine, altele cu mai multă grijă studiate de persoane competente, ele ne pun la dispoziție spre cercetare, un bogat material format din elemente tipice bine controlate, prinse din graiul viu de o persoană anume pregătită pentru aceasta și redate într'o scriere cât mai apropiată de rostirea adevărată. Acest material, de sigur, nu este totdeauna complet și pe toată întinderea țării controlat. Așa ceva ar fi cu neputință pentru o viață de om. Insă așa cum este, ne poate da cele mai bune orientări în problemele care ne interesează. Pentru o mai

amănunţită cunoaştere a particularităţılor din limba unei localităţi sau a unei regiuni limitate, este nevoie de monografii speciale. Din câte s'au făcut până acum, ca o completare la atlasele publicate, s'a constatat că ele au confirmat, cu mici excepţiuni, exactitatea redării materialului cartografiat

Un alt avantaj nu mai puţin important decât cel precedent este şi acela că o hartă, în care sunt trecute după localıtăţi toate formele unei expresiuni date, ne oferă cel mai perfect instrument de comparaţie prin aceea că, dintr'o singură ochire — mai ales când hărţile sunt colorate — avem în faţa noastră grupate toate variantele de rostire sau sinonimele de cuvinte care ne interesează. Cu alte cuvinte, în cuprinsul unei hărţi de dimensiuni potrivıte ni se înfăţişează, prinse ca într'o fotografıe, fapte de limbă care se găsesc răspândite pe un spaţiu infınit de mare. Spre a ne da seama de însemnătatea acestui avantaj, ajunge să ne imaginăm greutăţıle ce vom întâmpina şi timpul pe care îl vom pierde, dacă, pentru verificarea fiecăreia dın ele, vom fi nevoiţi să căutăm în monografıi separate.

Rezultatele acestei metode sunt multe şi destul de importante, atunci când valoarea lor nu se exagerează.

Astfel, ţinând seamă de varietatea fıecărui fapt de limbă, ea a reuşit să rezolve, în prımul rând, problema dialectală, atât de mult discutată înainte de aparıţia primului atlas lingvistic, în sensul că, admiţând existenţa dialectelor, a contestat prezenţa precisă a lımitelor dialectale. Aceasta rezultă dın constatarea că, atunci când într'o regiune se produce o modifıcare în limbă, ea pleacă dela o celulă lingvistică a cărei răspândire nu coincide cu arıa (ızoglosa) unei alte modıficări dın aceeaşı regiune, care porneşte dela altă celulă lingvistică. Această constatare duce la concluzia că fıecare fapt de limbă îşi are limitele sale proprıi.

Plecând dela această diversitate în producerea fenomenelor lingvistice și punându-se pe un teren cu totul deosebit de acela al metodei « psihologice », care urmărește evoluția istorică a cuvintelor, cu scopul de a ajunge la originea lor, noua metodă pe care am numit-o « naturalistică » a arătat că orice fapt de limbă își are propria lui viață, deosebită de a celorlalte. Prin aceasta ca și prin negarea limitelor dialectale se recunoștea indirect individualismul în limbă, fapt care a stârnit cea mai puternică reacțiune în contra tuturor acelora care, pe temeiul metodei precedente, vroiau să înnăbușe viața limbii în limitele unor « norme ».

Firește, această reacțiune, la început, a primit forme exagerate, atunci când, prin afirmări categorice, s'a încercat să se dovedească inutilitatea metodelor precedente. Adevărul este, însă, că prin varietatea și prospețimea materialului prelucrat, noua metodă aducea atâta experiență și deschidea atâtea drumuri noi, încât credința în acțiunea uniformă a « normelor » slăbea tot mai mult, iar ideea unei evoluții organice a limbii apărea din ce în ce mai evidentă. Pe temeiul acestei idei, apoi, s'a descoperit o serie de factori, interni și externi, care lucrează la modificările din limbă, de care noi nu ne putem ocupa în aceste rânduri cu caracter mai mult informativ. Aici ne mulțumim să arătăm că, deși unii din ei au fost cunoscuți înainte de rezultatele obținute prin cercetările pe teren, totuși valorificarea lor s'a făcut numai după ce s'a recunoscut acțiunea individuală în evoluția limbii. Acum se vorbește de biologia limbii, de aspecte din viața cuvintelor necunoscute până atunci, cu peregrinări și lupte între cuvinte, cu coliziuni între formele omonime, în fine, cu patologie și terapeutică verbală, cu stratificări și altele, pe care numai metoda geografiei lingvistice le-a evidențiat mai bine.

Dar toate acestea sunt rezultate mai mult sau mai puţin de ordin practic. Partea mai importantă din aplicarea ei constă în faptul că, procedând dela concret la abstract, cu precădere mai întâi asupra faptei şi numai după aceea asupra acţiunii, această metodă care are ca principal scop de a reconstitui istoria cuvintelor şi a formelor de limbă, a deschis un nou orizont de cercetare pentru studiul fenomenului lingvistic. Este drept că noi astăzi, privind această practică ca o simplă metodă, nu cum vor unii ca o disciplină, nu putem şi nu trebuie să renunţăm la tehnica acelor cuceriri din trecut, care au durat fundament de granit disciplinei noastre, oricât de entuziasmaţi am fi de succesele ei. De altă parte, trebuie să mărturisim că, în lumina noilor rezultate, simţim pe zi ce trece treptata spiritualizare a faimoaselor « norme ». In ele, ca în tablele legii, stau cristalizate toate acele tendinţe care, din sufletul vorbitorului şi adâncimea vremurilor, diriguiesc firicelele purtătoare de viaţă, din ţesutul invizibil al organismului unei limbi. Iată de ce cred că tocmai aceste rezultate trebuie să ne îndemne să nu ne îndepărtăm de ele. Din contră, întrebuinţându-le în lumina noilor cuceriri, să învăţăm a intui, în toate manifestările limbii, minunatul joc al naturii.

Valoarea ALR pentru studiul limbii noastre. Intorcându-ne la atlasul nostru, din cele expuse până aici, va putea înţelege oricine că valoarea lui pentru studiul limbii noastre va fi foarte mare. Fireşte, el stă în faţa aprecierii noastre numai sub forma celor trei volume. Din ele se poate vedea, totuşi, care va fi înfăţişarea volumelor ce vor urma. Deocamdată putem afirma fără exagerare că, în forma în care este conceput, el se arată superior atlaselor publicate.

In ce priveşte rezultatele ce se aşteaptă dela o operă atât de importanţă, ele vor fi dintre cele mai interesante. Dacă în lipsa monografiilor originale, atlasul lui Weigand, cu pretenţii mai modeste, ne-a adus atâtea foloase, cu atât mai mult atlasul nostru care este conceput pe un plan mult mai vast şi conţine un material incomparabil mai bogat şi mai variat.

Vom încerca să analizăm sumar aceste rezultate din materialul cartografiat în volumele apărute.

Ţinem totuşi să prevenim dela început pe cititor că un atlas lingvistic se foloseşte de obicei pentru chestiuni speciale şi de amănunt, lucruri care nu pot fi date toate într'un articol pur informativ. De asemenea el nu trebuie să se confunde cu o operă ştiinţifică, în care, după expunerile făcute asupra unei probleme date, se arată rezultatele obţinute. Aşa ceva lipseşte din orice atlas. Este drept că, în foarte multe cazuri, el reprezintă o cheie pentru deslegarea multor probleme din domeniul lingvistic, însă, spre a ne putea folosi de această cheie, trebuie mai întâi să ştim să citim în el. Un atlas lingvistic, în felul cum se prezintă al nostru, ne dă putinţa să descoperim lucruri foarte interesante. Nu-i mai puţin adevărat, însă, că tot el ne poate da prilejul să ne pierdem într'o vorbărie goală, din care să nu iasă nimic pentru ştiinţă. Fiindcă, în ultima analiză, un atlas lingvistic nu-i decât o colecţie de documente din tezaurul unei limbi aşternute pe hartă, a căror valorificare o putem face numai după ce ne simţim bine pregătiţi să ne folosim de el. Atlasul în sine, fără a fi prelucrat în studii speciale, are valoarea unor documente adunate care, după cum am spus, aşteaptă să fie valorificate.

Plecând dela această ultimă consideraţiune, în unele cazuri şi pentru anumite chestiuni, ne putem folosi de această

colecţie, fără ca ea să fie cartografiată pe hărţi. Este destul să avem documentele de limbă la îndemână cu informaţii precise asupra extensiunii lor geografice pentru ca, în cazul când într'adevăr suntem în stare să le valorificăm, să putem trage din ele aceleaşi concluziuni pentru ştiinţă, la fel cum am fi făcut când ele ar fi fost trecute pe o hartă colorată în atlas. Fireşte, atlasul ar mai avea în cazul acesta un alt avantaj, anume că ar mai putea da unele variante de rostire de mai puţină însemnătate, însă având esenţialul la îndemână, chestiunile accesorii, de regulă, interesează mai puţin. Astfel este bunăoară cazul de dispariţie prin « omonimie » a cuvântului *păcurar*, pe care D. Caracostea, într'un studiu publicat în Viena (Wortgeographisches und Wortgeschichtliches vom Standpunkte der Homonymität [61]), l-a explicat cu două decenii şi mai bine, înainte de apariţia primului volum din ALR.

Chestiunea se prezintă în felul următor: pentru conceptul « cioban », Românii de pretutindeni au avut odată cuvântul moştenit din limba latină *păcurar* (PECURARIVS). Astăzi, însă, acest cuvânt se mai păstrează, peste hotare, la Macedoromâni, Meglenoromâni, şi la Românii din Timoc, iar aici în Ţară numai la Românii din Banat, Transilvania şi ţinuturile vecine cu Ungaria. După această extensiune geografică, care nu este nevoie totdeauna să fie cartografiată, cuvântul prezintă două arii: una la sud, cuprinzând pe Românii transdanubieni; alta la nord, cuprinzând pe Românii din partea apuseană a Ţării cu regiunile indicate mai sus. In restul Ţării: Muntenia, Moldova, Basarabia, etc., se întâlneşte aria cuvântului de origine turcească, *cioban*. In cazul acesta se pune întrebarea: cum de a ajuns acest cuvânt străin de origine să se întindă pe un teritoriu atât de vast, dând la o parte cuvântul băştinaş *păcurar*? Şi dacă s'a impus cu

atâta forţă la nord de Dunăre, de ce n'a intrat în limba Macedoromânilor, care se găsesc printre orientali şi sunt păstori prin excelenţă, atunci când toate celelalte popoare balcanice, inclusiv Slavii care se ocupă cu agricultura, i-au dat loc în limbă? Prin urmare, se puneau două probleme de rezolvat: pătrunderea cuvântului străin la o bună parte dintre Dacoromâni şi lipsa lui la Românii transdanubieni, în special, la Aromâni. Prima parte, cea mai grea, a fost deslegată, cum am spus, de D. Caracostea în sensul că, în ţinuturile din vechiul regat în care se extrage păcura, cuvântul *păcurar* (cu înţelesul de păstor) venind în coliziune omonimică cu celălalt cuvânt *păcurar* (vânzător de păcură), a fost suprimat de acesta, fiind înlocuit prin *cioban*. A doua întrebare referitoare la lipsa cuvântului cioban la Macedoromâni, eu am încercat să o explic în lucrarea mea « Aromânii » (p. 147), prin repulsiunea pe care aceştia o au pentru acest cuvânt, întrebuinţat de unele popoare balcanice în batjocură ca nume etnic pentru Aromâni [62]).

Cel ce deschide atlasul pentru întâia dată şi întinde hărţile graiului spre cercetare, este izbit mai puţin de varietatea graiurilor locale decât de abundenţa formelor pentru acelaşi cuvânt sau aceeaşi expresie. In tot interiorul nostru naţional, limba prezintă o uimitoare unitate cu neînsemnate deosebiri regionale, care o împart în trei subdialecte: muntean, moldovean şi bănăţean, cu întrepătrunderi de forme şi cuvinte care nu cunosc obstacole naturale [63]). Fireşte, acest rezultat se ştia în parte de mai înainte şi îl cunoşteam şi din atlasul lui Weigand. Cu toate acestea, nicăiri şi în niciun studiu descriptiv nu se reliefează el mai bine şi cu amănunte mai interesante ca în atlasul nostru.

Când vorbim despre unitatea limbii noastre, nu trebuie să înţelegem numai uniformitatea ei de pe întreg teritoriul

naţional, dar şi faptul că chiar micile deosebiri ce se arată, se caracterizează prin arii ce trec dela o provincie la alta, fără să fie împiedecate de graniţele politice sau naturale ce se interpun în mijlocul lor. In schimb, în contrast cu această unitate, se arată bogăţia variată de cuvinte şi expresii, care rar se întâlneşte în alte limbi. Dacă prima particularitate se explică din cauza unităţii în vechea noastră structură socială, ultima se datoreşte unei evoluţii istorice zbuciumate, întreruptă de tot felul de elemente străine, care ne-au năpădit graiul din toate vremurile şi în toate direcţiile. In privinţa aceasta este destul să luăm orice hartă, spre a ne orienta mai întâi asupra punctului lor de plecare, după aceea asupra direcţiei de răspândire prin migraţiune [64]). Ea este interesantă între altele prin localizarea cuvintelor străine, dar mai ales al celor slave care, de cele mai multe ori, se atribuie limbii bulgare.

Peste tot întreaga configuraţie lexicală a limbii noastre pare, după cum se arată în hărţile atlasului, foarte interesantă. Din ea rezultă că ţinuturile din vechiul regat şi Basarabia se caracterizează prin mari suprafeţe lingvistice unitare, în vreme ce restul teritoriului naţional, anume Transilvania cu toate ţinuturile de peste munţi, se arată îmbucătăţite în felurite porţiuni. Bucovina are o poziţie mijlocie între aceste două grupări. Dacă ne uităm pe hărţile colorate, vom vedea într'adevăr că dincolo de Carpaţi se grămădesc cele mai variate forme. După o interpretare a învăţatului profesor elveţian K. Jaberg, unul din autorii atlasului lingvistic al Italiei şi al Elveţiei de sud, se crede că ceea ce caracterizează din punct de vedere al geografiei lingvistice regiunile colonizate dintr'o ţară, sunt marile întinderi unitare care s'au format graţie acţiunii centrelor colonizatoare şi amestecului dialectelor vorbite de imigranţi [65]). Din aceasta

rezultă că ţinuturile de dincoace de Carpaţi, propriu zis vechiul regat cu Basarabia, reprezintă ţări colonizate, iar cele de dincolo, regiuni de unde au pornit colonizările. Această interpretare este confirmată şi de informaţiile istorice pe care le avem asupra întemeierii Principatelor Române. Pe baza acestor rezultate putem afirma un lucru care a fost spus mai de mult, anume că leagănul poporului român se găseşte în Transilvania, acolo unde elementul român s'a continuat din epoca romană până în prezent.

Lingvistica spaţială. Din repartiţia pe hărţi a cuvintelor şi formelor de limbă în diferite «arii», s'a putut ajunge la unele rezultate, pe temeiul cărora s'a reuşit să se stabilească raportul cronologic dintre ele, iar din acest raport să se poată cunoaşte, cu aproximaţie, care anume din aceste cuvinte şi forme se arată mai vechi decât altele. Aceste rezultate formulate de învăţatul profesor italian Matteo Bartoli în nişte «norme» se întemeiază pe concepţia, pe care o avem despre felul cum se nasc şi răspândesc inovaţiile în limbă. Anume, acestea, plecând dela o celulă lingvistică ce se poate produce în orice punct dintr'un teritoriu dat, se răspândesc prin iradiaţiune şi migraţiune în toate direcţiile, unde nu se întâlnesc obstacole şi căile de comunicaţie sunt mai dese, ocupând de cele mai multe ori locul altora, fără să reuşască totdeauna a se întinde pe o arie care să cuprindă întreg teritoriul unei limbi. In cazul acesta, s'a putut constata că, pe cât de active se arată centrul cu regiunile apropiate de locul în care se produce inovaţia, pe atât de pasive rămân periferia «aria laterală» şi ţinuturile mai la o parte «aria izolată», în care se refugiază aproape tot ceea ce este mai vechi şi conservativ în limbă.

Pe temeiul acestui nou principiu al « lingvisticei spaţiale », la noi ţinuturile din Banat, Crişana, Maramureş, situate în extremitatea nord-vestică a Ţării sau ţinuturile din Basarabia, situate în extremitatea din estul Ţării, reprezintă « arii laterale », în opoziţie cu regiunile centrale. Tot aşa ţinuturile locuite de Macedoromâni sau de Megleniţi, în sudul peninsulei balcanice, şi cele ocupate de Istroromâni, în Istria, reprezintă « arii izolate ». Cunoscând toate acestea, hărţile atlasului ne arată că o serie de cuvinte de origine latină se păstrează în ariile laterale sau în cele izolate, atunci când în celelalte ţinuturi ele sunt înlocuite prin cuvinte străine sau creaţiuni noi. Astfel, cuvântul *aiu*, cu înţelesul « usturoiu » din lat. ALIVM, se păstrează în ţinuturile din nord-vestul Ţării şi la Românii transdanubieni, atunci când în restul Ţării este înlocuit cu *usturoi*, derivat dela « a ustura » ca « ardeiu » dela « a arde ». Aproape aceeaşi arie o arată şi cuvintele *nea* (arom. *neauă*) din lat. NIX, NIVEM, fiind înlocuită aiurea cu *zăpada*, cuvânt slav; în fine, *cuminecătură*, *păcurar* şi altele, care, la fel, mai târziu, au fost înlocuite aiurea prin *cioban* şi *grijanie* sau *împărtăşanie*.

Dar spuneam mai sus că atlasul nostru n'a putut înregistra toate cuvintele dintr'o regiune cum s'a întâmplat mai des pentru ţinuturile transdanubiene. In cazul acesta, când folosim datele lingvistice pentru deducţiuni istorice, suntem nevoiţi să facem cercetări în afară de atlas. Astfel este cazul cu cuvintele vechi *pedestru*, *Sânicoară* şi *Sâmedru*, care sunt trecute pe hartă pentru regiunile nord-apusene din teritoriul nostru, însă lipsesc pe aceeaşi hartă pentru dialectul vorbit de Macedoromâni. Acestea de fapt există şi la ei, numai subiectul întrebat nu le-a cunoscut. Astfel *pedestru* este atestat în literatura arom. veche (Cavallioti), *Sınicoară* se găseşte ca nume de localitate în Pind, iar *Su-*

medru (pentru *Sâmedru*) este o formă prea cunoscută. In cazul acesta, deşi ele de fapt nu sunt trecute pe hartă, le considerăm pentru scopurile noastre ca forme cartografiate, ocupând o arie laterală sau izolată, iar, din punct de vedere cronologic, tragem concluziunea că toate aceste cuvinte, atât cele trecute pe hartă ca *aiu*, *nea*, *cuminecătură*, cât şi cele rămase pentru graiurile transdanubiene pe din afară ca *pedestru*, *Sâmnicoară*, *Sumedru* şi alte câte vor mai fi, întru cât sub raportul extensiunii lor geografice se întrebuinţează în ariile laterale sau izolate, reprezintă forme foarte vechi în limbă.

Cât de vechi sunt ele acolo unde se găsesc, aceasta este o altă întrebare, la care « normele areale » nu pot da un răspuns, fără ajutorul altor discipline complementare, cum sunt istoria şi arheologia. Din ariile laterale rezultă numai vechimea lor în spaţiu. Vechimea lor în timp poate fi presupusă. Numai când avem la îndemână informaţiuni istorice, ea poate fi precizată. Astfel este, bunăoară, cazul unei particularităţi din morfologia verbului românesc, păstrată într'o arie laterală din răsăritul Basarabiei, a cărei vechime spaţială se poate fixa, în mod aproximativ, foarte bine. In această parte a Ţării s'au înregistrat forme verbale ca: *lucram*, pers. 1 pl. ind. prez. (pentru forma obişnuită « lucrăm »), *dam* (pentru « dăm ») şi altele. Este vorba de cazuri foarte rare, când *a* latin s'a păstrat nemodificat în *ă*. Cum însă aceste cazuri trebuie să reprezinte pe cele normale, căci în limba română *a*, în poziţia în care se găseşte, nu se schimbă în *ă*, atunci cu drept cuvânt se admite că formele *lucram*, *dam* şi altele de felul lor reprezintă resturi vechi, din vremea când ele se întrebuinţau peste tot în limbă în locul formelor de azi (*lucrăm*, *dăm*). In cazul acesta, însă, vechimea fenomenului lingvistic, pe care aria laterală, singură, nu-l poate

rezolva, se explică dela sine. Ea nu poate trece dincolo de secolul al XIV-lea sau al XV-lea, fiindcă înainte de această epocă nu existau Români în această arie. Din această precizare rezultă că, deşi după normele areale, fenomenul este vechi, totuşi prezenţa lui în aria laterală, în care se găseşte, nu datează decât din vremea care a urmat după colonizarea Basarabiei cu elemente româneşti venite din răsăritul Ţării.

La fel trebuie judecat pentru toate celelalte cazuri.

Metoda ariilor laterale, care trebuie practicată cu multă băgare de seamă, a fost folosită de învăţatul danez Julius Krohn la studiul morfologic al motivelor populare din domeniul folklorului, cu mult înainte de apariţia Atlasului Lingvistic al Franţei. Fireşte, ea prezintă destule avantaje, atât pentru limbă cât şi pentru folklor. Totuşi aplicarea ei în lingvistică este mult mai sigură decât în demologie. Această deosebire provine din faptul că, deşi şi una şi alta se întemeiază pe propagarea unor fapte care din individuale devin colective, cu toate acestea răspândirea lor în limbă se face cu mai multă regularitate decât în folklor.

Dar rezultatele atlasului lingvistic sunt mult mai numeroase decât cele arătate până aici. Sunt atâtea fenomene de limbă cu o evoluţie care iese din normă, ce-şi găsesc explicarea numai în răspândirea lor geografică. Noi nu putem vorbi aici despre toate, pentrucă în cazul acesta am aluneca într'o expunere de pură specialitate. Aici putem adăoga numai că astfel de rezultate interesează în bună parte şi filologia balcanică. In privinţa aceasta se cunosc legăturile ce există între limba noastră şi între celelalte limbi din sud-estul european. Ele se referă aproape la toate aspectele din gramatica unei limbi, dar mai cu seamă la lexic şi frazeologie. Ele vor putea fi mai bine lămurite, atunci

când se va cunoaşte extensiunea lor geografică în tot cuprinsul sud-estului european.

In concluzie, publicarea acestei grandioase opere constituie pentru noi Românii o mândrie naţională, nu numai fiindcă ea reprezintă o înfăptuire românească, dar şi pentru faptul că desăvârşirea ei, care reclamă atâtea mijloace materiale, se face fără ajutorul bugetului Ţării, şi numai din abonamentele şi contribuţiile benevole, primite dela instituţiile particulare, între care se numără şi Uniunea Fundaţiilor Culturale Regale. Recunoştinţa noastră trebuie să se îndrepteze către autorii ei: Sextil Puşcariu ca iniţiator, animator şi sfătuitor, iar Sever Pop şi Emil Petrovici ca executorii unei opere însoţită de atâtea greutăţi, de care şi-ar putea da seama numai cel ce a participat cât de puţin la anchetele lor la ţară.

UNITATEA LINGVISTICĂ EUROPEANĂ

Unitatea lingvistică a popoarelor europene, în felul cum se prezintă astăzi, constituie una din semnele cele mai caracteristice ale continentului nostru. Intradevăr, dacă facem abstracţie de limbile turcă şi maghiară cu o existenţă dela cinci sute până la o mie de ani în mijlocul limbilor europene şi lăsăm la o parte limbile vechi, ca finlandeza, estona, basca, iberica, cu o populaţie foarte redusă, toate celelalte limbi vorbite astăzi în Europa au format odată o singură unitate lingvistică.

Această unitate europeană, în forma ei străveche, ne este necunoscută. Nicio ştire scrisă pe pergament sau săpată în piatră nu ne vorbeşte despre existenţa ei. Ceea ce ştim despre ea rezultă numai din studiul comparat al limbilor indoeuropene, bazat pe concordanţele ce există între ele. Din acest studiu ajungem să cunoaştem, prin ipoteză însă sigur, că o bună parte din tezaurul lexical ce se arată acelaşi în limbile europene şi în alte trei limbi vorbite în Asia, exista odată şi în unitatea europeană comună. De asemenea tot din acest studiu aflăm ceva şi despre structura ei în trăsăturile cele mai caracteristice. In schimb, nu-i cunoaştem numele şi nici poporul care o vorbea. Dacă astăzi această limbă are în lucrările ştiinţifice mai multe nume, aceasta se explică din faptul că, limbile ieşite din ea

devenind obiectul unor cercetări ştiinţifice, mama lor trebuia să fie botezată într'un fel. La început i s'a spus limbă « arică » sau « ariană », iar triburilor care o vorbeau popor « aric » sau « arian ». Mai târziu, când s'a aflat că Arii au fost strămoşii comuni numai ai Indo-Iranienilor (Indienilor şi Perşilor), s'a văzut că denumirea nu era potrivită. Cu toate acestea, ea a continuat să se întrebuinţeze mai departe, de astă dată atât din obişnuinţă cât şi din cauza concepţiei false pe care învăţaţii dela începutul studiilor lingvistice o aveau despre originea limbilor indoeuropene. Crezând că toate aceste limbi vin din vechea indiană, ei deduceau în mod greşit că obârşia lor se trage dela Ari.

In lucrările cu caracter paleontologic, în care este vorba de înfăţişarea antropologică sau rasială a popoarelor indoeuropene, numele « arian » continuă să se întrebuinţeze şi astăzi. In felul acesta îl întrebuinţează Englezii, Francezii şi alţii, iar în Germania, leagănul studiilor de lingvistică comparată, el este foarte popular, deşi învăţaţii din această ţară ştiu foarte bine că Arieni sunt numai Indienii şi Persanii. Alte două nume, singurele întrebuinţate în cercetările lingvistice de astăzi, sunt « indoeuropean » şi « indogerman ». Ambele au înţeles geografic şi cuprind limbile din aceeaşi familie vorbite pe un spaţiu ce se întinde din India în toată Europa, până în Islanda la apus.

Limbi preindoeuropene. Inainte de a încerca să cunoaştem această unitate lingvistică, despre care se crede că a fost vorbită mai întâi în Europa şi după aceea în Asia, este firesc să ne întrebăm, dacă, înainte de ivirea poporului aric sau indoeuropean, nu existau alte graiuri care se vorbeau pe bătrânul nostru continent. Fireşte că da. Ceva mai mult, am punea spune că această unitate, faţă de graiurile ce au

precedat-o, apare ca nouă, vorbită numai cu două, trei milenii înainte de era creştină. Inaintea ei au existat altele care s'au vorbit în cursul mai multor milenii. Şi tot aşa am putea presupune că şi acestea din urmă a trebuit să fie precedate de altele şi mai vechi, a căror existenţă ne-o putem numai închipui.

Graiul omenesc are o vechime extraordinar de mare. Dacă ar fi să admitem, după cum au încercat să dovedească unii lingvişti în frunte cu savantul italian Trombetti, că toate limbile de pe pământ şi-ar fi luat naştere din una singură (monogeneză), atunci, socotind că numai pentru unitatea lingvistică europeană, dela difuzarea ei din limba comună până astăzi, au trecut patru până la cinci milenii —, cât trebuie să fi trecut pentru celelalte grupe de limbi ce au existat înaintea ei, pentru ca din una singură să ajungă la atâtea graiuri vorbite pe întregul glob pământesc?

Existenţa limbilor preindoeuropene nu este numai admisă, dar pentru multe ţinuturi de pe continent chiar probată. Ele au putut lăsa urme adânci acolo, unde legătura dintre continentul nostru cu Asia şi Africa era mai vie, iar promiscuitatea de rase mai mare.

Dacă privim pe globul terestru poziţia geografică a Europei faţă de Asia, vom vedea că teritoriile care se întind deasupra Mării Negre până la gurile Dunării şi, de aci spre sud, cu întreaga peninsulă balcanică, formează o punte de trecere între aceste două continente. In particular, poziţia geografică a peninsulei balcanice se înfăţişază chiar ca o prelungire a Asiei, despărţită de aceasta numai prin făşia îngustă de apă care este Marea Egee. Această mare n'a format o piedică între ţărmurile apropiate dintre cele două continente. Prin această parte a peninsulei au trecut din Asia în Europa şi invers tot felul de neamuri

care vorbeau limbi deosebite. Acelaşi lucru s'a întâmplat între Europa şi Africa, prin Marea Mediterană, care le desparte. Nici această mare n'a format o piedică între partea meridională a Europei şi partea septentrională a Africei. De aceea se pare că înainte de ivirea popoarelor indoeuropene, Europa, ţările asianice (partea anterioară a Asiei) şi nordul Africei au fost locuite de popoare cu afinităţi etnografice dar mai ales lingvistice, şi cu o cultură mai mult sau mai puţin unitară.

Istoria ne vorbeşte foarte puţin despre ele. Numai ştiinţa limbii a putut descoperi unele urme într'un număr de inscripţiuni, de împrumuturi de cuvinte, de nume de persoană şi, mai ales, de concordanţe din domeniul numelor de localităţi. Ele reprezintă rămăşiţele unor graiuri dispărute, care nu ţineau de familia limbilor indoeuropene.

După tradiţia literară a Grecilor, cei mai vechi locuitori ai Eladei au fost P e l a s g i i.

Spre a înţelege numele acestui popor trebuie să ştim că triburile indoeuropene, atunci când s'au coborît din nordul peninsulei balcanice în Grecia actuală, după ce au trecut munţii Pind, ocupaţi astăzi de Aromâni, au ajuns în câmpia Tesaliei, unde au dat de o populaţiune cu un grai străin de limba lor. Această populaţiune ei au numit-o πελαγ-σκοί (derivat dela πέλαγος « câmpie, şes »), adică « locuitori de câmpie, de şes » sau, cum am spune noi astăzi, « Câmpeni ». Cu toate că, după cum arată derivaţia numelui, câmpia Tesaliei a fost dela început legată de Pelasgi, mai târziu, istoricii şi poeţii greci au aplicat numele acestora şi altor populaţiuni preindoeuropene din cuprinsul Eladei. In urma acestei extensiuni, numele Pelasgilor ajunsese până în Atica, Peloponez şi insula Creta. Ceva mai mult, Herodot, vorbind despre limba lor bar-

bară, pomeneşte despre existenţa Pelasgilor şi în peninsula Calcidică, în muntele Atos, în fine în Tracia până în apropiere de Hellespont (Marea de Marmara). Nu se ştie, cum am spus, dacă toate aceste populaţiuni erau una cu Pelasgii. Fapt este că tradiţia istorică le confundă cu ei. Sub raportul lingvistic, care ne interesează aici în primul rând, părerea celor mai mulţi învăţaţi este că toate aceste populaţiuni bilingve vorbeau o limbă care va fi fost mai mult sau mai puţin aceeaşi, însă deosebită de limba popoarelor indoeuropene şi semite. Aici, fireşte, nu putem intra în chestiunile de amănunt. Este destul să arătăm că nume de oraşe, munţi şi râuri în mai toată peninsula balcanică, dar mai cu seamă în Grecia, a cărei limbă, după înfăţişare, nu arată o structură indoeuropeană, se aseamănă, unele chiar se identifică cu aceleaşi nume din ţările microasiatice [66]).

Existenţa acestor populaţiuni bilingve, cu o limbă de bază preindoeuropeană comună, fusese mai de mult recunoscută. De asemenea limba unei inscripţiuni descoperită pe o piatră mortuară în Lemnos, insulă locuită, după Tucidide, de o populaţiune pelasgică venită probabil din Lidia microasiatică, cunoscută sub numele de T y r s e n i şi păstrată până prin secolul al V-lea a. Chr., reprezenta pentru Greci un idiom barbar. După înfăţişare, ea nu putea fi una din limbile barbare vorbite în peninsulă de Macedoneni, Traci sau Iliri. Prin urmare, nu ţinea de unitatea lingvistică europeană. Din potrivă, în urma unor minuţioase cercetări făcute asupra ei, s'a dovedit că ea arăta asemănări cu limba e t r u s c ă vorbită în Italia. Plecând dela această constatare, s'a ajuns la convingerea că limba Pelasgilor, în înţelesul dat mai sus, înglobând în ea cele mai multe graiuri preindoeuropene vorbite în peninsula balcanică, — după aceea limba Tyrsenilor din Lemnos

şi limba Etruscilor, reprezentau o unitate lingvistică înrudită.

Deosebită de această unitate preindoeuropeană, rămâne izolată, cu origine necunoscută, limba Protocretanilor, ajunsă până la noi în cele trei inscripţii descoperite la Praisos în Creta. Aceasta nu arată înrudire cu niciuna din limbile citate. Totuşi datele istorice ne lămuresc că ea nu era singura limbă cunoscută în insulă, şi că, în afară de ea, se mai vorbeau şi graiurile pelasgo-tyrsene.

Plecând dela asemănarea tuturor acestor limbi vorbite în Elada înainte de ocuparea ei de către triburile indoeuropene, pe de altă parte, ţinând seamă, după cum am spus mai sus, de identitatea numelor locale din Grecia cu acelea care se întâlnesc în ţinuturile microasiatice, s'a ajuns la concluzia că toate aceste limbi: pelasga, tyrsena şi etrusca au format cândva, cu limbile vorbite în Asia Mică de Lidieni, Carieni, Licieni, etc., o singură unitate lingvistică.

Acest amestec de limbi microasiatice în Europa se crede că nu a dispărut, fără să lase urme în graiurile suprapuse, vorbite de triburile indoeuropene. In privinţa aceasta n'avem decât să ne gândim la puternica înrâurire pe care etrusca (despre care unii cred totuşi că ar fi de origine indo-europeană) a exercitat-o asupra dialectelor italice şi mai cu seamă asupra limbii latine. Se presupune că, la fel ca Tyrsenii din insula Lemnos, Etruscii ar fi plecat din Lidia spre a se aşeza în Italia. In documentele egiptene din secolul al XIII-lea, ei apar sub numele Tursa, din care apoi Grecii au derivat Τυρσανοί, Τυρρανοί, atic Τυρρηνοί. Dacă această ipoteză întemeiată pe asemănările de limbă este adevărată, atunci se poate admite că într'o vreme, cu mai multe milenii înainte de coborîrea triburilor indoeuropene în ţinuturile meridio-

nale ale Europei, populaţiuni microasiatice, apucând drumul spre răsărit, au trecut mai întâi în insulă (Lemnos), apoi pe continent în Grecia, de unde au ajuns în Italia.

Dacă pentru limbile tuturor acestor popoare se poate găsi un punct de plecare în limbile asianice, el lipseşte pentru alte limbi care se vorbeau pe continentul nostru, pe vremea migraţiunii triburilor indoeuropene şi anume: l i g u r a, răspândită odată în Italia centrală, în sudul Franţei, în Elveţia şi în Corsica; i b e r i c a, vorbită în sud-vestul Franţei, în Corsica şi Sardinia, în Sicilia şi în Africa de nord, şi a q v i t a n i c a în Franţa; în fine b a s c a, vorbită şi astăzi într'o parte a teritoriului ocupat altădată de Iberi. Toate stau izolate, fără să li se poată stabili în mod definitiv filiaţia.

Partea grea în chestiunea originii acestor limbi constă în faptul că nu dispunem de materialul lingvistic necesar, pe temeiul căruia am putea stabili în mod definitiv caracterul fiecăreia din ele. Astfel, în ce priveşte ligura, se crede că, pe baza unor concordanţe în fonetism şi morfologie ce arată cu celtica, ar fi înrudită cu aceasta. In cazul din urmă, unii indoeuropenişti (Herbig, Kretschmer şi alţii) înclină a crede că ea face parte din limbile indoeuropene. Aceeaşi părere a fost exprimată şi pentru iberica. Aceasta a suferit o uşoară înrâurire din partea limbii celtice, iar Iberii care erau, în parte, amestecaţi cu Celţii aşezaţi în peninsula iberică în mijlocul lor, au dat naştere la cunoscuta tulpină a Celtiberilor. Mult mai problematică apare limba bască. Este drept că ea, întru cât continuă să fie vorbită până azi, prezintă material suficient pentru studiul originii sale. Cu toate acestea, ceea ce se ştie până acum despre această limbă se reduce la faptul că ea nu ţine de grupul indoeuropean. Mulţi s'au gândit la originea ei iberică, ţinând seamă de faptul că vorbitorii ei se găsesc pe un teritoriu ocupat altădată de

Iberi. Alții, luând în considerațiune mulțimea elementelor străine ce se găsesc în lexicul ei, i-au căutat originea în grupul de limbi finezo-ugriene, hamitice, în fine, berberiene din Africa de nord.

Dar, în afară de toate aceste limbi, au trebuit să existe altele, care au fost vorbite în centrul și nordul Europei. Se pare că invazia Indoeuropenilor în țările pe unde au ajus n'a provocat o dislocare a vechilor populațiuni băștinașe. In condițiunile acestea, la indoeuropenizarea lor, ele și-au păstrat în grai multe din obișnuințele lor vechi. Unii dintre învățații germani (Karsten, Güntert) cred că inovația ce se arată în « mutația consonantică », s'ar datori unei înrâuriri venite din partea vechilor graiuri preindoeuropene de tipul limbii etrusce, peste care s'ar fi suprapus limba de tip indoeuropean, vorbită de popoarele germanice. Același fenomen se întâlnește și în limba Armenilor. Ceva mai mult, ei presupun că și înlocuirea accentului indoeuropean liber prin unul fix pe silaba din tulpină, s'ar datori substratului sau adstratului de limbi preindoeuropene. Motivele care vor fi făcut pe Indoeuropeni să schimbe accentul mobil cu unul fix pe silaba din tulpină constituie o problemă care n'a putut fi lămurită până astăzi. Accentul, după cum se știe, joacă un rol hotărîtor în limbă. El este, cum se spune, sufletul vorbirii. Odată cu schimbarea lui, se modifică și ritmul vorbirii. In condițiunile acestea e foarte greu de înțeles motivele care vor fi determinat triburile indoeuropene să treacă dintr'odată dela sistemul vechi, cu accentul mobil, la acela mai nou, cu accentul stabil. De aceea se crede că nici această inovație introdusă în unitatea lingvistică indoeuropeană nu pare a fi străină de felul de accentuare al limbilor preindoeuropene.

Plecând dela toate aceste modificări introduse în limbile indoeuropene, din contactul lor cu substratul lingvistic pre-

indoeuropean, unii învăţaţi presupun că această ultimă unitate îşi trage obârşia din limbile microasiatice, cunoscute sub numele de limbi alarodiene. Noua denumire vine dela 'Αλαροδιοί, întrebuinţat de părintele istoriei, înţelegând prin ea toate popoarele străvechi care îşi aveau aşezările pe coastele Mării Negre. Cum ele veneau tot din Asia Mică, anume din ţinuturile de lângă Ararath (Uratru), centrul popoarelor şi limbilor asianice, în sfera înţelesului acestui termen au intrat şi limba inscripţiei din Lemnos cu limba etruscă, înrudită, după cum am văzut, de aproape cu ultima. In această accepţiune mai largă, graiurile în chestiune se mai numesc de unii lingvişti şi limbi pelasgo-alarodiene. Totuşi termenul simplu, alarodian, în înţelesul arătat aici, rămâne cel mai des întrebuinţat.

Mai în urmă, profesorul Oštir dela universitatea din Ljubljana a încercat să-i lărgească şi mai mult înţelesul. Având în vedere că, înainte de ivirea triburilor indoeuropene, limbile vorbite de popoarele din Europa, din Asia anterioară veche şi din nordul Africei ar fi fost înrudite între ele, în sfera înţelesului alarodian el a introdus paleo-europeana. Prin acest nou termen, el înţelege limbile preindoeuropene din toată Europa, anume: ibero-basca, pieto-liguriana, rheto-etrusca şi iliro-pelasga, lăsând la o parte ţinuturile răsăritene şi de miazănoapte ale Europei care sunt lipsite de nomenclatura toponimică alarodiană şi, probabil, au fost patria străveche a familiei de limbi fino-ugriene şi a samoedei comune; în fine, limbile Asiei anterioare cu graiurile asianice vorbite pe coastele Asiei Mici, precum şi hamita din nordul Africei. După această nouă grupare, se presupune că graiurile vorbite odată de popoarele din Europa veche, din Asia anterioară şi din nordul Africei au format un grup de limbi înrudite între ele. După Oštir, plecând

dela această nouă concepţie asupra limbilor alarodiene, vom putea ajunge la adevărata înţelegere a unităţii lingvistice preindoeuropene, care a stat la baza graiurilor vorbite de popoarele străvechi cu o cultură proprie.

In felul acesta, cultura posterioară a popoarelor indoeuropene suprapuse va putea fi înţeleasă, numai după ce, prin studiul limbilor alarodiene, se va ajunge la cunoaşterea stadiului de cultură al popoarelor preindoeuropene. Nu se ştie în ce împrejurări şi de unde va fi pătruns indoeuropeana în vastul teritoriu ocupat de familia limbilor alarodiene. Aceeaşi întrebare se pune şi pentru u r a l i a n a (samoeda şi finezo-ugriana) şi s e m i t a. Aceste două vor fi apărut, probabil, prima în domeniul alarodian din Rusia orientală, ultima în regiunile alarodiene meridionale.

Mai de mult, s'a încercat să se dovedească unele legături ce ar fi existat între indoeuropeana, uraliana şi semita, de o parte, şi între acestea şi alarodiana de altă parte. Deocamdată se bănuieşte numai existenţa unui amestec de elemente lexicale şi chiar gramaticale (fonetic şi morfologic) între aceste unităţi lingvistice, amestec din care stadiul actual al cercetărilor de limbă nu ne îngăduie să tragem concluziuni sigure.

După acest scurt excurs asupra substratului lingvistic preindoeuropean, să trecem la unitatea lingvistică indoeuropeană, urmărind dela început evoluţia ei până la formarea limbilor indoeuropene actuale.

Studiul ştiinţific al unităţii indoeuropene. Acest studiu datează abia dela începutul secolului al XIX-lea. El şi-a luat naştere îndată după cunoaşterea limbii indiene şi apropierea ei cu limbile clasice.

A fost o fericită întâmplare această apropiere, dacă ţinem seamă de faptul că istoria limbii indiene care

datează de peste zece veacuri și mai bine înainte de era creștină, de când derivă primele ei monumente literare scrise, cuprinde un interval de peste trei milenii. Este drept că acest record de longevitate în tradiția unei limbi nu este absolut. Limba chineză poate fi socotită cu o vechime de patru mii de ani, iar egipteana de cinci mii. Cu toate acestea, în vreme ce tradiția limbii egiptene vechi arată o întrerupere, din contră, indiana veche nu arată această întrerupere. Ea s'a continuat în graiurile indiene mai noi având o existență de câteva secole, înainte de tradiția lingvistică latină sau greacă. Iată de ce limba sanscrită sau indiană au o însemnătate atât de mare pentru cercetările lingvistice. La aceasta se mai adaogă, de sigur, și faptul că, în vreme ce chineza și egipteana ni se prezintă într'o grafie, care, cu multă greutate, ne permite să ne facem o idee exactă despre adevărata valoare a fonemelor, din contră, limba indiană ne-a ajuns într'o grafie care, după unii învățați sanscritologi, întrece chiar pe aceea a limbilor clasice (L. Alsdorf). Iată de ce se poate afirma, cu drept cuvânt că, pentru timpurile mai vechi, nicăiri pe pământ nu s'a păstrat atât de bine, pentru o perioadă atât de lungă și într'o grafie atât de perfectă, desfășurarea istorică a unui grai, cum s'a păstrat pentru limba indiană. Iar dacă, la toate acestea, se mai adaogă și faptul că această limbă, cu o tradiție atât de veche și neîntreruptă, a fost studiată cu mai multe veacuri înainte de era creștină de gramatici de valoarea lui Panini, în lucrări care și astăzi stârnesc admirația oamenilor de știință, vom înțelege că descoperirea ei a fost o adevărată revelație pentru întemeierea studiului științific, nu numai al limbilor ieșite din marea familie indoeuropeană, dar al graiului omenesc în genere.

A fost o vreme la începutul studiilor lingvistice, când nu se putea concepe o iniţiere în această disciplină, fără o prealabilă aprofundare a limbii sanscrite. Astăzi, după cunoaşterea structurii celorlalte limbi indoeuropene, entuziasmul şi interesul pentru această limbă au scăzut. Fapt este că, fără cunoaşterea ei, un studiu sistematic asupra limbilor s'ar fi făcut pe cale imperfectă, iar desvoltarea gramaticii comparate, care constituie cheia de boltă a întregului edificiu lingvistic, ar fi rămas în urmă.

Apropierea dintre limbile clasice şi limba indiană s'a făcut, la început, probabil între cuvinte elementare, cum ar fi acelea referitoare la rudele cele mai apropiate. Din compararea lor s'a dedus mai întâi un raport de înrudire între ele. Din acest raport putea să rezulte două posibilităţi: sau cuvintele greco-latine, cu formele lor corespunzătoare din limba germană sau engleză, derivă din limba indiană, sau toate laolaltă derivă dintr'o altă limbă, comună pentru toate.

La început s'a crezut în prima posibilitate. Abia după mai multe decenii s'a putut ajunge la concepţia unei limbi comune. Această idee de a reduce un grup de limbi la o singură unitate, idee atât de fertilă, s'a putut adeveri numai prin aplicarea metodei istorice bazată pe elementul comparativ. La început problema nu era atât de uşoară. Oricât de ademenitoare păreau acele câteva cuvinte care, în mod evident, se arătau identice, totuşi ideea unei origini comune nu putea fi uşor înţeleasă, pentru motivul că greu se putea închipui că o singură limbă s'ar fi putut cu timpul diferenţia în atâtea altele, vorbite de popoare cu totul deosebite. Chiar astăzi, după atâtea progrese realizate în studiul limbii, stăm şi ne mirăm de deosebirea ce se arată între unele din ele, cum ar fi bunăoară între albaneza şi en-

gleza sau între bulgara şi latina, deşi ştim foarte bine că odată ele au format o singură limbă. Dacă s'a putut totuşi ajunge la o singură unitate, aceasta se datoreşte, mai întâi, aplicării riguroase a metodei comparate, al doilea, faptului că unele din aceste limbi, ca hitita, vechea indiană (sanscrita), iraniana şi greaca, dispunând de texte literare vechi, au putut oferi cercetărilor noastre toate acele forme de limbă, din asemănarea cărora s'a putut deduce unitatea lor de altădată. Plecând dela această unitate, s'a putut obţine rezultate dintre cele mai importante. Mai întâi, pornind dela limbi singuratice s'a ajuns la familii de limbi, făcându-se o despărţire netă între grupul de limbi care ţin de aceeaşi familie, vorbite de Celţi, Germani, Italieni, Greci, Slavi, Balţi, Albanezi, Armeni, Persani şi Indieni, deci, în aproape toată Europa şi o parte din Asia, şi între grupul de alte limbi, care nu ţin de această familie. După accea s'au lărgit vederile noastre cu privire la evoluţia vieţii popoarelor indoeuropene, întru cât, cercetând desfăşurarea dinamică a limbilor pe care le vorbesc, implicit putem urmări evoluţia lor istorică, geografică, etnografică, etc. In fine, s'a răspândit lumină aproape în toate disciplinile care se ocupă cu istoria culturii omeneşti, realizându-se în modul acesta un nou drum de cercetare în domeniul ştiinţelor spirituale.

La toate aceste fericite rezultate s'a ajuns graţie spiritului inventiv şi muncii disciplinate a savanţilor germani. Dacă romanticul Friedrich Schlegel, în 1808, când a publicat faimoasa sa lucrare « Despre limba şi înţelepciunea Indienilor », a avut numai viziunea unităţii lingvistice indoeuropene, Franz Bopp, creatorul gramaticii comparate, a transformat această viziune în realitate, încercând să dea în opera sa « Sistemul de conjugare al sanscritei în comparaţie cu acela al limbii greceşti, latineşti, persane şi germane » publicată

în 1816, o formă precisă ideilor de apropiere exprimate numai în mod vag până la el.

Acum se deschid perspective atât de vaste pentru istoria culturii popoarelor care formează marea familie indoeuropeană, cum nici nu şi-o putea închipui antichitatea clasică, sau chiar gânditorii şi oamenii de ştiinţă din cursul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea.

Pare totuşi curios cum această apropiere n'a putut fi făcută mai întâi între latină şi greacă, înainte de cunoaşterea limbii indiene, mai cu seamă că anumite cuvinte, mai des întrebuinţate, din aceste două limbi clasice prezintă mai mare asemănare între ele decât cu formele corespunzătoare din limba indiană. Astfel, ca să citez un exemplu, cuvintele PATER şi MATER din limba latină se deosebesc mai mult de formele corespunzătoare indiene *pitár*, *mātár*, decât de πατήρ, μάτηρ (pronunţat: patēr, matēr) din limba greacă, cu care, de fapt, se identifică. Făcând această remarcă, desigur nu mă refer la scriitorii clasici, greci sau latini, care erau departe de aceste preocupări. Ideea unei înrudiri între limbi nu se putea ivi la ei, cât timp stăruia în mintea lor concepţia despre inferioritatea limbilor vorbite de popoarele barbare. Mă gândesc însă la încercările făcute în vremurile mult mai apropiate de noi, cum au fost acelea din cursul secolului al XVIII-lea, când, fără cunoştinţa limbii indiene, se căuta a se cerceta evoluţia istorică a popoarelor, din studiul limbilor. Sub acest raport au rămas foarte caracteristice afirmările lui Leibnitz făcute în fruntea unei lucrări publicată anume pentru iniţierea acestor studii: « Dacă începuturile îndepărtate ale popoarelor stau dincolo de graniţele istorice, avem în schimb limbile lor, care, pentru noi, joacă rolul unor vechi documente » [67]). Şi totuşi nu s'a putut ajunge la nicio cercetare sistematică pentru o mai

bună valorificare a acestor documente. Ceva mai mult, ele au fost ignorate chiar de învăţaţii englezi, dar mai ales de orientaliştii francezi, multă vreme după cunoaşterea limbii sanscrite. Pe vremea aceea, ideea de înrudire a limbii sanscrite cu limbile clasice şi în genere cu cele vorbite în Europa a fost foarte mult ajutată de concepţia greşită despre cultura indiană, care, pe atunci, era socotită ca izvorul culturii europene. Această apropiere lingvistică pe bază culturală a făcut pe primii cercetători germani să creadă că, după cum între Indieni şi popoarele europene există o identitate culturală, tot aşa trebuie să existe şi una lingvistică. Plecând dela această concepţie greşită, primii comparatişti admiteau prioritatea limbii sanscrite, socotind-o mama limbilor indoeuropene. Abia mai târziu, pe temeiul reconstrucţiei istorice, s'a putut ajunge la concepţia unităţii de limbă, din care şi-au luat naştere toate celelalte. In felul acesta a apărut o limbă « mamă », către care se puteau îndrepta cercetările pentru urmărirea evoluţiei istorice a fiecărei limbi în parte. Această limbă închipuită, într'o vreme când ştiinţa limbii nu putea fi ferită de oarecare înrâurire romantică, impresiona puternic pe învăţaţii din perioada cercetărilor iniţiale. Intr'adevăr se cerea doar să cunoşti normele de desvoltare pentru fiecare limbă în parte, spre a ajunge la una singură, tipul ideal al limbii desăvârşite. Fireşte, acestei restituiri, cu timpul, i s'au adus multe corective. Cu toate acestea, imaginea ei sub o formă care să o apropie mai mult de realitate continuă şi astăzi. Fiindcă, dacă este adevărat că toate limbile indoeuropene, cunoscute şi necunoscute, şi-au luat naştere din una singură, atunci tot atât de adevărat este că această limbă a trebuit să existe cândva şi undeva, sub o formă oarecare.

Limba indoeuropeană comună. Mai întâi, în ce priveşte înfăţişarea ei, ţinând seamă de tendinţele de unificare ce se observă în evoluţia limbilor indoeuropene moderne, se presupune că indoeuropeana comună, din care şi-au luat naştere toate celelalte, trebuie să fi fost foarte variată în aproape mai toate aspectele ei gramaticale. In particular, flexiunea numelui şi a verbului trebuie să fi fost foarte complicată, mai întâi, din cauza numărului prea mare de desinenţe, al doilea, şi din pricina unor modificări interne determinate de alternanţa vocalică. In felul acesta, cuvântul indoeuropean care, de regulă, era compus din rădăcină, sufix şi desinenţă, în vorbire nu-şi modifică numai desinenţa, dar şi întreaga structură vocalică a celorlalte elemente din care era compus. Prin aceasta el devenea, pe de o parte, foarte expresiv, pe de alta, căpăta în frază o libertate cu efecte stilistice, pe care noi astăzi cu greu ni le putem închipui. La aceasta se mai adăoga şi funcţiunea accentului: El era liber, trecând dela un loc la altul, când era vorba să scoată mai bine în relief o silabă. Unele limbi indoeuropene păstrează mai departe această libertate. Spre a ne face o idee despre mobilitatea lui, citām un exemplu din limba greacă, din care se va vedea că, în vreme ce în cuvântul corespunzător din limba română accentul rămâne pe silaba din tulpină, în cuvântul grecesc, din contră, el trece rând pe rând dela prima până la ultima silabă: τράπεζα « mása », τραπέζης « mései », τραπεζῶν « méselor ». Urmele acestei structuri se mai păstrează şi astăzi în limbile indoeuropene cu caracter mai conservativ sau cu documente literare foarte vechi, cum sunt vedele indiene şi poemele omerice.

Toată această bogăţie de forme a limbii indoeuropene comune provenea, de sigur, din cauza unei gândiri primitive lipsită de puterea de abstracţie, dar în schimb, legată prea

mult de natura lumii înconjurătoare, ceea ce făcea pe vorbitori capabili să distingă nuanţele şi lucrările de amănunt.

Nu se ştie dacă această limbă comună a existat pentru ea singură, ca un început de grai din care mai târziu avea să iasă toate celelalte limbi indoeuropene, sau a reprezentat la rândul ei un stadiu preistoric, în legătură cu alte limbi, dintre care cele mai multe au dispărut iar cele care mai există cum ar fi bunăoară ugro-fineza şi semitica, arată afinităţi prea îndepărtate. De fapt, s'au făcut mai multe încercări pentru dovedirea unităţii lingvistice dintre hamito-semitica şi indoeuropeana (H. Möller). Unii au mers în această privinţă şi mai departe, considerând tocharo-hitita ca limbi intermediare, în care caz, vechimea ei pare a fi tot atât de mare ca aceea pe care o socotim pentru limbile indoeuropene actuale. In privinţa aceasta, fireşte, nimic nu se poate şti cu deplină siguranţă. Ceea ce trebuie să admitem totuşi este faptul că o limbă indoeuropeană comună, evoluată în felul cum rezultă din studiul comparat al limbilor indoeuropene actuale, cu greu ar fi putut exista izolată, de sine stătătoare, fără un amestec cu alte limbi sau o înrâurire din afară.

Nu pare deloc exclus cazul ca ea să fi venit dintr'o unitate lingvistică şi mai veche, a cărei existenţă noi ne-o putem numai închipui. In această ipoteză, ea ar fi putut suferi influenţa altor limbi care se vor fi vorbit cu mult înainte de aşezările preistorice ale Protoindoeuropenilor în ţinuturile europene sau euroasiatice, unde vor fi apărut pentru întâia dată. Pentrucă, dacă ar fi să considerăm indoeuropeana comună ca orice limbă mamă, din care se nasc limbi surori, ca bunăoară latina pentru limbile romanice, sau slava pentru limbile slave, atunci şi pentru ea trebuie să admitem aceleaşi condiţiuni de desvoltare şi evoluare

ca pentru orice altă limbă vorbită de un popor constituit într'o națiune. In acest din urmă caz ne-am putea închipui de toate.

In ce privește lexicul ar trebui să admitem că, în afară de cuvintele moștenite au existat și forme împrumutate din alte limbi. Astfel bunăoară un cuvânt cum este acela cunoscut pentru noțiunea vinului, deși se întâlnește aproape în toate limbile indoeuropene: gr. οἶνος, lat. *vinum*, alb. *venė* (tosc. *verë*), vgs. *wīn* (astăzi Wein) trecut la slavi: *vino*, v. irlandeză *fín* etc. și, deși după formă, face impresia unui cuvânt moștenit, reprezintă un împrumut din vechea civilizație mediteraneană. Nu se poate cunoaște exact epoca împrumutului. Fapt este că el se găsește în limbile semitice și caucaziene. Aceleași influențe străine s'ar găsi, după unii învățați, și în sistemul gramatical (Uhlenbeck). Nenorocirea este că pentru o epocă atât de îndepărtată, cum este aceea în care a evoluat indoeuropeana comună, cercetările se izbesc de greutăți atât de mari, încât rezultatele se reduc aproape la nimic.

Eflorescența limbii indoeuropene comune. Din limba indoeuropeană comună, care a fost vorbită probabil cel puțin cu două sau trei mii de ani înainte de era creștină, au răsărit cu timpul mai multe ramuri, din care armeana, persana și indiana sunt vorbite în Asia, iar celtica, germanica, italica, greaca, balta, slava și albaneza în Europa. Au fost altele care au dispărut. Din ele cunoaștem până acum: hitita și tocarica, descoperite numai cu câteva decenii înainte, și ilira cu traco-frigiana, cunoscute mai de mult.

De remarcat este faptul că din cele zece ramuri câte au ajuns până la noi, numai patru surprind prin vitalitatea lor extraordinară, anume: i t a l i c a cu o eflorescență extraordi-

nară, care se vede astăzi î numărul mare al limbilor romanice, ieşite dintr'un singur dialect, graiul din Latium; germanica cu mai multe limbi şi un număr de indivizi vorbitori mai mare decât acela al ramurei italice; în fine, slava şi mai ales indiana. Toate aceste patru ramuri sunt vorbite de peste 850 de milioane de suflete, faţă de numărul redus de numai 40 de milioane, câte numără celelalte şase ramuri. Ceva mai mult, unele din acestea din urmă se găsesc în plin proces de dispariţie.

Astfel ramura celtică, din cauza întinderii sale pe un teritoriu destul de vast, a pierdut cea mai mare parte din vorbitorii ei. Ramura baltică, cu cele trei dialecte care, cu timpul, au ajuns limbi: prusiana, lituana şi letona, a rămas numai cu ultimele două, prima fiind desfiinţată sub presiunea ramurei germanice. In fine, limba albaneză, care se consideră ca o continuare a limbilor traco-ilirice, şi ramura armeană, de aproape înrudită cu traco-frigiana, se găsesc în proces de dispariţie. Numai persana şi greaca au o existenţă asigurată.

Din această extraordinară eflorescenţă a familiei indo-europene, partea care interesează pe omul de ştiinţă sunt marile divergenţe ce se arată între limbile care s'au născut din aceeaşi tulpină. Sub acest raport, lucrurile au mers atât de departe, încât chiar la limbile vii, dacă n'am cunoaşte evoluţia istorică a fiecăreia din ele, pentru ca din stările actuale să putem ajunge la formele corespunzătoare străvechi, aproape că n'am fi în stare să recunoaştem originea lor comună. Această diversitate se explică în mai multe feluri. Mai întâi, ţinând seama de faptul că o limbă vorbită se modifică dintr'o clipă într'alta, trebuie să admitem că indo-europeana comună, înainte de a fi dat naştere la dialecte

din care au ieşit tot atâtea limbi, nu se arăta unitară pretutindeni şi la toate triburile care o vorbeau. Multe din aceste triburi erau poate amestecate cu indivizi din neamuri străine. Altele se găseau în ţinuturi locuite de indivizi care, înaintea lor, vorbeau una din limbile preindoeuropene, despre care am vorbit. In felul acesta, chiar în stadiul comun uşor se puteau ivi unele divergenţe care ar fi putut despărţi vorbirea comună. Mai târziu, când ele au fost nevoite să se mişte din aşezările lor centrale, dând peste populaţiuni străine cu care s'au încrucişat, divergenţele iniţiale luând forme tot mai pronunţate, au dat naştere la limbi cu un caracter propriu, care au variat dela un caz la altul. Dacă ultimile deosebiri se datoresc unor factori externi, primele ţin de însăşi natura limbii şi producerea lor a rămas încă până azi nelămurită.

Dintre vechile divergenţe dialectale, care dela început au despărţit indoeuropeana comună în două grupe mari, mai importante au fost două: una, care pleca dela o pronunţare deosebită a palatalelor *k̂*, *ĝ*, alta dela confuzia ce se făcea în rostirea vocalelor *a* şi *o*. In ce priveşte palatalele, o parte din triburile indoeuropene le pronunţau ca velare pure *(k, g)*, iar restul le schimba în tot felul de spirante (*s*, *z*, *š*, *ž*...). In prima grupă intrau triburile indoeuropene din care au ieşit Italicii, Grecii, Celţii, Germanii; în a doua, Indienii, Iranienii, Armenii, Balţii, Slavii şi Albanezii. Astfel, cuvântul indoeuropean pentru « sută » la primii se pronunţa cu *k̂* iniţial modificat în *k*: lat. *centum*, gr. ἑ-κατόν, celt. (cimr.) *cant*, germ. *hundan*, la ultimii cu *k̂* modificat într'o spirantă: v. ind. *śatám*, iran. *satəm*, sl. *sŭto*, etc. Plecând dela această deosebire, care a împărţit încă dela început indoeuropeana comună în două, învăţaţii au numit limbile ce ţin de prima grupă limbi « kentum », după

cuvântul latinesc pentru « sută », pe cele din grupa a doua, limbi « satem », după cuvântul iranian pentru « sută ».

A doua modificare, ce ţinea de vocalismul indoeuropean, consta în faptul că o parte din triburile indoeuropene păstrau pe *a* şi *o* nemodificaţi, iar o altă parte îi confunda, pronunţând pe *o* ca *a* şi pe *a* ca *o*. Astfel, triburile indoeuropene din care au ieşit Slavii spuneau, modificând pe *ō* în *a*, *darŭ* faţă de gr. δῶρον sau *danŭ* faţă de lat. *dōnum*. Tot aşa triburile din care au ieşit Germanii spuneau *rad* faţă de lat. *rota* sau *acht* faţă de lat. *octo*. Albanezii la fel: *motrė* faţă de lat. *mater* sau *natė* faţă de lat. *nox-noctis*, etc. Şi tot aşa Slavii modificau pe *a* în *o*, spunând *solĭ* « sare » faţă de lat. *sal*, *-is* sau *more* faţă de lat. *mare*, etc. Fapt interesant este că această a doua deosebire ce se arăta în vocalismul limbii indoeuropene comune forma o izoglosă care coincidea cu prima, cu singura deosebire că triburile germanice care schimbau oclusivele palatale *k̂*, *ĝ* în guturale pure treceau de partea celor ce confundau vocalele *a* şi *o*, iar triburile armene care asibilau oclusivele palatale rămâneau de partea acelora ce nu confundau vocalele *a* şi *o*.

Din studiul acestor divergenţe iniţiale, rezultă că despărţirea dialectelor de mai târziu, din care au ieşit limbile indoeuropene, n'a fost bruscă ci cât se poate de lentă. Ele au fost provocate, probabil, de unele deplasări care, la început, au avut un caracter periferic. In felul acesta se pare că dialectele indoeuropene s'au desvoltat într'o vecinătate care, la unele dintre ele, a ţinut mai multă vreme, la altele, mai puţină. Fapt este că asemănarea mai mare ce se arată astăzi la mai multe din limbile indoeuropene se explică dintr'o simbioză mai îndelungată a triburilor ce le vorbeau, simbioză din care mai târziu au ieşit şi unele unităţi lingvistice. Astfel de unităţi avem în grupul indo-iranian,

tot aşa în grupul italo-celtic şi balto-slav. Au fost învăţaţi cari au susţinut că de ultimul grup ţinea şi germanica, formând în timpurile străvechi o unitate germano-balto-slavă. Dintre limbile dispărute, traca şi frigiana constituiau o singură limbă sau cel puţin o grupă, de care se adăoga şi armeana.

Poporul indoeuropean primitiv. Toate aceste speculaţiuni asupra limbii indoeuropene comune s'ar înţelege greu, dacă n'ar fi aduse în legătură cu poporul care o vorbea şi condiţiunile în care trăia. Făcând această relaţie între limbă şi viaţă, trebuie să ne gândim la poporul indoeuropean primitiv, la patria lui de obârşie şi la starea de civilizaţie în care se găsea. Aici, fireşte, fiind vorba de fapte care s'au petrecut în perioada neolitică, într'o epocă atât de întunecată, arheologia preistorică ne procură prea puţine informaţiuni. Spre a putea avea date mai sigure, ne vedem obligaţi să ne adresăm documentului limbii, care, pentru studiul civilizaţiei din această epocă, are fără exagerare, aproape aceeaşi valoare ca telescopul pentru studiul astronomiei. Recunoscând existenţa unei limbi comune, trebuie să admitem şi existenţa unui popor care a vorbit această limbă. Unitatea ei, în felul cum am văzut că rezultă din studiul limbilor indoeuropene, ne duce la existenţa unui popor mai mult sau mai puţin unitar, formând o singură naţiune. Această presupunere se întemeiază pe faptul că o limbă, care a reuşit să supravieţuiască după ruptura unităţii naţionale, dovedeşte că odată ea a putut servi ca instrument comun unui popor constituit în unitate politică şi de civilizaţie. Exemplul cel mai tipic ni-l oferă limba latină vorbită de poporul roman. Din toate acestea urmează că şi triburile care au constituit la început poporul indoeuropean primitiv au avut o organi-

zaţie socială şi o civilizaţie proprie; de asemenea au fost înzestrate cu însuşiri relativ superioare, în comparaţie cu celelalte neamuri cu care au venit în atingere, pentrucă numai în felul acesta s'ar putea înţelege puterea lui extraordinară cu care a lucrat la asimilarea populaţiunilor indigene peste care s'a suprapus şi le-a desnaţionalizat prin limbă (Meillet).

Niciunul dintre popoarele cunoscute până acum nu se poate compara cu acelea care fac parte din marea familie indoeuropeană. Ca mulţime, ele reprezintă azi cea mai numeroasă familie din lume. Dacă ar fi trăit şi popoarele dispărute, dintre care unele, cum au fost Tracii, veneau ca număr după Indieni, numărul lor actual de aproape 900 de milioane de suflete — faţă de aproape două miliarde două sute cincizeci de milioane cât se admite că există pe pământ — ar fi ajuns până la un miliard şi mai bine. Ca extensiune, atâtea câte sunt, ele ocupă astăzi, o suprafaţă care se întinde, începând din India la răsărit până în Islanda la apus. Aceasta socotind, bine înţeles, numai aşezările lor istorice. Astăzi Indoeuropenii se găsesc răspândiţi aproape în toate continentele. Limba lor răsună în toată America, dacă socotim engleza în America de nord şi limbile romanice în America de sud. La fel în Australia. Ele nu lipsesc nici în Africa.

Dar faptul cel mai important care trebuie relevat aici este că, din această mare familie a omenirii, au ieşit cele mai strălucite exemplare de popoare. In privinţa aceasta, să ne gândim numai la ramura greacă şi italică. Prima a pus bazele gândirii raţionale, ultima a contribuit la desvoltarea ideii de Stat şi de drept (Meillet). Pentru vremurile mai noi, avem popoarele romanice şi germanice. De aceea putem afirma fără exagerare că, dela început, ei s'au impus istoriei universale, ocupând locul popoarelor orientale.

Cu toate aceste calităţi, Indoeuropenii, sub raportul rasial, nu erau un popor neamestecat, deşi în toate relatările scriitorilor din antichitate cu caracter antropologic, referitoare la cele mai multe popoare din această mare familie, recunoaştem aproape acelaşi tip: înalt, bine făcut, cu pielea albă, cu părul blond-roşcat şi ochi albaştri. Toate aceste caracteristice nu exclud fuziunea lor cu alte popoare, cum rezultă şi din cauza migraţiunii lor continue. Pe de altă parte, astăzi este un adevăr mai de mult cunoscut că unitatea de limbă nu coincide cu puritatea de rasă. Ştim bine că triburile indoeuropene, pe unde au trecut, au reuşit să desnaţionalizeze prin limbă popoarele peste care s'au suprapus, după ce mai întâi s'au amestecat cu ele.

Patria primitivă a Indoeuropenilor. Dacă existenţa poporului indoeuropean primitiv se poate uşor înţelege din continuitatea limbii, în schimb, patria primitivă sau mai bine zis spaţiul vital, în care triburile indoeuropene s'au constituit într'o naţiune, este şi va rămânea pentru multă vreme necunoscut. Cauza acestei necunoaşteri provine din lipsa documentelor istorice şi din insuficienţa disciplinei noastre. Intr'adevăr, oricât de interesante ar părea faptele de limbă pentru înţelegerea problemelor culturale, ele sunt insuficiente când este vorba să ne dea lămuriri asupra unor evenimente din epoca preistorică. In privinţa aceasta nu ne pot ajuta nici ultimele metode, ca geolingvistica şi mai ales lingvistica spaţială. Sub acest raport ştiinţa limbii, ca studiu auxiliar, se arată tot atât de insuficientă ca preistoria şi arheologia. Este destul să se descopere o simplă informaţie istorică, cât de scurtă, pentru ca toate combinaţiile lingvistice, preistorice şi arheologice, elaborate în curs de mai multe generaţii, să fie răsturnate. Cunoscând această limită care există

în folosirea limbii pentru studiul întâmplărilor preistorice, trebuie să recunoaştem că, şi în privinţa spaţiului vital primitiv al poporului indoeuropean, teorii s'au emis multe, numai că toate n'au trecut dincolo de domeniul ipotezelor.

Dacă astăzi, după anumite date din limbă, se admite în genere că acest spaţiu nu trebuie căutat în platourile muntoase din Asia, acolo unde tradiţia biblică punea leagănul omenirii, iar direcţia năvălirilor barbare din veacurile de mijloc, inaugurată de Huni, Avari, etc., părea să o confirme ci în Europa, în schimb, aceleaşi date de limbă ne interzic să o fixăm mai de aproape. In privinţa aceasta se ştie numai că sudul, vestul şi nord-estul continentului nostru nu pot fi luate în consideraţie pentru problema ce ne preocupă. In toate aceste ţinuturi, invazia triburilor indoeuropene a avut loc târziu. Astfel, referindu-mă la ţările meridionale, se ştie că peninsula balcanică era mai de mult ocupată de popoare preindoeuropene, tot aşa peninsula apenină şi Franţa meridională. In părţile apusene ale Europei se găseau Iberii şi Aqvitanii, iar în regiunile de miazănoapte triburile germanice. Acestea din urmă îşi aveau aşezările, încă din cea mai veche antichitate, în părţile meridionale ale Suediei, în Danemarca şi dealungul litoralului Mării Baltice. Partea nord-răsăriteană a Europei era ocupată de popoare care nu ţineau de familia indoeuropeană. Iar în partea sud-răsăriteană, anume în teritoriul ce se întinde deasupra Mării Negre şi în Caucaz, se întindea o pătură foarte subţire de populaţiuni indoeuropene de origine iraniană, care unea cele două grupe de triburi indoeuropene, anume: grupul r ă s ă r i t e a n de limbă satem cum erau Indienii, Iranienii, Armenii, Albanezii, Slavii, Balţii, şi grupul a p u s e a n de limbă kentum, cum erau Germanii, Celţii, Italicii şi Grecii. Din această aşezare a popoarelor indoeuropene,

dacă lăsăm la o parte teritoriile ocupate de Indoeuropenii din Asia, ca India şi Iranul, de asemenea regiunile din Caucaz şi nordul Mării Negre, nu rămâne decât o fâşie largă şi aproximativă care pleacă din sudul Rusiei spre apus, trecând deasupra teritoriului nostru naţional şi continuând prin centrul Europei la apus, până la frontiera de nord-vest a Franţei. In unul din teritoriile ce se află pe această fâşie imaginară ar trebui căutat, după părerea celor mai mulţi învăţaţi, leagănul Protoindoeuropenilor. Unde anume, nu se ştie. Ne vom putea apropia de el, poate, ţinând seama de unele date istorice, referitoare la cele mai vechi aşezări ale popoarelor indoeuropene în Europa, afirmări coroborate şi de anumite realităţi lingvistice (V. Pisani). Celelalte ştiinţe auxiliare, ca preistoria cu arheologia şi etnografia, nu ne pot fi de folos.

Potrivit acestor indicaţiuni se admite că, în vremurile preistorice, Celţii îşi aveau aşezările în Germania, în partea de vest până la Rin şi în regiunile centrale şi meridionale. Cei din dreapta Rinului au trecut în Franţa pe la sfârşitul primei jumătăţi a mileniului întâi înainte de era creştină, sau chiar mai de vreme, iar cei din părţile meridionale, numai cu un veac, două mai târziu au apucat drumul spre Italia. Pentru aşezările primitive ale Germanilor se admite că, încă din vremurile preistorice, au fost pe ţărmurile Mării Baltice, anume în sudul Suediei, în Danemarca, Schleswig-Holstein şi în partea centrală a Germaniei de miazănoapte. Din aceasta rezultă că Celţii se găseau în apropierea tulpinilor germanice, însă, după cum ne arată asemănările de limbă, ei se aflau în directă legătură cu Italicii, care, la rândul lor, nu erau prea departe de popoarele germanice. Din aceste ţinuturi din vecinătatea Celţilor, Italicii, pe la începutul mileniului al doilea înainte de era creştină, se vor fi coborît în peninsula apenină.

Dar tulpinile germanice arată afinităţi lingvistice cu Balţii (Lituanii, Letonii) şi cu Slavii, în sensul că ei stau mai aproape de Balţi decât de Slavi, după cum şi Slavii, sub raportul lingvistic, stau mai aproape de Balţi decât de Germani. Aceste trăsături comune probează că Balţii se aflau dela început în apropierea popoarelor germanice, la fel după cum se găsesc şi astăzi, iar Slavii, care erau vecinii Balţilor, nu erau departe de Germani. De fapt Balţii se găsesc atât de aproape de Germani încât, dintre cele trei popoare balte, Prusienii, după cum am văzut, au fost germanizaţi, iar Lituanii şi Letonii au rămas până în vremurile noastre vecinii Germanilor. Slavii, mişcându-se din locurile lor străvechi într'o epocă relativ târzie, s'au răspândit la răsărit şi în miazăzi până în peninsula balcanică.

In legătură cu grupul germano-balto-slav se pot întrevedea şi aşezările Tracilor.

Din puţinul material lingvistic pe care îl avem dela aceştia, material constând din câteva glose, nume de plante, nume proprii onomastice şi toponomastice, ştim că limba lor arăta trăsături comune cu grupul de limbi germano-balto-slav. Ilirii, ca limbă, erau de aproape înrudiţi cu Tracii. Prin urmare Tracii cu Ilirii, după limbă, trebuie să se fi găsit, înainte de individualizarea lor în unităţi etnice, în apropierea şi la sudul triburilor indoeuropene din care au ieşit Germano-Balto-Slavii. Este de presupus, prin urmare, că ei s'au coborît pe la începutul mileniului al doilea, dela nord în aşezările lor istorice. In ce priveşte aşezările primitive ale Grecilor, acestea sunt mai greu de urmărit, întru cât limba greacă nu arată trăsături comune mai pronunţate aproape cu niciuna din limbile expuse până aici. Sub acest raport, ei ocupă un loc intermediar între grupul occidental şi cel oriental. După P. Kretschner, care

s'a ocupat cu problema aşezărilor străvechi ale popoarelor indoeuropene, se crede că tulpinile indoeuropene din care avea să iasă Grecii se găseau în ţinuturi situate la răsărit de aşezările Italicilor.

Pentru Armeni, observăm că există urmele unei continuităţi lingvistice care, plecând din Iliria prin Tracia, se întind peste Bosfor până în Armenia. Aceste urme se văd în anumite concordanţe ce există între albaneză şi armeană. Fireşte, ele ar putea avea pentru armeană şi o origine internă. Dacă s'ar dovedi totuşi că ele reprezintă de fapt o continuitate lingvistică, în sensul că ar fi existat sigur un grup armeno-traco-frigian, în cazul acesta aşezările străvechi ale Armenilor ar putea fi situate în partea de miazănoapte a aşezărilor greceşti.

După Armeni nu mai râmân decât Indo-Iranienii, ale căror locuinţe preistorice se crede că au fost odată în Europa. Ele se pot cunoaşte mai puţin, fiindcă se presupune că Indo-Iranienii s'au mişcat cel mai de timpuriu din aşezările lor de obârşie. Această vechime rezultă, mai întâi, din faptul că abia prin secolul al XV-lea a. Chr., s'a închegat tipul caracteristic al limbii indiene, înainte de această dată ea forma o singură limbă cu iraniana; al doilea, pentrucă deja în secolul al XXIII-lea a. Chr., Sciţii şi Sachii iranieni se găseau atestaţi în izvoarele chinezeşti [68]). Din această informaţie rezultă că ei se vor fi despărţit de celelalte triburi indoeuropene pe la începutul mileniului al treilea a. Chr. P. Kretschmer, plecând dela anumite urme iraniene din toponomastică, presupune că strămoşii Indo-Iranienilor ar fi locuit odată prin ţinuturile situate în apropierea Dunării de mijloc, fiindcă însuşi numele acestui fluviu: Danuvius faţă de Istros, după aceea Danastrus faţă de Tyras, în fine, Danaparis faţă de Borysthenes şi altele, pe care şi alţi învăţaţi le explică din scită (Max Vasmer), ar fi de origine indo-iraniană.

Din această aproximativă situare a așezărilor străvechi, pe care popoarele indoeuropene le-au avut în epoca preistorică, și, ţinând seama de faptul că cea mai mare parte dintre ele nu s'au despărţit în mod brusc de așezările lor comune, ci s'au mișcat prin migraţiuni mai întâi în ţinuturile mai apropiate de așezările lor de obârșie și numai după aceea au trecut în altele mai îndepărtate, se presupune că triburile indoeuropene care au rămas mai aproape de locuinţele lor străvechi ar fi fost acelea din care au ieșit vechii Germani, vechii Balţi și vechii Slavi. Ceilalţi vin în ordinea în care au fost expuși în rândurile de mai sus. Din această presupusă răspândire a triburilor indoeuropene mai rezultă că așezările lor comune ar fi fost în partea septentrională și centrală a Europei. Cu toate acestea, n'ar fi de loc exclus posibilitatea ca ele să fi fost și în partea sud-răsăriteană.

Dacă admitem că triburile indoeuropene duceau, la început, o viaţă nomadă, atunci așezările lor puteau fi situate în ţinuturi de stepă cu o climă continentală. Sunt învăţaţi care pun leagănul Protoindoeuropenilor în sudul munţilor Urali, în stepele chirchize. De aici ei ar fi ajuns mai întâi în ţinuturile șesoase din Ucraina, unde au învăţat agricultura, de unde apoi au continuat drumul, la apus, mai departe, ajungând până în nordul Europei (Brandstein).

Firește, toate aceste combinaţii asupra unei probleme atât de obscure, cum este aceea despre patria primitivă a Indoeuropenilor, au o valoare relativă, Au fost învăţaţi care au făcut încercarea să o rezolve prin comparaţia unor cuvinte din domeniul florei și faunei, ce ar putea fi ușor localizate. Problema este destul de veche, întru cât datează din vremea când s'au pus bazele p a l e o n t o l o-

giei lingvistice. Pe temeiul acestei științe se credea că se va ajunge mai întâi la cunoașterea patriei primitive a Indoeuropenilor, după aceea la stările de cultură și de civilizație ale acestora. Trebuie să mărturisim însă că nici cu ajutorul acestei științe, inaugurată de vestitul învățat Adalbert Kuhn [69]), problema n'a putut fi rezolvată. Oricât de convingătoare ar părea concluziunile ce s'ar putea trage dintr'o astfel de știință, pentru chestiunea ce ne preocupă ele sunt întotdeauna aparente, dacă ținem seama, mai întâi, de schimbarea sensului la cuvinte, al doilea, de faptul bine cunoscut că, odată cu pierderea unui cuvânt din limbă, nu dispare și noțiunea.

Dacă studiul paleontologic n'a putut da deslegare definitivă problemei despre patria primitivă a Indoeuropenilor, el a adus în schimb contribuții prețioase pentru cunoașterea gradului de cultură și de civilizație în care se găsea acest popor. De altfel și materialul pe care se întemeiază astfel de cercetări este incomparabil mai sigur decât acela cu care se încerca să se fixeze așezările lor primitive. In acest domeniu s'au obținut rezultate mai sigure, fiindcă s'a studiat cu deamănuntul și metodic, la fiecare popor în parte, pe laturea tehnicei materiale, toate uneltele referitoare la orice îndeletnicire menită să procure omului mijloacele de întreținere, iar pe laturea spirituală, s'a cercetat orice manifestare cu caracter cultural. Un fericit început s'a făcut cu opera lexicografică a lui Otto Schrader, în care sunt studiate istoric toate conceptele și toți termenii referitori la viața spirituală și materială a Indoeuropenilor în stadiul ei primitiv. Din acest lexicon se poate vedea că, dacă bunăoară pentru obiectul « jug » există cuvinte din aceeași rădăcină la toate sau la cea mai mare parte dintre popoarele indoeuropene, ca lat. *jugum*, gr. ζυγόν, got. *juk*, germ.

Joch, sl. *igo*, v. ind. *yugam*, n. pers. *jug*, etc., fără a fi împrumutate dela o limbă la alta, atunci putem deduce că Protoindoeuropenii nu numai că au cunoscut acest obiect, dar că aveau în limbă o formă *jugóm* cu înţelesul « jug », din care derivă toate celelalte. Dacă în afară de aceasta, mai observăm că acelaşi cuvânt pentru « jug » nu există izolat, ci se încadrează în alte cuvinte, cum ar fi acelea referitoare la car şi părţile lui, la animalele care slujesc la arat, ca boul, vaca, calul, etc. cuvinte care, pe de o parte, completează noţiunea vehiculului pentru transport, pe de alta, se arată tot atât de autentice ca şi cuvântul pentru « jug », în cazul acesta presupunerea noastră pentru existenţa noţiunii « jug » în indoeuropeana comună poate fi considerată ca o realitate. Procedând în felul acesta, putem trece dela cuvinte cu înţeles material la altele cu înţeles spiritual, cuvinte referitoare la tot felul de concepţii de natură morală şi religioasă, în fine, la credinţe şi obiceiuri, pe care Indoeuropenii le vor fi moştenit încă din epoca vieţii lor comune.

SIMBIOZA ALBANO-ROMÂNĂ ŞI CONTINUITATEA ROMÂNILOR ÎN DACIA

Rândurile de faţă sunt scrise cu prilejul apariţiei unui studiu al profesorului german Georg Stadtmüller dela Universitatea din Lipsca: « Forschungen zur albanischen Frühgeschichte », apărut în « Archivum Europae Centro Orientalis » (tom. VII, fasc. 1—3, 1941, p. 1—196) din Budapesta. Este o lucrare de sinteză asupra începuturilor istorice ale poporului albanez, în care autorul, făcând uz de toate disciplinile auxiliare istoriei, dar mai ales de studiul limbii şi al toponomasticei, încearcă să prezinte într'o nouă lumină perioada de formaţiune a poporului albanez. Prin urmare, expunerile sale se referă la evenimente petrecute în primul mileniu din era creştină, când informaţia istorică pentru cunoaşterea acestei probleme lipseşte cu desăvârşire. Tot în această lucrare, autorul atinge în treacăt problema continuităţii Românilor în Dacia, făcând unele afirmări care nu corespund adevărului ştiinţific. Ele mi s'au părut contrarii spiritului de imparţialitate de care sunt însufleţiţi învăţaţii germani, atunci când este vorba să se pronunţe într'o chestiune atât de mult desbătută, cum este continuitatea Românilor în Dacia. Iată de ce, în cele ce urmează, am încercat să supun unei critici obiective părerile autorului exprimate asupra ambelor probleme.

Răsărit din substratul traco-iliric, poporul albanez apare abia în secolul al II-lea, pentru ca apoi să dispară pentru multe veacuri din zarea istoriei. Intr'adevăr, în acest secol se face pentru întâia dată menţiune despre o populaţiune de pe actualul teritoriu naţional albanez cu numele 'Αλβανοί, având ca centru oraşul 'Αλβανόπολις. După această scurtă pomenire, urmează o tăcere până în secolul al XI-lea, când se aminteşte despre o răscoală din Albania, la care au luat parte şi 'Αλβανῖται, adică Albanezii. De aci înainte ei sunt mereu amintiţi la scriitorii bizantini.

Din această întreruptă amintire ce se face la un interval atât de mare, reiese că începuturile istorice ale poporului albanez se aseamănă cu acelea ale poporului român. După cum am văzut, ei se anunţă în secolul al II-lea, apoi dispar, ca să reapară abia în secolul al XI-lea. De asemenea, în calitate de urmaşi ai Traco-Ilirilor, ei au luat parte la toate prefacerile la care a fost supusă peninsula balcanică, mai întâi, prin ocupaţiunea romană, după aceea prin năvălirea popoarelor barbare, între care Slavii au jucat un rol hotărîtor. De fapt, aceste două popoare: Romanii şi Slavii, au schimbat, din temelie, la două intervale mari, fizionomia etnografică a peninsulei balcanice. Este drept că, alături de Romani, înainte de venirea Slavilor, se găseau Grecii. Insă aceştia, deşi au exercitat o înrâurire destul de puternică asupra popoarelor băştinaşe, anume Tracii la răsărit şi Ilirii la apus, n'au ajuns să le desnaţionalizeze prin limbă, în felul cum au reuşit Romanii. Caracterul cu totul particular al civilizaţiei lor, care era lipsit de iniţiativă politică şi militară, i-a împiedecat să se întindă prea adânc în interiorul peninsulei. Pe de altă parte, dispreţul pe care îl aveau Grecii pentru popoarele barbare din interiorul peninsulei nu le-a permis să-şi impună limba în straturile adânci

ale populaţiunilor indigene. Atunci ca şi în vremurile de mai târziu, în Balcani, vorbirea greacă se întrebuința ca limbă scrisă mai mult în straturile superioare, nu şi în popor. Cu totul alt caracter avea civilizaţia Romanilor. Incepând dela prima lor descălecare în Iliria până la părăsirea parţială a Daciei de Aurelian, în intervalul de cinci veacuri, influenţa binefăcătoare a Romei s'a întins încet şi treptat printr'o serie de îmbunătăţiri aduse în viaţa publică şi privată a locuitorilor, dar mai ales prin introducerea acelui minunat instrument de unificare sufletească, limba, care a reuşit să se impună aproape la toate popoarele băştinaşe.

In toată această perioadă, care cuprinde prima jumătate a mileniului întâi, peninsula balcanică, sub raportul unităţii lingvistice, a luat o nouă înfăţişare: în locul limbilor indigene traco-ilirice, apare în cea mai mare parte a peninsulei limba latină. După cucerirea Daciei, ea s'a introdus mai intens în ţinuturile septentrionale şi ceva mai superficial în părţile centrale şi meridionale ale peninsulei. Fapt este că în acest interval de câteva veacuri, majoritatea populaţiunilor indigene, în afară de Greci, se găseau în plin proces de desnaţionalizare, în ciuda atacurilor care veneau din partea popoarelor barbare în frunte cu Goţii, după care au urmat Hunii, în fine, Slavii cu Avarii.

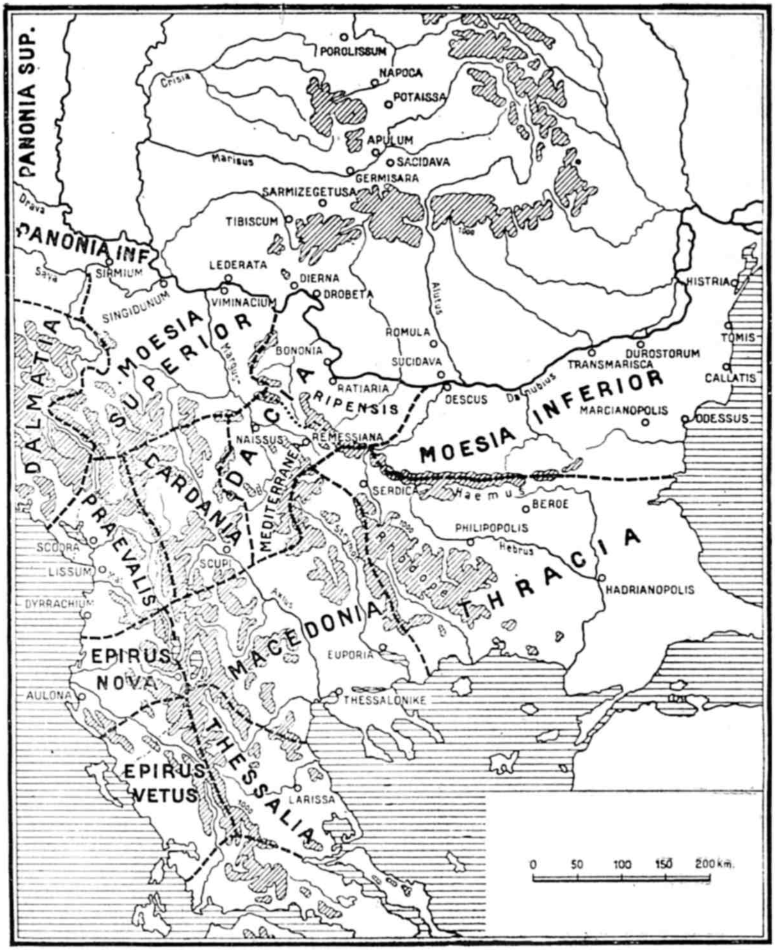
Furtuna acestor ultime năvăliri a fost atât de mare, încât peninsula balcanică, care îşi schimbase fizionomia în urma cuceririlor romane, după un veac-doi dela invazia slavă, a luat o nouă înfăţişare. De astădată nu atât din punct de vedere lingvistic cât din acel etnologic. Intr'adevăr, începând încă din a doua jumătate a secolului al VI-lea, viaţa romană din peninsulă începuse să se destrame. O parte dintre populaţiunile aşezate în locurile deschise s'au refugiat în munţi, altele care se aflau aproape de litoralul mării au trecut

în insule. Fapt este că la început invazia slavă era mai mult extensivă decât intensivă. Cine a citit lucrarea unui alt învăţat german, profesorul Max Vasmer, apărută de curând de tot: « Die Slaven in Griechenland », rămâne într'adevăr uimit de extraordinara expansiune a Slavilor, care au ajuns la sud în toată Grecia, după aceea în cele mai multe insule din Marea Egee. O bună parte din numele de localităţi din aceste insule sunt de origine slavă. Evoluţia fonetică a acestor nume arată că ele vin din primele veacuri de invazie a Slavilor. Mai târziu, aceştia dispărând, numele locale slave au rămas până azi ca o mărturie vie despre existenţa lor în număr destul de mare în mijlocul Grecilor.

In astfel de împrejurări, harta etnografică a peninsulei balcanice din a doua jumătate a mileniului întâi şi-a schimbat din nou înfăţişarea. Acum din vechile populaţiuni răspândite în Dacia şi peninsulă, afară de Grecia, au răsărit trei popoare noi: Românii la răsărit, Dalmatinii la apus şi Albanezii la sud de aceştia.

Studiul de aproape două sute de pagini, format mare, al profesorului Stadtmuller se referă la ultimii. In el autorul încearcă să fixeze patria primitivă sau, cum îi spune el, spaţiul vital al poporului albanez.

Fiindcă există o mare analogie între problema albaneză şi problema despre patria primitivă a Românilor, în sensul că unii învăţaţi o caută în toate ţinuturile peninsulei şi nu o găsesc, în cele ce urmează, ţinând seamă de faptul că autorul, în demonstraţiile sale, se întemeiază mai mult pe faptele de limbă decât pe arheologie, etnografie şi toate celelalte, voi încerca să arăt, mai întâi, unele deduceri greşite pe care le face din studiul materialului lingvistic la căutarea spaţiului vital albanez, al doilea, exagerările în care cade, atunci când, atingând numai în treacăt problema continui-

Dacia și provinciile romane din peninsula balcanică la sfârșitul secolului al III-lea

tăţii noastre în Dacia, se exprimă, după cum vom vedea, atât de categoric.

Voi începe cu prima parte:

* * *

La început, profesorul Stadtmüller înşiră numele autorilor care s'au ocupat cu căutarea patriei primitive a Albanezilor. Astfel, Thunmann pune această patrie în jumătatea de nord a Albaniei, între râurile Drin şi Shkumbi. Vestitul Consul austriac şi mare albanolog I. G. von Hahn, în Iliria, adică acolo unde, după cum vom vedea, o caută şi Stadtmüller. Fallmerayer, faimosul istoric german, care pe vremuri făcuse Grecilor atâta sânge rău când, în lucrarea lui « Geschichte der Halbinsel Morea » (1830) încercase, prin exagerările sale, să dovedească că nicio picătură de sânge vechi grecesc nu curge în vinele Grecilor de azi, o caută în toată Albania până în Pind. Bogdan-Petriceicu Hasdeu în Dacia, admiţând că tulpini dace din nordul Dunării au trecut în Albania de azi. Cam în acelaşi fel se exprimă şi Pârvan, pe care apoi îl urmează Puşcariu. Philippide o caută în Panonia. Marele etnograf al peninsulei balcanice, Const. Jireček, la fel ca I. G. von Hahn, în Iliria, iar albanogul N. Jokl în Dardania, la frontiera dintre Tracia şi Iliria, spre a fi aproape de ţinutul în care s'a format poporul român.

După aceasta, autorul arată greşelile de metodă ce s'au comis la deslegarea acestei probleme. Una din ele ar fi fost acea, când chestiunea albaneză a fost adusă în legătură cu problema continuităţii Românilor în Dacia. După Stadtmüller n'a existat o simbioză albano-română, despre care voi vorbi în partea a doua a expunerii mele. Alta, când învăţaţii n'au încercat mai întâi să-şi clarifice bine tema pe care vroiau să o rezolve. Astfel, bunăoară, urmărind să descopere

patria primitivă a Albanezilor, ei n'au fost destul de clari asupra conceptului « patrie » (« ohne dass man sich eigentlich über den Begriff Heimat klar war »). Aplicat la Albanezi, acest concept, după autor, ar putea induce pe foarte mulţi în eroare. Anume, Albanezii, după cum se ştie, au fost şi sunt în parte şi astăzi păstori transhumanţi, care duc o viaţă cu mişcări sezoniere, petrecând vara la munte şi iarna la şes. Ei au, prin urmare, o dublă patrie: una la munte şi alta la şes. Aici trebuie să mă opresc puţin ca să arăt că chestiunea cu dubla patrie a păstorilor transhumanţi sau seminomazi nu stă chiar aşa cum şi-o închipuie autorul. In călătoriile mele din peninsula balcanică am cunoscut, după cum am arătat în studiul meu « Românii Nomazi » pe care l-a folosit profesorul Stadtmüller, atât pe păstorii români cât şi o parte dintre cei albanezi, cu toate că aceştia din urmă se îndeletnicesc cu păstoritul mult mai puţin decât Românii. Din câte am putut constata, nici unii nici alţii n'au două patrii. Aceasta se vede mai cu seamă la pastorii aromâni, care duc încă până azi aceeaşi viaţă de transhumanţă sau semi-nomadă ca în evul mediu românesc. Astfel, păstorii aromâni din Pind care se mută toamna cu întreaga lor gospodărie din satele de munte în ţinuturile de şes, pentru ca primăvara să revină din nou acolo de unde au plecat, nu au două patrii ci una singură, care este muntele. Dece au o singură patrie şi nu două, este foarte uşor de ştiut. Pentrucă în satele de munte ei îşi au casele lor zidite solid în piatră. Tot acolo îşi au proprietăţile în livezi şi păşuni, în fine, bisericile, şcolile şi cimitirele lor. La şes, unde se duc să ierneze din luna Noemvrie până pe la sfârşitul lui Martie, nu au nimic. Acolo totul: casele de locuit, moşiile beilor turci pentru adăpostitul oilor etc. sunt luate cu chirie. Păstorii înşişi au sentimentul că viaţa la şes

este provizorie, până scapă turmele de gerul greu al iernii. Judecând dar după felul cum se desfăşoară viaţa la Aromâni, care, după cum am spus, se îndeletnicesc cu creşterea turmelor mai mult decât Albanezii, se poate spune că păstorii transhumanţi nu pot avea decât o singură patrie, anume muntele, nu tot teritoriul pe care ei îl folosesc în peregrinările lor la văratec sau la iernatec (« das ganze Gebiet verstanden wird, das die Wanderhirten entweder als Sommer- oder Winterweide viehwirtschaftlich nutzen oder aber nur bei dem Weidewechsel im Frühjahr oder Herbst mit ihren Viehherden durchziehen »). Patria la şes a păstorilor aromâni este numai atunci, când, după ce s'au lăsat de păstorit, încep să se ocupe cu comerţul.

O altă greşală de metodă, după Stadtmüller, a fost şi aceia când cei mai mulţi învăţaţi, la căutarea patriei primitive a Albanezilor, au procedat unilateral: lingvistul s'a servit de mijloacele pe care i le oferea studiul limbii, etnograful de materialul folkloric comparat, etc. Numai întâmplător s'a ţinut seama şi de cercetările din disciplinile învecinate. In felul acesta, fiecare a ajuns la concluzii proprii, care se opuneau sau păreau că se opun rezultatelor obţinute de celelalte discipline. Niciodată, după autor, nu s'a încercat să se dea problemei o deslegare, care să pornească dela totalitatea rezultatelor obţinute în fiecare domeniu în parte. Aici trebuie să mărturisesc că obiecţiunile autorului sunt fondate, iar recomandările excelente, cu singura condiţiune numai ca folosirea lor să se facă cu discernământul critic ce comportă fiecare disciplină în parte. Făcând această remarcă, mă refer la rezultatele obţinute în domeniul cercetărilor de limbă. Dintre acestea sunt unele atât de fragile pentru problema ce ne preocupă, încât întrebuinţarea lor necontrolată duce de cele mai multe ori la rezultate opuse. Insă spre a

putea exercita acest control, nu este suficient să ai numai unele cunoştinţe, dar şi puţină intuiţiune. Din nenorocire, în materie de limbă, aceasta din urmă de cele mai multe ori lipseşte cercetătorilor de ocazie.

După toate aceste observaţiuni asupra greşelilor de metodă, să încercăm acum să vedem cum ajunge el la spaţiul vital al Albanezilor.

Autorul începe din timpurile preistorice. Astfel, urmărind triburile indoeuropene din care era să iasă Traco-Ilirii, pe temeiul împrumuturilor de cuvinte sau a asemănărilor de limbă cu popoarele fino-ugriene, baltice, indiene etc. ajunge la concluzia că: « regiunea păduroasă din sudul Rusiei a fost cea mai veche şi pentru noi sezisabilă patrie a Prealbanezilor » (Das südrussische Waldgebiet war also die älteste für uns noch fassbare Heimatlandschaft der Voralbaner »). Iată încă o afirmaţie care îmi pare destul de categorică. La această concluzie, autorul a ajuns, probabil, întemeiat pe anumite indicaţiuni pe care i le oferă faptele de limbă. Totuşi eu mă văd nevoit să afirm aici că ceea ce ştim cu oarecare probabilitate despre aşezările primitive ale Traco-Ilirilor, înainte de coborîrea lor în peninsula balcanică, se reduce la simple ipoteze, anume că, la început, ele erau vecine cu aşezările grupului germano-balto-slav. De asemenea că Traco-Ilirii, judecând după unele împrumuturi de cuvinte, vor fi venit în atingere şi cu Fino-Ugrienii, încă pe când se găseau alături de Germani sau Balto-Slavi. Tot aşa mai ştim că, atunci când s'au pus în mişcare din aşezările lor centrale, ei au luat drumul spre sud. Dar că până la aşezarea lor în Dacia şi peninsula balcanică, vor fi făcut un popas în regiunea păduroasă din sudul Rusiei, cum afirmă autorul, sau chiar altundeva, aceasta nu o ştim. Şi nu o ştim, pentrucă puţinele date culese din

studiul limbii nu ne permit să facem astfel de localizări precise.

Odată strămoşii Prealbanezilor aduşi în peninsula balcanică, Stadtmüller începe investigaţiile asupra aşezărilor primitive ale acestora. In acest scop el îşi alege cele două epoci hotărîtoare pentru istoria popoarelor balcanice: r o m a n o - b i z a n t i n ă şi s l a v ă. Incepe cu cea mai de timpurie, anume romano-bizantină. Fiindcă însă pentru vremuri atât de îndepărtate informaţia istorică,după·cum am văzut, lipseşte, autorul recurge din nou la datele lingvistice. De altfel, toate celelalte discipline învecinate istoriei, despre care autorul nu uită să afirme la orice pas că se va folosi de ele, sunt prea puţin sau aproape mai de loc luate în seamă. El le evită, desigur, nu pentru motivul că nu vrea să se folosească de ele, ci fiindcă ele n'au prea mult de spus într'o problemă atât de complicată, cum este acea referitoare la regiunea în care s'a desvoltat poporul albanez. Din aceste motive rezultă că în lucrarea lui Stadtmuller, totul se întemeiază pe faptele de limbă.

Astfel, fiind vorba de epoca romano-bizantină, autorul află din studiul elementului latin în limba albaneză că, în vreme ce cuvintele referitoare la păstorit ţin de fondul traco-iliric, din contră, cuvintele pentru noţiunile « oraş » şi « sat » sunt de origine latină. Intradevăr, pentru primul Albanezii au *kjutet* din lat. CIVITATEM, din care şi noi avem *cetate*, iar pentru ultimul *fshat* din lat. FOSSATUM din care şi noi avem *sat*. De aici el trage concluzia că Prealbanezii din epoca romană erau la început păstori transhumanţi, care trăiau cu turmele în munţi şi că abia din atingerea lor cu cultura romană au ajuns să aibă aşezări stabile. Raţionamentul autorului este următorul: dacă, la venirea Romanilor, ei ar fi avut aşezări stabile, atunci ar fi

trebuit să aibă din fondul traco-iliric şi cuvinte pentru acele două noţiuni. Ei însă nu le-au avut, de aceea le-au împrumutat dela Romani.

Această concluzie constituie, după mine, o nouă forţare în interpretarea faptelor de limbă. Intr'adevăr, dacă, din prezenţa celor două cuvinte de origine latină pentru « oraş » şi « sat » la Români şi Albanezi, putem deduce că, printre populaţiunile pastorale din epoca stăpânirii romane, mai existau altele care duceau o viaţă sedentară cu aşezări stabile în sate şi oraşe, nu tot aceeaşi concluziune o putem trage din absenţa aceloraşi două cuvinte în fondul traco-iliric. Fiindcă ar fi cu neputinţă să ne închipuim că, până la venirea Romanilor, strămoşii Albanezilor sau strămoşii Românilor n'ar fi cunoscut aşezările stabile.

Această dovadă ex silentio, care de multe ori a fost aplicată şi la noi Românii, nu este, după cum voi arăta, întotdeauna justificată. Aici trebuie să accentuez asupra unui principiu din viaţa cuvintelor, după care un cuvânt, dacă din cine ştie ce împrejurări se pierde, nu dispare şi noţiunea. Câte cuvinte n'au pierdut bunăoară Germanii, imediat după venirea lor în atingere cu cultura romană, cuvinte pe care mai târziu le-au înlocuit cu forme latine.

Astfel, ca să dau un singur exemplu, dacă vechii Germani, la venirea lor în contact cu Romanii, printre alte multe împrumuturi referitoare la locuinţă, au luat cuvântul *fenestra* din care ei au făcut « Fenster », am putea noi din acest singur împrumut deduce că locuinţele vechilor Germani, până la venirea Romanilor, au fost lipsite de ferestre? Fireşte că nu. Aceasta rezultă nu numai din faptul atât de firesc că ei, până la venirea Romanilor, nu puteau trăi în locuinţe întunecoase dar şi din prezenţa formelor indigene

pentru noţiunea de fereastră la Englezi şi la Danezi. Primii au în vocabularul lor *windov*, ultimii *vindue*, ambele derivate din forma primitivă care însemna « Windauge », adică ochiul sau gaura în zid prin care pătrunde vântul în cameră. Prin urmare, după cum Germanii, imitând ferestrele dela edificiile romane care erau mai mari şi, sub raportul arhitectonic, mai frumoase, au împrumutat şi cuvântul, uitându-şi cu timpul de cuvântul lor de acasă, tot aşa strămoşii Albanezilor şi ai Românilor au luat cuvântul roman *fossatum*, care, la origine, va fi însemnat « o aşezare înconjurată de şanţ pentru apărare », din care primii au făcut *fshat*, iar noi Românii *sat*. De altfel, prezenţa aşezărilor stabile la Traci ne este atestată de mulţimea *dave-l*or şi *deve*-lor ca în Suci-dava, Pulpu-deva etc., ultimul cu înţelesul clar « oraşul lui Filip », pentru Philippopolis, pe care Bulgarii încă până azi îl întrebuinţează sub forma tracă, făcând din Pulpu-deva · Plovdiv. La sfârşit de tot, mă văd nevoit să adaog că originea cuvântului *sat* la noi şi Albanezi incă nu este bine lămurită.

După ce autorul, pe baza celor două cuvinte latineşti, reuşeşte să izoleze pe strămoşii Albanezilor în munţi, merge mai departe şi trece la influenţa greacă, încercând pe temeiul câtorva cuvinte vechi greceşti din limba albaneză să fixeze mai de aproape regiunea în munţi, unde s'a format poporul albanez. Această regiune nu putea fi alta după el, decât una care se găsea la frontiera dintre zona de cultură romană şi zona de cultură greacă, după faimoasa linie trasată de Const. Jireček. Iată încă o localizare pentru care din nou trebuie să mărturisesc că autorul judecă într'un mod prea mecanizant, când este vorba să tragă concluziuni din răspândirea cuvintelor în limbă. Cuvinte vechi greceşti nu au numai Albanezii ci şi noi Românii. Astfel de cuvinte

sunt: *broască, cutez, spân, urmă, stur*, etc., dintre care unele, cum sunt *cutez* şi *spân*, se găsesc şi la Albanezi. Dar, din prezenţa lor în limba noastră, nimeni dintre istorici sau lingvişti n'au ajuns vreodată la concluzia că spaţiul vital, în care s'a desvoltat poporul român, a trebuit neapărat să fie pus la frontiera dintre cele două zone de cultură greco-romană. La noi Românii, unele din ele au intrat prin limba latină. Insă din care ţinuturi anume vor fi pătruns în grai, aceasta nu o poate nimenea şti. La fel se va fi întâmplat şi la Albanezi. Fireşte, Albanezii, găsindu-se cu aşezările mai aproape de Greci, trebuie să le fi primit din ţinuturile meridionale. Dar de unde anume, iată o întrebare la care nu se poate răspunde atât de uşor. In orice caz, pentru problema ce ne preocupă, ele nu constituie un criteriu sigur, pe temeiul căruia am putea fixa mai de aproape regiunea în care s'a desvoltat poporul albanez. Cuvinte greceşti s'ar fi putut introduce în limba strămoşilor albanezi din ţinuturile meridionale, de unde apoi ar fi putut ajunge până în regiunile septentrionale cele mai îndepărtate.

Odată spaţiul vital albanez fixat, cum am văzut, la frontiera de cultură greco-romană, autorul încearcă să ne lămurească asupra felului cum strămoşii Albanezilor au reuşit să se menţină până azi ca o relicvă nedesnaţionalizată prin limbă. Salvarea lor, după autor, se datoreşte faptului că ei au avut o dublă patrie, despre care am vorbit ma isus, în care, vara, în munţi, ei îşi păstrau limba nemodificată, iar iarna, în câmpie, împrumutau câte ceva dela populaţiunile romanizate. Recunosc şi eu că este foarte probabil că păstrarea lor prin limbă să se fi datorit îndeletnicirii lor cu păstoritul, însă mai mult decât atâta, ei trebuie să se fi găsit cu aşezările în locuri care erau ceva mai departe de cultura romană şi, pe deasupra, trebuie să fi dus, cum duc unele tulpini albaneze şi astăzi, o

viaţă foarte conservativă. Ultima presupunere mi-o întemeiez pe faptul că această viaţă la Albanezi prezintă într'adevăr şi astăzi unele aspecte, care nu s'au păstrat la celelalte popoare balcanice. Din cauza aceasta şi a unor tradiţii adânc înrădăcinate în moravurile lor, se pare că în nicio parte din peninsula balcanică spiritul colectiv nu uneşte pe un popor într'un corp atât de solid ca în porţiunea de teritoriu locuită de Albanezi. Ca să fiu mai explicit, trebuie să arăt că în limbă, bunăoară, ei păstrează la numărătoare sistemul vigezimal de origine preindoeuropeană,opus sistemului decimal indoeuropean. In materie de drept, până aproape de independenţa Albaniei (1912), unele tulpini muntene s'au condus în treburile lor interne de anumite legi, care aveau la bază obiceiuri străvechi păstrate neschimbate. Intre acestea se păstrează până azi şi acela al «couvad-ei», care este de origine preindoeuropeană şi se găseşte la Basci. Anume, femeia, după naştere, stă câteva zile culcată în pat, după care apoi se scoală, spre a se îndeletnici cu treburile casei, lăsând în locul ei să se culce bărbatul, care face multe zile dearândul pe lehuza, primind vizitele prietenilor şi rudelor, care vin să ureze pentru noul născut. Plecând, prin urmare, dela acest conservatism, presupun că mai mult acestei tenacităţi în păstrarea tradiţiei, decât numai izolării lor în munţi, Albanezii au putut să-şi menţină structura indoeuropeană a limbii pe care o vorbesc. In afară de aceasta, la păstrarea ei a contribuit într'o mare măsură şi conservatismul femeii. Bărbaţii, care, din cauza treburilor, nu rămâneau numai în munţi ci se coborau şi în satele şi oraşele din şes, se vedeau nevoiţi să înveţe ceva latineşte şi, prin aceasta, mulţi din ei deveneau bilingvi. In schimb, femeile, care rămâneau în munţi, vorbeau numai jargonul de acasă. Iu felul acesta, ele au salvat limba albaneză de romanizare,

la fel, după cum femeia aromână a salvat dialectul aromânesc de grecizare.

Plecând dar dela această constatare, eu cred că Albanezii, oriunde se vor fi format ca popor, au locuit atât în munţi cât şi în văi. In unele locuri ei trăiau şi la şes. In această stare, raza lor de acţiune nu va fi fost prea mare, însă nici atât de redusă cum vrea autorul, care pentru această epocă aşează pe Albanezi într'o singură regiune, anume valea Mati. Motivele care îl fac să reducă atât de mult spaţiul vital albanez sunt următoarele: Această vale este mai închisă decât celelalte din nordul Albaniei; se află mai departe de influenţa culturii romane, şi, în apropierea ei, se fac primele menţiuni istorice despre Albanezi. De asemenea, tot în apropierea ei, Scanderberg, eroul lor naţional, în cursul secolului al XV-lea, a opus ultima rezistenţă în contra Turcilor etc.

Dar ideea că poporul albanez s'ar fi format în apropierea ţinutului în care el apare pentru întâia dată în istorie era atât de ademenitoare, încât ea a fost exprimată şi de alţi scriitori. Numai că la toţi aceştia ea a fost o simplă presupunere, pentru dovedirea căreia n'au putut fi aduse probele necesare. Pentru mine în lipsă, de date istorice, singurele probe, pe temeiul cărora se poate dovedi că poporul albanez s'a format în munţii din valea Mati sunt următoarele: 1. *Păstrarea în ţinuturile din valea Mati locuite de Albanezi a unor nume geografice cu tradiţie autoctonă, înţelegând prin aceasta nume de munţi, râuri, oraşe, sate etc., care, în ce priveşte modificările formale, s'au săvârşit toate pe temeiul legilor fonetice din limba albaneză, fără filieră străină* (latină, greacă, slavă). 2. *Infăţişarea mai arhaică a limbii albaneze vorbită astăzi în ţinuturile din valea Mati.*

Autorul, care îşi întemeiază toată argumentaţia aproape numai pe fenomenul lingvistic şi nomenclatura geografică,

trebuia să se gândească, în ce priveşte aspectul arhaic al limbii, la una din normele cele mai elementare din lingvistica spaţială, anume la aria izolată, care, de obicei, se caracterizează printr'o evoluţie mai lentă. Insă despre aceasta el nu aminteşte nimic. Şi nu aminteşte, pentrucă, din câte ştim, limba vorbită în valea Mati nu ne oferă nici arhaisme în formele de limbă şi nici nume autoctone în nomenclatura geografică locală. Din contră, în ce priveşte ultimele, există oraşe în nordul Albaniei, lângă valea Mati, ca *Shkodre* pentru numele vechi Scutari, după aceea *Dürrès* pentru Dyrrachium, în fine *Ljesh* pentru Lissus şi altele, care, în desvoltarea lor, nu arată o tradiţie autoctonă neîntreruptă. Ceva mai mult, această înfăţişare a toponomasticei albaneze este aceeaşi aproape pentru tot nordul Albaniei. Chiar râul mai mare din Albania *Shkumbin* (vechiul Scampinus), care separă Albania în două porţiuni aproape egale, nu arată o evoluţie autoctonă.

In această parte a Albaniei de nord cu o înfăţişare fizică prea compartimentată, rare sunt numele locale autoctone. Există câteva de origine latină; altele de origine italiană sau română. Stadtmüller le cercetează pe toate. Ajungând la numele local *Domni*, îl derivă din lat. *domini*. Autorul s'a luat după Weigand, care spune că un astfel de cuvânt « în albaneză nu se întâlneşte, iar în macedor. nu se întrebuinţează », ceea ce nu este adevărat. In macedoromână singurul cuvânt pentru noţiunea de « stăpân » este *Domn*. Ceva mai mult, în Pind avem şi un nume de localitate *Domniţa* derivat dela *domn*. El este atestat într'o hartă din 1829 de Franz von Weiss. Dar mai în spre nord există cunoscutele nume de munţi: *Visător*, *Durmitor* şi altele, care toate sunt de origine românească. Prezenţa numelor locale de origine romană dovedeşte, după autor, că tot nordul Albaniei afară de regiunea Mati a fost romanizat. La această concluziune el ajunge şi

din studiul drumurilor. Dacă este aşa, atunci limba albaneză vorbită astăzi de populaţiunea din valea Mati trebuie să arate mai puţine latinisme decât limba albaneză din restul Albaniei, ceea ce nu este cazul. In condiţiunile acestea, cu toate argumentele aduse de autor, este firesc să admitem că nici valea Mati n'a scăpat de romanizare.

Terminând cu perioada romană, care ajunge până la sfârşitul secolului al V-lea, Stadtmüller trece la epoca slavă, care începe în prima jumătate a secolului al VI-lea. Vorbind despre această epocă, el arată mai întâi prefacerile la care au fost supuse teritoriile romanizate din Albania. Astfel, din toate ţinuturile albaneze, numai Praevalis şi Epirus Nova de pe litoralul Adriaticei ţineau de Italia; restul era ocupat de Slavi. Mai târziu s'a format Thema romană Dyrrachion cu teritorii mai reduse, în care, după Šuflay, intra şi ţinutul Mati, însă, după Stadtmüller, nu, fără să aducă dovezi pentru aceasta. Tot aşa, în secolul al VII-lea, când s'au creat episcopate în centrul şi nordul Albaniei, ar fi existat după autor, o « ţară a nimănui », care nu putea fi decât numai ţinutul Mati. Noi însă nu avem informaţiuni precise despre frontierele acelor episcopate, după cum mărturiseşte însuş autorul, spre a cunoaşte sigur că între aceste frontiere s'ar fi găsit o regiune muntoasă care nu ţinea de ele, regiune în care strămoşii Albanezilor ar fi fost toţi concentraţi ca într'un lagăr. Se ştie numai că, după increştinarea Bulgarilor, sudul şi o parte din centrul Albaniei erau ocupate de Slavi. In 886 (sau 889), după cum arată autorul, ţarul Boris a trimes pe Sf. Clemens în Macedonia să predice cuvântul lui Hristos între Slavi. Ajuns în Albania, după o activitate misionară de şapte ani, el a putut instrui 3.500 de ucenici în cetitul şi scrisul limbii slave. De aci înainte influenţa slavă în Albania pătrunde până în colţurile cele mai îndepărtate. O mărturie

vie despre intensitatea acestei înrâuriri ne oferă elementele slave din limba albaneză, dar mai ales nomenclatura geografică de origine slavă, în care numele de localităţi slave sunt tot atât de numeroase ca cele ce se găsesc pe pământul ţării noastre.

Influenţa slavă din Albania îi dă autorului un nou prilej pentru fixarea patriei primitive a Albanezilor în ţinutul din valea Mati. Dela început, mă văd obligat să afirm că această parte a expunerii sale, în care se face foarte multă filologie, este cea mai slabă din întreaga lucrare. Astfel, el studiază elementele slave mai întâi în limbă după aceea în toponomastica albaneză. Referindu-mă la cele dintâi, concluziunile sale se aseamănă cu acele ale lui W. Domaschke, un alt autor german, care, din studiul elementului slav în limba română, deducea greşit că noi Românii am fi învăţat agricultura numai dela Slavi, pentru motivul că printre terminologia latină referitoare la agricultură şi celelalte îndeletniciri casnice dela ţară există şi cuvinte de origine slavă. Evit să vorbesc aici despre toate acestea. Din cele ce am arătat, când am vorbit despre cuvintele «cetate» şi «sat» la Albanezi, rezultă că interpretarea ce dă autorul împrumuturilor străine este unilaterală şi greşită.

Trecând la toponomastica slavă, el nu reuşeşte să dovedească din ea că Mati a fost într'adevăr ţinutul, în care s'a desvoltat poporul albanez. Este drept că în această parte a Albaniei numărul numelor de localităţi de origine slavă este mai mic decât aiurea, însă, în orice caz, suficient ca să putem afla din ele că Slavii n'au lipsit nici din regiunea Mati. Din toate aceasta rezultă că teza autorului se prezintă tot atât de nesigură ca teza lui N. Jokl, care vedea patria primită a Albanezilor în Dardania, sau ca aceea a lui Pârvan, care îi aducea pe Albanezi în Dacia sau, în fine, ca teza lui Phi-

lippide, care căuta pe strămoşii albanezilor tocmai în Panonia şi aşa mai departe.

Părerea mea în această problemă este că poporul albanez s'a format pe teritoriul naţional din nordul Albaniei şi al peninsulei într'un ţinut în care el putea veni în atingere cu populaţiunile româneşti medievale din sudul Dunării. Prin aceasta trebuie să admitem existenţa unei simbioze albano-române. Ea nu constituie câtuşi de puţin o piedecă pentru dovedirea continuităţii noastre în Dacia. In schimb, nu putem ţărmuri mai de aproape ţinutul în care s'a desvoltat poporul albanez, din motivul că istoria nu ne dă nicio lămurire, iar materialul lingvistic şi toponomastic nu ne permite să facem localizări precise, în felul cum le înţelege profesorul Stadtmüller.

* * *

Trec acum la partea a doua a expunerii mele, anume la continuitatea Românilor în Dacia şi simbioza albano-română. Dela început trebuie să observ că Stadmüller nu se ocupă cu această chestiune. Vorbind despre greutăţile ce se interpun la rezolvarea problemei albaneze, dânsul arată, în treacăt, contingenţele ei cu problema continuităţii Românilor în Dacia. In ambele cazuri, este vorba de a se găsi, cu ajutorul arheologiei şi al lingvisticei, o soluţie, care să limpezească cea mai obscură perioadă din epoca de formaţiune a celor două popoare. Mai departe Stadtmuller arată pe învăţaţii din vremurile noastre care s'au ocupat cu această chestiune, citând pe P â r v a n, P u ş c a r i u, D e n s u s i a n u, P h i l i p p i d e, C a p i d a n şi T a m á s, cu afirmaţia că cele mai importante nume, ca Philippide, Weigand şi Tamás s'au pronunţat contra continuităţii. Din această simplă categorisire, cu preferinţe unilaterale, adică numai pentru

cei ce văd leagănul Românilor în sudul Dunării, înțelegem numaidecât atât intențiile cât și atitudinea autorului față de problema românească. De altfel. ele apar limpede și atunci, când el nu se sfiește să afirme că apărătorii continuității la noi sunt conduși mai mult de considerațiuni politice decât de adevărul științific, încheind cu fraza atât de categorică, anume: « In România problema continuității trecea și, pe alocuri, trece în opinia publică și acum, ca un Palladium național-politic, care trebuie apărat cu orice preț » (« In Rumanien galt und gilt stellenweise noch in der öffentlichen Meinung die Kontinuitätsthese als ein nationalpolitisches Palladium, das es um jeden Preis zu verteidigen gilt »).

Acestea fiind în rezumat afirmările autorului, în cele ce urmează voi încerca fără a polemiza cu el să arăt, pe temeiul fenomenului lingvistic, felul cum vedem noi problema românească în relație cu teza albaneză.

In timpul din urmă, lucrările despre continuitatea elementului roman în Dacia s'au înmulțit. Dacă, la toate acestea, vin să-mi exprim și eu părerea, aceasta o fac spre a preciza mai bine punctul meu de vedere în chestia legăturilor dintre Românii din Dacia și populațiunile românești din sudul Dunării, legături care, după cum vom vedea, au constituit un argument destul de puternic în contra continuității. In acest scop va trebui să ne abatem o clipă la acele vremuri din trecutul îndepărtat al poporului nostru, care formează propriu zis evul mediu românesc.

Spunem în partea introductivă a acestui articol că, în a doua jumătate a milenіului întâi, imediat după introducerea limbii latine și așezarea Slavilor între populațiunile băștinașe, sud-estul european, sub raportul unității lingvistice, luase o nouă înfățișare. La apus, a răsărit l i m b a d a l-

matină, vorbită de populaţiuni romane aşezate pe o fâşie de teren ce se întindea dealungul coastei Adriatice, iar, la răsărit, limba română, vorbită în tot estul peninsulei şi partea apuseană a Daciei. Intre aceste două individualităţi etno-lingvistice, răsărite din succedarea evenimentelor istorice, se găsea limba albaneză, vorbită de triburile traco-ilirice care, după cum am văzut, din cauza unei tenacităţi mai pronunţate în formele de viaţă primitivă, precum şi din pricina izolării lor în munţi, au rămas neromanizate.

Transformările ce s'au produs în limba romană din această parte a sud-estului european, au fost provocate de două tendinţe cu totul deosebite: una internă, care provenea din cauza izolării romanităţii orientale de Italia, prin interpunerea popoarelor barbare, alta externă. Din punctul de vedere intern, încă de pe la începutul secolului al IV-lea, limba romano-balcanică începuse să evolueze singură, fără să fie ajutată de latina bisericească, de a cărei sevă s'au nutrit atâtea veacuri celelalte limbi surori. Din punctul de vedere extern, Geto-Dacii şi Traco-Ilirii romanizaţi nu puteau reproduce bine latineasca învăţată, nici ca pronunţare nici ca frază. Toate aceste popoare indigene, cu o bază de articulaţie proprie, introduceau în limba latină învăţată obişnuinţe din limba lor proprie. In felul acesta, ele nu puteau reproduce toate nuanţele vorbirii latineşti, chiar în forma ei populară. Din aceste motive latina învăţată de Traco-Iliri, a trebuit să sufere în vorbire toate acele prefaceri care, pe la sfârşitul secolului al VII-lea sau, mai târziu, au dus la formarea, de o parte, a limbii române, de alta, a limbii dalmatine. Din aceste două numai româna a rezistat în faţa puhoiului slav. Dalmatina, din contră, încă din secolul al XI-lea începuse să dispară, elementul roman din Dalmaţia

fiind aproape în întregime slavizat *). Sub această nouă formă latina orientală, din care a ieşit limba română, era foarte apropiată de latina vorbită în Italia. Puntea de trecere o forma dalmatina cu elementul latin din limba albaneză. Pe vremea aceea, întreaga latinitate orientală forma o singură unitate lingvistică cu Italia, cunoscută sub numele de unitate apenino-balcanică. Urmele acestei unităţi străvechi, care ţinea limba noastră mai aproape de izvoarele limbii latine, se vede azi în marea semănare ce arată dialectele italiene centrale, dar mai ales cele meridionale, cu limba română. Ele conţin multe particularităţi de grai care se identifică cu aceleaşi particularităţi din limba română.

După această nouă individualizare, romanitatea orientală a trecut prin cea mai acută criză din întreaga ei desvoltare istorică. Intr'adevăr, abia începuse să se formeze în două limbi deosebite, ea a suferit o nouă turburare provocată de invazia slavă. Acum fâşia de romanitate de pe coasta Adriaticei începe să se îngusteze din ce în ce mai mult, până ce, numai după câteva veacuri, dispare, iar romanitatea din restul peninsulei balcanice, din cauza intruisunii slave, se vede fragmentată în mai multe porţiuni, dintre care cea mai mare din ele stetea în legătură cu resturile de populaţiuni rămase în stânga Dunării.

Despre această legătură, în afară de dovezile pe care ni le procură limba şi nomenclatura geografică, avem şi unele informaţii istorice. Astfel, un istoriograf bizantin din secolul al XI-lea, Kekavmenos, vorbind despre Românii din peninsulă, afirmă că ei s'au coborît din vecinătatea Dunării, de lângă Sava: «*Ei trăiau odată lângă Dunăre şi*

---

*) In Raguza, dalmatina s'a vorbit până în secolul al IX-lea, iar în Veglia, până la începutul secolului al XX-lea

Sau, pe care îl numim acum Sava, acolo unde locuesc astăzi Sârbii. Fugind de acolo, sau răspândit în tot Epirul şi Macedonia ». Insemnătatea acestei informaţii rezultă şi din felul cum încearcă să o justifice învăţaţii unguri, cărora nu le convine confirmarea pe cale istorică a legăturilor ce au existat în evul mediu românesc între românismul din sudul Dunării şi între cel din ţinuturile apusene ale Daciei. Astfel, în ultima lucrare a învăţaţilor unguri publicată asupra poporului român « Geschichte der Rumänen » (1942), Ladislaus Gáldi, referindu-se la informaţia în chestiune, fără să o conteste, declară că ea se datoreşte mai mult unei fantezii aprinse sau prea vie a cronicarului bizantin, decât unei tradiţii populare bine întemeiate: « All dies dürfte jedoch eher einer allzu regen Phantasie zugeschrieben werden, als dass es tatsächlich auf Volksüberlieferung beruhen würde » (31). In chestiunea continuităţii noastre în Dacia, învăţaţii unguri ne acuză că susţinem o cauză pierdută, atunici când dovezile istorice lipsesc. Din contră, când ele de fapt există, atunci acuză pe scriitorii care ni le transmit că vorbesc fantasmagorii!

Alte menţiuni istorice datorite aceloraşi scriitori bizantini, menţiuni coroborate de unele nume de localităţi de origine romană şi românească din toponomastica balcanică precum şi de anumite realităţi lingvistice, afirmă că Românii din această epocă se aflau răspândiţi în toată peninsula balcanică şi o parte în ţinuturile apusene din stânga Dunării. Pe ultimii nu-i prea cunoaştem bine, în schimb, suntem orientaţi asupra celor ce se găseau în sudul Dunării. Astfel, pe temeiul unor nume locale de origine românească ce se găsesc până astăzi în munţii Balcani, în apropiere de Sofia, presupunem că în evul mediu, între Dunăre şi Balcani, a existat o populaţiune românească, care mai târziu s'a împrăştiat, sau a fost des naţionalizată prin limbă. Mai în spre răsărit, în Tracia,

existau alte populaţiuni româneşti care, pe temeiul unor mărturii istorice datorite istoriografilor bizantini, ajungeau până la Constantinopol, iar la sud până aproape de Salonic. In partea apuseană a peninsulei dealungul coastei adriatice, în Dalmaţia, se găseau alte populaţiuni româneşti în număr destul de mare. In fine, un ultim grup de Români medievali se aflau în Pind şi Tesalia cu ramificaţii care ajungeau la miazăzi în Acarnania şi Etolia, la răsărit în Olimp, peninsula Calcidică până în Tracia, la miazănoapte în Macedonia şi Albania.

Ţinând seamă de faptul că toţi aceşti Români balcanici se îndeletniceau cu păstoritul, trecerile dela un grup la altul, la început, când Slavii nu se introduseseră bine între ei, erau foarte dese. Mai tărziu, aceste treceri au fost întrerupte, rămânând fiecare în voia soartei. Se pare că, cu timpul, cea mai mare parte dintre cei care se găseau în nordul peninsulei balcanice au trecut treptat dincolo de Dunăre în Dacia, reocupând vechile lor aşezări, alături de populaţiunea românească băştinaşe rămasă pe loc. Numai Românii din sud, aşezaţi în număr mai mare în Pind şi Tesalia şi constituindu-se mai târziu (secolul XIII) în alcătuiri politice, au rămas pentru totdeauna în locurile lor. Din ei au ieşit Aromânii.

Nomenclatura toponomastică cu tradiţie latină din aşezările lor de azi arată că primele rădăcini ale acestui grup de Români au fost în Pind. Intr'adevăr ei au în graiul lor trei nume de localităţi cu o tradiţie latină atât de veche, încât ar fi cu neputinţă să nu admitem că, la coborîrea lor din nordul peninsulei în Pind, după două trei veacuri dela invazia Slavilor în peninsulă, n'au găsit o populaţiune romanică băştinaşe, în gura cărora acele trei nume s'au moştenit până astăzi.

Iată aceste nume:

Salona, pe care Romanii îl întrebuinţau pentru numele portului grecesc Thesalonike, Salonicul de azi, socotindu-l ca un diminutiv la cazul acuzativ şi aducându-l în legătură cu un alt port pe Adriatica cu acelaşi nume, Salona, vechea capitală a Dalmaţiei romane, *Spalato* de azi. Din acest Salona romanic, Aromânii au făcut *Sarună*, cu o tradiţie latinească impecabilă. Prefacerea acestui nume roman în cuvânt românesc a avut loc înainte de invazia slavă. După aceasta nu se putea întâmpla aşa ceva, fiindcă cuvinte slave în limba română cu *l* intervocalic trecut în *r* şi mai ales, cu *o* urmat de *n* în *un* nu există.

Celelalte două sunt următoarele:

Vavissa, nume de râu în Pind, vechiul Aous, şi de comună românească, aşezată pe ambele maluri. Grecii au făcut din Vavissa *Voiusa*, Albanezii *Viosa*, iar Aromânii *Băiasa*, cu *v* iniţial trecut în *b*, ca în elementele latine, şi cu toate celelalte transformări proprii elementului latin din limba română.

Elasona sau *Oloson*, cum este atestat mai târziu, oraş în Tesalia, din care Aromânii au făcut *Lăsun*, iarăşi cu *on* trecut în *un* ca în elementele latineşti.

Din aceste trei nume locale, primul, portul Salona, ajuns la ei Sărună, ca cel mai mare centru comercial după Bizanţ, în tot evul mediu aromânesc, era pentru Aromâni dar mai cu seamă pentru chervanagii aromâni, care transportau mărfurile în toate colţurile peninsulei, ceea ce *Dunărea*, ca nume toponimic moştenit de primul ordin, era pentru Dacoromâni. De fapt, după cum Dacoromânii, n'au cunoscut şi nu cunosc nici până azi numele *Sărună*, pentrucă ei, găsindu-se cu aşezările întotdeauna la nord, pe ambele maluri ale Dunării, erau departe de acest port, tot aşa Aromânii, la rândul lor, n'au cunoscut şi nu cunosc *Dunărea*, fiindcă şi ei se găseau

prea departe de cursul ei. O notă comună tot atât de caracteristică pentru Aromâni și Dacoromâni, la păstrarea acestor două nume constă și în faptul că, după cum la Aromâni, numele *Sărună* există numai pentru ei, fără amestec cu numele slav *Solun* (cu *a* schimbat în *o*!), ceea ce dovedește că dela început viața lor economică era legată de acest port comercial direct, fără intermediul altor neamuri de afară, tot așa *Dunărea*, cu o structură românească atât de caracteristică, există numai la Dacoromâni, deosebindu-se fundamental de germanul *Donau*, de slavul *Dunav* și de maghiarul *Duna*, ceea ce arată iarăși cât de intim legată a fost viața lor de acest fluviu, al cărui nume îl păstrează, după cum vom arăta la urmă, fără o influență de afară.

Acum, după ce am cunoscut răspândirea extraordinară a Românilor medievali, o realitate de care au ținut seamă toți câți s'au ocupat cu originea Românilor, să vedem în ce ținuturi a fost căutată patria lor primitivă.

Fiindcă expunerea mea are în vedere, în prim ordin, numai fenomenul lingvistic, referindu-mă la filologii mai apropiați de vremurile noastre în cele ce urmează voi arăta pe scurt părerile lor: Densusianu în opera sa monumentală «*Histoire de la langue roumaine*», după ce declară că «le centre du roumain doit etre placé au sud du Danube» (p. 289 cf. 293) fixează acest teritoriu în Iliria, admițând mai departe, păstrarea unui element important în Dacia și Moesia. Această părere vine în opoziție cu acea exprimată de Fr. Miklosich, care căuta leagănul poporului român numai în Iliria, iar Roesler, numai în Moesia. Weigand mergea și mai în spre sud, fixându-l în triunghiul Naissus (Niș) — Serdica (Sofia) — Scupi (Scopie), spre a fi aproape de așezările Albanezilor. Pentru Philippide acest teritoriu era mult mai vast, anume: toată Serbia de pe vremea lui, cu Bulgaria apuseană, după

aceea Bulgaria dintre Dunăre şi Balcani, Dobrogea, Oltenia, Transilvania, Banat, cu observaţia, însă, că, după venirea Hunilor (377) «*românismul s'a desvoltat numai în peninsula balcanică*». Şcoala din Cluj, în frunte cu Sextil Puşcariu, a văzut această patrie în dreapta şi în stânga marelui fluviu, care, după cum s'a spus cu multă vreme înaintea noastră, departe de a forma un obstacol între populaţiunile riverane, a înlesnit comunicaţiile între ele. Mai în urmă profesorul Ernst Gamillscheg a încercat să explice două ţinuturi-matcă, din care s'a răspândit populaţia românească în ambele regiuni din teritoriul nostru naţional, anume unul care se găsea la miazăzi şi făcea legătura cu Românii din sudul Dunării, altul în partea apuseană şi miazănoapte.

Din cele ce preced rezultă că, atât la Români cât şi la Albanezi, există aceeaşi nesiguranţă în căutarea ţinutului în care s'au desvoltat aceste două popoare.

De cele mai multe ori, din cauza asemănărilor de limbă ce există între Români şi Albanezi, fixarea unuia depindea de situaţia celuilalt. In privinţa aceasta, exemplul cel mai tipic ni-l oferă N. Jokl şi Weigand. Primul aşează, după cum am văzut, pe Albanezi în Dardania, ca să fie aproape de strămoşii Românilor, ultimul, face acelaşi lucru pentru Români, aşezându-i în triunghiul Niş—Sofia—Scopie, spre a fi nu numai aproape de Albanezi, dar chiar băgaţi în aceştia, fiindcă Scopie din triunghiul lui Weigand ţine de Dardania.

Această presupunere de a reduce regiunea în care s'a desvoltat poporul român într'un teritoriu atât de redus, mai ales faţă de Albanezi, nu poate fi admisă, dacă ţinem seamă numai de realităţile demografice actuale din sud-estul european. Intr'adevăr astăzi toţi Albanezii, cu toţi Grecii şi cu toţi Bulgarii nu ajung numărul Românilor care este cel puţin cu două milioane mai mare. Această proporţie între

Romanizarea Daciei și a provinciilor din nordul peninsulei balcanice.

Români, de o parte, şi între Albanezi, Greci şi Bulgari, de alta, a trebuit să se păstreze mai mult sau mai puţin şi în evul mediu românesc. Dar se va spune, poate, că triunghiul amintit n'a cuprins pe toţi Românii ci numai pe aceia cari au dat naştere la poporul român. Oricum am socoti, întru cât este vorba de un ţinut în care se presupune că s'ar fi plămădit neamul românesc, numărul Românilor trebuie să fi fost mai mare decât şi-l închipuie învăţaţii, cari împart populaţiunile româneşti după vetre.

Fireşte, şi aici trebuie să vedem o greşală de metodă, greşală care pleacă dela ideea că orice popor în desvoltarea lui istorică, s'a format mai întâi pe un teritoriu mai mic, de unde apoi s'a răspândit pe o întindere mai mare. Exemplul cel mai tipic despre aceeastă evoluţie ni-l oferă poporul indoeuropean. Astfel, triburile indoeuropene primitive, plecând dela aşezările lor comune, care nu vor fi ocupat un spaţiu prea mare, s'au întins în toată Europa şi în o bună parte din Asia. Astăzi ele ocupă şi toată America.

Dar la închegarea poporului român trebuie să se aibă în vedere faptul că el nu s'a format ca Indoeuropenii din un număr de tulpini care, mai târziu, prin cuceriri şi desnaţionalizări s'a întins peste teritorii străine, ci a existat ca atare în număr mare, în dreapta şi stânga Dunării cu o limbă indigenă, pe care numai din cauza cuceririlor romane, a fost nevoiţi să o schimbe cu limba latină. In condiţiunile acestea, cu Tracii şi Geto-Dacii dela noi s'au petrecut lucrurile la fel ca cu Celţii din Galia. După cum în Galia nu poate fi vorba despre o regiune ţărmurită, în care s'a format poporul francez, tot aşa şi la noi.

In astfel de împrejurări, trebuie să recunoatem că romanizarea poporului trac începând să se producă dela un capăt

la altul al peninsulei, trecerea lui dela stadiul roman la cel românesc s'a petrecut pretutindeni unde limba latină reuşise să înlocuiască limba tracă. Că în tot intervalul acesta se vor fi ivit unele divergenţe de grai, se înţelege dela sine. Trebuie să admitem, însă, că existau şi puncte de convergenţă, anume acolo unde populaţiunea romană era mai deasă şi viaţa mai activă.

Ţinând seamă de unitatea limbii, aceste puncte de convergenţă, nu se puteau produce la apusul peninsulei balcanice, unde se formase limba dalmată, nici la răsărit sau la miazăzi, unde romanitatea era mai rară, ci la nordul peninsulei, pe cele două ţărmuri ale Dunării. Din aceste regiuni nordice unitatea limbii, ajutată, de o parte, de mişcările de transhumanţă, de alta, de uniformitatea vieţii economice şi sociale, a reuşit să niveleze asperităţile de grai mai pronunţate ce se iveau în limba străbunilor noştri din dreapta şi din stânga Dunării.

Aceste asperităţi la început au fost mai numeroase decât ni le închipuim noi astăzi. Ele se arătau în număr mai mare şi poate mai adânci în graiurile periferice, dintre care unele se păstrează încă până astăzi. Astfel, la sud, populaţiunile romanice din care era să iasă Aromânii pronunţau *ţe, ţi* pentru *ce, ci* ca în ţeapă (ceapă), ţeara (ceara), ţer (cer), o particularitate din epoca preslavă, a cărei origine eu o văd într'o tendinţă locală. La apusul teritoriului nostru naţional erau tulpini care prefăceau pe *n* intervocalic în *r*, spunând « pâre bură » pentru « pâne bună ». Această particularitate cu timpul a dispărut, păstrându-se în parte, în puţine urme la Moţi şi, mai mult, la Istroromâni. Mai erau şi altele ca palatalizarea labialelor etc. Fapt este că cele mai multe din ele au fost în aşa fel nivelate, în evul mediu românesc, încât, pe vremea când Aromânii s'au despărţit de Dacoromâni, cam prin

secolul al X-lea, *fundamentul unității de grai la toți Românii era aproape desăvârșit.*

In tot răstimpul acesta de plămădire a poporului român de pretutindeni, când limba lua în structura ei internă o înfățișare tot mai unitară, o parte dintre strămoșii noștri veneau la sud în atingere cu străbunii Albanezilor. Ei trăiau în simbioză cu populațiunile traco-ilirice neromanizate. Se pare că acestea, dar mai ales bărbații, se găseau în stare de bilingvitate, în sensul că acasă vorbeau jargonul traco-iliric, păstrat cu sfințenie de femei, iar în afară limba romană. Mai târziu, din motivele arătate mai sus, ele au scăpat de romanizare.

Din simbioza albano-română au ieșit o seamă de cuvinte dar mai ales de particularități de limbă, comune la Români și la Albanezi, particularități care au constituit pentru acei puțini dintre învățați cari vedeau patria primitivă a Românilor în peninsula balcanică, unul dintre cele trei, patru argumente aduse în contra persistenței noastre în Dacia. Chestiunea era într'adevăr foarte ispititoare pentru protivnicii continuității. Astăzi însă, când cei mai mulți învățați văd în ele moșteniri comune dela Traco-Iliri, ea nu mai are valoarea ce i se atribuia în problema persistenței noastre în Dacia. Chiar puținele cuvinte de împrumut ce există dela Albanezi la noi și invers, se explică prin marea lor putere migratorie. Aceasta se poate vedea și din unele hărți ale graiului, dresate pe teren, care arată că anumite cuvinte călătoare, cum sunt cele din domeniul păstoritului, ajung câte odată la depărtări extraordinar de mari. Prin urmare, cuvinte de origine albaneză pătrunse mai întâi la tulpinele de Români din sudul peninsulei, de oriunde vor fi venit, ele puteau foarte ușor ajunge la populațiunile românești din nordul Dunării. Din aceasta rezultă că simbioza albano-română într'un ținut

din sudul Dunării, care nu poate fi determinat mai de aproape, constituie o realitate ce nu poate fi negată, mai ales că ea nu vine în contrazicere cu teza stăruinţii elementului românesc în Dacia.

In legătură cu simbioza albano-română vine a s p e c t u l b a l c a n i c al limbii române precum şi c a r a c t e r u l s u d i c al elementului slav. Ambele, după adversarii continuităţii, constituie o nouă dovadă că limba română s'ar fi format nu la nord ci în sudul Dunării. Astăzi, când se admite că aspectul balcanic pleacă dela tendinţe vechi datorite substratului traco-iliric sau dela împrumuturi reciproce, este fiersc să recunoaştem că el nu poate rămânea circumscris numai la Românii din sudul Dunării. In cazul acesta nici această înfăţişare a limbii, pe care eu în Romanitatea Balcanică am numit-o sud-est europeană, nu probează nimic pentru originea exclusiv sudică a poporului român. In ce priveşte cealaltă obiecţiune, anume caracterul sudic al elementului slav din limba română, adversarii continuităţii obiectează că, dacă limba română s'ar fi format şi la nordul Dunării, atunci printre elementele slave ce avem în limbă ar fi trebuit să existe şi cuvinte din limba Slavilor din Ardeal. La aceasta răspundem că, din câte ştim, nu există o deosebire între slava din nordul şi între slava din sudul Dunării. O dovadă despre aceasta ne oferă nomenclatura toponomastică din Ardeal de origine slavă, care este identică cu cea din vechiul regat şi sudul Dunării. Dar proba şi mai evidentă despre lipsa de deosebire dintre elementul slav din nordul şi acela din sudul Dunării ne-o procură limba maghiară. Această limbă, care s'a format *numai* la nordul Dunării, nu cuprinde elemente slave, ca structură gramaticală, deosebite de cele din limba

noastră. Din toate acestea rezultă că nici această obiecţiune nu poate rezista criticei obiective.

O altă obiecţie ce se aduce în contra persistenţei noastre în Dacia, este lipsa cuvintelor germane vechi din limba noastră. Privitor la aceasta trebuie să observ că, în epoca din evul mediu românesc când cei mai mulţi dintre Români trăiau în munţi, cu greu se puteau împrumuta cuvinte dela un popor străin, dacă viaţa lui nu se potrivea cu viaţa pe care o ducea poporul nostru, chiar când el reuşea să petreacă mai multă vreme printre ai noştri. Probă despre aceasta ne-o procură faptul că atâtea namuri au trecut pe pământul ţării noastre, afară bine înţeles de Slavi cari duceau o viaţă aproape identică cu aceea a strămoşilor noştri, neamuri care, totuşi, n'au lăsat urme în limba noastră. Socotesc prin urmare că nici din limba Goţilor, Gepizilor sau a altor tulpini germanice care vor fi trecut pe la noi, n'au rămas cine ştie ce urme în graiul nostru. Este drept că, începând cu savanţi ca Loewe, Diculescu, Giuglea, Puşcariu, Gamillscheg etc. s'au depus silinţe uriaşe pentru descoperea de etimologii germanice în limba noastră. Până acum, afară de una, două aproape mai toate se prezintă în partea lor fonetică sub o formă atât de complicată, încât din ele nu se pot trage concluziuni cu valoare istorică.

De altfel, aceste elemente germanice chiar dacă s'ar descoperi de aci înainte, însemnătatea lor pentru problema ce ne interesează este redusă, ţinând seamă de faptul că ele s'au putut introduce în limbă şi din ţinuturile situate în sudul Dunării, acolo unde, încă din sec. al III-lea d. Chr., Goţii au început să se aşeze întâi ca elemente paşnice, după aceea ca războinici.

In fine, o ultimă obiecţiune ce se aduce în contra persistenţii noastre în Dacia, obiecţiune care, numai în apa-

renţă, pare dintre cele mai întemeiate, este lipsa numelor de localităţi cu tradiţie autoctonă. Ele sunt înlocuite cu nume slave. De aci se trage concluzia că, înainte de invazia slavă, Românii ar fi părăsit peste tot Dacia, înapoindu-se în vechile lor aşezări abia după coborîrea Slavilor în sudul peninsulei balcanice. Judecând lucrurile prin analogie, în felul cum ele s'au petrecut şi în alte ţări pe unde au pătruns Slavii, prezenţa numelor slave, nu confirmă teoria despre absenţa noastră în Dacia. Luăm ca exemplu Grecia. In această ţară există ţinuturi ce ajung până în Atica şi Peloponez, în care numele de localităţi slave sunt foarte numeroase. Cu toate acestea astăzi nimeni n'ar putea spune că locuitorii greci, în cursul evului mediu, au lipsit din acele regiuni, spre a se întoarce abia după plecarea Slavilor.

Cu totul altfel se pune chestiunea numelor locale cu tradiţie autoctonă. Aci lucrurile se prezintă ceva mai complicat şi, spre a putea înţelege rostul lor, trebuie mai întâi să cunoaştem valoarea lor. Intr'adevăr, un nume local autentic, adică moştenit dela Romani sau Traco-Iliri, preţueşte cât un document. El este ca o monetă, din inscripţia căreia putem descifra timpul când s'a produs. Numai că aceste nume, din cauza vechimii lor prea mari, sunt foarte rare. Raritatea lor devine şi mai mare pentru ţările expuse la invazia popoarelor barbare. Acestea, când pătrund într'o ţară şi încearcă să reproducă un nume local indigen, procedează, din cauza greutăţii la pronunţare, în mai multe feluri: mai întâi, îl apropie de un alt nume cunoscut din limba lor proprie. Astfel, Slavii din Dacia au schimbat numele dac de râu *Tierna*, *Tsierna* din Banat în *Tsârna* (neagra), iar numele de sat *Berzovia* dela dacicul berz- « mesteacăn » adică Mestecănişul, în *Bârzava* (bârza) etc. Numele oraşului *Tricca* din Tesalia de origine ilirică, Slavii l-au făcut *Tărkalo* « roată », din care Aromânii

au făcut *Târcol*. Altădată ei traduc pur și simplu numele străin. Astfel, din *Seaca* și *Valea Seacă* Slavii au făcut *Suho* și *Sohodol*, etc. In fine, de multe ori ei îl înlocuiesc printr'un alt nume. Fapt este că, cu introducerea unui nume de localitate nou, nu piere numaidecât cel vechi. Ambele se întrebuințează veacuri dearândul, până ce la urmă de tot cel vechi se pierde. Aici trebuie să observăm că dispariția numelui vechi nu constituie numaidecât o dovadă despre dispariția populației indigene care l-a întrebuințat. O mărturie despre aceasta ne oferă, după cum am văzut, numele de localități slave din Grecia. Atunci când Slavii s'au așezat în Grecia, schimbând multe din numele de localități grecești cu nume slave, Grecii n'au fugit din țara lor ca să se înapoieze abia după dispariția Slavilor din Grecia. In Albania, lucrurile s'au petrecut la fel. Acolo numele de localități slave sunt tot atât de dese ca la noi, iar numele autoctone mai toate sau au dispărut sau au o tradiție întreruptă. Vorbind dar de continuitatea Românilor, după cum Albanezii, în intervalul dintre sec. al II-lea și sec. al XI, n'au lipsit din teritoriul lor național, tot așa și noi Românii, în tot evul mediu românesc, n'am lipsit din Dacia.

Dar despre continuitatea noastră în Dacia dau dovadă și unele nume locale cu tradiție autoctonă.

Dintre acestea, avem următoarele:

Dunărea din iran. *danu* « Fluss, Strom » (oset. *don* Wasser, Fluss), explicat mai de mult, și din sufixul trac *-ris* (ca în Naparis), explicat de V. Pârvan (Nume daco-scit. p. 16). Numele românesc presupune o formă *Danaris*, care a trebuit să dea **Donaris*, cu *a* trecut în *o* ca în oseta, din care a ieșit forma românească *Dunăre*. Vocalismul acestui nume nu arată influență slavă, cum s'a crezut de unii învățați: « Numele a fost transmis prin Slavi, întru cât vocalismul său

12

înfăţişează transformări care se explică prin slavă ». In vremea când s'a format la Traci numele *Danaris*, Slavii încă nu se coborîseră în ţinuturile Dunărene. Trecerea lui *a* în *o* eu mi-o explic din limba tracă. Tracii, ca toate popoarele indoeuropene din grupul oriental afară de Armeni, confundau *a* cu *o*. Această confuzie se moşteneşte astăzi la Albanezi: *mater : motrè*. Prin urmare este de presupus că ea a existat şi în limba Geto-Dacilor.

Este meritul profesorului Ernst Gamillscheg, care în Zeitschr. für rom. Phil (vol. III, p. 149—154) a relevat însemnătatea Dunării pentru continuitatea Românilor în Dacia.

Crişul. In limba tracă el este atestat sub forma *Grisia*, *Grissia* cu *gr-* iniţial pentru *cr-*. Dacă această deosebire de pronunţare s'ar fi păstrat numai la noi Românii, adică numai noi am fi zis *Criş* pentru *Griş*, iar Ungurii cu Saşii ar fi avut forme cu *gr.-*, atunci derivaţia lui direct din tracă n'ar fi fost cu putinţă. Fiindcă însă şi Ungurii pronunţă *Korös* din mai vechi *Kris*, iar Saşii *Kreisch*, va să zică tot cu *cr-* iniţial, în cazul acesta, trebuie să admitem că, deşi autorii greci care, de obicei, redau inexact cuvintele trace, l-au transcris cu *gr-* iniţial, poporul trac trebuie să-l fi pronunţat cu *cr-*, adică *Crisia, Crisiu*. Despre greutatea cu care scriitorii vechi transcriau cu litere greceşti cuvintele trace ne lămureşte Tomaschek în introducerea studiului său despre Traci, când, vorbind despre inexactitatea cu care Grecii transcriau cuvintele străine, adaogă: «Să încerce cineva să transcrie cuvinte armene, slave sau indo-iraniene cu alfabetul grecesc, şi-şi va da imediat seama de greutatea acestei încercări ».

Oltul. Forma dacă *Alutus*, după accent, trebuia să dea *Alt*. Noi însă avem *Olt*, cu *a* iniţial schimbat în *o*. Acest

fenomen a fost explicat până acum din limba slavă. Eu îl explic din limba tracă. Tracii pronunţau pe *a* scurt în două feluri: ca *a* şi ca *o*. Ex. Κάρποι: Κορπιλοί, tot aşa Μαρηνη: Moriseni etc. Prin urmare şi la *Alutus* am avut un *o* deschis pronunţat de Daci *Olutu*ˢ, pe care Grecii l-au auzit Alutas. Pe de altă parte, metateza slavă nu putea avea loc la numele trac, fiindcă după *o* iniţial nu urma un grup de consonante.

D-l profesor E. Gamillscheg, într'o lucrare mai mare, pe care o pregăteşte pentru deslegarea problemei ce ne preocupă, a reuşit să explice şi *Abrudul* cu *Ampoiul*, ambele situate în ţinuturile aurifere din Munţii Apuseni.

La aceste cinci nume cu tradiţie autoctonă, se adaugă acum şi rezultatele obţinute de geolingvistica, în urma cercetărilor pe teren, întreprinse mai întâi de profesorul german Weigand, cercetări confirmate şi îmbogăţite apoi de noile investigaţii făcute de şcoala filologică din Cluj. Anume, în regiunile apusene ale Daciei, acolo unde în secolul al X-lea şi al XI-lea, au ţinut legăturile dintre românismul din Dacia şi acela din sudul Dunării, se păstrează unele cuvinte şi forme vechi de limbă, care se explică numai din continuitatea în acele părţi a unei populaţiuni străvechi. In afară de aceasta, pe temeiul aceloraşi cercetări, se dovedeşte că centrele de iradiere ale populaţiunilor româneşti din actualul teritoriu naţional se găseau odată tot în acele ţinuturi vestice, adică în Oltenia, Banat, Crişana şi Bihor. De acolo ele s'au revărsat în toată Muntenia, toată Transilvania şi toată Moldova. Din aceasta rezultă că *ţinuturile apusene, din Dacia, cu prelungire la răsărit în dreapta şi stânga Dunării, reprezintă propriu zis teritoriul, în care elemente băştinaşe, în unire cu populaţiunile româneşti meridionale, au dat naştere la poporul român.*

Admiţând acest teritoriu ca leagăn al românismului de pretutindeni, înţelegem de ce punctele de rezitenţă ale poporului român nu s'au arătat la sud de Dunăre, oricât de numeroase vor fi fost în evul mediu românesc grupările de populaţiuni româneşti din acele părţi, ci numai la nord şi, mai ales, în ţinuturile apusene. Tot în felul acesta înţelegem de ce, în vreme ce la sud populaţiunile româneşti, s'au găsit după năvălirea Slavilor, întotdeauna în plin proces de dispariţie, din contră, la nord, ele s'au înmulţit în continuu, formând, cu timpul, cel mai numeros popor din întreg sud-estul european.

ROMANITATEA BALCANICĂ

Prin romanitatea balcanică înţeleg acea latinitate orientală, care, de pe la sfârşitul secolului al IV-lea, din cauza evenimentelor istorice, n'a mai putut păstra legăturile de limbă cu latinitatea occidentală, primind un aspect, pe care lingviştii, pe drept sau pe nedrept, l-au numit « balcanic ». Tratarea acestui subiect se impune din mai multe motive dar mai ales, pentrucă resturi din această romanitate se păstrează şi astăzi în sudul Dunării, în mijlocul celorlalte popoare balcanice. Faptul acesta prezintă pentru mine marele avantaj de a putea pleca în expunerea mea dela ceea ce există astăzi spre a ajunge la ceea ce a fost odată, mai ales fiindcă am convingerea că în Balcani, mai mult decât în orice altă parte a continentului nostru, faptele actuale sunt în stare să ne lămurească mai bine asupra trecutului, decât studiul trecutului asupra prezentului. Un alt motiv care mă îndeamnă să scriu despre acest subiect sunt cunoştinţele şi experienţele mele personale, câştigate în călătorii făcute la popoarele balcanice. Insemnătatea acestor avantaje pentru studiul static al acestei probleme nu poate fi tăgăduit de nimeni.

Inainte de a vorbi despre această romanitate este bine mai întâi să facem cunoştinţă cu configuraţia fizică a peninsulei balcanice, pentrucă, nicăiri ca în Balcani, nu se arată

o legătură atât de strânsă între faptele umane și între condițiunile naturale ale porțiunii de spațiu terestru, în care aceste fapte se desfășoară.

Configurația fizică a peninsulei și omogenitatea lingvistică. Cine n'a avut prilejul să călătorească mai îndelungat în țările din sudul Dunării, nu poate avea o imagine exactă despre aspectul fizic al peninsulei balcanice. Ceea ce ne arată harta este prea puțin pentru cunoașterea caracterului ei orografic. Mai mult decât în orice parte a Europei centrale, în Balcani vezi numai munte. Nu poți trece dela un ținut la altul, fără a nu străbate munții. De aceea și cele mai multe așezări omenești se găsesc pe munți. Aici nu mă refer numai la orășelele și satele românești care, din cauza înălțimii lor și a solidității caselor de piatră, prezintă aspectul unor cetăți, dar chiar și așezările celorlalte populațiuni se caracterizează prin poziția lor muntoasă.

Din acest motiv, numiri topice ca tsitate [70]), castru, căstrie cu compusele: Malacastra, Ghinocastru, Arghirocastru, etc. se întâlnesc aproape pretutindeni. Nu lipsesc nici nume de persoane derivate din ele. Astfel avem Castrati [71]), Castrioti [72]) și altele, cu înțelesul original de «locuitorii unei localități întărite cu castru».

Există și în Balcani șesuri mai întinse, însă cu dimensiuni reduse. Astfel, în afară de fâșia de câmpie care se întinde dealungul Dunării, la răsărit este câmpia Traciei; mai spre apus «Campania», câmpia Salonicului, care păstrează în nume amintirea stăpânirii romane; și mai spre apus Muzachia pe litoralul Mării Adriatice, iar la miazăzi câmpia mlăștinoasă a Tesaliei. Dar atât dimensiunile lor relativ reduse, cât și caracterul lor mai mult deluros le fac să se piardă în mijlocul unor ținuturi muntoase. Din acest

motiv, dacă, sub raportul geografic, numele « balcanic » dat abia cu un veac înainte de către călătorii francezi în Orient, nu se potriveşte pentru întreaga peninsulă, întru cât munţii Balcani se află numai în Bulgaria nu şi în celelalte ţări balcanice, în schimb, sub raportul etimologic, el merge de minune cu caracterul ei muntos, fiindcă cuvântul turcesc b a l k a n având înţelesul de « munte », peninsula balcanică însemnează « peninsulă muntoasă » [73]).

Dacă lipsesc câmpiile mai întinse, în schimb, ţinuturile muntoase şi deluroase care se desfac din şirurile munţilor: Balcani şi Rodope la miazănoapte şi răsărit, Pind, Gramos şi Olimp la miazăzi, Alpii Dinarici la apus, se prezintă sub o formă atât de fragmentară, încât, la orice pas, se întâlnesc văi şi basinuri mai mici cu izolări de viaţă umană, care au permis popoarelor balcanice din toate vremurile să se constituie în unităţi politice independente. In unele ţinuturi, aceste unităţi se păstrează oarecum şi astăzi. După unele informaţiuni ce mi s'au dat, în partea de miazănoapte a micului regat albanez, la aşa numiţii Miridiţi şi Malisori, există şi azi o formaţie anarhică, în care şefii de clanuri, cu străvechea lor organizaţie feudală, nu se supun ordinelor date de guvernul din Tirana decât numai atunci, când acesta le achită regulat darea anuală în cereale şi bani.

Văi mai mari, care din toate timpurile au constituit drumurile naturale de comunicaţie, sunt, la apus, Morava şi Vardarul, culoarul cel mai important care uneşte ţinuturile dunărene de lângă Belgrad cu marea Egee lângă Salonic; apoi, mai spre răsărit, Mesta şi Mariţa care duc în câmpia Traciei. In partea apuseană a peninsulei, comunicaţia este şi mai grea. Aici funcţionează vechiul drum Via Egnatia care uneşte marea Adriatică, prin mijlocul Alba-

niei, cu Pelagonia din Macedonia și Tracia până la Constantinopol.

Dacă aceste drumuri erau până la venirea Romanilor foarte rare [74]) față de dimensiunile peninsulei, în schimb se adăogau potecile de munți ale păstorilor, care înlesneau circulația dela o regiune la alta. Acestea erau multe. In studiul meu « Românii Nomazi », am arătat că ele se încrucișau în lungul și în latul peninsulei, ajungând, în ce privește mișcările metanastasice ale păstorilor români din Pind, la sud, până în Atica și Peloponez, iar la răsărit și miazănoapte până în Tracia orientală și Dalmația. O serie de nume de localități românești din aceste părți, ne oferă și astăzi mărturii mai mult despre peregrinările temporare ale păstorilor români, decât despre așezările lor stabile.

Toate aceste mijloace de comunicație, văi mai mari sau mai mici și drumuri păstorești, înlesneau în timpurile vechi izolarea populațiunilor, care se îndepărtau prea mult de așezările lor de obârșie. Această izolare provoca un amestec cu populațiunile băștinașe, după care urma desnaționalizarea prin limbă.

Prin izolare se explică în Balcani pierderea Slavilor în mijlocul Grecilor și Albanezilor, din care azi n'au rămas decât numai numele de localități slave în Grecia și Albania [75]). Tot prin izolare au dispărut populațiunile albaneze și aromâne în mijlocul Grecilor și Slavilor. Aceluiași proces au fost supuse în nordul peninsulei populațiunile slave aflate în mijlocul Românilor, și populațiunile românești în mijlocul Slavilor. Ca o consecință a acestui proces de prefaceri, a urmat acea uniformizare în tipul și mentalitatea popoarelor din sudul Dunării, care în mod firesc, au dus la omogenitatea lingvistică,

în măsura în care se arată azi în graiul tuturor populaţiunilor balcanice [76]).

Promiscuitatea balcanică. Acest amestec în Balcani, judecând lucrurile după stările actuale, a fost atât de mare, încât se poate spune că nu există un colţ din continentul nostru, care să arate o fuziune atât de profundă între tipurile antropologice diverse. Amestecul se arată, de sigur, şi la celelalte popoare din Europa, însă în vreme ce acolo se mai păstrează, totuşi, unele puncte de rasă precise, în Balcani, afară de mici excepţiuni, cum ar fi tipul dolicocefalic şi blond din nordul Albaniei şi o parte din Jugoslavia, astfel de deosebiri lipsesc. Aceasta probează că o rasă balcanică nu există şi că fuziunea de rase în Balcani este mult mai veche decât aceea care a urmat după stăpânirea romană [77]).

Intradevăr, dacă privim pe globul terestru poziţia geografică a peninsulei balcanice, vom vedea că ea se înfăţişază ca o prelungire a Asiei, despărţită de aceasta numai prin fâşia îngustă de apă care este Marea Egee şi care n'a format o piedecă între ţărmurile apropiate ale celor două continente. Prin această parte a peninsulei a trecut din Asia în Europa tipul brun brahicefalic care a rupt omogenitatea grupului protoindoeuropean de tip blond dolicocefalic [78]), răspândindu-se mai întâi în sudul peninsulei balcanice şi de aici, prin centrul Europei, în toate direcţiile continentului nostru. Aceasta dovedeşte că tipul indoeuropean primitiv, care, de altfel, era destul de amestecat [79]), aproape că a dispărut din peninsula balcanică [80]). N'au lipsit nici mişcările inverse. Ştim bine că un număr de seminţii din neamul Tracilor, în mişcările lor războinice au trecut de cu vreme prin Marea Egee în Asia. O serie de consideraţiuni lingvistice, istorice şi arheologice [81]) dau

dovadă că Frigienii (Brigii) din Asia constituiau la origine seminții trace cu aceeași limbă, ceea ce a determinat pe indoeuropeniști să-i socotească într'un singur grup tracofrigian [82]). După Frigieni au urmat Misii de același neam cu locuitorii Moesiei din Balcani, Tinii și Bitinii [83]).

Tenacitatea semințiilor trace răspândite în Asia a fost atât de mare, încât, după unele informațiuni, limba lor s'a păstrat până în secolul al VI-lea, într'o mănăstire zidită pe malul Iordanului aproape de Marea Moartă, în care călugări din neamul Bessilor continuau să vorbească graiul lor de acasă [84]).

Nu se pot cunoaște în amănunt toate migrațiunile indoeuropene din Balcani în Asia. Pentru aceasta datele istorice lipsesc, iar urmele de limbă sunt rare. Ținând seama de direcțiunea migrațiunilor indoeuropene din această parte a Europei se pare că, în timpurile vechi, valuri de populațiuni trace s'au scurs din Balcani în Asia, după cum o invazie, poate nu atât de mare ca aceea pe care a cunoscut-o istoria în migrațiunea popoarelor, a avut loc din Asia în Balcani.

Pentru înțelegerea promiscuității actuale a populațiunilor balcanice, fapt interesant pentru noi este că lipsa de omogenitate în tipul balcanic nu datează numai din vremurile istorice. Ea a continuat prin infiltrațiuni, probabil, în toate veacurile de mijloc până la venirea Turcilor în Europa, iar dela această dată a ținut până în vremurile noastre, când coloniști turci din Asia, cunoscuți sub numele de « Muhagiri », se așezau în ținuturile cele mai fertile ale peninsulei.

Sub acest raport, din nenorocire, stările actuale nu se deosebesc de cele din antichitate. Ele sunt foarte caractetistice pentru concluziunile la care vrem să ajungem: sub ochii noștri, pentru 400.000 de Turci care au emigrat din peninsulă în Asia, au trecut 1.300.000 Greci din Asia în

peninsulă, instalându-se în locurile Românilor şi Slavilor din Macedonia grecească. Dintre aceştia din urmă, o parte s'au mişcat din aşezările lor, alţii au rămas pe loc şi, probabil, în câteva decenii, vor fi mistuiţi de Greci.

Fapt este că, în această parte a Europei şi a Asiei, schimburi de populaţiuni se produc şi azi ca între ţinuturi din acelaşi continent, şi că, din această cauză, popoarele balcanice au perfectă dreptate, când, sub raportul geografic, nu se socotesc europeni.

Elementul grec în Balcani. Din cele expuse până aici, rezultă că, sub raportul etnologic, peninsula balcanică a arătat încă din cea mai veche antichitate aspectul unui conglomerat care, mai târziu, a fost dominat la răsărit şi apus de neamurile t r a c e şi i l i r e, iar la sud de E l e n i [85]).

Dintre aceştia, Elenii, prin puterea civilizaţiei lor, ar fi fost cei mai indicaţi să exercite o influenţă asupra Tracilor şi Ilirilor, până la completa lor desnaţionalizare. Insă Grecii, cu o viaţă particularistă, n'au încercat să activeze în această direcţiune, nu pentru faptul că n'ar fi putut reuşi, ci fiindcă civilizaţia lor faţă de străini avea mai mult un caracter comercial decât cultural, cu atât mai puţin unul politic sau militar, cum îl aveau Romanii [86]). Acolo unde Grecii aveau posibilităţi de câştig, se instalau fără mult regret pentru locurile părăsite şi, cu timpul, reuşau să-şi asimileze populaţiunea indigenă. Insă aceasta o făceau când aveau drumurile deschise, cum erau cele de pe mare. Ei cu greu se aventurau în interiorul unei ţări, unde căile de comunicaţie lipseau, chiar când aceste ţări se aflau aşezate în imediata apropiere de ţinuturile lor de obârşie, cum era interiorul peninsulei balcanice. In felul acesta se explică expansiunea lor dealungul Mării Egee, în Calcidica şi în Bizanţ, pe care,

cu timpul l-au grecizat, introducând peste tot limba greacă. Tot așa se explică expansiunea lor pe țărmurile asiatice, în sudul Italiei, unde au creat « Grecia Magna » cu centrul Neapolis, în care până în secolul al II-lea se vorbea grecește, în fine, în părțile meridionale din Franța.

Chestiunea existenței în număr mai mare a elementului grecesc în peninsulă joacă un rol foarte important pentru înțelegerea aspectului balcanic al romanității noastre. Din acest motiv, înainte de a trece direct la studiul particularităților de grai ce caracterizează acest aspect, voi încerca mai întâi să arăt în câteva cuvinte care este, sub raportul static, situația elementului grec în Balcani.

Astăzi, în afară de cele două Tracii, — în care Grecii, prin mijlocul coloniilor vechi grecești, au reușit să se introducă ceva mai adânc în peninsulă, mai ales că aici în Tracia, mai mult decât oriunde în estul Balcanului, valea râului Marița cu afluenții ei este mai deschisă, iar căile de comunicație sunt multe și mai practicabile, — nu există ținut în Albania, Macedonia sau Vechea Serbie, în care Grecii să se găsească în număr mai mare. In schimb, ei se întâlnesc în Tesalia și Epir, unde însă se găsesc și mase compacte de Români. Din Epir ei se mai întind încă în vreo 20 de sate din Albania de sud. Incolo, dacă ar lua cineva orice hartă etnografică, cum sunt acele date de Cvijić sau de Weigand, va vedea că, începând din nordul Epirului, nu există Greci chiar în cele mai mari orașe din Macedonia. Prin valea Mariței și prin orașele de pe țărmul Mării Negre, care întotdeauna au avut coloniști greci, mulți negustori s'au așezat din timpuri străvechi în orașele mai mari și în satele din actuala Bulgarie. In Macedonia, însă, ca și în interiorul Albaniei și în Vechea Serbie, Grecii lipsesc cu desăvârșire. După câte știu, în aceste părți ale peninsulei balcanice, nu numai că

nu există resturi de Greci, dar nu se întâlnesc nici măcar urme de nume de localităţi, derivate din apelative sau din numele lor etnic, cum avem pentru Români ca: Valahu, Vlasina, Vlasič, Vlašič, Vlasiditsa, Vlasnovats [87]), Stari Vlah, etc.

Cum se explică această absenţă a elementului grec în interiorul peninsulei la o distanţă atât de apropiată de vechea Eladă, atunci când urme despre existenţa lor se găsesc, după cum am văzut, în regiuni atât de îndepărtate de aşezările lor de obârşie? Un răspuns sigur la această întrebare vom putea da numai după ce vom cunoaşte mai de aproape firea popoarelor balcanice, în ceea ce ele au mai caracteristic în viaţa lor.

Toate popoarele balcanice, oricât de amestecate par între ele, păstrează în viaţa lor unele trăsături caracteristice, prin care se deosebesc unele de altele. In vreme ce bunăoară Aromânii, în îndeletnicirile lor, reprezintă elementul m u n t e a n prin excelenţă, ca unii care s'au ocupat cu păstoritul, înainte chiar de a fi fost romanizaţi, astfel încât chiar înainte de secolul al X-lea, numele lor etnic echivala cu numele apelativ de păstor, iar derivatul Vlasina la Slavi nu însemna decât regiuni proprii pentru păstorit, Grecii, din contră, începând din antichitate până astăzi, reprezintă elementul m a r i t i m, după cum Slavii elementul a g r i c o l.

Pentru Aromâni, adevărata patrie este muntele. In munte ei îşi găsesc hrană pentru vite, în munte refugiul şi siguranţa pentru vremuri grele, în munte, în fine, ei trăiesc clipele senine, când după munca istovitoare din timpul zilei, seara, adunaţi cu toţi pâlcuri-pâlcuri împrejurul focului la târlă, petrec în glume, cântece şi poveşti [88]).

Pentru Greci, adevărata patrie este marea. De când există ei în peninsulă, marea a fost centrul în care s'a polarizat

întreaga lor activitate. Pentru ei continentul nu reprezinta decât o ţară de exploatat. Ei nu se gândeau şi nici nu puteau să-l câştige, spre a introduce civilizaţia lor. Le ajungea să-l exploateze din punctul de vedere comercial, adică să atragă bogăţiile din interiorul lui, în schimbul mărfurilor pe care le aduceau din ţările cele mai îndepărtate [89]). Oricât de fertilă ar fi fost o regiune, nu-i atrăgea decât numai dacă la acea regiune duceau drumuri de comunicaţie proprii pentru traficul comercial. Din acest motiv, de cele mai multe ori şi aproape în toate ţinuturile de expansiune veche grecească, ei au rămas legaţi solului de lângă mare [90]). Este aceeaşi constatare pe care o putem face cu elementul grecesc de astăzi din ţara noastră. Din antichitate ei au ocupat porturile de pe litoralul Mării Negre şi Dunăre, fără să se fi aventurat vreodată să se aşeze în colonie numeroasă în interiorul ţării.

Aceasta este situaţia actuală a elementului grecesc din interiorul peninsulei balcanice.

Dacă ne referim la timpurile vechi, spre a constata intensitatea acestui element după inscripţii, vom vedea că mărturiile acestora coincid aproape în întregime cu ceea ce găsim în cele două Tracii. Aici majoritatea covârşitoare a inscripţiilor în limba grecească este confirmată prin continuitatea neîntreruptă a elementului grec [91]), cu toate că o parte din Tracia a fost romanizată [92]). Această coincidenţă se arată şi pentru peninsula calcidică.

Deosebirea începe numai atunci, când ne apropiem de graniţele răsăritene ale Macedoniei antice.

In toată Macedonia cuprinsă în limitele din epoca marilor cuceriri romane din secolul al II-lea d. Chr., adică actuala Macedonie şi Albanie, în vreme ce inscripţiile sunt în majoritate de limbă grecească, elementul grecesc lipseşte

cu desăvârşire. Acest contrast nu se poate explica decât numai admiţând, că, deşi întreaga Macedonie era sub influenţa culturii greceşti, limba greacă nu putea înlocui graiurile populare iliro-trace, întru cât lipseau Grecii din mijlocul lor. Element grecesc mai numeros exista pe coastele Adriaticei din actuala Albanie şi ceva mai în interior [93]). In regiunile muntoase ale Albaniei, el lipsea, cu tot numărul mai mare al inscripţiilor greceşti. După Hahn, milearele din Macedonia şi Tesalia erau toate latineşti [94]).

Pentru lămurirea acelora care confundă cultura păturilor suprapuse cu limba poporului, ajunge să ne referim la stările mai noi din peninsula balcanică. După căderea imperiului bizantin sub Turci, toată viaţa spirituală a creştinilor, fără deosebire de naţionalitate, a fost încredinţată patriarhului ecumenic din Constantinopole. Organele de întreţinere ale acestei spiritualităţi erau biserica şi, pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea, şcoala greacă. Toţi creştinii din peninsulă de pe vremea aceea mergeau la biserica şi şcoala grecească. Cu toate acestea ei nu s'au desnaţionalizat, ci s'au păstrat până azi [95]). Grecizări au avut loc numai în sudul Epirului, acolo unde interferenţele etnice nu puteau fi evitate. Ceea ce nu s'a putut înfăptui dela venirea Turcilor în Europa, cu atât mai puţin se putea întâmpla înainte de acest eveniment, mai ales că pe vremea aceea şcolile greceşti erau rare chiar în centrele mari. Dar chiar dacă ne referim la vremurile mai apropiate de noi, vom vedea că Românii, Albanezii şi Slavii din peninsulă, deşi lăsau să li se graveze pe morminte epitafuri în limba greacă, totuşi ei nu făceau aceasta pentrucă ar fi vorbit greceşte sau s'ar fi simţit Greci, ci numai din simplul obicei de a lăsa ceva gravat pentru vecie în limba bisericii [96]). Limba sfântă grecească, pe vremea aceea, era sanscrita peninsulei balcanice. Această

înțelegere a trecutului din studiul realităților actuale se impune dela sine, altfel nu putem avea imaginea adevărată a unei romanități care, deși a evoluat în cea mai mare parte în Balcani, poartă prea puține urme din limba unui popor de cultură clasică, cu a cărui civilizație a făcut cunoștință abia în epoca bizantină [97]).

Așa dar Grecii, deși geograficește se aflau situați în adevărata parte peninsulară a Balcanului, din pricina caracterului civilizației lor, care era lipsit de inițiativă politică și militară, n'au reușit să se întindă în interiorul Macedoniei și Albaniei. Politicește, divizați în mai multe facțiuni, n'au fost în stare să se impună unor tulpini războinice cu organizații întemeiate pe trib, cum erau neamurile ilirice, care erau atât de numeroase câte văi brăzdau fragmentările muntoase ale peninsulei [98]). Sub raportul militar, ele n'aveau puterea necesară cu care ar fi putut trece peste obstacolele, pe care nu atât oamenii cât natura le opunea unei penetrațiuni pacifice în Balcani.

Civilizația romană și lipsa elementului grec în Balcani. Cu totul alt caracter a avut civilizația romană. Nici Romanii, la început, n'au trecut în Dalmația decât de nevoie, spre a supune unele tulpini ilirice, care le turburau liniștea în imperiu. Infățișarea extrem de muntoasă a acelei părți din Balcani, a fost una din piedecele care i-a făcut să stea multă vreme pe loc. Așa se explică, în parte, de ce Romanii numai în intervale mari au reușit să pună stăpânire pe întreaga peninsulă, sfârșind cu supunerea Daciei.

Dela cucerirea Iliriei și până la părăsirea parțială a Daciei sub Aurelian, veacuri dearândul s'a menținut influența binefăcătoare a Romei, care a schimbat cu desăvârșire fața peninsulei balcanice, prin atâtea îmbunătățiri aduse în viața publică și

privată a locuitorilor, dar mai ales prin limbă, ca instrument de cultură şi unificare sufletească, pentru toate populaţiunile băştinaşe [99]. In zadar se vor fi produs pe alocuri unele reacţiuni din partea graiurilor locale. Puţine din ele, cum au fost cele vorbite de tulpinile iliro-trace din care derivă strămoşii Albanezilor, au izbutit să se salveze. Cele mai multe au continuat să se păstreze vreme mai îndelungată alături de limba latină, împrumutând acesteia unele particularităţi şi lăsând în lexic cuvinte, care, din compararea lor cu formele corespunzătoare din limba albaneză, se dovedesc a fi moştenite.

Această desnaţionalizare prin limbă a populaţiunilor locale, efectuată într'un interval de câteva veacuri, dovedeşte că penetraţiunea romană în peninsulă, spre deosebire de aceea a celorlalte popoare de mai târziu, n'a fost un fenomen trecător. De aceea, nu este nicio exagerare dacă vom repeta ceea ce s'a spus în mai multe rânduri că, în această epocă de după părăsirea parţială a Daciei, limba latină a răsunat din Carpaţi până în Pind şi dela ţărmurile Adriaticei până la Marea Egee.

In vremea aceasta, unitatea limbii latine putea fi turburată numai de întrebuinţarea limbii greceşti, dar s'a văzut că influenţa ei a fost infimă. Fireşte, atunci ca şi azi linii de izoglose definite, în părţile meridionale ale peninsulei, n'au existat, iar interferenţe etnice în regiunile limitrofe constituiau un fenomen obişnuit. Presupun însă că şi aceste puţine enclave greceşti au dispărut în vremea năvălirilor barbare. Căci, dacă în urma acestor invaziuni în sudul peninsulei, populaţiunile băştinaşe muntene, cum au fost strămoşii Românilor şi Albanezilor, au fost nevoite să se mişte din aşezările lor milenare, cu atât mai mult Grecii, obişnuiţi cu altă viaţă şi aşezaţi mai mult prin centrele

mari, au trebuit să se refugieze în interiorul Eladei și în insule.

De altfel, absența acestui element se învederează și din raritatea cuvintelor vechi grecești în limba română. Faptul acesta este prea cunoscut, ca să fie nevoie să mai insist asupra lui. Aici mă refer în general la terminologia creștină, care, în primele două secole din era creștină, s'a răspândit în Orient în limba greacă [100]). In privința aceasta, azi avem mai puține cuvinte grecești în limbile română și albaneză decât în celelalte limbi romanice. Această lipsă de cuvinte vechi grecești în latinitatea balcanică contrastează mult cu ceea ce știm despre influența latină în limba greacă, influență ce a urmat după cucerirea Eladei de către Romani [101]), și foarte mult cu influența veche grecească din sudul Franței. In Franța, în afară de frumoasele nume locale grecești Nikaia « victorioasa », Agathe Tyche « noroc bun » și altele, din care au rezultat numele orașelor de azi N i s a, A d g e, se mai păstrează în graiurile de astăzi din sudul Provenței cuvinte de origine greacă de trei ori mai multe decât în limba română [102]).

Romanitatea orientală. Din cele ce preced reiese că, cel puțin sub raportul înrâuririi vechi grecești, la început romanitatea orientală, nu se deosebea prea mult de romanitatea occidentală. Divergențele au început să se producă după secolul al IV-lea când, prin interpunerea de populațiuni barbare între cele două romanități, drumurile de comunicație au fost întrerupte. Această întrerupere nu s'a produs în aceeași epocă pentru toate ținuturile din romanitatea orientală. In teritoriile din apropierea Italiei, legăturile au ținut mai mult decât în cele situate mai departe. In privința aceasta, unele indicații ni le oferă încetarea inscripțiilor. In Dalmația ele au ținut până la sfârșitul secolului al VI-lea,

în vreme ce în restul peninsulei au încetat cu două veacuri înainte [103]). Insă nici această dată nu trebuie considerată ca un termen fix pentru întreruperea relațiilor dintre romanitatea balcanică și cea occidentală. Ea corespunde mai mult încetării dominațiunii romane în Balcani. Pentru populațiunea rurală cu îndeletniciri pastorale, drumurile au fost deschise multă vreme chiar după încetarea inscripțiilor. Această presupunere mi-o bazez pe realitățile actuale din mișcările metanastasice ale populațiunilor românești din Tesalia și Pind. Aceste mișcări periodice au continuat pe aceleași drumuri până înainte de primul război mondial, la interval de un veac după constituirea popoarelor balcanice în unități politice independente. Astfel, păstorii din Epir ajungeau iarna până în Atica, iar cei din Albania, vara, până în munții Serbiei și ai Bulgariei.

Oricum, din clipa despărțirii definitive, romanitatea orientală a început să capete o altă înfățișare decât cea occidentală. Mai târziu, nici romanitatea orientală n'a rămas unitară. Astfel, cea de pe coasta Dalmației, continuând legăturile cu Italia, a început să se deosibească de restul romanității orientale. Firește, aceste deosebiri nu ne sunt bine cunoscute, întru cât informațiunile noastre asupra romanității dalmatine se reduc la graiul vorbit în Veglia [104]), la numele locale de pe coasta Dalmației și la elementele dalmate în serbocroată [105]). Toate aceste date coroborate de particularitățile de grai italian din Istria și de pe țărmurile răsăritene ale Italiei, care s'au desvoltat pe fond iliric venit din Dalmația [106]), au dus la concluzia că romanitatea orientală de pe coasta Dalmației s'a desvoltat pe fond iliric, în vreme ce restul a evoluat pe fond trac, în legătură cu celelalte limbi vorbite în sud-estul european, primind a s p e c t b a l c a n i c.

Acest aspect are rădăcini adânci în romanitatea orientală. Spre a-l putea înțelege bine, trebuie mai întâi să vedem care este concepția dominantă despre evoluția limbii latine vulgare față de cea cultă și despre epoca în care această limbă a încetat de a mai fi vorbită.

Dacă ținem seamă de adevărații agenți care lucrează în evoluția limbii, vorbită de cei mulți la țară ca și în orașe, trebuie să admitem că factorul social a jucat un rol hotărîtor.

După această concepție sociologică despre limbă, latina, ca orice limbă vorbită pe un teritoriu atât de vast cum era imperiul roman, trebuie să se fi deosebit de cea cultă, după straturile sociale. Deși era limba de înțelegere a celor mulți, într'un fel ovorbeau orășenii, care se lăsau a fi influențați de limba cultă, într'altfel țăranii care erau feriți de această influență. De asemenea o mică deosebire exista chiar la țară între limba vorbită în regiunile din apropierea centrelor mari de cultură și între aceea din ținuturile mai îndepărtate de acestea. După cum iarăși, în orașe, clasele mijlocii trebuie să fi vorbit ceva deosebit de cele dela periferie. In fine, judecând lucrurile așa cum se petrec sub ochii noștri, latina vulgară nu s'a vorbit ca cea cultă, însă în nici un caz ca o limbă deosebită, păstrând legăturile firești ce există între cele două aspecte ale unei singure unități lingvistice.

In ce privește epoca în care a încetat de a se vorbi această limbă, deși părerile sunt deosebite, concepția dominantă este că ea trebuie pusă în momentul în care inovațiile romane au pus zid de despărțire între limba vulgară și cea cultă. Această epocă nu poate fi dusă până în secolul al VIII-lea, așa cum socotesc unii lingviști[107]), ci ceva mai de vreme, între secolul al IV-lea și al VI-lea. Admițând acest din urmă termen, când inovațiile romane din latina

vulgară împiedecau din ce în ce mai mult înţelegerea latinei culte, trebuie să presupunem că pornind dela această dată, a urmat un început de despărţire între cele două aspecte ale limbii latine. Mai întâi, ea a încetat de a fi vorbită de straturile inferioare, după aceea de straturile mijlocii, sfârşind cu cele culte. Ferdinand Lot, care s'a ocupat mai de aproape cu această chestiune, presupune că, în prima jumătate a secolului al V-lea, în oraşele mari exista o populaţiune care mai era în stare să citească şi să priceapă cărţile sfinte. Se întreabă însă dacă ea mai era în stare să şi o vorbească. Aici ne găsim într'un domeniu în care se pot face numai ipoteze. Date precise lipsesc. Prin urmare totul pleacă dela un argument a silentio. Totuşi nu vom greşi dacă vom admite că, atunci când inovaţiile romane au luat forme mai pronunţate, limba latină a încetat de a mai fi vorbită. Acest moment pare a coincide cu sfârşitul secolului al IV-lea [108]). Până la această dată, nu poate fi vorba de deosebiri esenţiale în sânul latinei vulgare din tot imperiul.

In ce priveşte latinitatea orientală, din care a ieşit romanitatea balcanică, divergenţe neînsemnate se vor fi arătat, poate, în lexic sau chiar în foneme. Fapt este că numai după ivirea inovaţiilor romanice, romanitatea din care a ieşit limba română cu toate dialectele ei a început să prezinte aspecte care o apropiau din ce în ce mai mult de celelalte limbi sud-est europene. Această apropiere i-a imprimat o înfăţişare deosebită şi din această clipă se poate vorbi despre o r o m a n i t a t e b a l c a n i c ă.

Dacă, însă, originea balcanică a acestei noi înfăţişări este în afară de orice discuţie, în schimb, o serie de nedumeriri planează asupra motivelor care au lucrat la determinarea ei. Unii învăţaţi, ţinând seamă de prestigiul limbii greceşti în Orient, au încercat să-şi explice unele aspecte sub înrâurirea

acestei limbi. Alții, luând în seamă puternica înrâurire slavă ce se vede și astăzi în limba noastră în partea lexicală, le-au atribuit contactului cu Slavii; în fine, mulți s'au referit la o influență albaneză, iar alții au mers mai departe, gândindu-se la o înrâurire a substratului ligvistic, comun pentru Români și Albanezi. Firește, problema nu este ușoară și, dacă mi-am propus să aduc unele lămuriri, aceasta o fac plecând dela anumite realități din viața popoarelor balcanice. Astăzi este un principiu câștigat pentru cercetările lingvistice, anume că, în studiile noastre, nu putem izola perioadele vechi de stările actuale, după cum nu putem înțelege stările actuale dacă le izolăm de cele din trecut [109]). Dar, înainte de a trece la studiul fiecărui aspect în parte, să vedem în ce constă mai întâi caracterul balcanic al limbilor sud-est europene din care face parte și romanitatea noastră.

Aspectul balcanic al limbilor sud-est europene. Toate limbile din lume câte s'au putut cunoaște până acum, au fost împărțite, din punctul de vedere al înrudirii, în mai multe familii. Această înrudire se constată din prezența unui sistem constant de corespondențe gramaticale, din care se poate deduce că odată ele au format o singură limbă. Plecând dela această bază a limbilor înrudite, observăm că limbile vorbite de popoarele sud-est europene, în care intră și graiul nostru, se dovedesc, în ce privește elementul constitutiv, deosebite în detaliul material, însă asemănătoare în unele tendințe din care rezultă paralelisme identice. Cu alte cuvinte, toate aceste limbi, deosebite ca origine, arată, mai întâi, o serie de cuvinte de civilizație comună, cu o asemănare izbitoare în evoluția lor semantică,

după aceea o asemănare mai puţin în principiul de construcţie morfologică şi mai mult în acela al sintaxei şi al frazeologiei; în schimb, nicio concordanţă sistematică în fonetismul lor [110]). Aici trebuie să observ că toate aceste asemănări nu sunt identice pentru toate ţinuturile din cuprinsul peninsulei balcanice. Ele diferă după ţinut. Acolo unde există o contingenţă mai mare, asemănările sunt mai mari; acolo însă unde ea lipseşte, ele sunt mai mici. Din acestea înţelegem că aspectul limbilor sud-est europene nu porneşte dela o înrudire care ar avea că bază un sistem de corespondenţe constant în gramatica lor, cum este cazul cu limbile înrudite, ci numai dela unele tendinţe, care au dus la rezultate identice şi dela unele coincidenţe, care pleacă dela influenţe reciproce. Ultimele sunt clare pentru studiul raporturilor interbalcanice, primele mai complicate şi cer o cercetare mai amănunţită.

Vom încerca să studiem acest aspect mai întâi în relaţie cu asemănările din limba greacă.

Contribuţia greacă. Am arătat că, în epoca veche, influenţa limbii greceşti asupra romanităţii balcanice a fost redusă [111]). Ea începe abia în perioada bizantină, direct, numai la Românii din sud [112]) şi indirect, prin Slavi, la cei din nordul Dunării. In privinţa influenţei directe observăm că Aromânii, cu toate că dela definitiva lor despărţire de Dacoromani, au avut biserică greacă, după cum aceştia au avut biserică slavă, cu toate că vocabularul lor a fost împănat de cuvinte greceşti, după cum vocabularul Dacoromânilor a primit mulţimea cuvintelor slave, cu toate că ei au stat direct sub influenţa civilizaţiei bizantine ca unii care, după constatările celor mai eminenţi etnografi ai peninsulei, au fost, după Greci, cei mai activi propagatori ai acestei civilizaţii [113]), în fine, cu toate că printre aceşti Români sunt

foarte mulți bilingvi — aici mă refer la o parte din Românii din Epir și Tesalia, mai cu seamă bărbații [114]), care vorbesc tot atât de bine grecește ca și românește, — totuși graiul lor, sub aspectul balcanic, nu arată particularități mai multe sau mai vechi decât la Dacoromâni, particularități prin care să se dovedească existența unui plus de influență grecească.

Această constatare nu trebuie trecută cu vederea pentru priceperea chestiunii care ne preocupă. Este drept că a existat o civilizație bizantină, care a influențat asupra formelor de viață la popoarele balcanice. Dar această civilizație a trecut dela popor la popor, fără cunoașterea limbii grecești în straturile inferioare [115]). Ea a contribuit cel mult la uniformizarea unor concepții despre viață. Dar și în privința aceasta, am exagera prea mult, dacă am admite că totul vine dela Bizantini. Mai întâi, în materie de credințe și tradiții, cele mai multe asemănări pleacă din Orient [116]). In ce privește proverbele și frazeologia, fiecare popor balcanic a contribuit cu o parte din sufletul și simțirea lui [117]). Dacă însă mai târziu acestea au ajuns un bun comun pentru toate popoarele sud-est europene, ea se datorește numai exageratei promiscuități balcanice, promiscuitate provocată de anumite evenimente istorice și susținută de aspectul fizic prea fragmentar al peninsulei.

Insă toate acestea constituie numai o parte accesorie în balcanismul romanității noastre. Esențialul stă în structura limbii și aceasta se arată, în ce privește partea atribuită legăturilor noastre cu Grecii, în următoarele particularități:

1. Contopirea genitivului și dativului într'un singur caz,

2. Pierderea infinitivului și înlocuirea lui cu propozițiuni subordonate;

3. Formarea viitorului cu « voi » în loc de « am » ca în celelalte limbi sud-est europene.

Prima particularitate are rădăcini în latina vulgară, în care înlocuirea genitivului cu dativul era un fenomen cunoscut [118]). Prin urmare, nu este nevoie să admitem o influenţă greacă. Ultimele două se puteau desvolta în romanitatea balcanică, fără legătură cu limba greacă. Dacă ele apar de cu vreme în limba greacă, aceasta nu constituie o dovadă că ele au lipsit din romantitatea balcanică. In cazul când am avea documente vechi în care aceste particularităţi n'ar exista, în cazul acela ne-am putea gândi la o influenţă veche grecească. Până atunci, ţinându-se seamă de lipsa influenţei greceşti în romanitatea balcanică, cea mai firească explicaţie este că ele s'au desvoltat independent de această limbă [119]).

Contribuţia slavă. Această contribuţie la aspectul balcanic se arată ceva mai pronunţat. Aici trebuie să facem o deosebire între influenţa slavă asupra limbii române şi între contribuţia slavă la aspectul balcanic. Cea dintâi este foarte puternică, întru cât a fost ajutată de biserică şi administraţie; cea din urmă foarte redusă. Sub acest raport, Bulgarii se pare că au primit mai mult decât au dat. Astfel, prefacerea vocalelor *a*, *e* şi *o* în poziţie neaccentuată, în *ă*, *i* şi *u*, ca la Români, prefacere care nu există la ceilalţi Slavi, pare, chiar după afirmaţia unor filologi bulgari, de origine română [120]). De asemenea crearea şi postpunerea articolului, o particularitate balcanică atât de pregnantă, dacă la Bulgari nu vine direct din româneşte, ea ţine de domeniul albano-român [121]). Aceasta nu vrea să zică că Bulgarii n'au luat parte la formarea aspectului balcanic al romanităţii noastre. Ei au contribuit prin o mulţime de particularităţi a c c e s o r i i în vocabular, semantism, frazeologie, proverbe, după

aceea cu o serie de alte elemente, originale sau împrumutate dela Bizantini în credințe, tradiți și obiceiuri. Insă în limbă propriu zis, sub raportul gramatical, contribuția lor este redusă [122]), din singurul motiv că contactul lor cu popoarele balcanice băștinașe (Albanezii, Grecii și Românii) a avut loc relativ t â r z i u [123]).

Contribuția albano-română. Spre deosebire de Greci și de Slavi, legăturile noastre cu Albanezii sub aspectul balcanic se arată mult mai intense. Ele pornesc dela un număr de cuvinte care nu sunt latinești, grecești sau slave și nici împrumuturi dela Albanezi la Români sau viceversa, ci pleacă dela forme comune, existente, probabil, în g r a i u r i l e p r e r o m a n e. Ele se raportă:

1. La părțile corpului: *b u z ă* (alb. buzė), *c e a f ă* (alb. kjafë), *g r u m a z* (alb. grumaz, gurmaz).

2. Rude de aproape: *m o ș* [124]) (alb. motsh), *g h i u ș* [125]) (alb. gjush).

3. Imbrăcăminte: *b r â u* (alb. bres), *c ă c i u l ă* (alb. kësulje).

4. Termeni pastorali: *b a l e g ă* alb. baigė, bagjë, bagëljė), *b a s c ă* (alb. baskë), *c ă p u ș ă* (alb. këpushë), *f l u i e r* (alb. fljoere, fljojere), *m â n z* [126]) (alb. mës), *m â n z a t* (alb. mëzat), *ț a r c* (alb. thark), *ț a p* [127]) (alb. tsap, tsjap), *ș u t, c i u t* (alb. shutë), *u r d ă* (alb. urdh), *z a r ă* [128]) (alb. dhalle).

5. Nume de plante: *b r a d* (alb. bres), *b u n g e t* (alb. bung « stejar »), *c o p a c i u* (alb. kopatsch), *c u r p e n* (alb. kurpën, tosc kuljpėrë), *m ă r a r* (alb. maraj), *m a z ă r e* (alb. modhullė), *m u g u r e* (alb. mugull), *s â m b u r e* (alb. sumull, tosc. thumbull).

6. Cuvinte pentru desemnarea unei autorități, la început, cu întrebuințare în viața pastorală: *b a c i u* (alb. bats « frate

mai mare, tovarăş »), *s t ă p â n* (alb. stopan « mai marele peste păstori »).

7. Nume de vieţuitoare: *b a l a u r* (alb. bullar « şarpe de apă », bolle « şarpe mare », buuronje « soi de şarpe »), *b a r z ă* (alb. bardh « alb »), *v i e z u r e* (alb. vjedhullë), *n ă-p â r c ă* (alb. npërtke, cf. arom. năpârtică).

8. Cuvinte care ţin de înfăţişarea fizică a pământului: *g r o a p ă* (alb. gropë), *m ă g u r ă* (alb. mëgullë, gheg gamullë), *m a l* (alb. malj « munte »), *p â r â u* (alb. përrû).

9. Adjectiv: *m a r e* [129]) (alb. madh).

10. Verbe: *c u r m* [130]) (alb. kurm s.), *m ă b u c u r* cu derivatele: bucurie, bucuros (alb. bukër « frumos »).

11. Adverb: *g a t a* [131]) (alb. gatë).

12. Cuvinte din domeniuri variate: *a b u r* (alb. avull), *g h i m p e* (alb. glimp), *g r e s i e* (cf. alb. gerrimë, grim), *j u m ă t a t e* (alb. gjumës), *v a t r ă* (alb. vatrë, gheg votrë).

In afară de aceasta, avem şi o serie de particularităţi fonetice, morfologice şi sintactice, dintre care relevez:

1. Rostirea lui *a* ca *ă*;

2. Postpunerea articolului [132]);

3. Intrebuinţarea participiului ca substantiv verbal [133]).

Cu privire la prima particularitate, rostirea lui *a* ca *ă*, despre care s'a spus şi scris atât de mult, întru cât constituie cea mai caracteristică particularitatea a limbii noastre faţă de celelalte limbi romanice şi reprezintă, în acelaşi timp, trăsătura de unire între limba română şi limba albaneză, mă mulţumesc să arăt aici impresia acustică ce mi-a făcut acest sunet în Albania şi Bulgaria, într'o călătorie de studii făcută în aceste ţări, în 1928. Cum am ajuns în Albania meridională, în care se vorbeşte dialectul tosc, urechea mea a fost izbită atât de des de sunetul *ă* (ë), încât am avut impresia că mă găsesc în ţ a r a l u i *ă*. Noi Românii

repetăm destul de des în vorbire acest sunet, însă el nu se aude nici pe sfert ca la Toschi. Spre a ilustra acest fapt lingvistic, este destul să arăt că în această parte a Albaniei, care cuprinde jumătate din teritoriul micului regat, aproape toate cuvintele se sfârşesc în *ă*. Cu cât înaintezi mai spre nord, cu atât rostirea acestui sunet se micşorează. Aici, la sfârşitul cuvintelor, nu se mai aude, iar la mijlocul lor, în poziţie neaccentuată, de cele mai multe ori dispare prin sincopă. Această particularitate este una din trăsăturile de deosebire ce există între dialectul gheg dela nord şi dialectul tosc din sud. Insă şi la Gheghi acest sunet, la început, a fost tot aşa de răspândit ca la Toschi. In privinţa aceasta, ajunge să amintesc faptul că *ă* din albaneză nu provine numai din *a*, dar aproape din toate vocalele neaccentuate. De aceea s'ar putea spune că Albania este patria lui *ă*[134]).

Sunetul *ă* este cunoscut şi la Bulgari. La aceştia el se deosebeşte nu numai ca răspândire dar şi ca timbru. In limba bulgară din regat *ă* se aude foarte des; în dialectele slave din Macedonia, pe care Bulgarii le socotesc bulgăreşti, foarte rar. La aceasta a contribuit particularitatea rostirii lui *ă* ca *o* precum şi a lui ѫ ca *a*. Şi la unii şi la alţii timbrul arată o mică deosebire de cel românesc, în sensul că se pronunţă ceva mai închis[135]). Faptul acesta este confirmat şi de împrumuturile bulgăreşti din limba română. Formele româneşti *Crăciun*, *păun*, etc., intrate în limba bulgară, sunt rostite de Bulgari *Cračun*, *paun*[136]). Intr'o serie de texte aromâneşti culese, cu vreo 70 de ani înainte, de scriitorul bulgar Şapkaref, orice *ă* a fost transcris de autor în mod regulat prin *a*. Aceasta nu s'ar putea explica altfel decât admiţând că el, la transcrierea basmelor, pe *ă* aromânesc l-a auzit mai deschis decât *ă* bulgăresc, redându-l prin *a*. Presupun aşa dar că *ă* românesc se identi-

fică numai cu *ă* din limba albaneză. In afară de aceasta, şi în româneşte ca şi în albaneză, *ă* nu provine numai din *a*, dar de multe ori, şi din celelalte vocale, ceea ce dovedeşte că avem a face cu un sunet mai mult din domeniul albano-român. De acest domeniu ţin şi celelalte două particularităţi citate mai sus. Ele au la Români şi Albanezi o întrebuinţare mai puţin deosebită decât la Bulgari.

Moştenirea comună albano-română. Din cele expuse până aici rezultă că romanitatea orientală, printre modificările specifice pe care le-a suferit în momentul când a început să primească fizionomie românească, arăta particularităţi care se apropiau mai întâi de limba albaneză, după aceea de celelalte limbi balcanice. Pentru lămurirea lor s'a emis tot felul de păreri, dintre care, după mine, cea mai verosimilă pare aceea care se referă la moştenirea comună albano-română din epoca preromană. Această moştenire prezintă însă două greutăţi: întâi, nu ştim sigur cine sunt strămoşii Albanezilor: Tracii sau Ilirii. Al doilea, chiar dacă i-am cunoaşte, ne lipsesc date asupra graiului lor. Vom discuta mai întâi prima, aducând unele lămuriri din realitatea actuală a vieţii albaneze şi ne vom arăta părerea asupra celeilalte.

Incepând cu Johan Thunmann, Fr. Bopp, I. G. von Hahn până la istoricii şi lingviştii Tomaschek, Schuchardt, Hasdeu, I. Bugge, P. Kretschmer, C. Pauli, Patsch, v. Thalloczy, Šufflay, H. Hirt, Truhelka, Jireček, Makušev, Ippen, N. Iorga, Puşcariu, Densusianu, Philippide şi dela aceştia până la albanologii Pedersen, Jokl, Vasmer, Weigand, Mladenov, Barić, etc. [137]), strămoşii Albanezilor au fost so-

cotiţi când Iliri când Traci. Primii învăţaţi, dela Thunmann până la Hahn, au crezut că Albanezii sunt urmaşii Ilirilor din consideraţiunea că actualele lor aşezări se află pe pământ iliric [138]). Ultimii i-au trecut când la Iliri când la Traci [139]), după cum o parte din ei dădeau mai mare însemnătate legăturilor de limbă pe care Albanezii le-au avut cu Românii, ai căror strămoşi sunt Tracii, iar alţii faptelor ligvistice interne, referitoare la caracterul limbii albaneze şi nomenclaturei toponomastice actualului teritoriu albanez [140]).

Din lipsă de elemente moştenite în terminologia geografică din actualele teritorii ocupate de Albanezi, patria lor primitivă a fost căutată în interiorul peninsulei, acolo unde ei s'ar fi putut întâlni cu strămoşii Românilor. Din aceste motive unii au văzut această patrie în D a r d a n i a [141]). Această localizare se impunea, mai întâi, pentrucă se presupunea că Dardania ar fi fost locuită odată de Traci şi numele ei ar deriva dela cuvântul «dardhë» care, în albanezeşte însemnează pară; prin urmare, Dardania ar fi fost, după nume, «ţara cultivatorilor de pere», un fel de Kruševo, Kruševica sau Goriţia slav, atât de des întrebuinţat în Balcani [142]); al doilea pentru că această regiune din imediata apropiere răsăriteană a Albaniei face parte din faimosul triunghiu al lui Tomaschek, cuprins între N i ş — S o f i a — S c o p i e, în care se crede că s'ar fi plămădit neamul românesc [143]).

De sigur, lipsa numelor de localităţi autoctone în actualele aşezări ale Albanezilor vorbesc contra originii lor locale. De asemenea legăturile de limbă pe care ei le arată cu limba română, ne îndeamnă să punem aşezările lor primitive în apropierea teritoriului în care s'a format poporul român. Dar că aceste localizări trebuiesc făcute anume în Dardania, pentrucă n u m a i acolo ei ar fi putut avea contact cu stră-

moşii Românilor din triunghiul amintit, iată o presupunere greu de admis, dacă, printre alte motive, vom ţinea seamă şi de realităţile demografice actuale din peninsula balcanică. Aceste realităţi ne arată că, astăzi, toţi Bulgarii cu toţi Grecii şi cu toţi Albanezii, adunaţi la un loc, nu dau numărul Românilor din Dacia şi sudul Dunării. Dacă noi Românii ajungem la 16 milioane de suflete, Grecii, Bulgarii şi Albanezii laolaltă abia ajung la 14 milioane [144]). Această proporţie ar fi trebuit să se păstreze în oarecare măsură şi în veacurile de mijloc. Deoarece, dacă este adevărat că Românii din Dacia, cu timpul, şi-au putut asimila unele elemente alogene, în schimb, Vlahii din sudul Dunării care roiau cu turmele în toată peninsula, începând din Dalmaţia până la Marea Egee şi din Balcani până în Peloponez, în cea mai mare parte au fost desnaţionalizaţi. In condiţiunile acestea, oricare ar fi natura consideraţiunilor lingvistice, pare lucru de neadmis ca strămoşii unui popor, care reprezintă sinteza celor mai puternice tulpini din Dacia şi peninsulă, să fi rămas cu aşezările într'un teritoriu atât de redus, cum este triunghiul Scopie—Niş—Sofia, ceea ce ar corespunde cu ţinutul cuprins între Sibiu—Turda—Braşov, iar ceilalţi, mai puţin numeroşi, să fi ocupat Dacia cu întreaga peninsulă balcanică [145]).

Socotesc zadarnice încercările unor învăţaţi de a dovedi pe Albanezi ca urmaşi ai Tracilor, din cauză că le lipsesc termenii pentru pescuit din fondul indoeuropean. Din momentul ce strămoşii lor s'au ocupat cu păstoritul, absenţa acestor termeni nu trebuie să ne surprindă. Dintre Iliri au fost tulpini mai puţine la număr care ocupau litoralul mării. De asemenea au fost altele care îşi aveau aşezările în ţinuturile muntoase din interiorul ţării. Cine a

călătorit în Albania, știe că acestea ajung până în preajma mării. Prin urmare, nimic nu ne împiedecă să admitem că tulpinile din ținuturile muntoase se continuă în actualii Albanezi. In ce privește termenii de pescuit, aceștia s'ar fi putut pierde, chiar dacă strămoșii Albanezilor ar fi locuit lângă mare. Albanezii au pescuit odată și în interiorul peninsulei, în care există atâtea râuri și lacuri. Dacă păstrarea acestor termeni ar fi condițională de așezările lor de lângă ape, atunci ne întrebăm, de ce termenii nu există în graiul Albanezilor cu așezările lor lângă râuri mari și lacuri. Aceasta dovedește că absența lor în limbă se datorește altor factori care lucrează la dispariția cuvintelor. Amintesc aici cazul termenilor agricoli de origine latină la Români. Aromânii, care s'au îndeletnicit din toate timpurile cu păstoritul locuind întotdeauna la munte, printre termenii agricoli moșteniți dela Romani, păstrează cuvintele de bază: *aratu* și *vomeră* din lat. *aratrum* și *vomer*, iar Dacoromânii care s'au ocupat cu agricultura locuind mai mult la șes, n'au aceste forme, fiind înlocuite cu cuvinte străine. Trebuie să deducem de aici că Dacoromânii n'au locuit la șes, pentrucă le lipsesc termenii de mai sus din fondul latin, iar Aromânii au locuit numai la șes, fiindcă posedă aceste cuvinte?

Iată la ce concluziuni greșite ajungem, când în cercetările istorice forțăm prea mult mijloacele noastre lingvistice. Am insistat ceva mai mult asupra acestei chestiuni, spre a arăta cât de greșit a fost Weigand cu toți învățații care l-au aprobat, atunci când, pe baza absenței acestor termeni, au încercat să explice originea tracă a Albanezilor, fără amestec cu Ilirii [146]).

In legătură cu această problemă, mai vreau să arăt aici că în veacurile de mijloc, oriunde vor fi avut așezările lor,

Albanezii se deosebesc de celelalte popoare sud-est europene, între altele şi prin felul lor de viaţă organizată în tulpini.

Sub acest raport Albanezii munteni din nordul Albaniei formează o unitate deosebită de restul poporului albanez [147]). In partea Albaniei locuită mai mult de elementul catolic, trăiesc un număr mare de tulpini numite de Albanezi f y s. Ele sunt reprezentate printr'un număr de familii, care au conştiinţa că derivă din aceiaşi strămoşi. Membrii lor au pământuri comune, sunt solidari la răzbunare prin vărsare de sânge în faţa unei ofense şi nu se căsătoresc între ei. In treburile lor interne, se conduc după nişte reguli de drept, numite de ei legi, care se bazează pe anumite obiceiuri (adet) păstrate neschimbate din timpuri străvechi. Unele din ele sunt amintite în istorie foarte de timpuriu. Astfel tulpinele Castrati şi Şkreli apar în 1416, Miridiţii în 1619 iar Hotii în 1330 [148]). După supunerea Albaniei de către Turci, tulpinele muntene au continuat să se administreze autonom după legile lor cuprinse în codicele « Kanuni i Lek Dukaginit » [149]). Abia în 1856 guvernul turc a instituit pentru întâia dată o judecătorie în Scutari pentru aplanarea neînţelegerilor dintre Albanezi.

Partea care interesează din această organizaţie primitivă este faptul că la Albanezi s a t u l, l a o r i g i n e, a r e c a b a z ă t u l p i n a [150]). Astfel, toate numele de aşezări derivate în suf. *-aj* ca Bicaj, Gegaj, Prelicaj, Gjonaj, Lekaj, Metaj, Papdedaj, etc. [15]), reprezintă la origine nume de familii care ţin de aceeaşi tulpină sau îşi trag obârşia din acelaşi ţinut.

Astăzi, această organizaţie în tulpini se observă în mică măsură la păstorii aromâni din Pind. Şi aceştia, ca şi Albanezii, au trăit în toate timpurile grupaţi în f ă l c ă r i conduse de şefii lor numiţi c e l n i c i, cu o organizaţie proprie

respectată şi de Turci. Cuvântul f ă l c a r e este de origine latină şi nu există ca apelativ în grai. Aceasta însemnează că organizaţia este veche. Ea constă dintr'o grupare de mai multe familii, pusă sub conducerea celnicului care este cel mai mare bogătaş în turme de oi, familii, care de cele mai multe ori, sunt înrudite între ele. Mai multe fălcări laolaltă formează o f a r ă. Organizaţia internă a unei fălcări se aseamănă cu aceea a tulpinelor albaneze. Fălcarea se împarte în familii, din care m e m b r i i n u s e d e s p a r t. Aceasta se observă mai ales la tulpinele cu aşezări stabile. Sunt familii care numără până la 30 de persoane. Ele locuiesc toate sub acelaşi acoperiş. Păşunile din fiecare aşezare sunt comune [15]), iar neînţelegerile dintre membrii unei fălcări sunt aplanate de celnic, ajutat de sfatul bătrânilor numit « auşatec ». Ca şi Albanezii, ei au avut, până acum un veac o administraţie autonomă, respectată de Turci [153]). Se pare că, la început, ei n'au avut sate în toată regula din cauza mişcărilor continuie cu turmele. Această presupunere mi-o bazez pe faptul că în graiul lor lipseşte un cuvânt moştenit pentru noţiunea « sat » sau « cătun ». In locul acestora au h o a r ă, cuvânt relativ nou împrumutat din greceşte. S'ar putea însă să le fi avut şi numai mai târziu, îl vor fi pierdut.

Ceea ce-i mai apropie de Albanezi, este felul cum se numesc membrii unei fălcări. Numele lor sunt derivate cu acelaşi sufix *-ańi*, ca la Albanezi. Astfel, un derivat ca G h i c a ń i însemnează oamenii lui Ghica, D a u t a ń i, oamenii lui Daut. Aceste nume, care sunt curente şi la Albanezi, la ultimii se aud sub forma G i k a j, D a u t a j, cu acelaşi înţeles [154]). Judecând lucrurile după unele obiceiuri care se păstrează şi astăzi la Românii din Pind, se pare că e n d o g a m i a era în vigoare la aşezările româneşti [155]). Există şi

astăzi comune româneşti, care nu cunosc încuscrirea cu Românii din afară de comună.

Comparând această viaţă cu aceea a Românilor din nordul Dunării, vom vedea că există o deosebire. Dintr'o parte, avem tribul reprezentând un grup uman, în care teritoriul nu joacă rolul principal, din alta satul, în care teritoriul joacă rolul de frunte, iar viaţa de clasă lipseşte [156]). Această viaţă de trib există, după cum am văzut, mai ales la Albanezii munteni. Ea nu poate fi despărţită de viaţa Ilirilor, caracterizată de scriitorii vechi printr'un număr de fragmentări locale infinit de mare. Triburi existau şi la Traci. Se pare totuşi că niciodată els n'au fost atât de numeroase ca la Iliri [157]). De aceea pare mult mai verosimil că Albanezii, în ciuda greutăţilor de grai pe care lingviştii nu le pot lămuri, reprezintă Iliri [158]) amestecaţi cu Traci, o părere care se apropie de concepţia istorică a lui Iorga, despre originea poporului albanez. Aşezările lor vechi s'au întins odată mai spre miazănoapte şi răsărit, acolo unde au putut veni în contact cu strămoşii Românilor. Din amestecul lor cu acest contact ne-au rămas câteva împrumuturi şi cuvinte comune, dintre care unele pot fi de origine tracă, altele ilirică. Tot din pricina acestei convieţuiri, au rămas din fondul comun acele particularităţi de limbă care, dela început, au contribuit la crearea aspectului balcanic al romanităţii noastre.

Substratul lingvistic şi mentalitatea balcanică. Recunoscând această origine străveche a legăturilor de limbă albano-române, atingem chestiunea substratului lingvistic, care a stârnit atâtea discuţiuni printre lingvişti. A admite influenţa unei limbi necunoscute asupra unei limbi

cunoscute, pare, la prima vedere, foarte puțin probabil. Aici nu este vorba despre o identificare a faptelor de limbă, cât despre unele predispozițiuni care se explică din anumite tendințe. Acestea sunt cu atât mai probabile, cu cât nu se arată numai la o singură limbă, ci la două care s'au desvoltat pe un substrat comun. In afară de aceasta, mai știm că chimbările din limbă sunt produsul unui complex de fapte care pornesc dela tot felul de influențe. Printre acestea, firește, trebuiesc socotite și acelea care vin dela substratul autocton [159]).

Pentrucă ar fi de neînchipuit faptul ca o limbă, să primească în desvoltarea ei istorică tot felul de înrâuriri dela suprastrate și adstrate [160]), și numai dela substratul lingvistic să nu primească nimic [161]).

Aspectul balcanic al romanității noastre nu se oprește numai la particularitățile expuse până aici. Ele se arată și în înrâuririle ce a primit de afară. Când aceste înrâuriri veneau dela unități de civilizație superioară, cum a fost civilizația bizantină și slavă, atunci ele se impuneau aproape uniform la toate popoarele sud-est europene. Urmele acestei civilizații unite cu toate împrumuturile și decalcurile făcute dela limbă la limbă, din contingențele zilnice și chiar prin desnaționalizări, au contribuit toate la formarea unei mentalități balcanice comune, din care a rezultat o uniune de limbă. De aceea trecerea dela o limbă la alta se face atât de ușor, sub raportul sintactic, stilistic și al frazeologiei.

Cu toate acestea, ar fi să exagerăm, dacă ne-am închipui că această conformație unitară ar fi la fel la toate limbile balcanice. Supuse la un studiu mai amănunțit, s'ar putea vedea că ceea ce este comun la Slavi și Dacoromâni

lipseşte la Greci şi Albanezi; de asemenea ceea ce uneşte pe Albanezi de Aromâni, îi desparte pe aceştia de Dacoromâni şi aşa mai departe. Ceva mai mult, deosebirile acestei conformaţii nu se arată numai dela o limbă la alta, dar şi dela o regiune la alta în sânul aceleiaşi limbi. Aceasta dovedeşte că aspectul balcanic al limbilor vorbite de popoarele sud-est europene sub raportul unităţilor de civilizaţie şi de împrumut nu reprezintă ceva organic unitar, ci accesoriu şi regional, în felul cum se arată şi la alte limbi.

Plecând dela această consideraţie, care corespunde stărilor de fapt, noi trebuie să facem o deosebire între ceea ce constituie realităţi lingvistice permanente cu o răspândire uniformă în toate limbile sud-est europene şi între ceea ce se arată numai accesoriu şi lipsit de uniformitate. De asemenea, la studiul aspectului balcanic al limbilor sud-est europene, nu trebuie să ne referim numai la ceea ce le uneşte, dar şi la ceea ce le desparte. Incercând să pătrundem ceva mai adânc în structura lor, vom vedea că ele se prezintă sub un aspect destul de variat.

In studiul meu asupra Aromânilor, vorbind despre particularităţile ce arată dialectul lor faţă de limba literară, în primul rând, relevam ritmul deosebit ce caracterizează acest grai cu toate consecinţele pentru înfăţişarea lui melodică, adăogând că, din cauza acestui ritm deosebit de ritmul limbii noastre literare, un Aromân din Pind, oricât de mult ar petrece printre Dacoromâni, cu greu îşi poate însuşi la perfecţie limba acestora [162]).

Specificul unei limbi nu constă numai în felul cum se îmbină cuvintele în frază şi nici chiar într'o anumită frazeologie, în mare parte identică pentru cele mai multe limbi balcanice, ci şi în accentul cuvintelor şi al frazei care,

împreună cu melodia ei particulară, determină armonia intonației în limbă. Această particularitate, atât de strâns unită de structura sufletească a unei colectivități, constituie tot ceea ce limba are mai intim și mai subtil în desfășurarea ei dinamică. Din acest motiv, ea se împrumută foarte greu [163]).

Sub acest aspect, limbile sud-est europene n'au fost studiate până acum. Eu cred că dacă se vor face cercetări în această direcție, se vor descoperi foarte multe deosebiri pe lângă unele asemănări mai mult de natură regională. Căci dacă graiul Aromânilor arată în ritm deosebiri de limba literară, cu atât mai mult limbile balcanice între ele. In privința aceasta, există o asemănare între ritmul limbii grecești din Epir și între ritmul din graiul Aromânilor. De asemenea între acesta din urmă și acela al dialectului albanez tosç. Graiurile slave din Macedonia, cu sistemul lor variat de accentuare, arată mari deosebiri față de limbile română, greacă și albaneză. Ele se depărtează chiar de limbile din Bulgaria și Serbia. Sub acest raport, se spune că Slavii din Macedonia nu-și pot însuși niciodată bine limbile lor literare. Ei se izbesc de aceleași greutăți pe care Aromânii le întâmpină la învățarea limbii române din țară. In privința aceasta, la fel ca și la particularitățile gramaticale, se observă o diferențiere gradată, dela popor la popor, după cum așezările lor sunt mai apropiate sau mai îndepărtate unele de altele. In fond însă ele există și, întru cât țin de urzeala intimă a fiecărei limbi, nu trebuiesc trecute cu vederea, când se vorbește despre o uniune a limbilor sud-est europene. Din aceste motive, cred că exagerează Sandfeld, în excelenta sa lucrare despre limbile balcanice, când, vroind să dovedească legăturile strânse ce unesc aceste limbi, le consideră ca o unitate lingvistică, com-

parabilă unităţilor care au la bază o origine comună, ca limbile romanice sau germanice şi că, în cazul acesta, s'ar putea vorbi despre o lingvistică balcanică ca despre un studiu al limbilor înrudite [164]).

Origine aromanităţii sud-dunărene. Cu acest vechi aspect balcanic, a cărui origine în trăsăturile lui fundamentale, după cum s'a văzut, începe încă din epoca de plămădire a poporului român, romanitatea noastră îşi desăvârşeşte individualitatea pe la sfârşitul secolului al VII-lea sau începutul secolului al VIII-lea. Această individualitate este aceeaşi pentru toate populaţiunile româneşti de pretutindeni, ceea ce probează că, ori unde se vor fi găsit în veacurile de mijloc, ele au continuat să trăiască în unitate teritorială, formând sub raportul etnologic şi lingvistic, un singur popor [165]).

Astăzi, uitându-se cineva pe harta etnografică a peninsulei balcanice, rămâne uimit de împrăştierea lor extraordinară, mai ales în părţile de miazăzi, unde aceste populaţiuni se înfăţişază sub o formă fragmentară, faţă de blocul unitar şi indivizibil al românismului din nordul Dunării. Prima impresie ce se desprinde din acest aspect, aproape unic în istoria unui popor, este, că oricât de resfirate apar aceste populaţiuni în cuprinsul peninsulei balcanice, originea lor trebuie căutată nu numai în ţinuturile carpato-dunărene, dar şi în Pind, acolo unde ei astăzi se prezintă în mase mari şi compacte, iar în trecut s'au putut constitui în unităţi politice.

Pentru persistenţa unei romanităţi în sudul peninsulei balcanice sunt multe motive: In primul rând, prezenţa stăpânirii romane în această parte a peninsulei înainte de cucerirea Daciei, cu un început de romanizare care n'a fost stânjenit de cultura greacă în măsura în care s'a crezut

până acum; în al doilea, existenţa în actualele aşezări ale Românilor a unor nume de localităţi, care, în forma lor românească, trădează o origine veche.

Dacă există în lingvistică o problemă într'adevăr grea, este aceea privitoare la interpretarea justă a numelor de localităţi. Un nume de localitate, sub forma autentică veche, prezintă o mare valoare, dacă desfacerea lui din cele două elemente componente: forma de bază veche cu cea actuală, se face după aceleaşi norme stricte de corespondenţă fonetică, care se aplică la toate cuvintele de limbă. Cum se depărtează cineva de aceste norme, anume pentru ca forma nouă să o identifice cu cea veche, se falsifică principiul de investigaţie şi cercetătorul devine un aventurier în lingvistică.

Astfel de nume la Aromâni sunt Sărună, Băiasa, Lăsun, despre care vorbesc mai pe larg la p. 162.

Din prezenţa lor în regiunea Pindului, rezultă că o p a r t e d i n s t r ă m o ş i i A r o m â n i l o r c o n t i n u ă v e c h e a r o m a n i t a t e l o c a l ă. Ea s'ar fi pierdut, dacă n'ar fi stat în legătură cu populaţiunile romane din nordul peninsulei balcanice, care, prin mişcările lor metanastasice, stăteau în continuu contact atât cu resturile romanităţii nord-dunărene, cât şi cu cele din sudul peninsulei. Pentru un început de evoluţie locală a elementului roman din Pind vorbesc şi unele date istorice: In cursul secolului al VIII-lea aşa numiţii Vlahorinchini apar în Macedonia, în tovărăşia Slavilor [166]). In secolul al X-lea, Românii se ivesc ceva mai la sud în apropierea lacului Prespa. La începutul secolului al XI-lea sunt atestaţi în peninsula calcidică, iar în a doua jumătate din acelaş veac se vorbeşte despre un oraş al lor în Tesalia, unde ei organizează o mişcare în contra stăpânirii bizantine. In fine, în secolul al XIII-lea se ivesc unităţile politice cunoscute în cele trei Vlahii.

In epoca de formaţiune a poporului român, care a precedat primele atingeri ale romanităţii balcanice cu Slavii, romanitatea din sudul peninsulei stătea în strânse legături cu romanitatea răsăriteană de pe malul stâng al Dunării, Aceasta rezultă atât din caracterul vieţii lor de păstori nomazi, cât mai ales din unitatea limbii. Pentru străinii care nu cunosc felul de viaţă al păstorilor din Pind, cu mişcări pe o întindere de sute de km legăturile dintre populaţiunile celor două extremităţi ale romanităţii orientale par îndoilenice. Dar aceste mişcări cu peregrinări neînchipuit de îndepărtate, se petrec chiar în zilele noastre. Prin urmare nu este de mirare ca, în veacurile de mijloc, ele să fi luat proporţii şi mai mari, ajungând până dincolo de Carpaţi, în Panonia, aşa cum rezultă din unele nume de localităţi cu caracter sud-dunărean atestate pentru acele părţi [167]).

Din aceasta rezultă că Românii actuali, cunoscuţi în cele patru tulpini, nu reprezintă numai urmaşii romanităţii din nordul peninsulei balcanice şi a ţinuturilor romanizate din stânga Dunării, ci şi din întreaga peninsulă, aşa cum a existat după cucerirea ei de Romani.

Deosebiri dialectale. Această legătură dintre cele două romanităţi n'a fost întreruptă de cu vreme. Vechile particularităţi de grai slave împrumutate dela strămoşii Sârbilor şi ai Bulgarilor, care se arată în toate dialectele româneşti, constituie o dovadă că chiar după cotropirea peninsulei balcanice de Slavi, Românii, prin mişcările lor metanastasice formau o singură unitate sub raportul etnologic şi lingvistic, purtând toţi atât cei din sudul Dunării cât şi cei din nordul Dunării acelaşi nume. Numai după ce Slavii s'au revărsat în număr mai mare în peninsulă, populaţiunile româneşti s'au retras în vechile lor aşezări: cei mai mulţi revenind la

nordul Dunării, după ce au lăsat unele resturi rătăcite în partea apuseană a peninsulei, care se văd astăzi în Românii din Istria; cei mai puţini coborînd prin valea Moravei şi alte căi de comunicaţie în sudul Dunării, acolo unde continuau să trăiască strămoşii Aromânilor, lăsând şi ei la rândul lor, în drum resturi împrăştiate în răsăritul Macedoniei, resturi care se văd astăzi în Românii din Meglen.

Acum lımba lor, în elementele ei constitutive, era definitiv formată sub aspectul romanităţii orientale, cu acea înfăţişare sud-est europeană, despre care am vorbit mai sus. Şi fiindcă la o întindere atât de mare, ea nu putea fi cu desăvârşire unitară, probabil că, înainte de despărţire, începuseră să se ivească isoglose, care, deşi nu concordau între ele, marcau totuşi limitele unor diferenţieri dialectale. Intre acestea, cele mai importante au fost:

1. Rotacismul lui *n* între două vocale, care venea dela nord la sud, cu o direcţie în spre apusul peninsulei.

2. Palatalizarea labialelor, care pare că se întindea dela sud la nord, cu o direcţie mai mult în spre răsărit.

3. Rostirea lui *ce*, *ci*, ca *ţe*, *ţi* şi a lui *ge*, *gi* ca *dze*, *dzi*, cu o arie care cuprindea numai sudul.

Dıntre acestea, rotacismul şi alterarea velarelor reprezentau cele două mari deosebiri, care despărţeau, în grai, nordul carpato-dunărean de sudul balcanic. Vor fi fost poate şi alte particularităţi, mai ales în ce priveşte ritmul vorbirii. Aria trebuie să fi fost mai redusă, întru cât lăsa afară pe Meglenoromâni.

Dintre aceste particularităţi, Istroromânıı care au fost întotdeauna mai aproape de Dacoromâni, însă şi-au păstrat locurıle lor de origine în sud-estul european, au rămas cu

rotacismul, una din trăsăturile esenţiale din graiul lor, pe care l-au avut şi Dacoromânii. Aromânii şi Megloromânii s'au ales cu rostirea lui *ţe, ţi, dze, dzi*, care constituie iarăşi una dintre trăsăturile cele mai caracteristice din graiul acestor populaţiuni. Aromânii, Dacoromânii, Meglenoromânii şi Istroromânii cu palatalizarea labialelor, care la cei dintâi este generală, la Dacoromâni ocupă aproape trei sferturi din teritoriul deţinut de ei, la Megloromâni pe jumătate, iar la Istroromâni aproape deloc, reducându-se la două cuvinte, a căror formă este susceptibilă de multe interpretări.

Dintre toate aceste particularităţi, cea mai interesantă pare rotacismul care, după toate probabilităţile, trebuie să stea în legătură cu acelaşi fenomen din limba albaneză. Dacă romanitatea balcanică din atingerea ei cu poporul albanez n'ar fi arătat decât numai această singură asemănare, atunci fenomenul s'ar fi putut explica în afară de limba albaneză. Insă fiindcă legăturile noastre cu această limbă se arată şi în alte particularităţi şi forme vechi de limbă, este cu neputinţă să nu se poată recunoaşte şi în rotacism efectul unei t e n d i n ţ e s t r ă v e c h i.

Curios pare faptul că Aromânii şi Meglenoromâni nu arată această particularitate. Dacă ne gândim, însă, că Aromânii încă dela început, în număr redus cât au fost, au ocupat sudul iliric, de unde au moştenit unele forme de viaţă comune cu Albanezii, absenţa rotacismului la ei se explică uşor. Aria acestui fenomen în domeniul romanităţii balcanice, coborînd din nord spre apus, venea în contact cu strămoşii Albanezilor toschi, care târziu de tot s'au coborît dela nord în locurile lor de astăzi din apropierea Românilor. Din acestea rezultă, că atingerle romanităţii balcanice cu poporul albanez au avut loc într'o regiune situată la miazănoapte şi

răsărit de granițele actuale ale micului regat albanez, care, în niciun caz n'ar putea fi determinate mai de aproape. Ele se pot numai închipui, dacă ținem seamă de faptul că Albanezii peregrinau cu turmele lor în toate direcțiile de miazănoapte și răsărit ale peninsulei [168]). Mai târziu, ei au apucat direcția de miazăzi, unde s'au fixat pentru totdeauna.

După ce populațiunile românești au fost definitiv despărțite [169]), fiecare a rămas cu rosturile ei, având o organizație primitivă, în parte, cu nomenclatură slavă: la sud celnicii, iar la nord voivozii. Acum și biserica, cu o nomenclatură primitivă, însă unitară la toate populațiunile românești, capătă o înfățișare deosebită: la nord slavonă cu nomenclatură paleoslavă, la sud bizantină cu nomenclatură grecească. Numărul cuvintelor de origine latină referitoare la primele elemente ale creștinismului, aceleași pentru Românii dela nord ca și pentru cei dela sud, poartă pecetea acelorași vremuri, când viața orășenească pentru romanitatea noastră era pierdută. In această nomenclatură, la Dacoromâni ca și la Aromâni, nu se vede nicio urmă de ierarhie religioasă mai înaltă, ceea ce probează că și unii și alții au fost surprinși de evnimente cu o terminologie simplă, așa cum romanitatea carpato-balcanică o va fi cunoscut, probabil, în stadiul creștinismului primitiv răspândit prin misionari la țară [170]).

DIN VECHILE RAPORTURI LINGVISTICE SLAVO-ROMÂNE

Nu m'aş fi apucat să reiau această chestiune cu care m'am ocupat pe larg în altă parte, dacă, în timpul din urmă, n'ar fi apărut două lucrări, în care, într'una direct, în cealaltă, indirect, se contestă vechea influenţă românească asupra limbii bulgare [171]).

Cu doi ani înainte de apariţia lor, Scheludko, un elev al profesorului Weigand, publica în *Balkan-Archiv* un studiu asupra elementelor latine şi române din limba bulgară [172]). Lucrarea nu era propriu zis decât o reproducere, în partea întâi, a materialului publicat de St. Romansky în studiul său *Elementele latine în limba bulgară* [173]), în partea a doua, a materialului publicat de subsemnatul în lucrarea *Influenţa română asupra limbii bulgare* [174]).

In câteştrei lucrările autorii nu vor să recunoască o influenţă romană sau românească asupra limbii bulgare. In apărarea acestui principiu, ei se ridică astăzi chiar în contra filologilor bulgari care, în scrierile lor, au susţinut că într'adevăr Românii au exercitat încă din timpurile cele mai vechi o înrâurire asupra limbii bulgare. Astfel Scheludko, în lucrarea citată, respinge aproape mai toate etimologiile romano-balcanice intrate în bulgară din epoca paleoslavă, derivându-le din forme vechi italiene, iar St. Mladenov nu

poate ierta profesorului bulgar Conev faptul că, la sfârşitul unei activităţi din cele mai fecunde pe terenul filologiei slave, a trebuit să recunoască în studiul său publicat în 1921 că, într'adevăr, tot ceea ce nu este slav în fonetismul şi flexiunea limbii bulgare se datoreşte numai limbii române.

Scopul rândurilor care urmează nu este de a combate punct cu punct susţinerile greşite ale autorilor, cât ca să arăt tărâmul fals pe care se pun ei, atunci când judecă despre o chestiune atât de evidentă în raporturile de strânsă vecinătate ce au existat între Români şi Bulgari.

*

In epoca străveche, Slavii, după ce s'au despărţit de aşezările lor comune şi au ajuns pe câmpiile Dunării până în sudul peninsulei balcanice, erau încă un popor cu desăvârşire înapoiat, deşi ocupaţia lor cu agricultura îi deosebea de ceilalţi barbari. Contactul lor cu popoarele germanice nu le-a putut modifica prea mult civilizaţia lor săracă şi cu totul rudimentară. Numai după ce au venit în atingere cu Romanii din Dacia şi peninsula balcanică şi au dat de o înaltă civilizaţie, ei şi-au putut însuşi elemente nouă pentru o viaţă domestică şi chiar artistică ceva mai înaintată [175]).

Admiţând acest lucru, care pentru Slavii din sudul Dunării se explică istoric atât de bine, iar lingvistica, plecând dela mulţimea termenilor latini în stadiul roman din graiul Paleoslavilor, îl confirmă, învăţaţii bulgari nu se pot împăca cu ideea că, alături de influenţa slavă sub forma paleoslavă asupra limbii române, a existat şi o influenţă romană asupra limbii paleoslave. Ceva mai mult ei neagă chiar influenţa veche românească asupra limbii bulgare, influenţă care s'a exercitat paralel cu înrâurirea slavă din epoca postpaleoslavă sau mediobulgară asupra limbii române.

Noi am numit romană, înrâurirea pe care au suferit-o Slavii în peninsula balcanică, nu cu scopul de a ne o însuşi, ci numai din motivul că Romanii balcanici, cu care Slavii din care au ieşit Bulgarii de astăzi au venit mai întâi în contact, erau strămoşii noştri. In afară de aceasta, din punctul de vedere lingvistic, dacă limba latină în stadiul ei roman pe la sfârşitul secolului al VII-lea sau începutul secolului al VIII-lea devenise limbă românească, în schimb, începând din secolul al V-lea, ea nu mai era romană, căci, prin anumite schimbări fonetice, care la unele cuvinte se iviseră încă din vreme, începuse să devină românească. Aceasta reiese, în parte, din studiul lui Romansky citat mai sus, iar acum în urmă din studiul lui Scheludko. Romansky, deşi la foarte multe cuvinte paleoslave admitea o origine romano-balcanică, o bună parte din ele şi le explica din contactul vechilor Slavi cu Grecii, deşi greutăţile fonetice ca şi prezenţa lor în limba română ar fi trebuit să-l împiedece dela aceasta. Scheludko, primind etimologiile greceşti ale predecesorului său, derivă toate celelalte cuvinte paleoslave de origine romană din limba italiană. In felul acesta, el a deschis un nou capitol în istoria limbii paleoslave, anume acela al vechii influenţe italiene sub forma romană, care de fapt nu există şi este o simplă născocire a autorului.

Spre a se vedea şi mai bine felul neştiinţific cum a procedat el la eliminarea elementelor romane din limba bulgară, mă opresc puţin la terminologia creştină de origine latină a Bulgarilor. Se ştie că, înainte de venirea Slavilor în peninsula balcanică, creştinismul fusese introdus peste tot la populaţiunile româneşti. Ca probă, termenii creştineşti la Români sunt de origine latină şi tot aşa şi termenii creştineşti la Albanezi. La aceştia din urmă, mai mult decât la celelalte popoare balcanice şi chiar decât la Români, urme adânci

despre o mai intensă viaţă creştinească se văd şi în nomenclatura geografică, mai cu seamă în ţinuturile ocupate astăzi de către Albanezii musulmani[176]). Misionarii creştini din Italia ajungeau prin Albania în Moesia şi Dacia. Iar în secolul al V-lea, un număr de episcopate romane se aflau în oraşele din sudul Dunării. Din această epocă au putut pătrunde în limba Slavilor balcanici termeni religioşi ca: poganın, koleda, rusalja, kum, komka, oltar, etc. Pentru o bună parte din aceşti termeni, Romansky admisese originea romană, stabilită înaintea lui de către cercetători care se ocupaseră cu această problemă. Sheludko, revenind asupra lor, admite o origine latină savantă. Prin aceasta el vrea să elimine orice urmă de influenţă romană izvorîtă din popor asupra Slavilor din peninsula balcanică. Şi, fiindcă termenii în chestiune nu se găsesc la Italieni însă, în acelaşi timp, nu pot fi atestaţi nici pentru slava comună, el a recurs la tezaurul latin, încercând prin orice mijloc să ne convingă că la traducerea primelor scrieri religioase, Slavii s'au servit şi de texte latine, nu numai de cele greceşti. Intreaga problemă este în aşa fel tratată, încât celor ce au citit cât de puţin texte paleoslave, uşor le este să constate că totul este tradus din greceşte [177]). Eu presupun că chiar o parte din termenii religioşi au fost împrumutaţi de Slavi din limba română vorbită în Balcani.

Unul dintre aceştia este *rusalja* paleoslav, pe care îl au astăzi şi Bulgarii ca şi toţi Slavii care se află în vecinătatea poporului român. Acest cuvânt există astăzi la Aromâni: *arusal'e* şi la Meglenoromâni: *rusal'ă*, amândouă moştenite direct din forma lat. ROSALIA. Prezenţa cuvântului la populaţiunile româneşti transdanubiene, cu toate obiceiurile păgâne care se leagă de el, despre care am vorbit mai pe larg în studiul meu citat, arată că cuvântul era curent în limba romanităţii orientale. O nouă dovadă despre aceasta

ne oferă forma albaneză: *reshajë*. Dar forma paleoslavă nu poate fi derivată direct din latinul ROSALIA, din cauza lui *s* medial care, întocmai ca şi ROSA: sl. *ruža*, ar fi trebuit să dea *ružalja*. Spre a evita această greutate de formă, Miklosich a fost cel dintâi care s'a gândit la mediogreaca. E nu se putea referi la forma dacor. *rusalie*, deoarece prezenţa lui *l* pentru *i* îl îndepărta dela cuvântul de bază latin. De asemenea, Miklosich când scria asupra originii formei paleosl., nu cunoştea dialectul aromânesc. Lucrarea lui despre elementul slav în limba română, în care, la p. 43 vorbeşte despre *rusalie*, apărea în 1860 [178]). Celălalt studiu [179]), în care el făcea cunoştinţă pentru întâia dată cu dialectul aromân, pe baza lucrărilor scriitorilor aromâni din secolul al XVIII-lea Cavallioti şi Daniile [180]). apărea abia în 1881. Dar chiar atunci el nu putea şti nimic despre existenţa formei aromâneşti, deoarece, în materialul reprodus de autorii aromâni citaţi, întâmplător *arusal'e* lipsea. Presupun că, dacă marele slavist ar fi avut cunoştinţă despre forma aromânească, înainte de a căuta originea cuvântului *rusalja* la Greci, s'ar fi oprit mai întâi la Aromâni.

In studiul meu citat [181]) am arătat că, dacă Slavii din Balcani ar fi împrumutat cuvântul lor din medio-greacă, atunci, în această limbă, ar fi trebuit să avem forma ροσάλια (cu o neaccentuat păstrat), nu ρουσάλια (cu *o* trecut în *ov*). In greceşte, *o* neaccentuat a trecut în *ov* abia după secolul al XV-lea. Insă ρουσάλ α (cu *ov* pentru *o*) apare la scriitorii greci încă din secolul al XII-lea. Aceasta dovedeşte că el reproduce numele unei sărbători păgâne cu pronunţarea în felul cum se obişnuia la populaţiunile româneşti din peninsula balcanică. Numai Românii au prefăcut pe *o* neaccentuat în *u*, încă din timpurile cele mai vechi, aşa cum se păstrează până azi la Aromâni. In afară de aceasta, Grecii, care, după G. Meyer [182]),

au împrumutat atâtea cuvinte latine şi romane, nu au cuvântul ρουσάλια în limbă. Ei îşi păstrează pe vechiul πεντηκοστή. Aceasta dovedeşte că forma ρουσάλια, dată de scriitorii Teodor Balsamon şi Dimitrie Chomatianos, reproduce numele unei sărbători păgâne, pe care ei o cunoşteau numai din auzite.

Scheludko, care aproape pentru fiecare cuvânt paleoslav de origine romană discută în pagini întregi, spre a-i putea dovedi originea lui italiană sau greacă, ajungând la *rusalja*, se mulţumeşte cu două, trei cuvinte, afirmând pur şi simplu că « în româneşte pentru *rusalie* lipseşte un cuvânt moştenit. După cum s'a spus, este vorba despre un împrumut vechi păgân » [183]). In prima parte din această afirmaţie autorul spune un neadevăr. Cuvântul, după cum am arătat mai sus, este moştenit în româneşte, deoarece îl au Aromânii şi Meglenoromânii. Scheludko nu putea să nu ştie acest lucru. Cuvântul fiind studiat de dânsul în partea a doua a lucrării sale, în care el discută cele o sută şi mai bine de cuvinte româneşti din bulgăreşte reproduse din lucrarea mea, nu numai că a văzut, dar a şi studiat raţionamentul meu pentru originea lui românească, raţionament pe care nu-l mai putea respinge. In acelaş fel procedează autorul, când studiază şi celelalte elemente romane sau româneşti din limba bulgară. Weigand, directorul Balkan-Archivu-lui, acolo unde îi convine, face câte o mică observaţie ; unde nu-i convine, tace. Noi nu vom încerca să expunem aici toate exagerările autorului, căci aceasta ne-ar duce prea departe. Am dat numai un singur exemplu, spre a se vedea cât de părtinitor se judecă din partea filologilor slavi, când e vorba despre influenţa românească în limba bulgară.

Trecem acum la partea a doua a acestei expuneri, în care ne vom ocupa de părerile celorlalţi doi filologi bulgari, care

au atins chestiunea în treacăt, însă cu consideraţiuni negative pentru partea românească din raporturile lingvistice slavo-române. Dela început trebuie să constatăm că, în vreme ce Mladenov intră direct în chestiune, Miletič, din contră, ocupându-se numai cu fenomenele lingvistice din limba bulgară nu admite o influenţă românească asupra ei. Mladenov, la rândul său, după ce respinge teoria despre substratul trac, care ar sta la baza limbii bulgare în toate particularităţile ei balcanice, într'un capitol special: « Bulgarisch und Rumänisch » din lucrarea citată, se ridică în contra unei influenţe româneşti, despre care se pronunţă în felul următor: « Şi mai nenorocită decât cea tracă este ipoteza românească, pe care a apărat-o, în timpul din urmă de tot, Conev ». Mai departe dânsul continuă: « De sigur nu este lipsit de interes a mai arăta că în Istoria limbii bulgare a lui Conev, care a apărut în 1929 şi care, după mărturisirea autorului, nu conţine decât capitolele introducătoare, nu există niciun singur cuvinţel despre această ipoteză. Chiar în celelalte scrieri şi articole ale lui Conev privitoare la istoria limbii bulgare, care au apărut în curs de 30 de ani, niciodată n'a fost vorba că limba română ar fi exercitat asupra limbii bulgare o influenţă importantă, când, dintr'odată în anul 1921, apăru ca din senin în « Godišnik-ul » Universităţii din Sofia studiul lui Conev asupra raporturilor lingvistice dintre Bulgari şi Români, în care au fost stabilite liniile de bază ale ipotezei lui Conev, despre influenţa românească asupra limbii bulgare ».

Inainte de toate Mladenov, pentru care eu personal am o deosebită consideraţiune, trece cu vederea faptul că Conev a mai scris despre influenţa română asupra limbii bulgare. Astfel, într'un studiu « O particularitate a graiului din Vraždebna » apărut în « Periodičesko Spisanie » [184]), Conev găseşte

că înlocuirea lui *l'* (palatal) prin *i*, ca în dialectul dacoromân, în graiul Bulgarilor din Vraždebna, lângă Sofia, ar fi o particularitate care s'a desvoltat sub influenţa limbii române [185]. Intrun alt număr din «Periodicesko Spisanie», care îmi scapă din vedere, am citit un alt studiu de Conev asupra alternării în pronunţare a lui *ĕ* bulgăresc, rostit când *e* când *ea* (ja), ca în româneşte, după cum în silaba următoare se afla o vocală închisă (a, o, u) sau deschisă (e, i), atribuind-o tot influenţei româneşti. Activitatea filologică a lui Conev fiind extraordinar de mare, el va fi scris ceva asupra acestei chestiuni şi cu alt prilej. Dar chiar dacă ar fi atât cât a scris asupra raporturilor române-bulgare, ajunge să ne arate că ideea unei influenţe româneşti asupra limbii bulgare n'a apărut la savantul profesor de curând dispărut, aşa din senin, cum vrea să ne facă a crede Mladenov. Admiţând că el ar fi atins această problemă pentru întâia dată, nouă nu ne este iertat să bănuim totuşi că concluziunile pozitive la care a ajuns pentru partea românească ar fi simple trăzneli, de care Conev nu şi-a putut da bine seama. Eu cred tocmai contrarul. Când Conev, după o activitate de treizeci de ani în domeniul filologiei bulgare, a ajuns să sintetizeze în opera lui citată ceea ce limba bulgară datoreşte graiului românesc, aceasta a făcut-o numai după ce s'a convins că fizionomia particulară a limbii bulgare, care o deosebesc nu numai de limbile slave răsăritene şi apusene, dar chiar şi de limba sârbă [186], se datoreşte tocmai contactului cu Românii, cu care Bulgarii au trăit în cele mai strânse legături.

De altfel, dintre scriitorii străini care au susţinut acest punct de vedere, nu este numai Conev, ci şi profesorul Weigand, la care se referă şi Mladenov. Acest învăţat care, în întreaga lui activitate în domeniul limbii noastre, a exagerat influenţa limbii slave la Români, în ultima lui lucrare de

sinteză asupra popoarelor din peninsula balcanică, atingând chestiunea despre fizionomia mai puţin slavă a limbii bulgare, a trebuit să recunoască vechea influenţă românească asupra ei: « Noul caracter balcanic — spune Weigand — al limbii bulgare, care în toate trăsăturile ei caracteristice se aseamănă cu albaneza şi româna, nu poate să vină din limba albaneză care este un vlăstar al limbii trace, deoarece ea (limba alb.) în cursul secolului al XI-lea, când Albanezii sunt pomeniţi pentru întâia dată, era despărţită în spaţiu de limba bulgară. Această întreagă influenţă (asupra limbii bulgare) trebuie să fi venit din partea *limbii române*, anume, într'o vreme când, amândouă popoarele formau o unitate etnică şi politică » [187]).

De altfel însuşi Mladenov, după ce enumără punct cu punct particularităţile limbii bulgare, pentru a căror origine românească se exprimase Conev, ajungând la întrebuinţarea pronumelui enclitic, recunoaşte că, dintre toate afirmările filologului bulgar, numai ultimul punct s'ar putea atribui cu oarecare probabilitate limbii române [188]). Mladenov, admiţând această posibilitate, chiar cu oarecare probabilitate, recunoaşte totuşi în principiu, că, oricât de mic ar fi numărul cuvintelor româneşti intrate în bulgăreşte, o puternică influenţă românească a fost exercitată în structura limbii bulgăreşti. Dinadins numesc această influenţă românească « puternică », deoarece, dacă o bună parte din mulţimea cuvintelor bulgăreşti, cum au intrat în limba noastră aşa s'au şi dus, din contră, particularităţile limbii bulgare de origine românească, ţinând de însăşi structura limbii lor, vor trăi cât timp Bulgarii vor vorbi bulgăreşte. Aceasta este partea cea mai sensibilă din raporturile lingvistice cu vecinii noştri din Balcani, cu care aproape toţi învăţaţii bulgari, afară de Conev, nu se pot împacă.

Ei nu se pot împăca mai ales atunci când li se reaminteşte că chiar felul de articulare al substantivelor din limba bulgară, care nu se întâlneşte la Sârbi, fraţii lor de aproape, şi nici la celelalte popoare slavice, este de origine românească.

Cu rezolvarea acestei probleme în sens bulgăresc s'a ocupat în special Miletič, căruia filologia bulgară îi datoreşte un număr de lucrări foarte importante. Chiar în teza lui de doctorat « Despre articolul în limba bulgară », apărută la Agram în 1889, a încercat să înlăture ipoteza despre originea lui traco-română în limba bulgară. Intr'un studiu mai voluminos: « Articolul în limba bulgară şi limba rusă », apărut în 1901 [189]), autorul îşi desvoltă teoriile sale, luând în consideraţiune şi cazul similar care s'ar găsi într'un dialect rusesc. In fine, într'un ultim studiu, despre care a fost vorba la începutul acestei expuneri, oprindu-se ceva mai mult asupra întrebuinţării articolului, autorul dă alte exemple din limba bulgară, pe baza cărora vrea să arate că fenomenul s'a desvoltat pe teren bulgăresc, fără nicio înrâurire de afară, şi că, prin urmare, el, arătându-se şi în limba rusă, este de pură provenienţă slavă.

Mai întâi trebuie să mărturisesc că în întreagă această problemă noi nu punem pasiunea de care fac uz învăţaţii bulgari. Ca probă, în materie de influenţă bulgărească la Români, noi privim chestiunea cu atâta seninătate, încât regretăm că în literatura noastră ştiinţifică, nici până astăzi nu ne-am învrednicit să avem un studiu de ansamblu asupra înrâuririi slave la Români [190]). Intr'adevăr, judecând lucrurile rece şi numai din punctul de vedere lingvistic, un fenomen cum este articularea la Bulgari s'ar fi putut desvolta foarte bine şi pe teren slav, fără nicio înrâurire străină, dacă, bunăoară, limba bulgară, în afară de articol, n'ar fi arătat nicio altă asemănare cu limba română. Dar când, pe lângă

articol, mai există încă atâtea alte particularităţi, care, la Bulgari, se arată dela venirea lor în contact cu Românii, lipsind la Sârbi ca şi la ceilalţi Slavi, în cazul acela nu numai un filolog de profesie, dar chiar şi un străin de preocupările lingvistice ar putea bănui că inovaţiile din graiul bulgăresc vin din sursă străină.

Incercările lui Miletič de a dovedi că poziţia pronumelui în vechea bulgară fiind liberă, el se putea fixa la urmă unindu-se cu substantivul, nu este convingătoare, chiar atunci când în mediobulgară sau în graiurile bulgăreşti de azi, în afară de articularea cu pronumele *-t, -ta, -to*, care este cea obişnuită, se mai aude întrebuinţându-se dialectal dar mai ales prin Perlepe, şi *-v, -va, -vo*, ca şi *-n, -na, -no*. Poziţie liberă avea pronumele şi în celelalte limbi slave, însă fixarea lui la urmă s'a făcut numai în bulgăreşte. De asemenea, odată ce această fixare fusese adoptată pentru *-t, -ta, -to*, ea se putea întinde, prin analogie, şi la celelalte pronume demonstrative de apropiere sau depărtare, cum sunt *-v, -va, -vo* şi *-n, -na, -no*.

In ce priveşte acum articolul, care, dialectal, apare şi în limba rusă, şi asupra căruia au atras luarea aminte profesorii ruşi Sobolevski şi Lavrov, chestiunea nu este aşa de simplă cum vrea să o prezinte Miletič. Este drept că acest fel de postpunere a pronumelui demonstrativ în funcţiune de articol se arată dialectal şi la Ruşi, însă, întru cât la aceştia fenomenul este relativ nou, părerea generală este că el este de provenienţă străină şi că genetic nu are nimic a face cu acelaşi fenomen din bulgăreşte, pentru care Miletič crede că s'ar fi desvoltat încă pe când strămoşii Bulgarilor s'ar fi găsit în apropierea Ruşilor (¹).

Filologul rus Chalansky care s'a ocupat mai pe larg cu originea articolului în limba rusă, în studiul său «O clěně v ruskom jez.» [191]), sfârşeşte prin a recunoaşte că ivirea lui târzie

n această limbă se datoreşte unei proveniențe străine. De asemenea Vondrak, care studiază chestiunea istoric, ajunge la concluzia că atât în bulgăreşte cât şi în ruseşte pronumele în funcție de articol, este de proveniență străină: «Der Einfluss fremder Sprachen (beim R[ussischen] wäre an das Mordvinische, das auch einen derartigen Artikel kennt, zu denken) ist wohl nicht abzuweisen» [192]). Tot Vondrak, referindu-se la studiul lui Jagić asupra acestei chestiuni, care cel dintâi s'a gândit la o influență românească, sfârşeşte spunând că totul vorbeşte pentru această ipoteză [193]).

*

Intr'un articol de pură informație, cum este acesta, în care, ocazional, am încercat să dau unele lămuriri despre stadiul din urmă în care se găsesc discuțiunile privitoare la o problemă atât de importantă din raporturile lingvistice slavo-române, n'am căutat să mă extind şi asupra celorlalte chestiuni de mai mică importanță. Aici m'am mulțumit să arăt numai că, în materie de influență românească asupra limbii bulgare, învățații vecinilor noştri de peste Dunăre continuă chiar în lucrările lor din urmă să fie stăpâniți de concepțiile greşite din trecut [194]).

ELEMENTELE SUD-SLAVE IN LIMBA ROMÂNĂ ȘI ELEMENTELE ROMÂNEȘTI DIN LIMBILE SLAVE MERIDIONALE

Problema raporturilor lingvistice dintre limba română și limbile slave meridionale n'a fost lămurită până acum. Este o constatare pe care a putut-o face oricine s'a ocupat numai în treacăt cu această chestiune. Lipsa unui studiu de sinteză asupra acestei probleme, cum este acela al lui Max Vasmer pentru limba greacă [195]), face ca filologia română să rămână necompletă, chiar atunci când studiul elementului constitutiv din limba română ar da resultate satisfăcătoare. Același lucru s'ar putea spune și pentru filologia slavă. Oricât de întinse cercetări s'ar face în domeniul fiecăreia din limbile slave meridionale, ele vor rămânea necomplete, atâta timp cât nu se va cunoaște mai bine soarta elementului slav din limba română [196]). In legăturile milenare pe care Românii le-au avut cu Slavii meridionali, limba română n'a fost influențată din partea limbii slave meridionale numai din cauza raporturilor de bună vecinătate ce au existat între aceste două popoare sau din cauza mulțimii Slavilor care s'au topit în mijlocul Românilor din Dacia, dar și din cauza acelei comunități slavo-române care veacuri dearândul a existat la Români. Ea se oglindește într'o seamă de instituții de drept la Românii de pretutindeni,

cum sunt voivodatele şi cnezatele la Dacoromâni, şi celnicatele la Macedoromâni. Toate aceste căi de penetraţiune slavă au fost desăvârşite pentru limba Românilor din Dacia, prin introducerea limbii slave în biserică şi în cancelariile Domnitorilor români [197]).

Fireşte, în raporturile de împrumuturi reciproce între Slavi şi Români, rolul cel mai important revine limbilor slave meridionale, în speţă, limbii bulgare.

Ele au fost acelea care au dat limbii române mulţimea elementelor lexicale, răspândite aproape în toate domeniile de activitate omenească, şi tot ele au schimbat înfăţişarea onomastică şi toponomastică a elementului indigen. Ceva mai mult, prin intermediul limbilor slave meridionale au pătruns în limba română tot felul de elemente din mediul balcanic. Aceste elemente nu se mărginesc numai la lexic, dar şi la tot felul de construcţiuni şi întorsături de frază. Unele din ele ţin, probabil, de fondul sud-slav, altele sunt de origine balcanică. In cazul din urmă, Slavii meridionali au avut pentru Români numai rolul de mijlocitori. Această parte a raporturilor slavo-române nu este încă lămurită. Ea va rămânea obscură, tot timpul cât nu se va produce ordine în materialul balcanic, în sensul de a se cunoaşte cu preciziune ceea ce ţine de fondul indigen de ceea ce revine fiecărei limbi în parte. In domeniul acesta amestecul este atât de mare, încât un început de lămurire se va putea face abia după ce se va reuşi să se fixeze extensiunea geografică a fiecărui element în parte.

Tot atât de puţin lămurită se înfăţişază şi problema influenţei române asupra limbilor slave meridionale. Aici, fireşte, trebuie făcut o deosebire între limba bulgară şi între limba sârbocroată. In vreme ce în ultima totul se reduce mai mult la cuvinte, care sunt puţine la număr, în limba

bulgară, în care cuvintele româneşti sunt ceva mai numeroase decât în limba sârbă, influenţa română trece dincolo de lexic. Sub acest raport se poate afirma că o bună parte a particularităţilor din structura limbii bulgare, care o îndepărtează pe aceasta de structura celorlalte limbi slave şi, în special, de aceea a limbilor slave meridionale, ţine de mediul balcanic. Acest mediu, însă, pentru Slavii din sudul Dunării, din care era să iasă poporul bulgar, a fost creat de elementul albano-român, pe care ei (Slavii) l-au găsit în formaţie din fondul preroman traco-iliric. Şi fiindcă dintre Albano-Români, ultimii au fost aceia care s'au impus poporului bulgar atât ca număr — starea numerică actuală dintre Români şi Bulgari arată că Românii au fost din toate timpurile îndoit mai mulţi decât Bulgarii! — cât şi prin legăturile lor de simbioză politico-culturală, din aceasta urmează că limba română a fost aceea care a jucat rolul predominant la ivirea particularităţilor bulgăreşti, străine de structura celorlalte limbi slave.

In cele ce urmează, încercând să fac o sucintă expunere asupra elementelor sud-slave în limba română şi a elementelor româneşti din limbile meridionale, socotesc că trebuie să lămuresc, 1) caracterul acestor interferenţe lexicale, 2) felul cum s'au adaptat ele la obişnuinţele de pronunţare străine din limbile în care s'au introdus, 3) epoca în care au pătruns în limbă.

*

I. Trecând la *elementele slave meridionale din limba română*, trebuie să recunoaştem dela început că dacă ele n'au ajuns să facă din română, cum au susţinut unii învăţaţi, o limbă mixtă, totuşi, prin mulţimea lor prea mare în comparaţie cu celelalte elemente străine, au reuşit, în lexic,

să-i altereze oarecum înfăţişarea ei romană. Fireşte, astăzi este un lucru cunoscut că puterea de influenţă venită din partea unei limbi străine, chiar atunci când este vorba numai de cuvinte nu şi de schimbările produse în însăşi structura limbii, nu se măsoară după numărul lor prea mare ci după puterea lor de circulaţie în limbă. Cu toate acestea, în spre deosebire de celelalte elemente străine din limba română, există cuvinte slave de întrebuinţare zilnică dintre cele mai vechi, ca *iubesc*, *prieten*, *drag*, *scump*, *primesc*, *plătesc*, etc., etc., care, deşi nu sunt prea numeroase, se arată destul de frecvente în limbă. De altfel, tocmai în aceste forme de întrebuinţare zilnică stă tăria influenţei slave în lexic la Români. Ele sunt acele care împiedică pe vorbitorii de rasă romană să înţeleagă pe Români, chiar atunci când, în frazele rostite, numeric, sunt inferioare cuvintelor de origine latină. Prin aceasta, fireşte, nu vreau să cad în greşala lui Cihac, care măsura însemnătatea influenţei slave la Români după numărul cuvintelor slave în limbă, fără privire la puterea lor de circulaţie în graiul zilnic, însă nici nu pot nega această circulaţie la anumite forme cu întrebuinţare mai deasă. In privinţa aceasta se poate spune că cuvintele slave la Români, vin în vorbire, imediat după cele moştenite atât sub raportul întrebuinţării mai dese, cât şi sub acela al derivaţiei.

La studiul cuvintelor slave în limba română, trebuie ţinut seamă de faptul dacă ele vin numai din vocabularul limbilor slave meridionale sau printre ele există forme ce se datoresc Slavilor aşezaţi în Dacia. Privitor la soarta ultimelor, se ştie foarte puţin. In studiile publicate până acum asupra lexicului slav din limba română, s'a plecat întotdeauna dela cuvintele slave cu caracter balcanic. In ce priveşte elementele slave nord-dunărene care ar exista în

limba română, slaviştii care s'au ocupat cu interferenţele slavo-române, au trecut uşor peste ele, plecând dela consideraţiunea că, din momentul ce sub raportul istoric, Dacia a fost ocupată de Slavi, existenţa formelor slave din Dacia printre cuvintele slave cu caracter balcanic urmează dela sine. Această concluziune ar fi suficientă, dacă însemnătatea s'ar reduce numai la o chestiune lexicală. Ele, însă, ar putea da, ceva mai mult, proiectând lumină în problema continuităţii elementului românesc în Dacia. In cazul acesta, importanţa lor din punct de vedere istoric devine mai mare. Iată de ce este nevoie de studii amănunţite asupra acestor cuvinte. Sub acest raport, elementul slav din limba maghiară are pentru noi Românii o însemnătate mai mare decât pentru Unguri. Intreaga problemă a cuvintelor slave din Dacia trebuie reluată, privind fiecare fenomen sub raportul cronologic şi al extensiunii sale geografice, spre a putea fixa epoca şi regiunea din care a pătruns în limbă.

In ce priveşte acum adaptarea tuturor acestor cuvinte slave la sistemul gramatical românesc, trebuie să recunoaştem dela început că, cu toată vechimea, varietatea şi numărul lor mare, ele n'au apucat să ia parte la prefacerile adânci la care a fost supus fonetismul indigen. In regulă generală ele şi-au păstrat fonetismul sud-slav atât în formele întrebuinţate în limba Românilor din Dacia, cât şi în acele din dialectele române transdanubiene, chiar atunci când ultimele (dial. istror. şi megl.) au reuşit să pătrundă mai adânc în în limbă.

Astfel, în v o c a l i s m, *e, o* în poziţie accentuată s'au diftongat în *ea, oa,* în aceleaşi condiţiuni ca elementul latin în tot domeniul limbii române: *mreană* < mrena, *coasă* < kosa, etc.

De asemenea *e* precedat de un element labial s'a păstrat sau a primit un timbru velar (ă) în dialectul dacor., urmând regula de prefacere a elementului indigen (arom. *ovez*, dr. *ovăz* < ovĭsŭ). Sunetul *ĕ* (ѣ) s'a păstrat în regulă generală cu timbrul slav, suferind în dialectul dr. prefacerile la care a fost supus *e* în condiţiunile arătate mai sus (arom. *zmeană* pl. *zmeane*, dr. *izmană* pl. *izmene* < sl. izmĕna).

In poziţie neaccentuată, vocalele *a*, *e*, *(ĕ)*, *o* au trecut în *ă*, *i*, *u*; prima peste tot în limba română, ultimele două în dialectele transdanubiene (arom. şi mgl.).

In consonantism prefacerile sunt şi mai reduse. Aici avem alterarea labialelor (*chivniţă* < *pivniţă* < pivĭnica); înlocuirea în dr. a lui *lj* prin *i* ca în elementele indigene (*iute* < ljutŭ).

Toate aceste modificări se arată şi în elementele străine, care au pătruns în limba română după influenţa slavă. Din aceasta rezultă că lexicul slav n'a putut lua parte la modificările străvechi la care a fost supus elementul indigen. Cazurile speciale pe care ni le prezintă formele *jupân*, *smântână*, *stână*, *stăpân* [198]) au rămas nelămurite. In particular ultimul este obscur şi în slava meridională, iar *stână* stă mai de grabă în legătură cu o formă autoctonă decât cu sl. *stan*, care numai în sârbocr. are înţelesul din româneşte. Astfel, un derivat din răd. **sthā-* cu suf. *-nā*: **sthā-nā* (ca în *k̯uoi-nā* din care avem av. *kaē-na* « răzbunare », sl. *cĕ-na* « preţ », gr. ποι-νή [199]) ar fi putut exista la baza unei forme autoctone, din care a ieşit cuvântul românesc *stână*, mai cu seamă că un **sthā-nā* are reflexe şi în alte limbi indoeur. ca v. ind. *sthā-na* « loc de repaos », lit. *sto-na-s* « situaţiune », etc. cu înţeles apropiat de acela al cuvântului românesc [200]).

Tot nelămurite vom considera şi formele *baltă* şi *gard*, asupra cărora, la noi, a scris în urmă d-l Gr. Nandriş [201]).

Forma *daltă* dlěto, nu intră în discuțiune, dat fiind că grupul *dl* nu există în limba română. In cazul acesta, metateza lichidei din acest cuvânt reprezintă un fenomen intern [202].

Trecând la fonetismul slav în particularitățile lui cele mai caracteristice, observăm mai întâi că tratarea iusurilor (ѫ, ѧ) în cuvintele slave din limba română rămâne proprie limbilor sud-slave. Aci observăm că evoluția lui ѫ: *un* se arată identică și în celelalte limbi balcanice (alb. și gr.), ceea ce dovedește că reflexul *un* < ѫ din cuvintele sud-slave nu trebuie identificat cu *un* < *on* din elementele latine în limba română [203].

Tratarea celor doi ieri (ъ, ь) din cuvintele sud-slave în limba română oglindește o prefacere care s'a petrecut în limba mediobulgară, anume cu ъ și ь dispăruți în condițiunile cerute de fonetismul bulgar sau vocalizați ca în cuvintele bulgărești din perioada mai nouă. Cazurile izolate se explică pe cale particulară.

Din cele expuse până aci rezultă că, la pătrunderea primelor elemente slave în limba română, modificările vechi și caracteristice ale graiului nostru în fonetism erau pe isprăvite pentru toate dialectele românești.

Astfel, cele mai vechi elemente slave, în v o c a l i s m, n'au apucat prefacerea lui *a* sub accent urmat de *n*, *m* + explos. în *î* și a lui *o* în *u* în condițiunile cunoscute.

In c o n s o n a n t i s m, alterarea velarelor *c*, *g* urmate de *e*, *i*, începută atât de timpuriu, era de asemenea isprăvită, la primele atingeri cu elementele slave. Același lucru îl arată și grupele *cl*, *gl*. Dacă în dialectul aromân întâlnim forma *cl'in* pentru **clin* (< klinŭ) alături de *cleaște* (< klěštĭ), cazul se explică printr'o simplă adaptare la pronunțarea indigenă. In fine, rotacismul lui *l* între două vocale, o prefacere atât de caracteristică pentru limba română, era și

ea definitiv generalizată în grai, când cuvintele slave au început să pătrundă în limba română. Nu mai adaog aici, fireşte, căderea lui *b*, *v* între două vocale, sau alterarea lui *t*, *d*, *n* în condiţiuni speciale cunoscute.

In m o r f o l o g i e, elementul slav a produs puţine modificări. In privinţa aceasta numai dialectele transdanubiene (istroromân şi meglenit) prezintă urme mai adânci. Acestea s'au produs ulterior, după despărţirea lor de limba română comună, probabil din cauza izolării lor în mijlocul Slavilor. De altfel, şi vocabularul acestor dialecte este foarte bogat în elemente slave mai nouă, care s'au suprapus peste cele vechi [204]).

Din modificările cu caracter morfologic produse de cuvintele slave, relevăm vocativul în *-o* dela substantivele feminine în *-a*, ca în *soro* (dela soră « soeur » după modelul vocativului slav: *sestro* (dela sestra « soră »).

Formarea numeralului cu prep. « spre » (ca « na » în slavă şi « mbë în alb. ») dela 11—19: *un-spre-zece*... *nouă-spre-zece* (sl. jedinŭ-na-desęte... devętŭ-na-desęte). Aceleiaşi influenţe slave se datoreşte şi formarea zecimilor dela 20—90, cu excepţia dialectului macedoromân, care pentru 20 păstrează formaţiunea latină *yinyits* (< viginti).

Un număr mare de sufixe şi prefixe au pătruns în toate dialectele.

Cea mai grea problemă în raporturile slavo-române este fixarea diferitelor epoci, când toate aceste elemente au pătruns în limba română. Probabil că ele au intrat în e p o c i d i v e r s e, începând din vremea primelor atingeri ale Românilor cu Slavii, până aproape de introducerea limbii române în locul limbii slave în biserica naţională (începutul sec. al XVIII-lea). In tot răstimpul acesta, limba Românilor a primit din partea Slavilor meridionali elemente lexicale,

când mai multe când mai puţine, venind fie direct din limba vorbită în popor, fie indirect pe cale cărturărească sau prin biserică. In condiţiunile acestea, trebuie să admitem că toate aceste elemente slave s'au suprapus formând anumite straturi după epocile în care s'au depus. Astfel avem elemente slave meridionale din epoca veche slavă; altele din medio-) bulgară şi, în fine, multe din bulgara nouă. Nici unele nici altele din aceste elemente nu au fost cercetate până acum, spre a se şti care din elę au venit din graiul viu şi care pe cale cărturărească. De asemenea ele n'au fost studiate nici sub raportul cronologic sau al extensiunii lor geografice. De aceea nu exagerăm când mărturisim că, cu mici excepţiuni, tot ceea ce se cunoaşte în această privinţă, se reduce aproape numai la ceea ce s'a repetat dela Miklosich (1861) şi Cihac (1879) încoace [205])

Admiţând d i v e r s i t a t e a e p o c i l o r în care au pătruns elementele slave în limba română, trebuie să recunoaştem că cea mai veche din ele trece dincolo de secolul al X-lea. La fixarea acestei date, recunoscută de toţi filologii români şi străini care s'au ocupat cu raporturile slavo-române, am fost singurul care am adus la contribuţie şi elementul slav din dialectul macedoromân, în sensul că am relevat caracterele comune ale împrumuturilor slave din dacoromână şi macedoromână, care nu există în celelalte limbi balcanice. Aceste caractere comune se referă la 70—80 de cuvinte de origine slavă. Pătrunderea lor pe căi deosebite în dacor. şi macedor. nu s'ar putea închipui, mai întâi, pentrucă ele se deosebesc de cuvintele slave care au pătruns în celelalte limbi balcanice (gr., alb.), al doilea, însă, pentrucă unele din ele, cum ar fi *sută* (sŭto), *scump* (skǫpŭ) etc. arată aceeaşi evoluţie, de multe ori greu de explicat în partea lor fonetică. Dar chiar în evoluţia lor semantică,

cuvinte slave din dacoromână ca *grăesc* « je cause, je parle », *milă* « pitié, miséricorde », *miluesc* « avoir pitié de, venir en aide, secourir », *izmene* « caleçon », etc. se identifică cu formele corespunzătoare din macedor. *grescu, ńilă, ńiluescu, zmeane*, etc.

Din toate acestea rezultă că începutul interferenţelor slavo-române, cel puţin pentru elementul slav, trebuie socotit înainte de secolul al X-lea, când prezenţa Macedoromânilor este atestată de istoriografii bizantini în Macedonia, Epir şi Tesalia şi când toponimia românească în Dacia începuse să primească fizionomie slavă. După această perioadă, influenţa slavă asupra limbii române se arată mai intensă în grupul nordic, la Dacoromâni, şi mai slabă în grupul sudic la Macedoromâni. Aceştia, după despărţire, pătrunzând tot mai mult în sfera culturii bizantine, au primit un mare număr de cuvinte greceşti. Numai Meglenoromânii şi Istroromânii care, în mişcările lor spre sud, n'au apucat să se coboare în Pind ci au rămas tot în zona de influenţă slavă, au continuat să primească cuvinte slave în aşa măsură încât puţin a trebuit ca graiul lor să fie slavizat.

O altă chestiune care trebuie lămurită în legătură cu cuvintele slave meridionale intrate în româna de pretutindeni este de a se şti dacă ele sunt de origine bulgară sau sârbească. Informaţiile pe care ni le procură limba în această privinţă, sunt destul de sigure. Această influenţă, în marea ei majoritate, ţine de graiul acelor populaţiuni slave de sud din care a ieşit poporul bulgar. Prin urmare, sub forma lui mai veche sau mai nouă, cuvintele slave din limba română sunt bulgăreşti. Această constatare însă nu exclude posibilitatea unei înrâuriri din partea populaţiunilor slave din care au ieşit Sârbocroaţii. Ea se arată mai puţin importantă, pentrucă şi atingerile Românilor cu populaţiu-

nile slave din apusul peninsulei balcanice au fost mai slabe. Fapt este că anumite elemente din toponomastica slavă din Dacia ca şi evoluţia sunetului *ѫ* > *un* din unele elemente slave ce există la toate tulpinile româneşti, arată că, la începutul invaziei Slavilor în Balcani au pătruns la Români cât şi la celelalte popoare balcanice (Greci şi Albanezi) unele cuvinte şi particularităţi care trebuie explicate din graiul Slavilor apuseni, fie că aceştia erau Sârbocroaţi fie că limba lor prezenta o tranziţie între limba sârbocroată şi între limba bulgară.

In legătură cu aceasta stă şi numele etnic al Slavilor, pe care Românii îl vor fi auzit, după cum arată forma lui, printre cele dintâi cuvinte slave vechi. In privinţa aceasta se ştie că numele Slavilor: *Slověninŭ* (pl. *Slověne*), ajunsese în latinitatea balcanică, la forma *Slavus*, din care, mai târziu, cu epenteza lui *c* în grupul *sl*, s'a desvoltat forma *Sclavus* (păstrată în greaca medievală σκλάβος). Din *Sclavus* Românii au făcut *Şcl'au* într'o vreme când toţi trăiau în unitate teritorială, nefiind despărţiţi în Românii din nordul şi în cei din sudul Dunării. Acest *Şcl'au*, mai târziu, evoluând mai departe, a ajuns *Şchiau* (pl. *Şchei*). Primul (*Şcl'au*) se păstrează încă până azi la Macedoromâni. Prin el ei înţeleg deopotrivă pe Bulgari şi pe Sârbi. Ultimul *Şchiau* există la Dacoromâni. Inţelesul lui este « Bulgar ». Cu acest înţeles îl întâlnim în literatura veche: *Şcheii... luase ţara de jos Diiul şi Ohridul.* Moxa ap. Tiktin, RDWb. Astăzi cuvântul se mai păstrează în numele unui cartier al Braşovului: *Şchei.*

Numele *Bulgar* (pentru Bălgar) din *Bălgarin* (pl. Bălgari) şi *Sârb* din *Srbin* (pl. Srbi) au pătruns mai târziu în limbă. De multe ori ele se confundă între ele, întrebuinţându-se câte odată *Sârb* pentru *Bulgar.* Se pare însă că, după *Şchiau*,

numele generic la Români pentru Slavi, a fost *Sârb*: « Chez les Roumains « Serbes » signifie l'adoption d'un second nom pour les Slaves, nom qui est appliqué à toute la race, car, en Roumanie, les Bulgares sont des Serbes aussi »[206]). La Macedoromâni, pentru denumirea Bulgarilor avem termenul *Vurgăr*, împrumutat din gr. βούλγαρος, iar pentru denumirea Sârbilor termenul *Sârbu* (pl. Sârghi), moştenit direct dela Sârbi. Meglenoromânii au pentru « Bulgar » forma *Bugár* din graiul Slavilor din Macedonia: *Bugarin*, (pl. *Bugari*), care stă în legătură cu forma sârbească, iar pentru « Sârb » forma *Sǫrb* (cu ǫ < â), cu derivatul adj. *sărbes*[207]).

*

II. In ce priveşte *elementele româneşti în limbile slave meridionale*, dela început trebuie să recunoaştem că, numeric, ele sunt incomparabil inferioare elementelor slave din limba română. Motivele acestei mari deosebiri trebuiesc căutate într'un întreg complex de împrejurări istorico-culturale prin care a trecut poporul român din amândouă ţărmurile Dunării, începând din primele veacuri de aşezare a Slavilor meridionali în mijlocul lor şi până pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea. La aceasta s'a mai adăogat, de sigur, şi lipsa de prestigiu pentru vremurile acele a limbii române, care ajunsese să fie înlocuită prin limba slavă în biserică şi cancelarii de înseşi autorităţile româneşti.

Incercând să fixăm caracterul puţinelor elemente româneşti din limbile slave meridionale, trebuie să recunoaştem dela început că cele mai multe din ele ţin de sfera ocupaţiunilor pastorale. De altfel, întreaga influenţă lexicală românească în Balcani se reduce la cuvinte din viaţa pastorală. Multe din ele se găsesc şi în limbile greacă şi albaneză. Dacă la Greci întâlnim mai mulţi termeni pastorali

de origine românească, după cum se poate constata din lucrările lui G. Meyer [208]) și G. Murnu [209]), decât la Slavii meridionali, din aceasta nu rezultă că relațiile Românilor cu Grecii au fost mai intense decât acelea cu Slavii meridionali, ci că cele mai multe cuvinte românești au trecut la Greci prin desnaționalizarea păstorilor macedoromâni, care veneau în atingere cu ei sau chiar trăiau în mijlocul lor. Aceștia au continuat să-și păstreze terminologia pastorală moștenită, chiar atunci când, în locul limbii materne, întrebuințau limba greacă. Dela ei cuvintele românești s'au introdus treptat la Grecii din alte ținuturi. De altfel, toată influența lexicală românească asupra limbii grecești este de origine macedoromână. După cum iarăși cuvintele românești din limbile slave meridionale sunt în cea mai mare parte de origine dacoromână și numai foarte puține din ele vin din graiul Românilor din sudul penuinsulei balcanice. In afară de aceste cuvinte, în limbile slave meridionale se întâlnesc forme românești mai nouă cu întrebuințare regională. Ele au fost introduse târziu de către Românii din Țară care s'au așezat în mijlocul Bulgarilor și Sârbilor. Unele din ele au pătruns în ținuturile limitrofe locuite de Români și Slavi din contactul de bună vecinătate.

In ce privește felul cum s'au adaptat cuvintele românești în limbile slave (bulgară și sârbocroată), avem foarte puțin de observat. Lexicul românesc în aceste limbi a rămas aproape intact sub raportul fonetic, afară de cazul formelor care conțin *ă*. Acest sunet din cuvintele românești a fost redat în bulgărește și sârbește prin *a*. Astfel avem: bg. *kačula* « bonnet », *karuca* « chariot, charette » din rom. *căciulă*, *căruță* [210]). Tot așa numele toponimice mai vechi din Bulgaria, de origine română, ca *Pasarel*, *Vakarel* din rom. *Păsărel*,

Văcărel, ambele diminutive, derivate dela *pasăre* « oiseau », *văcar* « vacher, bouvier » cu suf. *-el* (lat. *-ellus*) şi atestate încă din 1530 [211]). Tot aşa avem în limba sârbă nume de loc. *Banişor*, *Barbat*, *Barbatovci* pentru rom. *Bănişor*, *Bărbat*. In această limbă avem pe alocuri şi *e* < *ă* în *Kjelator*, *Berbos* pentru rom. *călător*, *bărbos* (derivat dela *barbă*).

Toate aceste cuvinte româneşti, fiind prea puţine la număr n'au putut produce modificări în limbile slave meridionale. Sub acest raport o vie discuţie există între filologi numai referitor la particularităţile balcanice ale limbii bulgare, despre care am amintit la începutul acestui articol. Unii din ei socotesc că o parte din aceste particularităţi balcanice se datoreşte influenţei limbii române. Intre aceştia este şi profesorul bulgar B. Conev. Chestiunea nu este încă bine lămurită, întru cât stă în legătură cu alte fapte de limbă din domeniul filologiei balcanice *).

Privitor la epoca în care au intrat primele cuvinte româneşti în limbile slave meridionale, nu putem avea indicaţiuni precise din schimbările ce arată ele. Se pare însă că ea este aceeaşi în care cuvintele slave au pătruns în limba română.

Părerea d-lui Ilie Bărbulescu expusă mai întâi într'una din lucrările sale [212]), apoi repetată într'o comunicare ţinută la Congresul Slaviştilor din Varşovia [213]), după care cuvintele vechi româneşti din limba bulgară cu *a* neaccentuat în tulpină ar fi trebuit să dea *o* în bulgăreşte, dacă ar fi pătruns la Bulgari înainte de sec. al X-lea, este eronată. Schimbarea lui *a* în *o* din limba slavă veche se aplică împrumuturilor străine în care *a* din tulpină se păstrează nemodificat în *ă*. Insă, după cum se ştie, *a* neaccentuat din cuvintele româ-

---

* Vezi p 215 urm

nești de pretutindeni, începuse de cu vreme să se pronunțe ca *ă*. In cazul acela trecerea lui în *o*, în cuvintele românești la Slavi, ar fi fost cu neputință. Această imposibilitate se explică din faptul că, în cazul acela, n'ar fi fost vorba de un *a* românesc ci de un *ă*. In felul acesta se explică de ce toate cuvintele românești din limba bulgară care conțin un *ă*, Bulgarii le-au redat cu *ă* schimbat în *a*. Pentru epoca la care se referă autorul, *a* neaccentuat din limba română nu putea rămânea nemodificat. In cazul acesta, cuvintele din lucrarea mea [214]) citate de Ilie Bărbulescu ca: *bătut, căciulă, căluș, cătinar, măciucă,* etc. era firesc să fie pronunțate de Bulgari cu *ă* > *a*: b*a*tut, k*a*čula, k*a*luš, k*a*lušar, k*a*tinar, m*a*čula, etc., nu cu *ă* > *o*, cum pretinde autorul (*b*o*tut, *k*o*čula, *k*o*luš, etc.). Firește, aceasta nu vrea să zică că o parte din cuvintele românești, cu care s'a ocupat Ilie Bărbulescu n'ar fi putut intra ceva mai târziu în limba bulgară. In orice caz, unele din ele, anume acele care țin de viața pastorală și nu sunt de origine slavă însă se întâlnesc în limba română, au trecut dela Români la Bulgari. Aci intră și cuvintele românești din toponimia bulgară.

Raporturile de limbă dintre Români și Sârbocroați se arată mai puțin intense decât acele dintre Români și Bulgari. De aceea și împrumuturile de cuvinte între aceste două limbi sunt foarte reduse. Această stare se explică din mai multe motive. In primul rând, Sârbocroații, prin poziția lor geografică în sud-estul european, au venit mai puțin în contact decât Bulgarii nu numai cu noi Românii dar și cu celelalte popoare blacanice. Aceasta rezultă, în parte, și din absența particularităților balcanice din limba lor în măsura în care există la Români, Bulgari și Albanezi. In al doilea rând, elementele sârbești în cuvinte, sufixe, prefixe, etc.

de multe ori nu se deosebesc de cele bulgăreşti. In timpurile mai vechi această deosebire era şi mai mică. Astfel, ca să dau câteva exemple, cuvinte româneşti dintre cele mai uzuale, împrumutate din slava meridională, ca: *maică, slugă, cosiţă, coasă, plată, plătesc, bivoliţă, greblă* şi chiar *prieten, nevastă, iubesc*, etc., etc. pot veni tot atât de bine din formele sârbeşti: *majka, sluga, kosica, kosa, plata, platiti, bivolica, greblo, prijatelĭ, nèvesta* (alături de *nevjesta*, întrebuinţat mai mult în graiurile apusene), *ljubiti*, etc. ca şi din cele corespunzătoare limbii bulgare, întru cât se pronunţă la fel. Acelaşi lucru se poate spune şi pentru o serie de sufixe, prefixe şi preverbe. Prin urmare, există printre cuvintele slave din limba română unele care au fost împrumutate deopotrivă dela Bulgari şi dela Sârbi. Studii speciale în acest domeniu nu avem, cum nu avem asupra întregii influenţe slave meridionale la Români. Când se va reuşi să se stabilească o proporţie între aceste două elemente slave meridionale, se va vedea că cuvintele sârbeşti din limba noastră sunt mai numeroase decât cum se crede. Cu toate acestea rămâne stabilit că, din cauza legăturilor politico-culturale ce-au existat între Români şi Bulgari, marea majoritate a cuvintelor slave la noi ţin de limba bulgară.

BASILICA

Intr'o conferință ținută în 1927, în aula Fundației Carol I, despre « Macedoromâni, vechimea și însemnătatea lor istorică în peninsula balcanică » [215]), m'am ocupat în treacăt cu termenul religios *bisearecă* lat. BASILICA la Macedoromâni, în corelație cu termenul pentru același concept la Albanezi *kishe* (citește: chișă) lat. ECCLESIA, insistând asupra faptului că, deși Macedoromânii se găsesc de veacuri alături de Albanezi și Greci, iar din partea acestora din urmă au suferit o înrâurire în grai mult mai puternică decât înrâurirea slavă asupra graiului Românilor din nordul Dunării, totuși ei n'au înlocuit vechiul termen pentru denumirea locașului de închinare cu un derivat dela ECCLESIA sau chiar direct din gr. ἐκκλησία. Aceeași constatare suntem nevoiți să o facem acum și pentru sărbătoarea « Nașterea Domnului ». In vreme ce Macedoromânii au păstrat, la fel ca Românii din Dacia, vechiul termen *Crăciun* lat. CALATIONEM, din contră, Albanezii au *Kërshendejle* (citește: Cărșăndeliă), cu mai multe variante, din lat. CHRISTI NATALIA, iar în unele părți *Krishtlinde* (citește: Criștlinde), formațiune mai nouă care corespunde grecescului « τὰ Χριστούγεννα » (= Crăciun), adică tot CHRISTI NATALIA, ca compoziție.

Inainte de a intra în miezul chestiunii, mă văd obligat să previn pe cititor că lămuririle ce voi încerca să le dau despre cuvintele româneşti se vor întemeia pe consideraţiuni lingvistice, coroborate şi de unele date istorice. De asemenea, din domeniul lingvistic, mă voi folosi mai mult de metoda lingvisticei spaţiale. După această metodă, în primul rând, se studiază extensiunea geografică a cazurilor de cercetat, ţinându-se bine seamă de întregul complex de împrejurări care au putut contribui într'un fel sau altul la evoluţia lor. In toate aceste împrejurări, factorul social a jucat un rol hotărîtor, iar biserica a avut un rol precumpănitor în jocul forţelor sociale.

Citez în privinţa aceasta un caz foarte simplu: anumite sărbători de peste an au ieşit, de cele mai multe ori, din cadrul strict bisericesc, spre a marca anumite date fixe din cursul întreprinderilor omeneşti de peste an. Astfel, la păstorii macedoromâni, sărbătoarea *Sumk'etru* (Sf. Petru, 29 Iunie) reprezintă, la cei mai mulţi, data până când se vinde cu toptanul la negustorii fabricanţi de brânzeturi tot laptele oilor de peste vară[216]. *Stămăria* (Adormirea Maicii Domnului, 15 August) reprezintă data consacrată nunţilor. Acestea nu se pot face în orice sărbătoare de peste an ca la populaţiunile sedentare. Păstorii sunt ocupaţi, iarna cu îngrijirea turmelor, iar vara cu mulsul oilor şi fabricatul laptelui. Abia în prima jumătate a lunii lui August, după ce au isprăvit cu mârlitul oilor spre a asigura progenitura ovină pentru anul viitor, grija celnicilor (fruntaşilor dintre păstori) se îndreaptă spre măritişul fetelor. Acest măritiş se face, după cum am spus, de Sf. Maria, când în fiecare comună sau aşezare de păstori se fac dela 16 până la 20 de nunţi. Tot aşa *Sumedru* (Sf. Dumitru, 26 Oct.), ziua coborîrii turmelor dela munte. Această sărbătoare ser-

veşte ca dată fixă la încheierea unor afaceri anuale. La noi în Ţară, încă până astăzi, chiriile locuinţelor şi a prăvăliilor se socotesc ca în veacurile de mijloc dela Sf. Gheorghe până la Sf. Gheorghe sau dela Sf. Dumitru până la Sf. Dumitru. Acest obicei de a întrebuinţa sărbătorile creştineşti pentru marcarea anumitor date fixe din viaţa socială au existat şi la celelalte popoare. Referindu-mă la popoarele romanice, Francezii socoteau tranzacţiile de peste an luând ca termen fix sărbătoarea Sf. Mihail. Se spunea « d'une Saint-Michel à l'autre » (dela Sf. Mihail până la Sf. Mihail). In nordul Franţei era *Toussaint* (sărbătoarea tuturor Sfinţilor, 1 Noemvrie), iar în unele părţi din sudul Franţei era *Martou* (ziua morţilor), etimologic «a martirilor», aceeaşi cu Toussaint[217]).

Această întrebuinţare extrabisericească a sărbătorilor dela sfârşitul unor anotimpuri a avut o însemnătate mare şi din punctul de vedere lingvistic. Limbile mai puţin conservative au pierdut foarte multe cuvinte din fondul moştenit. Aşa bunăoară, la noi, lat. SANCTUS, din care am avut *sânt*, a dispărut din grai, probabil după introducerea limbii slave în biserică, fiind înlocuit prin *sfânt* care derivă dela *svętŭ*. Acelaşi lucru s'a întâmplat şi la Macedoromâni. La ei, cuvântul *sâmtu* a fost înlocuit prin grecescul ἅγιος, din care au *aghiu*. Termenul latin abia se mai întâlneşte în unele nume de localităţi: *La Sâmtu* (la Sfântul) etc. Păstrarea lui în limbă, în formele compuse de mai sus sau în cele din limba literară ca: *Sântămărie, Sâmedru, Sâmpietru, Sântilie,* etc. se datoreşte în primul rând bisericii, în al doilea, însă, şi factorului social care s'a servit de ele ca de nişte jaloane pentru fixarea unor date periodice de peste an.

In ce priveşte acum BASILICA din care derivă *biserică*, partea rămasă nelămurită până acum este vechimea lui faţă de ECCLESIA, din care avem cuvântul albanez citat mai

sus şi toate formele din limbile romanice. Chestiunea a fost discutată mai întâi de regretatul Vasile Pârvan, ajungând la concluzia că ECCLESIA « este cel mai vechi termen creştin atât pentru « comunitatea » credincioşilor cât şi pentru « lăcaşul de cult » al lor [218]). In ce priveşte BASILICA, acesta este mai nou şi a fost introdus la noi prin misionarii latini, după anul 350, « căci mai nainte nu exista BASILICA » [219]). După publicarea lucrării lui Vasile Pârvan, au apărut alte studii în care s'a susţinut contrariul.

Inainte de toate, trebuie ştiut că, la popoarele creştine, niciunul din termenii religioşi n'a fost redat prin forme atât de variate dela un popor la altul ca acela destinat pentru « casa Domnului ». Intr'un studiu mai nou publicat de învăţatul romanist din Zagreb şi bun cunoscător al limbilor balcanice, Petar Skok [220]), aflăm că pe întreg teritoriul care se întinde dealungul Dunării, dela gurile lui până la frontiera imperială pe Rin (limes imperii), teritoriu ocupat altădată de popoare romanice, biserica se chema BASILICA. In felul acesta, în afară de cuvântul românesc *biserică*, mai avem în vegliota (un rest din vechea limbă romană de pe coasta Dalmaţiei care s'a stins în sec. IX—X) *basalca*, în dialectele italiene nordice *baselega*, *barsega*, *besca*, în dialectele alpine *bazelga*, *bazerga*, *baselgia*, în vechea franceză *basoche* şi, în fine, în restul graiurilor de origine romană, în care urmele acestui cuvânt nu se mai pot urmări decât în toponimie.

Cuvântul latin, derivat din gr. βασιλεύς, şi-a schimbat înţelesul, la fel ca ECCLESIA, primind pe acela de « biserică », sub înrâurirea obiceiurilor evreeşti. Anume, Evreii din sec. al II-lea şi al III-lea după era creştină obişnuiau să-şi construiească sinagogele, imitând stilul basilicilor greceşti. In Galilea, cuvântul grecesc βασιλική putea să în-

semneze « templu evreesc », construit « după modelul basilicei profane grecești ». Cuvântul, după ce a trecut la creștini, a primit înțelesul de « biserică creștină » [221]). La Romani, BASILICA păgână servea ca local de judecată. Preotul se suia pe o tribună care se afla așezată în absidă și pronunța sentința. Ințelesul păgân al lui BASILICA a evoluat încet spre cel creștin: încă din timpurile cele mai vechi, tribuna pretorului a fost înlocuită cu CATHEDRA (la Greci: θρόνος) episcopului. De atunci datează denumirea de « catedrală » pentru biserica episcopală. Dar, firește, substituirea nu s'a făcut așa de repede cum ne-o putem închipui. In multe părți din Italia, în primele veacuri ale erei creștine, s'a continuat să se judece în biserici [222]). Insă, cu timpul, s'a pierdut această formă compromisă a basilicei, rămânând aceea a bisericii creștine.

Dar în partea occidentală a Romaniei, BASILICA a început de cu vreme (sec. III?) să fie înlocuită cu o expresie care nu este decât o traducere grecească de pe ebraicul *kenișta* (subst. abstract dela verbul *kns* « a reuni, a aduna »): ἐκκλησία. Această traducere pentru scopurile creștinești se simțea cu atât mai necesară, cu cât *kenișta* ebraic era tradus în grecește prin συναγωγή și însemna, propriu zis, templu israelit. Pentru templul creștin era nevoie de altul, în speță, ἐκκλησία, care trebuia să se deosebească de συναγωγή. Dar ἐκκλησία, deși a reușit să înlocuiască termenul latin BASILICA în cea mai mare parte din teritoriul romanic, n'a putut să se introducă la Germani și Slavi. La cei din urmă găsim doar o simplă traducere: pol. *zbor*, rus. *sobor* « biserică catedrală ». Insă, și la unii și la alții, cuvântul de bază pentru conceptul bisericii pleacă dela gr. κυριακή, la fel ca lat. DOMINICUM, traducere de pe ebraicul *bet adonai*, care, la rândul lui, ține locul expresiei biblice *bet*

Jahwae, aceasta ne mai putând fi exprimată, din cauză că pronunţarea cuvântului *Jehowa*, printr'o interdicţie lingvistică, era oprită. Numai la Polonezi şi la Cehi, începând din sec. al. XV-lea, vechiul cuvânt *cerkiew*, care a rămas cu înţelesul restrâns de « biserică ortodoxă », a fost înlocuit cu o formă derivată din lat. CASTELLUM, anume *kostel* (pol. *kóscıćt*), însemnând « biserică catolică ». De altfel, pentru originea formei paleoslave *crŭky* s'au propus mai multe etimologii. Unii l-au derivat din goticul **kirko*, alţii, în special P. Skok, direct din forma gr. citată mai sus [223]). Acum în urmă, profesorul suedez Gunnar Gunnarsson a încercat, într'un studiu special, să-l derive din cuvântul românesc *biserică* [224]). Din nenorocire, drumul pe care a apucat învăţatul suedez pare greşit. Este drept că cea mai mare parte a termenilor religioşi paleoslavi ca *komkati* şi *komka* (lat. COMMINICARE), *rakla* (lat. ARCULA), *oltar* (lat. ALTARE), etc., după cum am încercat să arăt şi eu într'un studiu amănunţit despre influenţa română asupra limbii bulgare [225]), vin din latina balcanică sau din forme străvechi ale limbii române. Insă, încercând cineva pe cale lingvistică să dovedească aşa ceva, trebuie mai întâi să ţină seamă de normele de concordanţă dintre formele româneşti şi cele paleoslave. Aceste norme nu există pentru încercarea autorului, mai ales că el pleacă dela forma mai nouă *biserică*, neţinând seamă de cuvântul vechi *băsearecă*.

Revenind acum la BASILICA, spre a putea stabili vechimea lui, observăm mai întâi că din punctul de vedere lingvistic, formele romanice care derivă din el şi pe care le-am citat mai sus, se prezintă, în ce priveşte evoluţia lor istorică, mai vechi decât acelea care derivă din ECCLESIA [226]). Aici, cineva ar putea să obiecteze că nici cuvintele care derivă din lat. CHRISTIANUS nu arată o evoluţie veche şi,

cu toate acestea, nimenea nu s'ar putea îndoi despre autenticitatea lor. Astfel, ca să dau un exemplu, cuvântul românesc « creştin » ar fi trebuit să se rostească, după regulile de desvoltare ale elementului latin în limba română, *creşin* (fără *t*!). Această anomalie s'ar putea explica în mai multe feluri. Este totuşi greu de admis presupunerea că CHRISTIANUS, după cum crede O. Densusianu [227]), ar fi fost introdus târziu în romanitatea balcanică. Mai probabil pare că evoluţia lui a fost stânjenită de forma CHRISTUS — din care derivă CHRISTIANUS.

Cu vechimea lui ECCLESIA s'a ocupat mai în urmă, şi învăţatul profesor italian Matteo Bartoli dela Torino. Teoria lui se bazează pe rezultatele obţinute de lingvistica spaţială. Anume, din studiul limbii pe teren, s'a observat că unele fapte de limbă — particularităţi gramaticale sau cuvinte — care, din anumite împrejurări, au fost supuse dispariţiei, se păstrează de regulă mai bine în a r i i l e i z o l a t e. Prin arie izolată se înţelege un teritoriu mai puţin expus comunicaţiilor. De asemenea s'a mai observat că din două arii, dintre care una este a n t e r i o a r ă şi alta m a i t â r z i e, ultima, de regulă, este mai conservativă. Şi, tot aşa, dintre două faze lingvistice, una care d i s p a r e şi alta care s u p r a v i e ţ u e ş t e, prima este mai veche decât a doua. Pe temeiul acestor norme, probate la un număr mare de elemente latine şi indoeuropene, Matteo Bartoli a luat în cercetare vechimea cuvântului BASILICA, mai întâi, în treacăt, în două tratate de neolingvistică [228]), după aceea într'un studiu special [229]).

Aplicând aceste norme la cuvintele care ne interesează, vom vedea că, în vreme ce ECCLESIA este răspândită în tot Occidentul, din contră, BASILICA există, după cum s'a arătat mai sus când am reprodus formele romanice co-

respunzătoare, numai în a r i i l e i z o l a t e, adică în Dacia, Reţia, etc. De fapt, se ştie că în special aceste două ţări în epoca romană aveau mai puţine oraşe decât restul provinciilor prin urmare, erau mai puţin accesibile de inovaţiuni, pentrucă şi mişcarea din ele era mai mică.

Din toate aceste, autorul trage concluzia că BASILICA este mai veche decât ECCLESIA.

Dacă ţinem seamă acum de ordinea colonizării romane, vom afla că atât Dacia cât şi Reiţa reprezintă arii m a i t â r z i i. Intr'adevăr, BASILICA a trecut în Dacia şi Reţia din Italia, nu invers. Insă s'a arătat mai sus că ariile mai târzii faţă de cele a n t e r i o a r e sunt mai conservative.

Din toate aceste, autorul trage din nou concluzia că BASILICA, singura formă răspândită în aceste arii, este mai veche decât ECCLESIA.

In fine, o ultimă normă pentru vechimea formei BASILICA ne-o procură şi faptul că ea ţine de faza d i s p ă r u t ă. Această fază se arată peste tot sau în parte în Italia, Galia şi Iberia. De fapt, BASILICA a dispărut în ţările citate peste tot sau în parte, prin urmare, este mai veche decât ECCLESIA, care, acolo unde a pătruns, s'a şi păstrat.

Admiţând vechimea mai mare a lui BASILICA faţă de ECCLESIA, autorul stabileşte pe temeiul altor norme de geografie spaţială ce nu pot fi reproduse aici, centrul de unde a plecat şi s'a răspândit ECCLESIA, înlocuind forma mai veche BASILICA. Examinând inscripţiile cele mai vechi, în care se întâlnesc cuvintele BASILICA şi ECCLESIA, dânsul constată că ECCLESIA apare în cele mai multe inscripţii din Africa; în Iberia apar amândouă: BASILICA şi ECCLESIA, iar în Italia, Galia şi Britania apare numai BASILICA. Din această răspândire geografică el deduce, de astă dată numai cu probabilitate, că centrul de iradiaţie

al lui ECCLESIA trebuie căutat în porturile din Africa punică, adică în partea meridională și occidentală extremă a lumii romane. Acesta este motivul pentru care ECCLESIA n'a putut ajunge până în Dacia, adică în extremitatea opusă: orientală și septentrională.

Privitor la punctul de plecare al lui BASILICA, datele nu sunt sigure. Odată, profesorul P. Kretschmer credea că acest punct 'rebuie căutat în Constantinopole. Astăzi după treizeci de ani de când și-a exprımat această părere, nu mai ține la ea. Bartoli, fără a încerca să rezolve în mod definitiv această chestiune, socotește că creștinismul a trecut mai întâi prin drumurile cunoscute dela șes, nu prin cele dela munte. In condiţiunile acestea, dacă BASILICA ar fi venit prin Constantinopole, atunci ar fi trebuit să treacă prın marele drum din Sirmium și, de aci, trecând prin Aemona și Aquileia, ar fi trebuit să ajungă în câmpia Paduei, nu în ținuturile muntoase din Noricum și Reția. In cazul acesta, BASILICA ar fi fost mai răspândit în câmpia din Padua decât în Reția, iar ECCLESIA, din contră, s'ar fi găsit mai mult în părțile muntoase decât în câmpie. Insă extensiunea lor geografică ne arată tocmai contrariul: BASILICA este mai răspândıtă la munte decât la șes, iar ECCLESIA se găsește mai mult la câmp decât la munte.

Și, după cum nu se cunoaște precıs punctul de plecare al acestor două forme, tot așa nu se poate ști adevărata cauză care a contribuıt la înlocuirea lui BASILICA prin ECCLESIA. Aıci, firește, trebuie să ţınem seamă de tendința limbii populare care se arată mai puţın dispusă inovaţıunilor decât limba claselor mai culte. Alături de atâția termeni religioși de felul lui *pentecoste*, față de popularul *quinquagesıma*, care au intrat în lımbă, s'a introdus şı ECCLESIA

pentru BASILICA. Insă aceste inovaţiuni se puteau face în epoca romană numai în ţinuturile în care viaţa citadină era mai desvoltată decât în Dacia, unde ea dispăruse de vreme.

Trecând la sărbătoarea « naşterii Domnului », pe care noi Românii o numim *Crăciun*, trebuie să recunoaştem că, dintre etimologiile propuse până acum: CARNATIONEM (Lexiconul Budan, 1825), cea mai veche; CRASTINUM (B.-P. Hasdeu); CHRISTI JEJUNUM (Hugo Schuchardt); CREATIONEM (Aron Densusianu); CALATIONEM (Pericle Papahagi), ultima este mai probabilă. Această probabilitate pleacă mai întâi dela înţelesul de bază al lui CALATIO care însemnează chemarea poporului din partea preotului la începutul fiecărei luni ca să-i anunţe sărbătorile din cursul lunii; al doilea, din întrebuinţarea unui alt derivat dela CALO, -ARE, anume pluralul CALENDAS care, după cum a arătat J. Jud în lucrarea lui citată mai sus, există în graiurile provansale şi francoprovansale sub forma *tsalende* (cu alte variante) cu înţelesul, ca în româneşte, « Crăciun ». Sub acest raport, Atlasul Lingvistic al Franţei, după indicaţiile autorului, arată două zone: una în care se află răspândit urmaşul lui NATALIS (> Noël) şi alta în care avem urmaşul lui CALENDAS (> tsalende), amândouă cu înţelesul « Crăciun ». La acestea, dacă vom adăoga şi forma CALENDAE care în paleoslavă a dat *kolenda* « ziua anului nou », la Bulgari « Crăciun », vom avea mai multe derivate din aceeaşi tulpină care, din motivele ce se vor arăta mai jos, în afară de înţelesul de bază, au primit cu timpul şi pe acela de « sărbătoarea naşterii Domnului ». La Bulgari, după cum se ştie, Crăciunul este numit *božik*, *božici*, însă şi *koleda* [230]). Cum au evoluat deri-

vatele lui CALO, -ARE, dela înțelesul de bază la acela de « Crăciun »? Aceasta ne-o arată J. Jud în studiul citat, într'o scurtă expunere, pe care o reproduc în traducere: « C a l e n d a s — să notăm pluralul păstrat în graiurile provansale *tsalende* — a fost întrebuințat, mai întâi, pentru zilele care premerg marea sărbătoare a Crăciunului. Trei ținuturi conservatoare din teritoriul roman ne înfățișează următoarele fapte: la Cosenza (în Calabria), *i calenne* însemnează cele 12 zile cuprinse între sărbătoarea Sfânta Lucia și Crăciun, zile în care se fac prognosticuri asupra vremii din lunile următoare. La Revigno, în Istria, *calembre* însemnează « i dodici giorni precedenti la vigilia di Natale » [231]. In fine, în Ronergue *colendos* sunt cele 12 zile dinainte de Crăciun... Așa dar, « calendae januarii » a însemnat înainte de a trece la înțelesul de « ziua Crăcijnului », cele 12 zile care se sfârșesc cu ziua « Nașterii Domnului ». Această evoluție de înțeles a lui c a l e n d a s care, la început, a însemnat un *ciclu* de zile, după aceea, în sud-estul Franței, sărbătoarea care închide ciclul, și-ar avea pandantul său în « pentecostes » sau « quinquagesima » care și ea a însemnat la început ciclul de 50 de zile între Paști și Rusalii, iar la urmă sărbătoarea care reprezintă punctul culminant: Rusaliile ».

De altfel, trecând la elementul latin din romanitatea orientală, vom da de alt cuvânt derivat din aceeași tulpină care prezintă înțelesul schimbat. Acesta este *cărindar*, însemnând, după cum a arătat Marian [232], « Ianuarie ». In latinește, CALENDARIUS, -A, -UM din care derivă *cărindar*, are înțelesul de « ceea ce este consacrat calendelor, care are loc în calende ». Dacă cuvântul nu ni s'ar fi păstrat și în limba albaneză: *kalenduar* (citește: calănduar, cu mai multe variante), cu același înțeles « Januarie », atunci n'am fi fost lămuriți asupra schimbării de înțeles al cuvântului

românesc. Fiindcă însă fenomenul există şi în limba albaneză, atunci, suntem nevoiţi să admitem o schimbare de sens în latinitatea orientală. Aceleaşi consideraţiuni se impun şi pentru formele romanice păstrate azi pentru conceptul « Crăciun ».

Privitor la întrebarea de ce la Albanezi, cu care în vechime am avut atâtea legături, lipsesc BASILICA şi CALATIONEM, fiind înlocuite cu formele romanice occidentale ECCLESIA şi CHRISTI-NATALIA, trebuie să răspundem că Albania, după expresia lui Nicolae Iorga [233]), fiind o ţară pe jumătate italiană, ca una care în întreaga ei configuraţie ţine de Italia, la început, ţinea de biserica dela Roma. Abia în sec. al VIII-lea, când împăraţii bizantini au reuşit să-şi întindă dominaţia până în partea de miazănoapte a ţării, legăturile dintre biserica albaneză şi biserica romană au fost întrerupte, iar episcopii din regiunea Scutari fură supuşi jurisdicţiunii mitropolitului din Durăs (Durazzo). Această stare a ţinut până în sec. al XI-lea, când biserica dela Roma reuşi să înfiinţeze un arhiepiscopat în Antivari, care există şi astăzi, şi de care ţin toate episcopatele din nordul Albaniei. De aci înainte, influenţa bisericii ortodoxe se mărgini numai în centrul şi sudul Albaniei, prin mitropolia din Ohrida, care în 1762 a fost unită cu Patriarhatul din Constantinopole [234]).

Unii dintre filologi vor să vadă o urmă despre existenţa lui BASILICA la Albanezi în numele de loc *bjeshkë* (pronunţă: bieşcă). Fireşte, lucrul n'ar fi cu neputinţă, deşi cuvântul arată unele greutăţi formale. Dar influenţa bisericii romane, la început, a fost atât de puternică asupra Albanezilor, încât chiar dacă ar fi existat odată BASILICA, el putea foarte uşor să dispară sub presiunea formei mai nouă ECCLESIA.

Pentru noi, Românii, studiul cuvintelor *biserică* şi *crăciun* sunt interesante nu numai din punctul de vedere lingvistic, dar şi din acela al unităţii noastre naţionale. Oricum ar vroi învăţaţii străini să pună chestiunea originii populaţiunilor româneşti din sudul Dunării, atât de resfirate peste toată peninsula balcanică, faţă de blocul unitar şi indivizibil al românismului nord-dunărean, un lucru rămâne sigur, anume că ele, prin limba şi terminologia creştină, se identifică cu Românii de pretutindeni. După cum, în limbă, aceste populaţiuni arată toate acele abateri din fondul latin care se observă în vorbirea de bază dacoromână, tot aşa, în materie religioasă, ei ţin de aceeaşi credinţă, însoţită de acelaşi convoi de tradiţii şi obiceiuri, dar mai ales ilustrată prin aceeaşi terminologie religioasă, din care cuvintele *biserică* şi *Crăciun* reprezintă formele cele mai interesante.

Fireşte, nimenea n'a încercat până acum să scrie un studiu de sinteză asupra terminologiei religioase la Macedoromâni, sub aspectul împrumuturilor greceşti. Cu toate acestea, un lucru se poate cunoaşte de pe acum în chestiunea care ne interesează, anume că viaţa spirituală a acestor populaţiuni, oricât de mult se va fi desvoltat în apropierea Grecilor şi, mai ales, sub oblăduirea bisericii patriarhale din Constantinopole, primele noţiuni de credinţă creştină le-au primit în mediul latin din sud-estul european, încă din timpul când ei se găseau în unitate teritorială cu fraţii lor mai mari din Dacia Traiană. Această credinţă poartă pecetea aceloraşi vremuri, când, şi pentru unii şi pentru alţii, viaţa orăşenească fiind aproape pierdută, o ierarhie religioasă mai înaltă decât aceea a preotului nu va fi existat. In special la Macedoromâni, care, în vremurile mai vechi, în calitate de păstori, duceau mai mult o viaţă de munte, preotul reprezenta autoritatea religioasă supremă. Mai târziu, când o parte din

ei au început să ducă o viaţă sedentară, ei au fost trecuţi sub jurisdicţiunea episcopiilor locale, dintre care unele au fost româneşti. Dela una din aceste episcopii româneşti, ni s'a păstrat semnătura unui preot român pe o carte grecească de pergament, care, după cum a arătat părintele Nicolae M. Popescu, care a relevat acest fapt într'unul din numerele acestei reviste, vine din sec. al XI-lea [235]). Documentul în sine este foarte preţios, fiindcă pentru întâia dată ni se vorbeşte despre o episcipie a Românilor din sudul Dunării, într'o vreme, când pomenirea lor la istoriografii bizantini este rară.

ROMÂNISMUL BALCANIC

Când am început să mă ocup cu Românii din Meglen, una din greutățile ce întâmpinam pentru fixarea locului ce ocupă ei în cadrul celorlalte populațiuni românești, era lipsa unui studiu amănunțit asupra Istroromânilor și graiului lor.

Astăzi acest studiu ne este dat în monumentala operă a maestrului pe care îl sărbătorim [236]).

Din cercetările făcute asupra populațiunilor românești din sudul Dunării, reprezentate prin Aromâni și Megleno-români, în legătură cu celelalte popoare balcanice, care trăiesc în nemijlocita lor apropiere și dela care au primit înrâuriri puternice în graiul lor, am încercat să explic mai întâi în *Românii din Peninsula Balcanică* [237]), după aceea în celelalte studii care au urmat [238]), că atât Aromânii cât și Megleno-românii, oriunde s'ar afla astăzi așezați în sudul peninsulei balcanice, în veacurile de mijloc, imediat după despărțirea lor de românismul nord-dunărean, în marea lor majoritate, a trebuit să graviteze, în partea răsăriteană a peninsulei. Aceste considerațiuni deduse din studiul limbii, erau susținute și de informațiunile istorice [239]) despre prezența « Vlahilor » în număr mai mare în munții Balcani și Rodope, în Tracia orientală și în ținutul Salonicului. Iar resturile de așezări românești presărate chiar azi dealungul celor două mari văi S t r u m a și M e s t a, care încă din antichitate

au constituit drumurile de comunicaţie, ne indică căile naturale pe unde în timpurile vechi populaţiunile de pe malul drept al Dunării s'au scurs în părţile de miazăzi ale peninsulei.

O oarecare nedumirire plana numai asupra românismului apusean. Dar, după apariţia celor două lucrări fundamentale în acest domeniu, a dispărut şi aceasta.

De astă dată luminile ne veneau din două părţi. După ce Silviu Dragomir [240]) a netezit terenul istoric al Vlahilor din Serbia, maestrul filologiei noastre, împreunând datele istorice cu cele lingvistice, a încercat să fixeze poziţia lor geografică în peninsula balcanică.

Intr'adevăr, Silviu Dragomir, bazat pe un bogat material documentar, a fixat peregrinările Vlahilor din Serbia. Incă în cursul secolului al XIII-lea, începând dela Cetinje până la Fiume, ei se aflau răspândiţi pe toată coasta Dalmaţiei, iar în secolul al XIV-lea şi al XV-lea sunt menţionaţi în Bosnia şi Erzegovina, de unde apoi, împinşi de invazia turcă, în cursul sec. al. XV-lea şi al XVI-lea, au ajuns în Slavonia, Carintia, Istria şi insula Veglia. Sextil Puşcariu, la rândul său, analizând graiul lor în legătură cu limba celorlalte populaţiuni româneşti, a reuşit să stabilească: 1) că Istroromânii reprezintă vechea populaţiune romană din peninsulă; 2) că asemănările graiului lor cu limba Românilor din nordul Dunării provin din legăturile mai îndelungate ce le-au avut cu Dacoromânii, după definitiva despărţire a Aromânilor şi Meglenoromânilor.

Din combinarea acestor concluzii despre locuinţele primitive ale Istroromânilor cu rezultatele la care am ajuns eu despre aşezările de obârşie ale Aromânilor şi Meglenoromânilor, se desprinde constatarea sigură, că I s t r o r o m â n i i, A r o m â n i i ş i M e g l e n o r o m â n i i, c a o r i g i n e

şi, în spre deosebire de Dacoromâni, fac parte de romanitatea balcanică.

Odată acest lucru stabilit, rămâne de lămurit legăturile lor de mai târziu cu Dacoromânii. Aceste legături lipsesc pentru Aromâni şi există în măsură mai mare pentru Istroromâni şi, ceva mai mică, pentru Meglenoromâni. Din această constatare rezultă faptul că, oricât de mult am insista asupra continuităţii romanităţii din peninsulă în actualele populaţiuni româneşti, această romanitate a avut, prin cele două extreme dela nord, legături cu românismul din stânga Dunării. Aceste legături, care se arată într'o serie de asemănări lingvistice, sunt contestate de unii filologi. Ei văd în ele urme vechi din particularităţile specifice ale graiului comun care a stat la baza limbii româneşti vorbite în nordul Dunării. Cu alte cuvinte, Meglenoromânii şi Istroromânii reprezintă pentru ei populaţiuni nord-dunărene rătăcite în peninsulă.

Din aceasta rezultă că există o deosebire mare între filologi, în ce priveşte originea comună a românismului balcanic. In cele ce urmează voi încerca să dau unele lămuriri, insistând asupra fiecărei populaţiuni, dar mai cu deosebire asupra Meglenoromânilor, cu care m'am îndeletnicit ceva mai mult.

După publicarea lucrării mele asupra acestei populaţiuni, printre dările de seamă apărute, două sunt care s'au ocupat cu fondul chestiunii: una datorită lui O. Densusianu [241]) şi alta, sub forma unui documentat studiu asupra raporturilor noastre interdialectale, lui Al. Procopovici [242]). In ambele se expun păreri diametral opuse. In vreme ce Al. Procopovici vede în Meglenoromâni pe urmaşii unor populaţiuni balcanice, rătăcite din părţile periferice ale ţinuturilor străromâne, contestând puţinele legături de grai pe care le-au avut cu Dacoromânii, O. Densusianu, din contră, vede în

ei Dacoromâni coborîţi în inima Macedoniei tocmai din părţile Bihorului.

Teza lui Al. Procopovici fiind în trăsăturile ei fundamentale aceeaşi pe care se întemează şi expunerile mele asupra originii acestor Români, nu va fi discutată în cuprinsul acestui articol, deşi în unele privinţe nu împărtăşesc părerile sale. Aici mă voi ocupa numai de obiecţiunile lui O. Densusianu, mai cu seamă că, de astă dată, autorul, plecând dela două forme comune pentru dialectul meglenit şi graiul Românilor din Bihor (*scant* şi *aric*), încearcă să ne indice chiar ţinutul din care Meglenoromânii s'au coborît în aşezările lor de azi.

Când am ajuns la convingerea că Meglenoromânii ţin de grupul de Români din sudul Dunării din care au ieşit Aromânii, aceasta mi-am bazat-o mai mult pe identitatea ce prezintă graiul lor cu limba Aromânilor în sensul că, întocmai ca dialectul aromân însă în spre deosebire de dialectul dacoromân, Megleniţii nu cunosc r o t a c i s m u l, n a s a l i z a r e a şi a s i m i l a r e a *r—n* în *n—n* (arom., megl. *serin*, *ancurun*), în schimb au pronunţarea *ţe*, *ţi* pentru dacor. *ce*, *ci*.

Acestea singure ar fi suficiente să dovedească originea sudică a dialectului meglenit.

O. Densusianu, examinând particularităţile de mai sus, nu spune nimic despre rotacism, nasalizare şi asimilarea lui *r—n* în *n—n*. El se opreşte numai asupra lui *ţe*, *ţi*, susţinând că această pronunţare la Meglenoromâni este o influenţă aromânească.

Lucrul n'ar fi cu neputinţă. Admit şi eu că strămoşii Megleniţilor, trăind în apropierea populaţiunilor aromâneşti, ar fi putut primi această influenţă. Numai că atunci se pune întrebarea, când anume s'a putut introduce o particulari-

tate care este aşa de generală în graiul Meglenıţilor? Noi putem şti astăzı dacă *ţe, ţi* din *ce, ci* este o trecere veche sau nouă. In dıalectul aromân ea nu se arată în elementele paleoslave. Trecând la Megleniţi, vom vedea că şi elementele slave din dıalectul lor nu arată această trecere. In cazul acesta, vechimea ei la Meglenoromâni este aşa de mare, încât nu mai poate fi vorba de un împrumut, ci de o particularıtate a graıului Românılor din sudul peninsulei balcanice, care şi-a luat naştere înainte ca ei să fi fost despărţiţi în Aromâni şi Meglenoromâni [243]).

Toate celelalte asemănărı şi deosebirı între dialectul meglenıt, de o parte, şi între cel aromân şi dacoromân de alta, sunt secundare. Nici măcar dubla înfăţişare a labialelor la Megleniţi nu poate schimba baza comună ce se arată în graiul celor două populaţiuni din sudul Dunării. Deosebirea între dialectul aromân şi între dialectul meglenit constă în aceea că, alterarea labialelor pe când la cel dintâi este generală, la cei din urmă se arată mai restrânsă. Dar din aceasta nu poate rezulta numaidecât faptul că această particularıtate într'o parte este mai nouă şi într'alta mai veche. De asemenea nu se poate şti, după cum susţine A. Rosetti, că în fiecare dialect ea s'ar fi produs separat [244]). Din momentul ce se admıte că toate populaţiunile sud-dunărene au trăit până prin sec. al X-lea în unitate teritorială cu românismul nord-dunărean, nu înţeleg dece această particularıtate n'ar putea avea un început străvechi. Faptul că ea se arată în dialectul dacoromân mai întâi la sunetul *f*, nu dovedeşte nimic pentru originea ei mai nouă. Dın această constatare se poate deduce numai că, la cuvintele cu *f*, alterarea s'a generalızat maı repede iar la cele în care se găsea o altă labıală, ceva mai târziu. Aceasta rezultă şi din actualul stadiu în care se găseşte

această particularitate la Megleniţi. In vreme ce labialele *p*, *b*, *m*, *v* se prezintă alterate şi nealterate, *f* este singura labială care apare peste tot alterată.

O altă chestiune în care O. Densusianu se arată nedumirit este şi aceea privitoare la coborîrea Meglenoromânilor în locurile pe care le ocupă astăzi. Dânsul cere să-i explic « pentruce acei Români care aveau să devină Megleniţii nu au urmat acelaşi drum ca şi ceilalţi, de ce adecă nu s'au coborît dela Dunăre spre sud pentru ca să se amestece cu Aromânii ». La această întrebare răspund, mai întâi, pentrucă toate populaţiunile din sudul peninsulei nu se găseau grupate numai la un singur loc, ca să se fi putut pune în mişcare toate dintr'odată; al doilea, pentrucă nu în toate părţile răsăritene ale peninsulei şi în toate epocele au existat aceleaşi condiţiuni de nesiguranţă. Probă despre aceasta ne procură faptul că actualele populaţiuni româneşti din Balcani nu reprezintă, ca număr, întreaga romanitate din partea răsăriteană a peninsulei. Din această romanitate au dispărut Vlahii din Rodope şi din Tracia. Dispariţia lor se explică numai din cauza că n'au urmat drumului de refugiu al populaţiunilor aromâneşti. In vremurile de migraţiune ale populaţiunilor româneşti din peninsulă, mişcările nu erau uniforme şi sincronice. Fiecare grupare se mişca când era nevoită şi pe unde putea. Prin urmare şi strămoşii Meglenoromânilor s'au mişcat ceva mai târziu, adică atunci când au fost siliţi să-şi părăsească vechile lor ţinuturi.

Dacă însă ei, după cum obiectează O. Densusianu, n'au lăsat urme pe unde au rătăcit în vremurile străvechi, anume « forme toponimice sigure atestând fonetism al lor », aceasta se explică din aceeaşi cauză comună care a produs sărăcia în nomenclatura toponomastică la întreg poporul românesc.

Cu ce drept putem pretinde dela Megleniţi, din care n'au rămas decât 16—18 mii de suflete, să avem astăzi urme vechi prin locurile pe unde au umblat în veacurile de mijloc, atunci când nici Aromânii n'au lăsat ceva mai mult, iar urmele poporului românesc nord-dunărean, care se ridică la atâtea milioane, nu sunt extraordinar de multe? In privinţa aceasta Meglenoromânii nu se deosebesc prea mult de restul populaţiunilor româneşti. Ca *pecurari* [245]), care se mişcau din ţinut în ţinut, ei alcătuiau mai mult o populaţiune desrădăcinată din solul sud-dunărean căruia îi aparţineau. Dar şi în privinţa aceasta nu trebuie să exagerăm prea mult. Admiţând că generalizarea alterării labialelor, la Megleniţi, s'a produs mai târziu, o bună parte din numele de localităţi româneşti din Bulgaria, asupra cărora a atras luarea aminte Const. Jireček, s'ar putea atribui strămoşilor Megleniţilor de astăzi.

Şi, fiindcă O. Densusianu ţine cu orice preţ să i se aducă o urmă meglenoromână din toponomastica românească sud-dunăreană, amintesc aici că numele oraşului Salonic la Meglenoromâni continuă să trăiască încă până azi sub forma romană: *Salona*, din care ei au făcut *Sărună* [246]). Se ştie că în epoca cuceririlor romane în Peninsulă acest oraş şi port de mare avea un dublu nume: *Thesalonike*, întrebuinţat numai de Greci, şi *Salona*, întrebuinţat de Romani. Această ultimă formă care s'a păstrat în gura urmaşilor romanităţii balcanice, din care au ieşit Aromânii şi Meglenoromânii, era răspândită în toată peninsula. Numai aşa ne explicăm de ce Slavii balcanici (Sârbii şi Bulgarii) au moştenit în limba lor din epoca paleoslavă aceeaşi formă romană din care ei au făcut *Solunŭ*.

Fără a insista mai mult asupra unei chestiuni despre care toată lumea este convinsă, eu cred că dovezile aduse

până acum pentru stabilirea originii sud dunărene a Megleniţilor sunt suficiente.

Trecând la celălalt element din peninsulă reprezentat prin Aromâni, lucrurile se prezintă relativ mai limpede. Legăturile lui cu Dacoromânii încep să se întrerupă prin sec. al VIII-lea şi al IX-lea. Nu ştiu ce valoare istorică are citatul reprodus de mine în *Românii Nomazi* (p. 23) după o notă din însemnările mănăstirii Castamunitu, în care se vorbeşte despre prezenţa Vlahilor în apropierea Salonicului încă de pe la sfârşitul sec. al VIII-lea. N. Iorga, vorbind în treacăt despre el, îi consideră ca Români. In cazul acesta, despărţirea lor de Românii din nordul Dunării s'a făcut înainte de acest veac. Densusianu pune începutul coborîrii Aromânilor în sudul peninsulei prin secolul al VI-lea şi al VII-lea [247]). Dela această dată ei apar regulat în peninsulă, începând dela Kedrenos (sec. X) până la Kalkokondyles (sec. XV).

De remarcat este faptul că dintre istoriografii care vorbesc despre locurile de origine ale Aromânilor, Kekavmenos (sec. XI) susţine că « ei locuiau mai întâi în apropierea fluviului Dunăre şi Sava ... unde locuiesc azi Sârbii », iar un anonim din sec. al XIV-lea îi aduce din nordul Dunării, motivând coborîrea lor din cauza Ungurilor [248]). Pe acesta îl completează, mai târziu, Kalkokondyles, care arată că şi « limba Vlahilor din Pind este aceeaşi cu aceea a Românilor din Dacia ».

Tradiţia despre contactul străvechi al Aromânilor cu Dacoromânii a fost aşa de tare în memoria românismului balcanic, încât ea n'a fost trecută cu vederea de către scriitorii care s'au interesat în treacăt de originea lor. Aici însă trebuie să fim lămuriţi asupra unui singur punct. Prin partea nordică, de unde s'au coborît strămoşii Aromânilor

în sud, trebuie înțeles ținutul dincolo de Dunăre, acolo unde s'a continuat elementul românesc din care au ieșit Daco-românii, ori țărmul drept al Dunării, care încă din cea mai veche antichitate era locul de întâlnire între cele două romanități? N'avem niciun motiv să credem în prima ipoteză. Conștiința despre o coborîre din părțile nordice s'a păstrat atât în tradiția Românilor [249]) cât și în memoria scriitorilor străini numai din epoca de amalgamare a romanității de pe cele două țărmuri ale Dunării, atunci când nu putea fi vorba despre două populațiuni deosebite. Dacă cu toate acestea, unii istoriografi vorbesc despre coborîrea Aromânilor din nordul Dunării, așa cum am văzut că pomenește scriitorul anonim din sec. al XIV-lea, aceasta provine de sigur din cauza legăturilor pe care populațiunile românești din partea apuseană a peninsulei balcanice, din care au ieșit Istroromânii, le-au păstrat cu Dacoromânii, multă vreme după coborîrea Aromânilor și Meglenoromânilor în sudul peninsulei. In veacurile de mijloc nu se făcea deosebire între cele trei populațiuni sud-dunărene. Pentru scriitorii străini ei treceau de « Vlahi ». Iar dacă tradiția despre coborîrea lor din părțile nord-dunărene a fost legată mai mult de Vlahii reprezentați astăzi prin populațiunile aromânești, aceasta s'a făcut de sigur, mai întâi, pentrucă ei erau amestecați cu strămoșii Istroromânilor și Meglenoromânilor [250]), al doilea, din cauză că dintre ei numai străbunii Aromânilor au fost aceia care au jucat un rol hotărîtor în peninsulă. Ei au creat cele trei Vlahii: în Pind (Vlahia de sus), în Tesalia (Vlahia Mare) și în Acarnania-Etolia (Vlahia Mică), despre care ne vorbesc scriitorii bizantini din cursul sec. al XII-lea și al XIII-lea. Tot ei au reușit să alcătuiască un principat al lor propriu din ținuturile cuprinse în Marea Vlahie cu povârnișurile Pindului la apus și muntele

Olimp la răsărit, sub conducerea unui principe indigen, pe care Niceta Coniatul nu ni-l numește. In fine, dacă ar fi să credem în părerea lui N. Iorga, după care « Tyrnavos » în care a izbucnit răscoala Vlahilor din 1186, nu este cea din Bulgaria ci Târnova aromânească din Tesalia [251]), ceea ce nu pare probabil, tot strămoșii Aromânilor au fost aceia care au întemeiat al doilea imperiu bulgar. Dacă acum la toate acestea mai adăogăm faptul relatat de cronicarul Sultanilor din sec. al XV-lea, Kalkokondyles, după care « Vlahii se găsesc răspândiți din Dacia până în Pind », atunci vom înțelege că această răspândire extraordinară a elementului aromânesc era alimentată pentru scriitorii de pe vremea aceea, care nu puteau face deosebire între Vlahii din Serbia și între Vlahii din Epir și Tesalia, de strămoșii Istroromânilor, care, prin Albania și Macedonia, ajungeau la sud până aproape de ținuturile aromânești.

Cu toată deosebirea ce se arată între Aromâni și Istroromâni, nu pare exclus cazul ca în veacurile de mai târziu să fi existat un amestec între aceste două populațiuni, mai cu seamă că și unii și alții, îndeletnicindu-se cu păstoritul și ducând o viață mai mult nomadă, aveau prilejul să se îndepărteze de locurile lor de obârșie. Intr'un alt articol am arătat câteva urme din graiul Aromânilor din Albania, care s'ar putea atribui limbii vorbite de Vlahii din Serbia [25]). Un studiu asupra onomasticei aromânești ne va arăta, poate, o mai mare apropiere între cele două populațiuni. Deocamdată relevez faptul că un nume ca acela al scriitorului aromân din sec. al XVIII-lea, U c u t a se identifică cu U k o t a, fratele Vlahului din Serbia Gheorghe Radega, căruia regele Ladislau îi confirmă posesiunea Berdari [253]). Cercetări mai amănunțite făcute în acest domeniu, ar putea să ne descopere și alte coincidențe.

Dacă însă legăturile dintre strămoșii Istroromânilor și Aromânilor se pot urmări în limbă și pe altă cale, în schimb, originea sudică a Istroromânilor, până la apariția lucrării lui Sextil Pușcariu, a fost contestată. Ei au fost socotiți de O. Densusianu ca Dacoromâni și probele aduse de acest învățat [254]) sunt pentru A. Rosetti « tout à fait convaincantes » [255]).

De fapt, la Istroromâni găsim, de o parte, particularități de grai care cu greu se pot despărți de aceleași particularități din dialectul dacoromân, de alta, nume de localități în vechile lor așezări din apusul peninsulei balcanice, care vorbesc lămurit despre autoctonia lor în peninsulă. Alături de acestea, Istroromânii, în spre deosebire de Dacoromâni, nu au în graiul lor nicio urmă din influența ungurească. Dacă într'adevăr ei ar fi avut contact până prin sec. al XIII-lea și al XIV-lea cu Banatul și Munții Apuseni, atunci, după cum foarte bine observă S. Pușcariu, ar fi fost cu neputință să nu păstreze un cuvânt două dintre cele mai vechi cuvinte de origine ungurească. Lipsa de elemente ungurești apropie pe Istroromâni de Aromâni și Meglenoromâni. Și fiindcă ei, din toate vremurile, au făcut parte din romanitatea apuseană a peninsulei, acolo unde încă din timpurile cele mai vechi au putut veni în contact cu Aromânii, particularitatea din graiul lor de a labializa pe *u* în diftongii *au* și *eu* + cons., care nu este așa de nouă și are o întindere mai mare [256]), ar putea servi ca o nouă dovadă despre această apropiere. Nu se știe dacă originea acestei particularități trebuie atribuită limbii grecești. Ținând seamă de faptul că ea se află și în limba albaneză [257]), n'ar putea fi exclus cazul ca ea să aibă o origine locală. In cazul acesta autoctonia Istroromânilor în peninsulă pare și mai evidentă.

In ce priveşte asemănările de grai cu dialectul dacoromân, ele se explică din cauza contactului mai îndelungat pe care Istroromânii l-au avut cu Dacoromânii. Este acelaşi fenomen care se arată, deşi în mai mică măsură, la Meglenoromâni. Aceştia au putut păstra ceva din particularităţile graiului populaţiunilor româneşti sud-dunărene, numai pentrucă contactul lor cu Românii din nordul Dunării n'a fost prea îndelungat. Dacă şi ei ar fi întârziat mai mult prin părţile nord-răsăritene ale peninsulei, atunci apropierea lor de Dacoromâni ar fi fost mai mare. Astfel se explică faptul dece Istroromânii, care din vechime au avut o poziţie geografică ce-i făcea vecini cu Albanezii şi Slavii apuseni, nu au păstrat în graiul lor ceva mai mult din legăturile lor cu strămoşii Albanezilor şi Slavilor. Procesul a fost acelaşi ca la Aromâni: nici Aromânii nu păstrează urme greceşti mai vechi decât acelea care se văd în toate dialectele româneşti, cu toate că şi ei au persistat în sudul peninsulei balcanice, încă din primele veacuri de cucerire romană.

Admiţând originea sudică şi pentru Istroromâni, noi revenim la vechea concepţie istorică, după care toate populaţiunile româneşti din sudul Dunării reprezintă urmaşii romanităţii balcanice.

ROMÂNII DIN PENINSULA BALCANICĂ

Din marea expansiune a românismului dunărean, care a urmat imediat după năvălirea poporului slav, au rămas până astăzi unele urme care ne vorbesc lămurit despre proporţiile întinderii acestui element în toate direcţiile peninsulei balcanice: la răsărit, în Rodope şi partea apuseană a Traciei; la miazăzi, peste toată Macedonia, dar mai ales în Epir şi Tesalia, ajungând până în Peloponez; la apus, în tot cuprinsul Serbiei vechi, ajungând până dincolo de graniţele răsăritene ale Albaniei; în vechiul regat Sârb, în Muntenegru şi dealungul coastei Adriatice până la partea de miazănoapte a Dalmaţiei. Aceste urme se văd, astăzi, mai întâi, în nenumăratele nume de localităţi de origine românească presărate pe toată întinderea peninsulei balcanice, acolo unde astăzi elementul românesc lipseşte; — al doilea, în influenţa românească care, imediat după expansiunea elementului românesc, s'a exersat asupra limbilor balcanice (greaca, bulgara, sârba şi albaneza), — al treilea, în supravieţuirea până în zilele noastre a acelor populaţiuni transdanubiene care, după limbă, reprezintă nişte mlădiţe rupte din marele trunchi al românismului balcano-carpatic.

In cele ce urmează voi vorbi numai despre a treia urmă, care se vede în existenţa populaţiunilor româneşti din peninsula balcanică. Aceasta, nu spre a repeta ceea ce s'a

spus până acuma cu privire la originea lor, cât, ţinând seamă de unele date obţinute din studiul graiului lor, să arăt, pe cât va fi cu putinţă, până la ce punct datele lingvistice se împacă cu rezultatele cercetărilor istorice, cercetări, de care, de sigur, trebuie să se ţină seamă, în primul rând, chiar atunci când ele nu rezultă întotdeauna din mărturii directe.

Aromâni şi Meglenoromâni. Resturile de Români transdanubieni din peninsula balcanică s'au păstrat astăzi în două populaţiuni, dintre care unii veniţi mai de timpuriu din părţile nordice sunt cunoscuţi sub numele de *Aromâni* iar ceilalţi, coborîţi cu câteva secole mai târziu în apropierea regiunii Meglen: *Meglenoromâni*. Pentru cei dintâi istoria ne vorbeşte încă din secolul al X-lea; pentru cei din urmă nu avem nicio mărturie istorică mai veche decât începutul jumătăţii veacului trecut. Este drept că se aminteşte ceva şi despre Meglen şi Megleniţi, în secolul al XI-lea, când, după căderea imperiului bulgar în stăpânirea Bizantinilor sub Vasilie al II-lea Bulgaroctonul, se pomeneşte despre un şef al acestora, *Iliţă* (Ἠλίτσας ὁ ἄρχων Μογλένων), de asemenea şi despre un centru al Megleniţilor Ἐνῶτια, *Nânta* de astăzi locuită de Meglenoromânii trecuţi la islamism, totuşi oricât de mare asemănare ar fi, ca chestiune de derivaţiune, între numele *Iliţă* şi între acela al celnicului aromân din secolul al XI-lea *Niculiţă*, care, de voie de nevoie, a trebuit să se pună în fruntea răscoalei Aromânilor din Pind şi Tesalia (1065), pe atunci, se pare, Meglenoromânii încă nu erau coborîţi în această regiune şi, prin urmare, nu putea fi vorba despre ei. Dacă şi unii şi alţii se deosebesc, prin grai de Românii din Dacia Traiană, aproape aceeaşi deosebire există şi între ei, cu toate că distanţa în spaţiu, ce desparte pre

cei dintâi este incomparabil mai mare decât aceea care există între Aromâni şi Meglenoromâni.

Cei mai cunoscuţi dintre aceştia sunt Aromânii. Despre ei nu ne vorbesc numai istoriografii bizantini, dar şi cronicarii români. Ceva mai mult, cu un veac în urmă, Gheorghe Şincai îşi propunea să scrie şi o istorie a lor. Cu toate acestea, chestiunea privitoare la obârşia lor comună cu Românii din Dacia, sau la aceea dacă ei îşi trag începutul numai din elementul roman din sudul peninsulei balcanice, continuă să rămână nelămurită.

Dintre istoricii noştri de astăzi, acela care s'a ocupat direct cu această problemă este N. Iorga. Mai întâi, în opera sa « Geschichte des rumänischen Volkes », în urmă într'un mic tratat « Istoria Românilor din peninsula balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia etc.) ».

In prima lucrare se spune clar: « Aromânii, cu toate că se deosebesc întru câtva ca tip de Dacoromânii, totuşi sunt un popor alcătuit din aceleaşi elemente etnice, însă ei nu alcătuiesc o parte care trăieşte mai departe din poporul unitar al Românilor » (p. 151). Aceasta în ce priveşte originea pur balcanică a Aromânilor. Cu privire la regiunea de obârşie a Românilor balcanici, de unde s'au întins peste tot cuprinsul peninsulei balcanice ajungând până în Istria, se adaogă: « peninsula balcanică mai târziu a căzut subt stăpânirea Slavilor, aceştia au închis pe Romani în căldarea munţilor Tesaliei de unde, cu turmele lor au ajuns în Pind şi, întâmplător, şi în Balcani » (Vol. II, p. 385).

In a doua, Iorga repetă acelaşi lucru: « Românii din Pind... formează o parte desfăcută, izolată, în mare parte desnaţionalizată şi împiedecată, prin vicisitudini dureroase, de a forma un Stat osebit, a romanităţii din Orient. Originea acestei romanităţi suprapuse elementului

primitiv tracic și în parte iliric trebuie să fie căutat într'un lung șir de acte de infiltrațiune și colonizare care s'au petrecut în al III-lea veac înainte de Hristos, și expedițiile împăratului Traian, care au dat, la începutul secolului al II-lea al erei creștine, teritoriului acum romanizat hotare definitive la nord și răsărit, în munții Daciei și în stepa răsăriteană a Sciților » (p. 7). Mai departe se fixează și epoca în care această *romanitate*, din care trebuia să iasă unitatea poporului nostru, a fost despărțită în două: « In veacul al VI-lea și al VII-lea a fost deci o sciziune între Romanii de nord și cei de sud, între care intrușii slavi se intercalaseră, și nu ca să dispară ca alți barbari, ci ca să periste, să se întindă și să prospereze. *Acești Romani din sud sunt strămoșii Aromânilor de astăzi* » (p. 10).

Aceasta în ce privește originea *romană sudică* a poporului aromân.

Revenind la regiunea lui de obârșie din care a fost nevoit să emigreze spre a se așeza în locurile în care îl găsim astăzi, în grupări mai compacte, N. Iorga, plecând dela constatarea că situația privilegiată de care se bucurau Aromânii în imperiul lui Vasilie al II-lea era ceva cu totul deosebită de aceea a celorlalte naționalități din imperiu, presupune că ea se poate explica într'un singur fel: « prin colonizarea oficială din imperiu ». Aromânii n'au avut întotdeauna Tesalia, unde îi găsim sub Vasile al II-lea, altminteri ar fi trăit și ei în aceleași condițiuni ca și celelalte naționalități: « ca să aibă un șef numai pentru obștea lor națională, a trebuit ca ei să fi venit pentru a se așeza în masă spre folosul acestui imperiu, care le recunoștea deci drepturi așa de întinse » (p. 16). Așa dar, Aromânii au venit în Tesalia, coborîndu-se « din nord spre Adriatică, din Albania, unde unii dintre dânșii au rămas

până în zilele noastre, în vecinătatea imediată a Durazzului, precum şi în Epir, unde între Ianina, Meţovo, Grebena şi muntele Gramos ei formează încă majoritatea populaţiei, şi pe cele două povârnişuri ale Pindului, dela muntele Gramos până la Agrafa. Şi aceasta nu s'a putut întâmpla decât în momentul invaziunii Slavilor, căci aceşti Români păstrează atunci teritoriul rămas subt autoritatea Impăratului » (ib.).

In acest pasaj Aromânii nu mai sunt închişi în « căldarea munţilor tesalici, de unde cu turmele lor au ajuns în Pind şi în Balcani », ci dela nord, coborîndu-se în sud, cu direţia spre Adriatică şi Albania, unde îi găsim şi astăzi.

Acestea sunt rezultatele istorice, întemeiate nu pe mărturisiri directe care lipsesc, ci pe deducţiuni ce rezultă din studiul elementului roman din peninsula balcanică. Puse alături de datele pe care le avem despre limba vorbită până astăzi de Românii din peninsulă, ele se dovedesc, în parte, întemeiate.

Este foarte adevărat că la baza populaţiunilor româneşti din Balcani trebuie admis elementul roman din această peninsulă, în spre deosebire de elementul roman din Dacia, care trebuie pus la baza poporului român din stânga Dunării. De asemenea nu poate fi exclus faptul că, cu toată influenţa puternică a culturii greceşti din peninsulă, obârşia acestui element trebuie căutată nu numai în coloniştii trimeşi pe cale oficială, dar şi în « aportul de populaţie datorit iniţiativei clasei rurale » [258]). Aceste populaţii care pătrundeau treptat în peninsula balcanică, contribuiau în mare măsură la alimentarea puterii de rezistenţă a elementului roman băştinaş ameninţat de pieire sub puternica înrâurire a culturii greceşti. In privinţa aceasta n'ar fi exclus cazul ca numărul acestor noi veniţi să fi fost îngroşat de acela al păstorilor romani care, prin nordul Italiei, pătrundeau în Dalmaţia, ajungând până în sudul peninsulei

balcanice. Asemănarea între viaţa păstorilor aromâni din Pind, de astăzi, relevată de unii autori [259]). şi între acea a păstorilor romani de acum două mii de ani, aşa cum se găseşte descrisă la Varro, ar putea servi, până la un punct, ca un indiciu pentru contactul mai îndelungat ce va fi existat odată între elementul roman din peninsula balcanică şi între acela din Italia — până la coborîrea poporului slav în acele regiuni. Sunt unele particularităţi din graiul Românilor din sudul Dunării, care nu se pot explica decât numai dacă admitem, că, dela început, oricare va fi fost contactul dintre Românii de nord şi cei de sud, ultimii arătau o mică deosebire care nu era o particularitate comună întregului domeniu al limbii române, ci numai graiului românesc din sudul Dunării.

Părerea că limba română străveche arăta, înainte de despărţirea Românilor din peninsula balcanică de cei din nordul Dunării, deosebiri regionale a fost exprimată pentru întâia oară de Fr. Miklosich [260]). Acela care, mai târziu, a încercat să aprofundeze această chestiune, tratând punct cu punct diferitele deosebiri locale, este Sextil Puşcariu în lucrarea sa *Zur Reconstruktion des Urrumänischen* [261]). Deşi Miklosich pornea dela un principiu căruia astăzi nu i se mai atribuie rolul hotărîtor în prefacerile ce a suferit limba latină vulgară care stă la baza limbilor romanice, cu toate acestea ea arăta unele diferenţieri locale, înainte de despărţirea Românilor din peninsula balcanică de Dacoromâni. Felul de pronunţare a formelor latine CAELUM CINQUE, ca *ţerŭ*, *ţinţi* pentru *cer*, *cinci*, nu-i o particularitate care apare sporadic în graiul Românilor balcanici, nici una care datează numai de câteva secole. Ea este generală şi se arată la Aromânii de pretutindeni (Grecia, Tesalia, Epir, Macedonia), precum şi la toţi Megleno-

românii, iar ca vechime poate fi pusă înainte de despărţirea grupului de Români de sud de cei de nord. Niciunul din elementele slave nu arată în graiul Aromânilor sau Meglenoromânilor prefacerea lui *č* slav în *ţ*. Aceasta însemnează că transformarea lui *ce*, *ci* latin în *ţe*, *ţi* din dialectele transdanubiene se efectuase, când primele cuvinte paleoslave pătrunseseră în limba română. Şi întru cât elementele slave începuse să pătrundă în limba română încă din secolul al VII-lea sau al XIII-lea, trecerea lui *ce ci* latin în *ţe ţi* trebuie pusă înainte de secolul al VII-lea sau al VIII-lea.

De aceea presupun că, după grai, exista încă de atunci o deosebire între Românii de nord şi Românii de sud. Admiţând această diferenţiere ca o urmă a unei particularităţi ce ţinea, poate, de elementul constitutiv balcanic de obârşie locală, cred că cu aceasta ajungem aproape la tot ce se poate spune referitor la vechea deosebirea ce a existat între elementul românesc de nord şi între acela de sud. La început, ea va fi fost, poate, mai mare. Cu timpul şi mai ales după părăsirea parţială a Daciei şi trecerea elementului roman în dreapta Dunării, elementul roman din sud, venind în contact cu acela din nord, s'a amestecat cu acesta într'o astfel de măsură, încât nici particularităţile aduse de noua populaţie din Italia — cultivatori de ogoare sau păstori — care ar fi putut pătrunde în peninsula balcanică, nu mai puteau avea înrâurire asupra unităţii de limbă. Iar din momentul când această unitate romană începuse să ia forma românească, atunci unitatea de limbă între cei dela nord şi cei dela sud era atât de completă, încât şi la unii şi la alţii se formase acelaşi popor, vorbind aceeaşi limbă.

Acesta este singurul moment asupra căruia deducerile istorice nu se acordă cu datele lingvistice.

Din punctul de vedere lingvistic sciziunea între elementul românesc din dreapta Dunării şi între acela din stânga s'a produs cam pe la sfârşitul secolului al VII-lea, când limba romană, în trăsăturile ei fundamentale, luase formă românească. Pe atunci, când o parte dintre Românii din nordul peninsulei balcanice apucase drumul spre sud, pentru mulţi dintre ei spre a reveni în munţii şi văile străbătute odată de strămoşii lor Romani, ei se duceau ca o parte ruptă din poporul românesc, purtând acelaşi dublu nume: *Rumân* dela lat. ROMANUS, pe care îl întrebuinţau între ei, şi *Vlah*, cu care erau numiţi de străini.

Dacă, în epoca despre care este vorba, Românii, în drumul lor spre sud, vor fi găsit şi alte grupări răzleţe de populaţiuni romane, aceasta nu se ştie. Este mult mai probabil că dintre populaţiunile romane rămase în peninsulă, elementele mai înaintate în sud, să se fi grecizat, contopindu-se în masa mare a provincialilor care acum se numeau *Romei* [262]), iar aceia care se aflau mai în spre nord, să se fi contopit cu elementul roman, din care au ieşit Dacoromânii. [263]).

Acestea sunt dovezile ce ne procură *unitatea limbii*, care se arată azi deopotrivă la Românii din peninsula balcanică ca şi la aceia din Dacia Traiană. Dacă sciziunea s'ar fi produs pe vremea când limba română se găsea în stadiul roman, atunci ar fi fost cu neputinţă să ia aceeaşi formă la Românii de pretutindeni.

In afară de unitatea limbii vorbită de cele două ramuri ale românismului străvechi, vin şi elementele străine, care ne pot da unele lămuriri în această problemă. Valoarea lor este destul de mare, dacă ne gândim că cu ajutorul lor noi putem afla şi ţinuturile pe unde au peregrinat până să ajungă acolo, unde istoria, pentru întâia oară, face cunoştinţă cu ei.

Legăturile albano-române. Vorbind despre limba albaneză cu care limba română de pretutindeni are atâtea legături, mai întâi trebuie să ne gândim la raporturile ce au existat între aceste două limbi încă în perioada romană. Ele ne arată că, oriunde se va fi format poporul român, în stânga, în dreapta, sau pe amândouă malurile Dunării, o parte din populațiunile românești meridionale trebuie să se fi găsit în apropiere de așezările Albanezilor. Numai în felul acesta ne putem explica împrumuturile albaneze în limba română și vice-versa.

Este interesant de știut că, între cuvintele socotite ca împrumutate din limba albaneză sau moștenite de Români și Albanezi dela Traco-Iliri, există unele care se întâlnesc numai la Dacoromâni și lipsesc la Românii din peninsula balcanică. La început, s'ar părea că toate au existat și în graiul Românilor din peninsulă și numai cu timpul s'au pierdut, în felul cum a dispărut o mulțime de elemente latinești din limba română. Dacă constatăm însă că ele lipsesc și din graiul *Meglenoromânilor*, atunci absența lor numai la Românii din sud, apare evidentă. Această constatare este foarte prețioasă, dacă ținem seama de faptul că Românii din Meglen făceau parte odată din ramura sudică a romanismului balcano-carpatic.

Ele ne arată că, într'o epocă care face parte din perioada limbii străvechi, strămoșii Aromânilor și Meglenoromânilor ocupau în peninsulă o poziţiune ceva mai în spre miazăzi și răsărit, acolo unde vecinătatea cu poporul albanez nu putea înlesni trecerea acestor elemente în limba lor. De altfel, această poziţie ceva mai îndepărtată, însă în niciun caz izolată, de ceilalți Români, pe care o ocupau Românii sudici în preajma despărțirii lor definitive de Românii dela nord se explică, în parte, și din îndeletnicirea lor de căpetenie cu păstoritul.

Ei încă de atunci, înainte de a fi apucat drumul spre Epir și Tesalia, trebuie să fi cunoscut munții și văile din ținuturile răsăritene ale peninsulei.

Aceste deducțiuni pot fi sprijinite și pe o altă constatare. In dialectul dacoromân există două fenomene lingvistice, care nu pot fi explicate din limba latină și se găsesc în limba albaneză. Acestea sunt *rotacismul* și *nazalizarea*. In albaneză ele nu se întâlnesc ca în dialectul dacoromân, în graiul vorbit din aceeași regiune, ci *nazalizarea* este o particularitate a dialectului de nord (gheg), iar *rotacismul* a celui de sud (tosc). Despre legătura ce a exista odată pe temeiul acestor particularități între limba română și între limba albaneză s'a discutat mult. Astăzi, oricum s'ar admite, fie că ea pornește dela substratul comun, ceea ce este mai puțin probabil, fie că s'a produs prin influență reciprocă, ea nu poate fi tăgăduită. Singura nedumerire care subsistă, în această privință este faptul că, în vreme ce în dialectul dacoromân *rotacismul* se arată în regiunea nordică, în limba albaneză, din contră, apare după cum am văzut, la sud. Această nedumerire poate fi înlăturată, dacă ne gândim la locuințele primitive ale poporului albanez. Albanezii, în timpurile vechi, au locuit mai în spre miazănoapte și răsărit de așezările lor actuale. Acolo, în apropierea lacului Scutari și chiar mai în spre nord, cele două triburi, astăzi despărțite de râul Skumbi, își aveau odată locuințele lor străvechi. De acolo ei puteau veni în contact cu unele populațiuni românești.

Insă partea interesantă în chestiunea care ne preocupă este faptul că atât *rotacismul* cât și *nazalizare* lipsesc cu desăvârșire din graiul Românilor din peninsula balcanică. Cum se explică lipsa acestui fenomen care a evoluat numai în perioada romană, înainte de năvălirea

Slavilor, căci atât în limba română cât şi în limba albaneză, el se arată numai la cuvintele de origine latină? Trebuie oare să presupunem că şi acest fenomen, la fel ca cuvintele de origine albaneză din seria a doua, care s'au păstrat numai în dialectul dacoromân, a existat odată şi în graiul Românilor din peninsula balcanică şi numai după aceea s'a pierdut? Aceasta ar fi mai greu de crezut pentru nişte dialecte ce se caracterizează printr'un conservatism de care cineva numai cunoscându-le mai de aproape îşi poate face o ideie clară. Explicaţia lui s'ar găsi mai uşor, dacă vom admite că toate aceste fenomene s'au răspândit între grupurile de Români care se găseau mai aproape de poporul albanez. Ele n'au putut ajunge până la populaţiunile române aşezate mai în spre răsărit. De altfel, imposibilitatea răspândirii tuturor inovaţiilor ce se produceau în limbă pe întreg domeniul limbii străvechi se poate explica, până la un punct, şi din felul în care s'a produs răspândirea poporului român. Dislocarea Românilor din locuinţele lor primitive în ţările dunărene a început, propriu zis, după ce Slavii, în marea lor majoritate, s'au aşezat în sudul Dunării, întinzându-se peste întreaga peninsulă balcanică. Cei dintâi care trebuiau să fie împinşi spre miazăzi erau Românii periferici din partea de miazăzi şi răsărit. Aceştia erau tulpini care ţineau de strămoşii Românilor din peninsula balcanică. Deşi contactul lor cu grosul românismului n'a fost întrerupt multe veacuri după coborîrea lor în sudul peninsulei, totuşi îndepărtarea lor din locurile de obârşie a început să se resimtă în limba lor, fie prin lipsa unor elemente străine care pătrundeau numai în graiul Românilor rămaşi la miazănoapte, fie, mai ales, prin unele particularităţi, ca acele despre care este vorba, care n'au putut ajunge până în graiul Românilor aflători în extremitatea sudică.

Firește, toate aceste deduceri sunt simple presupuneri. Singurul fapt sigur pare să fie, că, pentru epoca ce ne preocupă, contactul dintre Românii din peninsula balcanică din acele vremuri și poporul albanez era mai mic decât acela care exista între acesta și Românii din nord. Și, deoarece, după cum vom arăta mai jos, strămoșii Aromânilor nu puteau fi la sudul așezărilor ocupate de Albanezi și, cu atât mai puțin, la nord, ei se găseau probabil mai în spre răsărit.

Această constatare ce se poate face din studiul raporturilor de limbă albano-române, exclude oarecum, dacă nu cu desăvârșire, presupunerea că Aromânii s'ar fi coborît în locurile lor ce ocupă astăzi în Epir și Tesalia « din nord spre Adriatică, din Albania, unde unii dintr'înșii au rămas până în zilele noastre în vecinătatea imediată a Durazzului». Din studiul raporturilor albano-române rezultă că nu există aproape nimic, atât în structura limbii cât și în partea lexicală, din care s'ar putea deduce o coborîre a elementului aromân în Epir și Tesalia prin Albania. Dacă, într'adevăr, ei ar fi trecut prin Albania, spre a ajunge în ținuturile din miazăzi, unde, în regiunea Durazzului, au lăsat câteva rămășițe, atunci noi, astăzi, ar fi trebuit să avem, dacă nu în tot dialectul aromânesc cel puțin în graiul Aromânilor din Albania, o influență mai veche a limbii albaneze. Insă aceasta din materialul lingvistic studiat până acum, lipsește. Influența albaneză asupra dialectului aromânesc, studiată din materialul folkloric și dicționarele macedoromâne ce avem, se arată în două perioade bine distincte: una comună pentru cele patru ramuri ale românismului — cu rezerva particularităților despre care a fost vorba mai sus — care s'a încheiat odată cu expansiunea românismului dunărean, și alta mai nouă, care există numai în dialectul

aromân, lipsind în cea mai mare partedin dialectul meglenoromân.

Vlahii medievali din Serbia. In legătură cu coborîrea Aromânilor în Tesalia stă şi chestiunea Vlahilor medievali din Serbia, despre care ne vorbesc documentele sârbeşti, începând cu secolul al XIII-lea. Este vorba de a se şti dacă ei erau Aromâni sau Dacoromâni. Pe vremea aceea Aromânii se găseau răspândiţi în toată peninsula balcanică, prin urmare şi în Serbia, unde ajungeau nu numai cu turmele lor dar, ca chervanagii, înaintau până la Adriatică venind în contact cu acei Români purtători de haine negre [264]), cunoscuţi în secolul al XII-lea sub numele de *Morovlachi* sau *Moroblachi*, *Morlachi*, în felul Aromânilor *Caraguni*. Prin urmare, ar fi posibil, ca, în o parte din Vlahii care «poartă nume întru toate asemenea ca acelea obişnuite şi la fraţii lor dela Dunăre şi la ceilalţi fraţi, din Tesalia» [265]) să vedem, pe strămoşii Aromânilor rămaşi în acele părţi încă din epoca coborîrii lor în sud.

Dacă ţinem seamă de unele date ce avem despre aceşti Români, cum ar fi bunăoară obiceiul de a-şi schimba locuinţele în timpul verii, aşa cum se obişnueşte până astăzi la o parte dintre Aromâni, şi, în special, la *Fărşeroţi*, care duc viaţă nomadă; după aceea, uzul de a denumi pe locuitorii unei aşezări, nu după numele locului de origine, ci după acela al celnicului, şeful lor [266]), în felul cum se obişnuia odată la Aromâni, am putea presupune că a existat o legătură între ei şi Aromâni. Se înţelege că şi în această privinţă nu se poate cunoaşte ceva sigur, din lipsă de documente asupra graiului lor. Astăzi, noi nu avem decât un număr mare de nume de persoane. In afară de aceasta, mai ştim că ei locuiau în *cătune* [267]) cu *juzi* şi, ‹mai presus de

juzi, *cnezi* sau primicheri în frunte »[68]), deosebindu-se de Aromâni, care locuiesc în *călive* şi *hori* (pl. dela hoară ngr. χώρα), având în fruntea lor *celnici*. De asemenea, luând în cercetare numele de persoane româneşti din documentele sârbeşti reproduse de Haşdeu [69]) şi I. Bogdan [70]), vom vedea că aproape niciunul nu arată particularităţile care sunt proprii dialectului aromânesc. Dintre acestea cele mai vechi sunt: 1) alterarea labialelor şi căderea vocalei *u* la numele masculine terminate într'o consonantă, la primirea articolului hotărît *lu*. După aceste două particularităţi, un nume ca *Miculŭ* din acele documente [71]), dacă într'adevăr purtătorul lui ar fi fost Aromân, atunci el ar fi trebuit să se păstreze numai sub forma veche *N'iclu*, sau *N'iculu* cu *m* alterat,. Tot aşa numele *Mire*, *Copilŭ*, *Opăritulŭ* din acele documente ar fi trebuit să fie « *N'ire* » *Cok'il*, *Upăritlu*, dacă ar fi fost aromâneşti. Este drept, după cum am relevat şi în studiul meu « Originea vocativului în -le » publicat în *Dacoromânia* I (p. 197), că nume ca *Măcicatu* (мачикатъ) şi *Minuta* (минѹта) sunt identice cu acelea care se intâlnesc la Românii din peninsula balcanică, şi, în special, cel dintâi, la Meglenoromâni: *măcicat* « mare »,. Intru cât este vorba despre nume de persoană vechi, purtătorii lor ar fi putut fi şi Dacoromâni, mai ales că pe vremea aceea şi în dialectul dacoromân un nume ca *Măcicatu* trebuie să se fi pronunţat sub această formă, înainte de a fi ajuns *măşcat*. Nu vorbesc, de sigur, despre cele derivate din tulpini slave ca: *Radulu* (радѹлъ), *Neagulu* (нѣгѹлъ), *Pârvulu* etc., ce se găsesc în număr atât de mare în aceste documente însă care, astăzi, lipsesc cu desăvârşire la Românii din peninsula balcanică şi se întâlnesc numai la Dacoromâni.

Dar toate acestea nu exclud putinţa ca printre ei să fi existat şi Aromâni, deşi, în marea lor majoritate, ei trebuie

să fi fost Români, care ţineau de ramura nord-dunăreană. Mai de grabă s'ar putea admite că foarte mulţi din aceşti Români din Serbia se vor fi coborît până la locuinţele Aromânilor, trecând prin Albania. Despre acest fapt ne dau mărturie atât documentele sârbeşti din acea epocă [272]), cât mai cu deosebire o particularitate din graiul Aromânilor din Albania, care îl apropie de dialectul dacoromân. La aceşti Aromâni felul de articulare a substantivelor masculine, despre care a fost vorba mai sus se face întocmai ca în dialectul dacoromân: *lupul* $^{37}/_{5}$ « *lacul*, $^{106}/_{10}$ *birbecul* $^{103}/_{22}$ etc., pentru formele corespunzătoare aromâneşti *luplu, laclu, birbeclu*. Această particularitate care lipseşte la ceilalţi Aromâni şi se găseşte în partea de miazănoapte a Macedoniei numai la acei Aromâni, care, după grai, se dovedesc că sunt originari din Albania, ar putea fi un indiciu, că, peste elementul aromânesc băştinaş s'ar fi putut suprapune, odată, o altă populaţiune românească. Pentru Albania, ea nu putea fi decât aceea despre care ne vorbesc documentele sârbeşti. Ea fiind mai rară decât elementul aromânesc din Albania, s'a contopit cu masa mare a Aromânilor, aşa după cum fraţii lor din Serbia s'au pierdut printre Slavi. De pe urma acestor Români, care până în secolul al XIV-lea făceau legătura între cele două ramuri ale românismului balcano-carpatic, ne-au rămas numai numele de persoane din documentele sârbeşti şi acel sufix de origine românească *-ul* întrebuinţat astăzi atât de Sârbi cât şi de Bulgari, sufix care, la origine, nu reprezintă decât articolul românesc dela numele de persoane, pătrunse încă de atunci, prin mijlocirea Românilor din Serbia şi de pe litoralul Adriaticei, în cele două limbi slave.

Dar o probă şi mai evidentă despre faptul că Aromânii n'au ajuns prin Albania în locurile lor din Epir şi Tesalia,

ci prin partea răsăriteană a Macedoniei, se poate obține din studiul elementului slav în graiul Românilor din peninsula balcanică. Despre acest studiu, deocamdată nu putem vorbi nimic, deoarece ne lipsește. De asemenea nu avem o lucrare asupra raporturilor slavo-române, spre a cunoaște mai bine caracterul nordic sau sudic al elementului slav din limba română, ținând seama, bine înțeles, de o parte, de același element din limbile balcanice, în special din limba albaneză, de alta, de elementul slav din limba maghiară. Deocamdată se știe numai că în dialectele dacoromân, aromân și meglenoromân se găsesc aceleași cuvinte de origine paleoslavă, păstrate sub aceeași formă și, mai ales, trecute prin aceleași schimbări fonetice și semantice. Ele alcătuiesc primul stoc pătruns în limba română comună, încă pe când Românii din peninsula balcanică nu se despărțiseră de frații lor din dreapta Dunării.

In afară de cuvinte, influența paleoslavă se arată aceeași în partea gramaticală. Avem asemănări în flexiune și în sintaxă [273]), la formarea cuvintelor și, mai ales, în fonetism, elementul caracteristic prin care se poate dovedi nu numai identitatea, dar și izvorul comun al acestei influențe.

Se știe că ceea ce deosebește limbile slave moderne între ele este felul deosebit cum s'au desvoltat grupele de sunete *tj* și *dj*. Acestea au dat în limba sârbă reflexe deosebite de cele din limba bulgară (*št* și *žd*). Și la una și la alta prefacerile sunt vechi, căci ele se arată din momentul când fiecare din aceste două limbi începuse să se deosebească de graiul comun, spre a ajunge limbi deosebite. Pentru limba bulgară, care ne interesează, această caracteristică se arată, după cum se știe, în cele mai vechi documente. Revenind la elementul slav din limba română, observam că *tj* și *dj* apar

în toate dialectele ca în bulgărește: *št* și *žd*, prin urmare și în graiul Românilor din Peninsula balcanică.

Din această simplă constatare precum și din identitatea influenței slave în gramatica și partea lexicală a limbii române străvechi, înainte de despărțirea ei în dialecte rezultă: 1) că primul element slav care a pătruns în limba română străveche a fost de origine paleoslavă, din care s'a desvoltat limba bulgară de azi; 2) că acest element, care se găsește deopotrivă la Românii din Dacia și la cei din peninsula balcanică, a fost primit dela Bulgari.

Toate aceste deduceri vin oarecum în contrazicere, în ce privește regiunea de unde s'au coborît Românii transdanubieni în sudul peninsulei balcanice, cu mărturiile istorice despre coborîrea elementului românesc în Epir și Tesalia. După cunoscutul citat din Kekavmenos: *ei locuiau mai întâi în apropierea fluviului Dunăre și Sau, pe care îl numim acum Sava, unde locuiesc astăzi Sârbii, în locuri întărite și greu de străbătut.* După aceste mărturii ale cronicarului bizantin, dacă ar fi să localizăm vechea regiune ocupată de elementul românesc din peninsula balcanică de lângă Sava și Drava, în ținuturile locuite de Sârbi, atunci graiul lor de astăzi ar trebui să arate urme de influență sârbească veche. De fapt, pentru epoca veche ea a existat. Astăzi, din cunoștințele pe care le avem asupra dialectelor transdanubiene, ea nu se arată numai în felul aceleia ce am văzut că ne-a venit din limba paleoslavă. In condițiunile acestea, pentru vremurile vechi, coborîrea Românilor balcanici dintr'o regiune sârbească nu pare exclusă.

O parte dintre Românii din sud, care au luat parte la restaurarea imperiului bulgar sub Petru și Asan, trebuie să se fi coborît dintr'o regiune situată tot lângă Dunăre, însă acolo unde se găseau Bulgari. Studiul elementului slav

din graiul Aromânilor ne arăta că aceştia, din momentul despărţirii lor de Dacoromâni, au stat multe veacuri în atingere cu Bulgarii răsăriteni. Anumite indicii din elementul slav aflător în graiul Aromânilor ne îndreptăţesc să facem această presupunere. După munţii Balcani, au venit munţii Rodope să sălăşluiască elementul românesc din peninsula balcanică. Pentru fraţii lor rămaşi mai în urmă, *Meglenoromânii*, acest popas pare evident, judecând după unele particularităţi din graiul lor, care, după cum am încercat să dovedesc într'o lucrare [274]), au fost împrumutate dintr'un dialect bulgăresc vorbit în regiunea munţilor Rodope.

Din cele expuse până aici, am vroit să precizez următoarele două puncte:

1. Că din marea expansiune a românismului balcano-carpatic, resturile de Români din peninsula balcanică, cunoscute sub numele de *Aromâni* şi *Meglenoromâni*, la început, se deosebeau întru câtva atât în limbă cât, poate, şi sub raportul etnologic de ceilalţi Români, ţinând mai mult de elementul autocton sud-balcanic. Mai târziu, în urma contactului ce au avut cu restul românismului carpatic, ele s'au amestecat cu Românii din nordul peninsulei în aşa fel încât, pe la sfârşitul secolului al VII-lea, nu mai alcătuiau un element romanic deosebit, ci o singură unitate cu Românii de pretutindeni.

2. Că coborîrea unei părţi din aceşti Români în Epir şi Tesalia, s'a făcut după cum rezultă din raporturile de limbă albano-române şi slavo-române, prin Bulgaria, pe acolo, pe unde, mai târziu, s'au coborît şi Meglenoromânii.

GRAIURILE ROMÂNEŞTI TRANSDANUBIENE ŞI INSEMNĂTATEA LOR ISTORICĂ

Dintre toate limbile romanice, limba română este singura care cuprinde în sânul ei dialecte ce se vorbesc în afară de teritoriul nostru naţional. Astfel, în sudul peninsulei balcanice avem dialectele: m a c e d o r o m â n, la populaţiunile româneşti aşezate în Macedonia, Epir, Tesalia şi Albania; m e g l e n o r o m â n, în ţinuturile Meglen, situat la nord de portul Salonic, pe ţărmul drept al lui Axios (Vardar); i s t r o r o m â n, la Românii din Istria, aşezaţi în câteva sate la poalele lui Monte-Maggiore. Cum s'au născut aceste graiuri vorbite până azi de populaţiuni româneşti care îşi au aşezările la o depărtare de peste 1000 de km de locuinţele primitive ale Românilor, aceasta ne-o spune atât limba cât şi istoria.

Din istorie se ştie că, cu trei veacuri înainte de cucerirea Daciei de către Romani, limba latină se răspândise în sudul Dunării. Când, după cucerirea Daciei, limba latină s'a întins şi în ţinuturile din stânga Dunării, atunci romanizarea populaţiunilor traco-ilirice de pe ambele ţărmuri ale marelui fluviu a dus la formarea poporului român de pretutindeni. Dacă această situaţie a elementului roman din Dacia şi nordul peninsulei s'ar fi continuat până în vremurile noastre, atunci înfăţişarea graiurilor transdanubiene ar fi fost alta decât aceea în care ni se prezintă astăzi, iar strămoşii po-

pulaţiunilor româneşti din sudul Dunării n'ar fi fost împinşi de evenimente să se izoleze în ţinuturile muntoase ale Greciei. Ei ar fi rămas la nord în unitate teritorială cu Românii din Dacia. Numai năvălirea popoarelor barbare, în speţă a Slavilor, a împărţit poporul român abia constituit, în două: Românii nordici, reprezentaţi prin Dacoromâni, cu aşezările lor permanente în Dacia, şi Românii sudici, reprezentaţi prin cele trei populaţiuni transdanubiene: Macedoromânii, Meglenoromânii şi Istroromânii, cu aşezările lor permanente în sudul Dunării.

Originea locală a graiurilor transdanubiene. Originea locală a acestor Români a fost foarte mult discutată. In vreme ce pentru Macedoromâni toţi sunt de acord să admită că ei aparţin romanităţii balcanice, pentru Meglenoromâni şi Istroromâni, din contră, unii dintre învăţaţi socotesc că ei ţin de românismul nord-dunărean. De fapt, din ultimile monografii [275]) publicate asupra graiului acestor populaţiuni româneşti, rezultă neîndoios că, oriunde s'ar găsi astăzi, în Istria, Macedonia sau în Munţii Pindului, ele s'au desvoltat odată în mediul balcanic din părţile de miazănoapte ale peninsulei, în nemijlocită apropiere de teritoriul în care şi-a luat fiinţă neamul românesc. Ceea ce a făcut pe unii filologi români să vadă în Meglenoromâni şi Istroromâni populaţiuni dacoromâne rătăcite în sudul şi răsăritul peninsulei balcanice au fost asemănările pe care graiul acestora le arată cu dialectul dacoromân. Sub acest raport cei dintâi — Meglenoromânii — care trăiesc în ţinuturi atât de apropiate de Macedoromâni, ies din discuţie, fiindcă azi aproape toţi filologii români şi străini, după grai, îi consideră mai apropiaţi de Macedoromâni decât de Dacoromâni. Numai Istroromânii prezintă o oarecare greutate, întru cât asemănările lor în

grai cu Dacoromânii sunt mai mari decât acelea pe care le arată dialectul meglenit. Pe de altă parte, însă, Istroromânii au nume de localități în apusul peninsulei balcanice, care vorbesc lămurit despre autoctonia lor în peninsulă. De fapt, ei nu sunt decât urmașii Vlahilor din Serbia, care, în cursul secolul al XIII-lea, se aflau răspândiți începând dela Fiume la Cetinje în toată Dalmația. In secolul al XIV-lea și al XV-lea ei sunt menționați în Bosnia și Erțegovina, de unde apoi, împinși de invazia turcă, au ajuns în cursul secolului al XV-lea și al XVI-lea în Slavonia, Carintia, Istria și insula Veglia. In afară de aceasta, graiul Istroromânilor este lipsit de elemente unguresti. Sub acest raport, el merge paralel cu limba Macedoromânilor și Meglenoromânilor. Dacă într'adevăr, după cum susțin unii filologi, în secolul al XIII-lea și al XIVL-lea, ei ar fi avut contact cu Banatul și Munții Apuseni, atunci rămâne nelămurită absența cuvintelor unguresti din graiul lor. Din aceste motive precum și din cauza întregului istoric al Vlahilor din apusul peninsulei balcanice, rezultă: 1) că Istroromânii, la fel ca Macedoromânii și Meglenoromânii, sunt localnici, reprezentând vechea populațiune romană din peninsula balcanică; 2) că asemănarea graiului lor cu limba Românilor din Dacia provine din cauza legăturilor mai îndelungate ce le-au avut cu Dacoromânii, după definitiva despărțire a Macedoromânilor și Meglenoromânilor. Din combinarea acestor concluzii cu rezultatele la care am ajuns eu despre locurile de obârșie ale Macedoromânilor și Meglenoromânilor rezultă că Istroromânii, Meglenoromânii și Aromânii au avut la origine ca strămoși pe aceiași Vlahi din sudul Dunării, care roiau cu turmele în cele patru colțuri ale peninsulei balcanice. In ce privește asemănările mai mari sau mai mici pe care Istroromânii și Meglenoromânii le arată în grai cu dia-

lectul dacoromân, ele reprezintă resturi de pe vremea când strămoşii unora şi altora trăiau în unitate teritorială cu Dacoromânii. Ruptura definitivă a acestor două populaţiuni româneşti, producându-se relativ târziu, ele au păstrat în limbă mai multe particularităţi şi cuvinte comune, ce există numai în dialectul lor şi la Dacoromâni. Aromânii,din contră, începând să se desprindă cel mai de timpuriu de ultimii, n'au apucat să păstreze în grai particularităţi şi cuvinte care există în celelalte două dialecte. De altfel, originea geografică a acestora este în parte locală. Ei au trei nume de localităţi Săruna, Băiasa şi Lăsun cu o tradiţie latină neîntreruptă, pe temeiul cărora trebue să admitem că primele rădăcini ale acestor Români se găsesc în Pind. De altfel, şi G. Weigand, studiind numele de localităţi ocupate de Aromâni în Pind (Jahresbericht XX—XV), a ajuns la concluzia că regiunea, ocupată de Români dela început — secolul al X-lea — a fost aceea de pe înălţimea Pindului, la izvoarele râului Vovusa şi Aspropotam, pe care Aromânii îl numesc Arăulu-albu. Mai puţin locuită de Aromâni a fost regiunea de pe munţii Orthrys şi Casia şi şi mai puţin câmpia Tesaliei, în care păstorii aromâni se coborau numai în timpul iernii. Weigand, dacă ar fi cunoscut originea numelui de râu Băiasa, atunci când scria aceste rânduri, nu s'ar fi mulţumit să declare că regiunea de pe înălţimea Pindului ar fi fost ocupată de Aromâni abia în secolul al X-lea, ci s'ar fi referit la epoca cuceririlor romane în sudul peninsulei. Existenţa acestor populaţiuni locale răzleţe n'a putut schimba structura graiului românesc pe care îl vorbeau populaţiunile româneşti de pretutindeni. De aceea, din punctul de vedere al evoluţiei lingvistice, Aromânii, fie că se coboară toţi dela nord, fie că numai unii din ei vin dela sud şi cei mai mulţi dela nord, se identifică ca limbă cu Românii de pretutindeni.

Insemnătatea i s t o r i c ă a graiului lor ar putea fi înţeleasă numai dacă plecăm dela această unitate lingvistică [276]).

Unitatea lingvistică. Incercând cineva să studieze această unitate, în primul rând trebuie să-şi dea seama de felul cum s'a ajuns la ea; al doilea, să cunoască structura limbii din perioada când s'a produs prima sciziune între populaţiunile româneşti.

In ce priveşte unitatea lingvistică, ea se explică numai pe cale istorico-socială. Anume, oricare ar fi deosebirile de grai ce se arată dela un individ la altul, dela un strat social la altul, în fine dela o regiune la alta, există totuşi — după Meillet — o singură limbă, numai una, acolo unde, indivizii, înţelegându-se între ei, au în mod conştient sau inconştient sentimentul şi voinţa de a ţinea de aceeaşi colectivitate lingvistică. Este drept că limba se găseşte într'o continuă modificare, dar dacă, în scurgerea vremii, socotim pe indivizii vorbitori de aceeaşi limbă ca contemporani unii altora, atunci unitatea limbii se arată la orice moment din desfăşurarea ei istorică. Astfel, începând din epoca de înlocuire a graiurilor traco-ilirice din dreapta şi stânga Dunării prin limba latină, cu alte cuvinte din epoca primelor cuceriri romane în Balcani şi până astăzi, n'a existat o singură clipă în care indivizii vorbitori care constituie marea familie a românismului carpato-dunărean să dorească a vorbi o altă limbă decât latina în forma ei populară. Aceasta însemnează că, din clipa în care au primit noua limbă, ei au avut voinţa fermă de a o vorbi, formând o singură naţiune. Numai în felul acesta s'ar putea explica unitatea lingvistică la Românii din sud, unitate care, sub raportul i s t o r i c, constituie într'adevăr un caz care rar se întâlneşte în evoluţia altor limbi.

Trecând la înfăţişarea structurală a limbii din perioada primelor despărţiri dintre tulpinile româneşti, trebuie în primul rând să recunoaştem că, pe vremea când populaţiunile româneşti transdanubiene au început să se desfacă de tulpinele româneşti din nordul Dunării, evoluţia istorică a limbii era aproape încheiată. Aceasta însemnează că, pe atunci, atât în dreapta cât şi în stânga Dunării se vorbea o limbă plămădită din acelaşi material lexical, întrebuinţat în forme şi construcţiuni identice, şi, mai ales, stăpânit de aceleaşi tendinţe. Ultimele erau de mai multe feluri: unele mai vechi care plecau dela substratul proetnic, altele, cele mai multe, care veneau din partea limbii suprapuse. Acestea au activat în aceeaşi direcţie în desvoltarea graiului românesc din nordul şi sudul Dunării. Astfel, dacă ar fi să ţinem seama de particularităţile lui cele mai pregnante în fonetism, sunetul *ă*, care a lipsit în limba latină şi nu se găseşte în niciuna din limbile romanice, însă există la Albanezi, reprezintă fonemul cel mai caracteristic din structura limbii noastre. Paralelismul în evoluţia acestui sunet merge atât de departe, încât, după cum mai târziu la nord, printr'o velarizare exagerată, din *ă* s'a ajuns în anumite condiţiuni la *î*, acelaşi fenomen s'a arătat şi în graiul Românilor din Pind, în care aproape orice *ă* a devenit *î*. La aceasta se poate adăoga şi uniformitatea ritmului în vorbire, provenit din cauza unor vocale dela sfârşitul cuvântului, în poziţie neaccentuată, cum sunt *i*, *u*, *o*, un fenomen care iarăşi lipseşte în celelalte limbi romanice, însă se găseşte în graiul populaţiunilor transdanubiene. Tot de trăsăturile fundamentale ţin, în fine, şi acele forme balcanice care au o sorginte autoctonă şi se găsesc deopotrivă în graiul tuturor Românilor. Toate acestea mărturisesc că odinioară, pretutindeni unde se vorbea româneşte, lexicul

avea la bază acelaşi element constitutiv. A fost destul ca limba astfel constituită să dea primele impulsiuni, pentru ca desvoltarea graiurilor viitoare din care era să iasă cele trei dialecte, acolo unde au reuşit să se menţină, să arate aceleaşi diversificări convergente. Faptul acesta reprezintă momentul cel mai important din evoluţia convergentă a dialectelor noastre. Pe temeiul acestor tendinţe, care lucrează numai în domeniul limbii române, s'au arătat fapte de limbă în dialectul aromân, dintre care unele, cum ar fi fenomenul palatalizării labialelor, s'au ivit mai de vreme decât în dialectul dacoromân, altele, cum ar fi monoftongarea lui *ea* în *e* sau înlocuirea lui *e* prin *i* (în graiul Fărşeroţilor şi Megleniţilor, în fine, amuţirea articolului *-l* (*focu, lemnu* pentru focul, lemnul), mai târziu. Această anticipare sau întârziere în ordinea transformărilor din limbă, produsă în aceeaşi direcţie la două graiuri izolate, arată că impulsiunile generatoare de inovaţii au plecat dela aceleaşi puncte convergente din dreapta şi din stânga Dunării, puncte care au constituit odată patria comună a tuturor Românilor.

O altă particularitate a limbii româneşti din epoca primelor izolări dialectale, tot atât de importantă ca cele precedente, este caracterul lexicului latin, păstrat sub forma populară, fără înrâurirea târzie a limbii latine medievale. In privinţa aceasta, se ştie că în tot Occidentul european, până la o perioadă vecină cu epoca modernă, latina clasică a rămas organul ştiinţei şi al filozofiei. « Astăzi, încă, ea reprezintă limba oficială şi rituală a bisericii romano-catolice. Toate limbile europene de înaltă civilizaţie, dar mai ales limbile romanice care ne interesează în primul rând, s'au nutrit din substnaţa ei. Nicio limbă în lume n'a jucat în cursul celor două milenii un rol atât de important în des-

voltarea civilizaţiei ca limba latină. Dacă începuturile celorlalte limbi de civilizaţie veche, ca chineza, sanscrita şi elena se prezintă cu o literatură mai veche, totuşi niciuna din ele n'a avut o istorie atât de bogată şi o înrâurire atât de profundă. De aceea se poate afirma cu drept cuvânt că începând cu perioada veche, limba latină a pus civilizaţiunii moderne temelia expresiunii sale lingvistice ». Această temelie, din nefericire, ne-a lipsit nouă Românilor pentru tot evul mediu românesc, în care s'a desvoltat limba noastră. Chiar terminologia religioasă referitoare la primele noţiuni ale creştinismului păstrează acelaşi element primitiv, ca vechiul BASILICA neînlocuit de ECLESIA, deşi acesta, prin prezenţa lui în limba albaneză, trecuse graniţele romanităţii orientale. In această nomenclatură nu se vede niciun termen de ierarhie religioasă mai înaltă. Atât la Românii din nordul Dunării cât şi la cei din sud a rămas aceeaşi organizaţie simplă, care a ajuns până la gradul de PRESBITER, din care Dacoromânii au făcut *preot* iar Aromânii *preftu*. Această particularitate a lexicului latin, care reprezintă reflexul unei anumite stări de cultură şi civilizaţie, constituie, după cum am spus, pentru limba noastră, una din notele cele mai caracteristice faţă de acelaşi lexic din celelalte limbi romanice. Din această mare pierdere ne-am ales totuşi cu un câştig anume, în vreme ce celelalte limbi romanice, dar mai ales limba franceză şi italiană, în stadiul lor mai vechi, au fost stânjenite în evoluţia lor istorică de înrâurirea limbii latine, limba română, din contră, lipsită de ea, a arătat o neîntreruptă continuitate, evoluând pe linia tendinţelor ei fireşti. Din această cauză, graiul nostru reprezintă un deosebit interes pentru studiul biologic al latinei vulgare, care stă la baza tuturor limilor romanice

In această perioadă de definitivă închegare, limba română, pe care unii învăţaţi o numesc « română comună », alţii « preromână » iar şcoala dela Cluj « străromână », nu era atât de unitară cum ne-am putea-o închipui [277]). Accentuez asupra acestui lucru care a mai fost spus şi de alţii, numai spre a arăta că, la începutul studiilor lingvistice în Germania, unde de fapt se întrebuinţa prefixul german « Ur » în « Uritalisch, Urkeltisch, Urslavisch, Urgermanisch », etc. se credea într'o stare de limbă unitară care ar fi rezultat dintr'o evoluţie mai înceată. Din cauza acestei accepţiuni a prefixului german « Ur », celelalte popoare romanice, afară de noi Românii, nu şi-au dat silinţa să-l traducă.

De fapt, dacă ar fi să numim o limbă cu acest prefix, pe care n'am putea să-l traducem în toate nuanţele lui, cum ar fi « Urrumänisch » sau « Urfranzösisch », etc., nu trebuie să înţelegem limbi perfect unitare ieşite din limba latină, ci grupe de graiuri locale, care prin identitatea caracteristică în structura lor gramaticală, în lexic şi în împrumuturile de afară, se deosebesc de alte grupe de graiuri locale ce nu arată această identitate. Astfel, limba română, în forma ei primitivă sau străveche, când dela stadiul roman a trecut la forma românească, era reprezentată prin graiuri locale, pe care le vorbeau Românii din toate timpurile. Aceste graiuri, de fapt, există şi astăzi, când avem o limbă comună, care, prin şcoală, administraţie şi armată, exercită o înrâurire atât de mare asupra vorbirilor regionale. Ele trebuie să fi existat cu atât mai mult atunci, cu cât nu putea fi vorba despre o limbă comună de nivelare în sensul cum o întrebuinţăm noi astăzi, şi când printre Români existau vorbitorii de neam străin, cum erau Slavii. Judecând lucrurile aşa cum se petrec în realitate, pe

vremea aceea aceste diversificări regionale au trebuit să fie şi mai pronunţate. Printre ele, rostirea lui *c*, *g* urmat de *e*, *i* ca *tse* (dze), *tsi* (dzi) în: *tser* pentru *cer* (lat. caelum), *dzer* pentru *ger* (lat. gelu), în fine *tsintsi* pentru *cinci* (lat. quinque), *dzeană* pentru *geană* (lat. gĕna, -am) cred că despărţea, încă de atunci, dialectal, nordul de sudul românesc. In afară de această deosebire mai pronunţată, toate celelalte se identificau între ele, întru cât, structural, arătau în lexic şi gramatică aceleaşi deosebiri de celelalte limbi romanice, dar mai ales de limba italiană cu care avea mai multe afinităţi. Fireşte admiţând existenţa unor diversificări locale, pe acestea nu le putem compara cu acele ce se arătau în aceeaşi epocă la celelalte limbi romanice. Ele erau incomparabil mai profunde. Sub acest raport, la noi împrejurările fiind deosebite, tendinţele de diversificare s'au arătat mai slabe.

Cauzele care au contribuit la formarea unităţii lingvistice. Cu aceste divergenţe locale, limba română din epoca străveche era o limbă de înţelegere pentru toate tulpinele româneşti aşezate în dreapta şi în stânga Dunării. Uşurinţa cu care ea putea fi întrebuinţată dela o grupare la alta, nu trebuie interpretată ca un caz excepţional care s'a petrecut numai la noi Românii. Fenomenul se arată şi în domeniul altor limbi. Astfel, astăzi, graiurile slave meridionale, cu toate că constituie limbi deosebite, se aseamănă atât de mult între ele încât un jugoslav de limbă bulgară se poate foarte bine înţelege cu altul de limbă sârbească, fiecare vorbind în graiul lui. In epoca de viaţă comună a tuturor Slavilor, această apropiere trebuie să fi fost mult mai mare. Există, cum se vede limbi din aceeaşi tulpină care, multă vreme chiar după despărţirea lor tind către

o evoluţie convergentă. La noi fenomenul acesta se explică din cauza împrejurărilor identice în care a evoluat viaţa tulpinilor româneşti de pretutindeni. Oricare au fost îndeletnicirile lor — agricultura sau păstoritul — sub raportul social, ele formau o singură clasă, conduse de şefi, care constituiau propriu zis aristocraţia lor. La Românii păstori din peninsula balcanică, la care viaţa de clan s'a păstrat aproape până în zilele noastre, influenţa păturii conducătoare, aşa numita « celnicame », totalitatea celnicilor (fruntaşilor) dintr'o « fălcăre » (lat. FALCALIS), a avut un rol hotărîtor în păstrarea unităţii de grai. Având sentimentul că ţine de aceeaşi naţiune, această aristocraţie vorbea o limbă relativ unitară, pentru ca înţelegerea dintre diversele tulpini să se poată face cât mai uşor. La această tendinţă de uniformizare a limbii au contribuit fireşte foarte mult şi mişcările periodice cu turmele, vara la munte şi iarna la şes, cu peregrinări care ţineau luni de zile şi pe întinderi de sute de km, aşa cum se continuă şi astăzi la o parte din tulpinele româneşti din sudul Dunării. Aceste mişcări făceau ca cele două ramuri ale românismului carpato-balcanic să stea într'o continuă legătură. In felul acesta modificările care se vor fi produs pe alocuri în graiul lor, cu timpul dispăreau. La aceasta se va mai fi adăogat şi faptul că, în epoca de formaţiune a limbii, au lipsit alcătuirile politice care le puteau permite crearea unor centre mai mari, spre care ar fi putut gravita populaţiunile din ţinuturile învecinate. Acestea dacă ar fi existat pentru vremurile de care ne ocupăm, atunci, fireşte, peste pătura socială a clasei de jos s'ar fi format alta, care ar fi provocat schimbări regionale cu caracter mai pronunţat în limbă.

Din cele de mai sus rezultă că în vremurile de viaţă comună a tulpinilor româneşti de pretutindeni, a existat un

raport de corelaţie între limbă şi starea socială a poporului român de pretutindeni. Câtă vreme această stare a rămas neschimbată în trăsăturile ei cele mai caracteristice, limba s'a păstrat relativ unitară. Când însă, din cauza evenimentelor, populaţiunile româneşti din dreapta Dunării au fost nevoite să-şi mute aşezările în sudul peninsulei, acestea ne mai putând trăi în aceleaşi condiţiuni ca ceilalţi Români rămaşi în locurile lor de obârşie, bucurându-se de aceeaşi cultură şi civilizaţie în formele ei primitive, pe vremea aceea unitatea lor se vedea ameninţată, iar limba expusă, fie să apuce un alt drum de desvoltare, fie să fie supusă unei treptate dispariţii. Aici se adevereşte rolul pe care îl joacă în evoluţia unui popor a s p e c t u l i s t o r i c din viaţa unei limbi pentru menţinerea unităţii sale naţionale. Astfel, cât timp populaţiunile româneşti transdanubiene n'au fost împiedecate să ia parte la evoluţia istorică a limbii, prin unitatea de cultură şi de civilizaţie, ele au reuşit să-şi păstreze odată cu limba şi unitatea lor naţională. Cum s'au îndepărtat de această evoluţie, ele s'au văzut ameninţate, cum am spus mai sus, fie să dea naştere la o altă limbă fie să dispară.

Este interesant de constatat acum că, în contra tuturor aşteptărilor, prima posibilitate a fost înlăturată, iar a doua numai în parte realizată.

Plecând dela principiul că, « odată cu întreruperea unităţii de civilizaţie, se produce şi o diversificare lingvistică », observăm că, în ciuda tuturor aşteptărilor, în ce priveşte partea structurală a limbii vorbite de populaţiunile transdanubiene, diversificarea nu s'a produs. Această singură constatare ajunge, spre a atribui graiurilor româneşti de dincolo de Dunăre, în speţă dialectului macedoromân, o mai mare î n s e m n ă t a t e i s t o r i c ă decât celor din

Dacia. Că mai târziu s'au putut produce şi în aceste graiuri anumite inovaţiuni, se înţelege dela sine. Totuşi ele n'au dus la crearea unei limbi deosebite. Aceasta însemnează că, cu toată înstrăinarea lor, puterea de a se păstra pe linia tradiţiei lingvistice a fost mai mare decât la Românii din nordul Dunării care, rămânând pe loc şi fiind destul de numeroşi spre a-şi putea asimila neamurile aloglote, au avut norocul să trăiască în acelaşi mediu, în care s'a format limba şi poporul român. Pentru cei din sudul Dunării, care ajungeau într'un mediu străin, unde trebuiau să înveţe şi alte limbi, continuarea tradiţiei lingvistice apărea mai grea. De obicei, acest conservatism puţin obişnuit se explică din cauza unui tradiţionalism foarte înrădăcinat în moravurile şi felul de viaţă al unui popor. Nu-i mai puţin adevărat însă că, pentru perioada veche de care ne ocupăm, au trebuit să existe şi alte cauze mult mai profunde.

In primul rând, Românii din dreapta Dunării, după despărţirea lor de trunchiul românismului carpato-dunărean, n'au pornit cu toţii în calitate de invazori sau cuceritori să ocupe ţinuturi locuite de alte neamuri. Impinşi de populaţiunile slave, care veneau să le ocupe locurile, în expansiunea lor extraordinară spre miazăzi, ei nu s'au suprapus peste alte popoare, dela care ar fi putut primi anumite tendinţe de limbă, ci s'au strecurat în cete de păstori, aşezându-se treptat în ţinuturile unde îi întâlnim mai târziu. Această răspândire lentă, datorită caracterului lor de popor pastoral, a contribuit nu numai la păstrarea mai departe a tendinţelor iniţiale în grai, dar i-a ferit de diversificări locale. Caracterul acestor mutări la unii din ei, cum sunt Aromânii, s'a păstrat chiar atunci când felul lor de viaţă a luat forme deosebite. Astfel, mulţi din ei au trecut încă din timpurile cele mai vechi dela starea de păstori cu viaţă de trans-

humanţă la aceea de negustori, la început ambulanţi, după aceea cu aşezări stabile. Evoluţia acestui comerţ îi făcea să se găsească într'o continuă mişcare cu pendulări între târgurile cele mai neînsemnate şi centrele cele mai importante. In felul acesta, răspândirea lor se făcea pretutindeni treptat, în număr mic şi prin migraţiuni neforţate. Numai în împrejurări cu totul extraordinare, cum era cazul când se întâmpla câte o răscoală, sate întregi se mutau din părţile meridionale ale peninsulei în cele septentrionale. Dar şi atunci aşezările lor în ţinuturi străine se făceau adesea sau pe lângă centre locuite de acelaşi element sau în sate proprii, ferite de amestecul altor neamuri. In felul acesta graiul lor era mai mult sau mai puţin scutit de înrâuriri străine.

După despărţirea lor de Românii din nordul Dunării, înaintând spre sudul peninsulei, ei au venit în contact cu civilizaţia bizantină. Această civilizaţie, după cum se ştie, a avut o puternică înrâurire asupra formelor de viaţă a tuturor popoarele balcanice, dar mai ales asupra Aromânilor. In privinţa aceasta ajunge să amintesc că Aromânii, dela începutul coborîrii lor în sudul peninsulei, au ţinut de biserica greacă. Un preot aromân în serviciul bisericii greceşti este pomenit încă în secolul al XII-lea [278]). Terminologia lor religioasă, deşi înjghebată la început cu cuvinte de origine latină, a primit prea multe forme greceşti. Cu toate acestea influenţa greacă la aceşti Români a rămas tot atât de superficială ca şi influenţa slavă la Dacoromâni. In cazul acesta trebuie să recunoaştem că, cu toate că evoluţia unei limbi se întemeiază pe comunitatea de civilizaţie a colectivităţii lingvistice din care face parte, această evoluţie odată terminată, directivele limbii cu greu ar putea fi modificate, numai fiindcă vorbitorii ei au venit în atingere cu o civili-

zaţie superioară. Plecând dela fenomenul românesc transdanubian, nu s'ar putea susţine în toate cazurile faptul, că, dacă din cauza unui complex de împrejurări istorico-sociale, o comunitate lingvistică cu civilizaţie redusă, venind în atingere cu forme de viaţă mai înaintată, odată cu însuşirea acestora, ea trebue neapărat să arate şi o diferenţiere lingvistică. Aceasta, poate, numai, în cuvinte, nu şi în structura internă a limbii. Sub acest raport, conservatismul acestor Români în grai a mers atât de departe, încât el singur ar putea dovedi cât de greşită a fost teoria despre originea grecească a particularităţilor balcanice din limbile sud-estului european.

De obicei se crede că o bună parte din aceste particularităţi vin din limba greacă. Ideea a fost emisă de filologul danez Sandfeld şi unii dintre lingvişti o mai susţin încă. Astăzi se ştie însă că în graiul Românilor de care ne ocupăm, nu există nici măcar o singură particularitate balcanică în plus decât acele care există în limba Românilor din Dacia, care, după cum se ştie, niciodată n'au venit direct în atingere cu Grecii. Această singură constatare trebuie să ne dea mult de gândit, atunci când încercăm să atribuim acestor particularităţi o origine grecească. Dacă într'adevăr ele s'ar fi desvoltat sub înrâurirea limbii greceşti, atunci graiul Aromânilor în mod firesc ar fi trebuit să arate din aceste particularităţi un mai mare număr decât acela care există în celelalte limbi balcanice, dar mai ales în dialectul dacoromân. Absenţa lor la Aromâni ne dovedeşte că ele au o provenienţă cu totul străină de domeniul grecesc. Pentru susţinerea acestei păreri, pe care de altfel o împărtăşesc şi alţi lingvişti, citez un caz destul de sugestiv din domeniul limbii române. Se cunoaşte deosebirea de păreri ce există între filologi privitor la postpunerea

20*

articolului în limba română. Unii îl consideră de origine latină, alţii, ţinând seamă că acelaşi fenomen există şi în limba albaneză, îl consideră de origine autoctonă. Chestiunea după cum am arătat la p. 15 este mult mai simplă. Partea ce interesează problema ce ne preocupă este că în vremurile când Aromânii s'au coborît în Grecia, articolul în româneşte putea sta atât înainte cât şi în urma substantivului. Nu mai departe decât în veacul al XVI-lea, judecând după unele resturi ce ne-au rămas din literatura veche, se putea spune « ale ei noastre credinţe » în loc de « credinţei noastre ». Azi avem cuvinte cum sunt numele proprii care se construesc la gen.-dat cu articolul antepus. La Aromâni această construcţie cu articolul înainte se întrebuinţează câteodată şi la numele de persoane de gen feminin. Astfel, ei spun « ale soră » pentru « surori l'ei », « ale mamă » pentru « mamăl'ei ». In timpurile mai vechi această construcţie cu articolul pus înainte va fi fost şi mai răspândită. Fapt este că Grecii, care, în spre deosebire de unele limbi indoeuropene, la flexiunea numelui, în afară de desinenţe au şi un articol pus înainte, n'au putut înrâuri asupra graiului vorbit de Aromâni, făcându-i şi pe aceştia, în spre deosebire de Dacoromâni, să pună articolul înaintea substantivului, cu toate că, după cum am spus, Aromânii, atunci când vor fi venit pentru întâia dată în contact cu Grecii, — prin secolul al VIII-lea, IX-lea, X-lea —, aveau posibilitatea să pună articolul atât înainte cât şi înapoia numelui. Această preţioasă indicaţie pe care ne-o procură limba Aromânilor, ne duce indirect la altă expelicaţie a acelor particularităţi.

Arhaismul dialectelor transdanubiene. Dar însemnătatea istorică a graiurilor transdanubiene, nu rezultă numai

din felul cum s'au desvoltat ele sub impulsul tendințelor generale, ci și ca graiuri idiomatice întrebuințate până azi în așezări cu totul izolate. Ele s'au păstrat sub o formă atât de arhaică, încât, în lipsa documentelor de limbă mai vechi, permit reconstituirea limbii române medievale începând cu sec. al VIII-lea sau al IX-lea până în preajma apariției primelor texte literare. Acest arhaism se arată mai ales în fonetism. Se știe că, dintre cele două serii de sunete — vocale și consonante — care servesc la formarea cuvintelor, primele se dovedesc mai puțin rezistente decât ultimile. Această deosebire provine din cauza articulației lor mai slabe. Astfel, în orice limbă, vocalele sunt mai slab articulate decât consonantele. Din această cauză, ele sunt mai ușor supuse modificărilor. In toate limbile scheletul unui cuvânt, cu mici excepțiuni, îl formează consonantele. Astfel, un cuvânt ca latinescul CANTICUM, a dat în românește *cântec*, cu toate vocalele (*â* pentru a, *e* pentru i și *u* dispărut) schimbate, însă cu scheletul consonantic nemodificat, afară de *-m* final, care nu se pronunța nici în latina clasică. Tot din cauza articulației mai slabe, dintre consonante mai puțin rezistente apar acele care se găsesc între două vocale, decât acele care n'au această poziție. Există limbi, cum este a noastră, care, în consonantism, se arată mai rezistente decât altele, cum este franceza. Din această cauză forma cuvântului românesc se apropie mai mult de forma prototipului său latin.

Comparând dialectele transdanubiene sub raportul acestei rezistențe în vorbire cu limba română comună, trebuie să recunoaștem că ele se prezintă cu un consonantism mai puțin alterat decât dialectul dacoromân. Astfel, ca să dau un exemplu, cuvântul macedoromân *scamnu* care derivă din latinescul *scamnum*, se deosebește de forma dacoromână

scaun prin înlocuirea lui *m* cu *u*. Ceva mai mult, dacă ţinem seamă de faptul că *-m* latin dela sfârşitul cuvintelor nu se pronunţa nici în latineşte, putem afirma că rostirea acestui cuvânt la Aromâni se păstrează până astăzi ca în limba latina. Un alt cuvânt cu o structură asemănătoare lui *scamnu* este mr. *stamnă* « vas de pământ pentru apă, de obicei mai mare şi în forma anforei, având dintr'o parte şi alta câte un mâner » din gr. (στάμνα) cu acelaşi înţeles. Judecând după formele corespunzătoare din limbile alb. *shtembë* (cu *s-* > *š-*) şi bulg. *stomna* (cu *a* > *o*), cuvântul *stamnă* din dialectul aromân trebuie să fie cel puţin tot atât de vechi ca formele din celelalte limbi balcanice (alb. şi bulg.). Cu toate acestea el a rămas nemodificat, mai întâi, din cauza grupului *mn* care a păstrat nealterat timbrul lui *a* ca în lat. *scamnum*, al doilea, fiindcă *mn* n'a evoluat mai departe în *un* ca în dialectul dacoromân. Tot aşa arom. *l'epure* « iepure », reproduce mai bine cuvântul latin *leporem*, acuzativul dela *lepus*, decât forma literară *iepure*, care a modificat pe *l* în *i*. Această particularitate a dialectelor transdanubiene este de o mare însemnătate pentru cunoaşterea exactă a evoluţiei istorice a elementului latin. Astfel, un cuvânt ca *râie*, pe care dincţionarul lui Maxim şi Laurian l-au trecut printre elementele slave, a fost explicat din latineşte, numai după ce s'a cunoscut forma arom. *arâńe*, care ducea direct la lat. *aranea*, atestat sub diferite forme şi în celelalte limbi romanice cu înţelesul din româneşte. Originea cuvântului *femeie* « femme » a devenit mult mai transparentă atunci când s'a cunoscut forma corespunzătoare arom. *fămeal'ă* care ducea direct la cuvântul lat. *familia*, decât înainte de aceasta, când nu i se cunoştea originea (cf. Lexiconul din Buda 1825) sau se aducea în legătură cu lat. *femina*. Este drept că şi dialectul dacoromân păstrează unele particu-

larități arhaice care lipsesc în dialectele transdanubiene și mai ales în dialectul aromân. Cu toate acestea din punctul de vedere al conservatismului, ele sunt de mai puțină importanță, mai întâi, pentrucă sunt locale, al doilea, fiindcă se arată numai în literatura veche. In dialectele transdanubiene particularitățile arhaice sunt generale și există până azi în limba vorbită.

Aceeași însemnătate o prezintă și lexicul. Aceste dialecte au fost năpădite de foarte multe elemente străine. Sub acest raport graiul Aromânilor s'a păstrat ceva mai bine. Cu toate acestea, printre elementele latine pe care le conține vocabularul lor, se găsesc foarte multe care lipsesc în limba literară. Firește, există și în dialectul dacoromân cuvinte care nu se găsesc în graiurile transdanubiene. Totuși formele păstrate în aceste dialecte sunt mai importante, întru cât ele ne ușurează reconstituirea tezaurului lexical vechi, care, la nord, a scăzut în urma puternicei înrâuriri slavone. In privința aceasta relevez păstrarea cuvântului aromân «umânitate» cu înțelesul curent de «omenie caracter», reproducând sunet cu sunet forma latină *humanitatem* acuz. lui *humanitas*. Istoricul acestui cuvânt în latinește ne arată că el era întrebuințat să traducă pe grecescul φιλοανϑρωπία, însemnând tot ceea ce o noțiune comportă despre o ființă omenească desăvârșită sub raportul culturii și al omeniei. Păstrarea lui în românește cu o semnificație atât de înaltă, atunci când, în toate celelalte limbi romanice lipsește, iar acolo unde există reprezintă un simplu neologism, însemnează că, oricare vor fi fost greutățile prin care au trecut tulpinele românești din sudul peninsulei balcanice, ele nu și-au uitat de acele sentimente umanitare, care reprezintă cele mai alese valori morale.

Deosebiri de grai între Românii nordici şi între Românii sudici. Unii filologi au încercat să stabilească sub raportul lexical o deosebire între graiul românesc dela nord şi între acela vorbit de populaţiunile transdanubiene, spre a dovedi că elementul roman din Dacia, după părăsirea ei de Aurelian, a luat parte la formarea limbii române. După ei, anumite cuvinte care, prin noţiunea ce reprezintă, au existat numai la sud, au lipsit la Românii din nord. Şi tot aşa au fost altele care au existat la nord, lipsind la sud. Astfel, se citează formele latine *ficus* şi *castaneus* cu fructele lor *fica, castanea,* care au dat la Românii transdanubieni cuvintele moştenite *h'icŭ* şi *căstâńiŭ,* iar la nord au fost înlocuite, primul prin forma slavă *smochină,* ultimul prin neologismul *castan.* Tot aşa, la nord se păstrează cuvântul *păcură* din lat. *picula,* iar la sud lipseşte. Fireşte o deosebire cât de neînsemnată în lexic a trebuit să existe în limba unui popor care ocupa ţinuturi atât de întinse. Pe de altă parte pare greu de admis că Dacii, care făceau comerţ cu Grecii din oraşele pontice, n'ar fi cunoscut *smochina,* decât numai după venirea Slavilor, dela care au împrumutat cuvântul. Ei o vor fi cunoscut-o înainte de aceştia cu un nume al lor propriu sau cu un cuvânt latin, pe care însă l-au pierdut cum au pierdut atâtea altele Aici, fireşte, trebuie să ştim că dispariţia unui cuvânt nu atrage numaidecât după sine şi pierderea noţiunii pe care o reprezintă. Astfel, în limba română s'au moştenit cuvintele *caballus* şi *asinus,* dintre care primul a supravieţuit la toate populaţiunile româneşti, dând *cal,* ultimul în parte a dispărut, păstrându-se la Românii din nord până în secolul al XVI-lea: *asin (asân)* într'o regiune unde, măgarul, ca vită de povară, este cu mult mai puţin întrebuinţat decât în Orient. Cu toate acestea Macedoromânii şi Meglenoromânii nu-l cunosc. Aceasta nu

constituie totuşi o dovadă că cuvântul a lipsit dela început din vocabularul lor, mai ales că el se păstrează la Istroromâni: *ǫsir*. Tot aşa, Macedoromânii nu cunosc nici cuvântul latinesc sau grecesc pentru noţiunea ulei, deşi din toate vremurile ei se găseau în apropiere de ţinuturile unde creşte măslinul. Pentru această noţiune ei, la fel ca Dacoromânii, au un cuvânt propriu *unt-de-lemn* (arom. *untulemnu*), care pare a fi o formaţiune după bulg. *dărveno maslo*. Nici acest cuvânt n'a putut lipsi din latinitatea orientală, mai ales că el se găseşte la Albanezi *vaj* (mai vechi *valj*) din lat. *ŏleum*. In privinţa aceasta este foarte interesant de constatat faptul că în graiul arom. de multe ori lipsesc cuvinte care sunt strâns legate de viaţa lor de păstori sau chervanagii, atunci când ele se păstrează la Românii din nordul Dunării. Astfel ei, care toată ziua sunt pe drumuri cu vitele, n'au cuvântul dacor. *a mâna* cu înţelesul «treiben (Vieh), führen (Pferde)» din lat. *mĭno, -are* «durch Schreien und Prügel antreiben, forttreiben». In locul lui au cuvântul *duc* (lat. *duco, -ere*), deşi cuvântul latin *mĭno, -are* s'a păstrat în graiul lor sub două forme: 1. *min* «mişc ceva, urnesc din loc»; 2, *amin* «arunc, asvârl pietre, trag cu puşca». Niciunul din acestea nu păstrează înţelesul de bază al cuvântului latin «mener des troupeaux à force de cris». Se pare că la Macedoromâni a prevalat forma *ducere* care, în graiul popular, a substituit pe *minare*.

Este foarte greu de făcut o deosebire între dialectul dacoromân şi între graiurile transdanubiene pe baza lexicului moştenit, în sensul că în limba română din nordul Dunării ar exista cuvinte moştenite care ar lipsi în graiurile din sudul Dunării, sau invers [279]). De aceea şi constatările ce se fac din răspândirea geografică a unor cuvinte pe hărţile Atlasului Lingvistic Român (ALR) nu trebuie să

ne ducă la concluziuni pripite, oricât de ademenitoare ar părea ele pentru problemele istorice care ne interesează.

Mai întâi, o hartă a graiului nu dă, în ce privește extensiunea geografică a unui cuvânt, toate formele din cuprinsul limbii naționale. Subiectul anchetat răspunde numai cu ceea ce știe, chiar atunci când cuvântul despre care este întrebat există. Astfel, spre ex. dacă harta cuvântului *pedestru* din ALR, I, 97 este dată numai pentru ținuturile apusene din teritoriul dacoromân și lipsește pentru formele arom., aceasta nu însemnează că cuvântul de fapt nu există în graiul Românilor din sud. O cercetare făcută în afara Atlasului Lingvistic Român va arăta că el totuși există, fiind atestat de Cavallioti în Vocabularul său din « Πρωτοπε ρία », publicat de Thunmann: *pedestru* « pedester », Fussgänger 741, păstrat sub aceeași formă ca în dacoromână cu *d* urmat de *ĕ* (scurt) nealterat. Același lucru se poate spune și despre harta în care se arată întinderea geografică a cuvântului *Sf. Neculae*. Numele acestui sfânt, păstrat astăzi la Dacoromâni în forma slavă iar la Macedoromâni în forma greacă: *Aghiul Nicola*, a existat odată și sub forma latină: *Sânicoară* dela SANCTUS NICOLAS. Sub această ultimă formă, ALR îl înregistrează numai pentru regiunile vestice ale teritoriului dacoromân. Pentru graiul Macedoromânilor nu se dă nimic. El nu putea fi citat pentru acest grai, deoarece, astăzi, sub forma în care se găsește la Dacoromâni, lipsește la Macedoromâni. In schimb, la aceștia din urmă există atât *sân* din SANCTUS cât și *Nicoară* din NICOLAS. Ultimul cuvântul a fost atestat de mine sub forma diminutivă *Nicuruș* din *Nicoară* + *uș*[280]). Din aceasta rezultă că, atunci când ne ocupăm cu extensiunea unui cuvânt, trebuie să facem cercetări în afară de indicațiile pe care ni le dă ALR., când este vorba să tragem

concluziuni care privesc chestiuni istorice. De aceea afirmaţiuni ca «Les régions de l'ouest et du nord du territoire daco-roumain se rélèvent souvent plus conservatrices que les dialectes transdanubiens eux mêmes» [281]) rămân contrazise de fapte. La fel se prezintă lucrurile şi pentru *Sâmedru* dela SANCTUS DEMETRIUS, pe care ALR îl înregistrează pentru dialectul dacoromân, alături de forma mai nouă *Sfântul Dumitru,* împrumutat dela Slavi. Macedoromânii, întocmai ca Dacoromânii, păstrează forma veche *Sămedru* şi *Sumedru,* alături de *Aghiul Dhimitri,* împrumutat mai târziu dela Greci.

Orice Atlas Lingvistic reprezintă un minunat instrument de cercetare asupra formelor de limbă, cu condiţiunea ca datele lui, considerate ca simple indicaţii, să fie verificate şi completate ulterior cu alte cercetări de amănunt.

N'aş fi stăruit atât de mult asupra cuvintelor reproduse mai sus, dacă n'aş fi citit excelentul studiu *Ce este Transilvania?* de d-l S. Mehedinţi, în care autorul, folosindu-se de rezultatele lingvistice obţinute din studiul Atlasului Lingvistic Român, insistă asupra faptului că Românii din nordul Dunării păstrează mai multe particularităţi arhaice şi elemente latine decât Românii din sudul peninsulei balcanice. Că lucrurile se prezintă invers decât cum se susţine, aceasta rezultă din faptul că, din toate cuvintele citate de pe hărţile Atlasului Lingvistic Român, următoarele: ALIUM, ARENA, COMMUNICARE (COMMINICARE), NIX NIVEM, în vreme ce la Dacoromâni, în cea mai mare parte a teritoriului naţional au fost înlocuite cu cuvinte străine sau formaţiuni nouă: *usturoiu, nisip, grijanie* (împărtăşanie), *zăpadă,* la Macedoromâni, din contră, s'au păstrat sub forma latină:

al'ŭ, arină, cumnicare, neauă încă până azi şi în toate ţinuturile locuite de ei.

Din cele ce preced rezultă că în timpurile vechi în lexic n'au putut exista deosebiri esenţiale între graiurile româneşti din sudul Dunării şi între limba Românilor din Dacia. Nu dispunem aproape de niciun mijloc prin care am putea adeveri acest lucru. Intr'o parte şi în alta cuvintele, de cele mai multe ori, au fost înlocuite cu împrumuturi nouă. In modul acesta, astăzi, este foarte greu de ştiut care cuvinte de origine latină dintre acele care există la Aromâni şi nu se găsesc la Dacoromâni, au lipsit dela început la cei din urmă şi invers. Din aceste motive socotesc că numai schimbările fonetice ne pot procura unele indicaţiuni asupra deosebirilor ce vor fi existat în grai dela început între Românii n o r d i c i şi între Românii s u d i c i, deosebiri care, după cnm am arătat pentru întâia dată în lucrarea mea « Meglenoromânii » (vol. I, p. 75) se reduc la următoarele trei puncte: 1) tratarea oclusivelor velare înaintea vocalelor palatale, despre care s'a vorbit mai sus; 2) lipsa rotacismului *(n > r)* cunoscut numai la Dacoromâni şi Istroromâni, 3) păstrarea lui *n* în forme ca *frânu* şi *fârnu* (lat. FRENUM), *grânu* şi *gârnu* (lat. GRANUM), etc., faţă de dacor. *grâu, frâu,* etc. cu *-n-* dispărut prin nazalizare.

Dacă la aceste deosebiri ce separa pronunţarea din nordul Dunării, s'ar putea adăoga şi aceea susţinută de profesorul Ernst Gamillscheg [282]), după care grupul *sl* prin epenteza lui *c* a devenit *scl* numai într'o parte din graiul de nord-vest al teritoriului dacoromân, în verme ce la cei din sud a rămas nemodificat, rămâne de dovedit. Din materialul lingvistic pe care ni-l oferă graiurile din sudul peninsulei balcanice, în speţă dialectul macedoromân, se ştie doar atât că fenomenul continuă să se producă peste tot în

limba română, atât la nord cât și la sud, și că forme ca *sclab* pentru *slab* (sl. slabŭ) « maigre, faible, débile, méchant » cu derivatul *sclăbință* pentru *slăbință* « faiblesse, maigreur, méchanceté » [283]), în fine, *vâșc'le* (cu accentul pe silaba din urmă) « cheville » (du pied), « roi » (au jeu aux osselets) din gr. βασιλεύς [284]), se întâlnesc în limba Macedo Românilor chiar astăzi, nu numai în elementele latine (cf. *șcl'ifur* și *scl'ifur* « soufre » din lat. SULFUR), atunci când ele lipsesc cu desăvârșire la Slavii și la Grecii dela care le-au împrumutat. Ceva mai mult, forme ca dacor. *zglobiu* « pétulant, espiègle, folâtre, mutin » din sl. *zlobivŭ* (sau chiar din bg. *zloblivŭ* « boshaft, reizbar »), *jghiab* « rigole, échenal, chéneau, gouttière, conduit ou canal (à ciel ouvert) » din sl. *zlěbŭ* (prin forma intermediară zleab - zli̯ab - žl'i̯ab) arată că în grupul *zl* epenteza consoanei velare sonore este uzuală peste tot în dacoromână.

AROMÂNISMELE DIN DIALECTUL DACOROMÂN ȘI PROBLEMELE CARE SE LEAGĂ DE ELE

In timpul din urmă s'a accentuat tot mai mult asupra prezenței în dialectul dacoromân a unor cuvinte care, după formă, ar ținea de dialectul aromân. Aceste «aromânisme», după unii, ar fi de mare însemnătate istorică pentru cunoașterea legăturilor ce au existat, după despărțirea definitivă a Aromânilor, între cele două ramuri ale românismului din nordul și sudul Dunării. Prezența lor în dialectul dacoromân ar putea dovedi continuitatea trecerilor de populațiuni românești din peninsula balcanică la nordul Dunării, în Dacia, după veacurile al XI-lea, XII-lea, XIII-lea și poate chiar mai târzu, treceri admise și de unii istorici, cum a fost Onciul, spre a-și explica mai bine prezența populațiunilor românești în număr mai mare în nordul Dunării, în preajma apariției lor în istorie.

Pe mine chestiunea aceasta mă preocupă numai din punctul de vedere al așezării populațiunilor românești transdanubiene (a Aromânilor și Meglenoromânilor), fără considerațiune la felul cum s'ar putea deslega problema continuității elementului romănesc în Dacia. Cu alte cuvinte, ceea ce mă interesează pe mine și voi căuta să lămuresc în rândurile ce urmează este să știm dacă, după defini-

tiva despărţire a populaţiunilor româneşti din sudul Dunării, despărţire care a trebuit să aibă loc înainte de secolul al X-lea,— aceasta cel puţin pentru Aromâni — o parte din ele, adică din populaţiunile româneşti din sud s'au putut întâlni cu populaţiunile româneşti din nordul Dunării, pe teritoriul ocupat de Dacoromâni, în veacurile care au urmat după secolul al X-lea.

Istoria nu pomeneşte nimic despre aceasta. Din momentul năvălirii slave, poate ceva şi mai înainte, istoria ne vorbeşte numai despre o revărsare a populaţiunilor româneşti dela miazănoapte spre miazăzi. In această revărsare sunt amintite de către cronicarii bizantini Kekavmenos şi Chalkokondiles şi populaţiunile transdanubiene. Nicăieri nu se pomeneşte despre o mişcare a populaţiunilor româneşti dela sud la nord. Aşa stând lucrurile, se întreabă dacă, în lipsă de dovezi istorice, n'am putea recurge la unele mijloace lingvistice, cu ajutorul cărora am putea lămuri mai bine această problemă. In acest scop s'au relevat unele fapte de limbă pe temeiul cărora s'ar putea dovedi existenţa unor raporturi între Aromâni şi Dacoromâni, în Dacia, după aşezarea celor dintâi în sudul Dunării. Ele trebuiesc supuse unei revizii, spre a ne putea pronunţa cu mai multă siguranţă, dacă, după veacul al X-lea, contactul dintre Aromâni şi Dacoromâni n'a fost întrerupt.

*

Oricât de repede va trebui să trec peste unele fapte de amănunt, cred că nu va fi lipsit de interes să arăt în câteva cuvinte pe autorii mai îndepărtaţi care au emis ideea despre existenţa unor cuvinte şi particularităţi aromâneşti în dialectul dacoromân, pentru ca prin ele să dovedească prezenţa unor colonii aromâneşti între Dacoromâni.

Printre aceştia, cel dintâi care s'a exprimat cu această problemă este, pe cât ştiu, Nic. Densusianu într'un mic studiu publicat în «Columna lui Traian» (VII), din 1877, 266. El a încercat să dovedească că Românii din Săcele, de lângă Braşov, se trag dintr'o colonie macedoromână. Pentru susţinerea acestei idei, autorul se întemeiază pe un număr de elemente antropologice şi lingvistice luate din tipul şi graiul Săcelenilor. Concluziunile la care ajunge Nic. Densusianu sunt primite şi de O. Densusianu în *Histoire de la langue roumaine* T. I, 328, în capitolul în care se vorbeşte despre o mişcare a Românilor din sud spre nord [285]). Nu mă voi ocupa aici cu înşirarea argumentelor lui Nic. Densusianu pentru susţinerea tezei sale. Aceasta o voi face la urmă, când mă voi ocupa cu studierea fiecărui element în parte Aici voi mai aminti numai că, după Nic. Densusianu, acela dintre filologi care a încercat să dovedească provenienţa sud-dunăreană a unei particularităţi de grai din dialectul dacoromân, cum este palatalizarea labialelor, este Gaster în introducerea Chrestomaţiei sale publicată în 1901. Gaster, căutând să explice originea rotacismului şi palatalizării labialelor în dialectul dacoromân, pe bază de influenţe idiomatice venite din afară de regiunea care alcătuieşte dialectul dacoromân, admite două imigraţiuni: una «care ar avea multe afinităţi cu dialectul istrian şi, întru câtva, şi cu cel din Macedonia, s'a răspândit cu încetul dealungul şirului munţilor Carpaţi... Acesteia s'ar datori formele cu rotacismul». «O altă imigraţiune a unui element român în număr considerabil, venind din Macedonia, s'a efectuat în secolul XVI şi XVII care... s'a întins în Transilvania, prin Maramureş, până în Bucovina». Acestei a doua imigraţiuni i s'ar datori, după Gaster, particularitatea palatalizării labialelor în dacoromână. Ideea lui Gaster

a fost reprodusă și de L. Șăineanu [286]), adăogând în mod cert că palatalizarea labialelor în Moldova este « o importațiune recentă, probabil din sec. XVI, adusă fiind acolo de ciobani pribegi din Macedonia, așezați în părțile muntoase ale Moldovei ».

După spusele lui Gaster și ale lui Șăineanu, citate textual din scrierile lor, rezultă nu numai că particularitatea palatalizării labialelor în dacoromână este un aromânism, dar că ea a fost introdusă prin secolul al XVI-lea și al XVII-lea, va să zică într'o epocă ce se apropie de vremurile noastre. Această localizare în timp pornește, evident, din faptul că autorii numai în felul acesta își puteau explica, de o parte, lipsa labialelor palatalizate în textele vechi, de alta, afirmația lui Cantemir că pe vremea lui numai femeile aveau obiceiul să întrebuințeze cuvinte cu labialele palatalizate. In graiul bărbaților, această particularitate se observa foarte rar.

Un an după aceasta, Hasdeu, reluând chestiunea labialelor într'un articol intitulat *Un element femeesc în limba română*, publicat în *Revista Nouă*, V (1892), 287, a ajuns la concluziunea că Dacii rosteau, *bi*, *pi*, *mi* ca *ghi*, *ki*, *ni*.

Dar înaintea lui Gaster chestiunea labialelor fusese atinsă numai în treacăt de către Onciul, în cunoscutul său studiu publicat în *Conv. Lit.* XIX (1885) [287]). Plecând dela considerațiunea că până la invaziunea slavo-bulgară, elementul roman din peninsula balcanică era mai numeros în Țările Dunărene, atunci când astăzi acest element ajuns *român* se află mai numeros în nordul Dunării, Onciul își lămurea acest fapt prin trecerea elementului balcanic la nord în Dacia. Urmele acestei admigrări el și le explica din anumite fapte de limbă ca: alterarea labialelor care, după el, se arată ca « abateri dialectice în dialectul dacoromân și numai

în aromân se dovedeşte ca un fenomen regulat. El ne vine din sud dela Aromâni, iar rotacismul dela Istromâni », « foştii vecini ai Arnăuţilor », mai ales că acest fenomen se arată la Măhăceni, iar « Măhăcenii sunt cunoscuţi tradiţiunii locale, după informaţiunile d-lui Hasdeu, încă până astăzi ca veniţi din altă parte »).

Această teorie a lui Onciul despre o admigrare a populaţiunilor româneşti din sudul Dunării a fost primită şi de Ov. Densusianu. Dublul tratament al labialelor din dialectul dacoromân, pe urma căruia, într'o mică regiune din domeniul acestui dialect avem cuvinte cu labialele *nealterate*, iar în alta cuvinte numai cu labialele *alterate*, a făcut pe Ov. Densiusianu să admită că « ne găsim în faţa a două straturi linguistice deosebite, dintre care unul (acela cu labialele nealterate) se caracterizează printr'un conservatism mai fidel de fonetismul latin, pe când celălalt arată modificări (în ce priveşte consonantele labiale) care, după părerea sa sunt de origine meridională, specifică dialectului macedo-român » [288]). Această modificare a labialelor Ov. Densusianu nu şi-o poate explica decât numai admiţând « emigraţiunea unui contingent considerabil de populaţiuni macedo-române la nordul Dunării » (226).

Cu recunoaşterea originii sud-dunărene a acestei particularităţi din partea unui istoric de valoarea lui Onciul şi din partea unui filolog de însemnătatea d-lui Ov. Densusianu, într'o vreme când teoria lui Rosler a avut un răsunet atât de puternic în ţară şi străinătate şi când neapărat trebuia dat un răspuns, care să salveze ideea continuităţii elementului roman în Dacia, justificând în acelaşi timp şi tipul balcanic al limbii române, cu recunoaşterea, zic, a acestei particularităţi sud-dunărene, s'a admis posibilitatea existenţei şi altor elemente aromâneşti în graiul dacoromân.

Astfel, ca să vorbesc mai întâi de particularitățile gramaticale și la urmă să ajung la cele lexice, s'a atras luarea aminte asupra asemănării ce există în graiul unor regiuni din dialectul dacoromân, cum sunt acele din câteva puncte din Ardeal și Maramureș, care construesc perfectul compus dela verbe, cu forma feminină a participiului trecut: am văzut*ă*, am mers*ă* pentru am văzut, am mers, o particularitate gramaticală care se arată generală numai în dialectul aromânesc.

O altă particularitate cu caracter local, care își are corespondentul ei în dialectul aromân cu caracter general, este întrebuințarea participiului prezinte terminat în același *-ă*, pe care l-am văzut la participiul trecut. Intr'un document din Târgu-Jiu din anul 1591, publicat de Hasdeu [289]), acest participiu prezinte cu *ă*, se repetă de mai multe ori: « Să se știe cum au mersă în Scoarța depreună Stănilă... de au intrat în moșia Moldoveanului *neavândă* el nici o treabă cu acea moșie, ci numai *zicândă* că l-au înzestrat socru-său fratele Lungului ». Această particularitate atrăsese luarea aminte a lui Hasdeu, care pentru forma perfectului compus: *au mersă* spunea că este un « fenomen dialectologic foarte remarcabil », iar pentru formele *zicândă* și *neavândă* adăoga, că ele « amintesc într'un mod irresistibil formele româno-macedonene corespundinți » (p. 60).

Ea se repetă și în alte documente din Mehedinți (a. 1599): « Acei părinți ai noștri până au *fostă* vii » (p. 89). Și tot așa într'un alt document din Muscel (a. 1600): « Și am *dată* dereptu bani gata » (p. 102).

De altfel, aceste forme nu se găsesc izolate numai în limba documentelor, în care *ă* final fiind redat prin jerul slavonesc, întrebuințat și pentru *u* scurt, formele de mai

sus *zicândă*, *neavândă*, s'ar putea citı şi *zicîndu*, *neavându*, dar şi în limba de astăzi. Cine a cıtit Opincarul lui Jipescu, nu o singură dată a putut întâlni fraze ca: « Iară noi hiindă biruitori, să luăm Turcului pământu peste Dunărea lată » (p. 136), în care *hiindă*, *avândă* şi *luândă* se apropie de arom. *avânda*, *luânda*.

Alături de aceste particularităţi gramaticale de ordin mai general, sunt şi alte formaţıuni verbale de o asemănare uimitoare cu aceleaşi formaţiuni de întrebuinţare generală la Aromâni. Pe acestea le voı releva atunci când vom trece la analiza fiecărei particularităţı în parte.

Deocamdată trec la partea de asemănare lexicală dintre dialectul dacoromân şı aromân, înşirând toate acele cuvinte din dialectul dacoromân care, prin forma lor particulară, ar putea fi socotite aromânismeştı:

1. *amıroană* (întrebuinţat în Săcele). Insemnează « cucoană mare, boıeroaică ». Cuvântul este dat şi în Dicţionarul Academıei Române [290]).

2. *aúă* (întrebuınţat în Dolj şi Teleorman) cu înţelesul « strugure » din lat. *uva*, *-am*. In dicţıonarul lui Candrea-Densusianu se adaogă: « aparţine stratului de cuvinte introduse din sudul Dunărıi ». Cuvântul este citat şi de alţii, luat de sigur din dicţionarul amintıt şı dat direct de aromânism în dacoromână.

3. *fară* cu înţelesul de « neam » atestat pentru graiul dın Ţara Haţegului mai întâi de Ar. Densusıanu în Rev. Crit., III 153, în expresıa: « rea fară de om », după aceea de Ov. Densusianu cu menţiunea că ea apare în aromână şi ca atare « se poate ca să fi fost adusă la nordul Dunării de coloniile aromâne care s'au aşezat prın aceste părţı, cum s'a întâmplat şi cu alte forme din dacoromână, care trădează o provenienţă sud-dunăreană ».

4. *laiu, laie* întrebuințat cu înțelesul de « negru » ca în aromână ar fi tot un aromânism.

5. *Sumedru* din lat. (Sanctus Demetrius), relevat pentru întâia dată de Per. Papahagi, și alte două, trei, care n'ar putea intra în discuție.

In fine, Ov. Densusianu mai citează din graiul bănățean forme dacoromâne care au o asemănare suprinzătoare cu formele corespunzătoare din aromână, ca: *aclo, dauă, nauă;* după aceea *bırbec, pântec, purec* și alte particularități de mai puțină însemnătate [291]).

Tot Ov. Densusianu relevează ca asemănări cu dialectul aromân și câteva particularități luate din morfologie: accentul pe terminațiune la pers. 1, 2 plur. dela ind. prez. la verbele de conj. III: *făcém, făcéț;* terminațiunea *ă* la pers. 3 sing. conjunctiv dela verbele de conj. I: *să cântă;* în fine forma *escu* (atestată de Frâncu-Candrea, Românii din Munții Apuseni, p. 78) pentru « sânt » și unele cuvinte de origine latină care, ca formă și înțeles, există în Ardeal și la Aromâni, ca *undă, auace, uace, câștigă* (cu înțelesul « a se îngriji » ca în arom.) *căce* « dece », *nare* « nas », *urdinare* « a merge des » etc. [292]).

După această înșirare de asemănări, mă voi întoarce de unde am început, spre a lua punct cu punct toate acele coincidențe lingvistice sau de altă natură care există la Românii din Dacia și la Aromâni, ca să înțelegem mai bine care anume din ele reprezintă particularități de grai proprii numai dialectului aromânesc, pentru ca pe baza lor să putem trage concluzii asupra posibilității unei reemigrări a elementului românesc din sudul Dunării la nord, reemigrare de care istoria nu ne vorbește și numai lingvistica ne dă unele indicațiuni.

Mai întâi, în ce privește originea macedoromână a Săcelenilor cu care s'a ocupat în special Nic. Densusianu, și ale

cărui concluziuni au fost admise, trebuie . dela început să mărturisesc că, după o citire atentă a micului studiu consacrat acestei chestiuni, n'am putut găsi în el nimic din care să rezulte sigur originea sud-dunăreană a Românilor din Săcele.

Şi, ca să nu fiu bănuit că exagerez, poate, lipsa de temeinicie a unui studiu care a putut stârni oarecare interes acum cincizeci de ani, reproduc pe scurt dovezile istorice pe care Nic. Densusianu îşi baza susţinerile sale.

Din punct de vedere istoric autorul spune: « Suvenirile familiare şi sociale ale acestui trib (este vorba despre Săceleni) sunt în aşa strânsă legătură cu peninsula balcanică, încât istoricul şi etnograful care-şi va lua frumoasa misiune să studieze diferitele ramuri ale elementului român, nu va putea să nu bănuiască că această colonie a fost odată stabilită în Dacia Aureliană ». Mai departe: « Viaţa lor internă a fost totdeauna mărginită în familia aceluiaşi trib, iar viaţa externă — legată din părinte în fiu de plaiurile şi munţii Turciei ». Şi ca concluziune: « Dela Carpaţi până în Grecia cutreierau numeroase turme ale acestor păstori la care întocmai ca la Românii din Macedonia, domniau bunastare materială, abundenţa şi satisfacţiunea. Această comunicaţiune permanentă cu regiunile transdanubiene, această gravitaţiune instinctivă cătră Hem şi mai departe, să nu fie oare o reminiscenţă de altădată? ». Pentru toate aceste posibilităţi autorul nu ne dă nicio dovadă.

Din punct de vedere antropologic: « Românii din Săcele sunt înalţi viguroşi, maiestoşi, şi cu o figură frumoasă şi impozantă, de multe ori serioasă, cu părul negru ori castaniu cu ochii vii şi expresivi, ei par a reprezenta un tip italic în care nu este nimic dac sau slav ». In fine: « La dânşii, bărbaţi şi femei, găsim toate acele particularităţi ce ne uimesc

privind pe păstorii români dela Pind sau Moscopole». Eu cred că toate aceste constatări autorul le-ar fi putut face şi pentru Români din alte regiuni, nu numai pentru cei din Săcele.

Iată acum şi dovezile lingvistice: «Pe lângă accentul macedonean, femeile din Săcele mai pronunţă de regulă articolul *le* din plural cu o variaţiune foarte apropiată de *li* al Macedonenilor, zicând, *fetili, braţili, cărţili, cămeşili, furchiţili* în loc de *fetele, braţele, cărţile, cămeşile, furchiţele*. Asemenea ele substituie pe *di* lui *de* zicând: *di* unde, *di* supra, *di* mult şi alte multe singularităţi analoge ce se întâmpină în pronunciaţiunea Săcelenilor»[293]. Şi din acest punct de vedere, putem spune, fără a mai fi nevoie să insistăm prea mult asupra lor că din cele ce cunoaştem din ultimele lucrări, din particularităţile citate de autor, nu-i nimic specific numai graiului aromânesc.

Dacă, am ţinut să relevez acest studiu, bun poate, după cum am spus, pentru vremea de acum cincizec de ani, nu o fac pentru faptul că i s'a dat numai în treacăt o oarecare însemnătate din partea lui Ov. Densusianu, cât spre a arăta că şi astăzi se continuă a se referi la el ca la un studiu care a stabilit anumite adevăruri de care trebuie să se ţină seamă.

Trec la chestiunea labialelor palatalizate care, pentru dialectul dacoromân, este consideretă ca o particularitate aromânească. Din fericire, această problemă îmi este uşurată de studiul lui Sextil Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*[294]. In el autorul a arătat, şi în privinţa aceasta cred că are dreptate, că palatalizarea labialelor a fost o particularitate a limbii române străvechi, vorbită înainte de despărţirea ei în dialecte. In condiţiunile acestea, după despărţirea dialectelor, această particularitate putea să

existe deopotrıvă la Dacoromâni şı la Aromâni, după cum deopotrivă, adaog eu, au putut să existe populaţiuni cu labialele nealterate la Dacoromâni, la care ele au reuşit să se păstreze până astăzi generalizându-se, şi chiar, la Aromâni, la care cu tımpul au dispărut sub presiunea formelor cu labialele alterate. Această presupunere că într'adevăr la Aromâni au putut să exıste odată şi cuvinte cu labiale nealterate, nu poate fi dovedıtă deocamdată din dıalectul vorbit. Totuşi, din materıalul strâns de mıne dela Aromânıı grămusteni dın Lıvădz (în regiunea Meglenului), alături de fomra *k'icare* (cu ind. prez. *k'ic*, *k'ıts*, *k'ıcă*), dacor. *pıcare*, am dat şi de o formă cu *p* nealterat: *pıcare*, în următoarea frază: *a mea pică, a ta nu pıcă*, legată de o poveste cıobănească: un cioban frigea odată pe sulă un miel; alături de el, frigea şı dracul tot pe sulă însă nu un miel cı o broască. Dracul, văzând că dın mielul ciobanului nu pică grăsime în foc, ca să se laude, îi strigă ciobanuluı: « fărtate a mea pıcă, a ta nu pică ». In această zıcătoare verbul *a pıca*, a rămas cu *p* nealterat. Prin aceasta eu nu vreau să demonstrez cu tot dinadinsul numai din existenţa uneı singure forme că labialele nealterate au existat odată şi la Aromânı. Ţin să arăt numai că, întru cât *a pica*, ca onomatopee, se arată vechi în limba română, deoarece cuvântul exıstă cu acelaşi înţeles prımar şi secundar mai întâi ca verb · « tropfeln » după aceea ca subst.: « eın wenig », în dialectele dacor., arom. şı megl. — ceea ce dovedeşte, prın urmare, că este străveehı — păstrarea formei cu labiala nealterată până astăzi, chıar în sımpla zicătoare de mai sus, ne dovedeşte că acest cuvânt numai în calitate de onomatopee şi-a putut menţine labıala nealterată. Din aceasta noi am putea presupune că şi în dialectul aromân, chıar după despărţırea luı de dıalectul dacoromân, nu va fi exi-

stat numai cuvântul *a pica* singur cu labiala păstrată ci că vor mai fi fost şi alte multele, în care numai mai târziu labiala a fost alterată.

Eu cred că între ipoteza că labialele ar fi fost alterate numai în graiul Românilor din sud, pentru singurul motiv că numai în dialectul aromân palatalizarea se arată, astăzi, ca un fenomen general, şi între cealaltă ipoteză că acest fenomen ar fi existat şi în româna comună, ultima este aceea care se apropie de adevăr, A admite că din cele patru dialecte existente, numai dialectul aromân a avut labialele alterate, iar în celelalte trei: dacor., meglen şi istr., această particularitate ar fi fost introdusă ulterior din dialectul aromân, prin admigrări şi colonizări, despre care istoria nu ne spune niciun cuvânt, ar însemna să susţinem un lucru lipsit de orice bază reală. Pentrucă, dacă avem unele indicii istorice, pe temeiul cărora Aromânii, după definitiva lor aşezare în sudul peninsulei balcanice, care poate fi pusă numai înainte de secolul al X-lea, s'au mişcat din locurile lor de obârşie: Tesalia, Epir şi Gramostea, aceasta au făcut-o, numai în partea apuseană a peninsulei balcanice, în Albania şi pe coastele Dalmaţiei. Despre o mişcare a Aromânilor spre părţile nordice şi răsăritene până la Dunăre şi dincolo de acest fluviu nu avem nicio informaţiune istorică, pe care ne-am putea sprijini. De altfel nici aşezările lor mai nouă nu ne spun ceva despre o mişcare a Aromânilor cu direcţia spre nord.

In afară de aceasta, eu cred că în studiul meu despre Meglenoromâni am reuşit să arăt că şi în graiul acestor Români, în care labialele sunt supuse la un dublu tratament, adică ele apar palatalizate ca în aromână, şi nepalatalizate ca în dacoromână, această particularitate este ceva specific meglenoromân. Ea nu este o influenţă aromânească. Această

nouă explicaţiune ce am dat despre originea labialelor palatalizate se bazează pe faptul sigur că în dialectul megl. sunt unele labiale care rămân nealterate. Nu intru mai departe în această chestiune. Aici mă mulţumesc să arăt că, dacă în dialectul megl. ea nu este de importaţie aromânească, cu atât mai puţin în dialectul dacoromân, mai ales că, după cum rezultă din puţinele studii dialectale ce avem, acest dialect are o specială dispoziţie pentru alterarea chiar a dentalelor, nu numai a labialelor [295]). Se poate ca această alterare sub influenţa unui element palatal să fie mai nouă, întru cât ea se arată mai mult în graiurile ardelene, totuşi ea ar putea fi şi veche, cu toate că nu apare în textele noastre literare, după cum nu apar nici forme cu labialele alterate. Tradiţia literară va fi contribuit poate la evitarea întrebuinţării în scris a unor cuvinte care prezentau transformări prea variate.

Trec acum la a doua particularitate, anume întrebuinţarea participiului trecut sub forma feminină la unele forme verbale: *am mersă, am văzută*. Ca să fiu scurt, mă mulţumesc să relevez faptul că, cu cât se înmulţesc cercetările noastre dialectale, cu atât aceste forme apar mai dese şi în mai multe regiuni din Ardeal. Studenţii dela Facultatea de Litere dela Universitatea din Cluj mi-au atestat-o aproape pentru întreg Ardealul. In cazul acesta mă întreb, dacă coloniile aromâneşti care au adus-o dincoace de Dunăre şi chiar peste Carpaţi, au fost aşa de numeroase ca să o răspândească aproape peste tot Ardealul. Eu cred că şi această particularitate este o formaţiune independentă pentru fiecare dialect. Tache Papahagi, în studiul său *Din epoca de formaţiune a limbii române* (publicat în *Graiu şi Suflet* I, 227), ne dă citate pentru răspândirea ei în Maramureş.

Din ele ca şi din cele întrebuinţate în alte regiuni reiese, după observaţia justă a lui I. A. Candrea [296]), că această formă feminină a participiului trecut se aude « mai ales la timpurile compuse cu auxiliarul *a fi*: « să hi murită, m'am fo[st] dusă, s'o fo[st] sculată, ţ'aş fi dată » etc., ceea ce, după cum îmi comunică Sextil Puşcariu, ne ar putea descoperi originea ei. La aceasta, eu mai adaog că în dialectul aromân, în vreme ce la perfectul compus participiul trecut apare numai sub forma feminină, chiar la verbele intransitive: ***am durńită, me-am dusă,*** din contră, întrebuinţat în funcţiune adjectivală şi cu înţeles activ, el variază după genul subiectului: ***h'iu măcat, h'iu măcată*** (am mâncat): la verbele intransitive ***h'iu dus, h'iu dusă*** (am fost). Eu cred că din întrebuinţarea lui în această formă care, ca origine, coincide cu citatele din Ţara Oaşului relevate de Candrea şi reproduse de mine mai sus, a putut porni întrebuinţarea lui verbală, în mod invariabil, însă generalizată numai sub forma feminină, după cum în alte regiuni ea s'a generalizat numai sub forma masculină.

Cât de independent se pot naşte aceste formaţiuni într'o regiune sau alta, fără ca ele să reprezinte vreun împrumut de afară, aceasta zezultă dintr'o altă particularitate gramaticală, pe care, de astă dată, o întâlnim în Bucovina. Leca Morariu semnalează pentru o suburbie a Cernăuţilor (comuna Roşa) forma verbală: ***să hibă,*** în fraza: ***Mâne are să hibă vreme bună,*** pentru *să fie.* O altă persoană îi comunică expresia ***Las' să hibă'*** pentru târguleţul Boian, iar o treia persoană i-o atestă în fraza: *Ii sân(m) fiibă sănătoşi* într'un cântec basarabean din judeţul Hotin [297]). Tot în suburbia Roşa din Cernăuţi, unde am spus că există ***să hibă,*** i s'a comunicat că se întrebuinţează şi *să ştibă* pentru « să ştie ») [298]), întocmai ca în aromână, în care formele regulate *să hie, să ştie,* au

dispărut mai de mult, iar în locul lor au rămas formele analoage explicate demult de Miklosich [299]) *să h'ibă, să ştibă.*

Acuma se pune întrebarea: trebuie să vedem noi în toate acestea nişte aromânisme? De sigur că nu. Leca Morariu a făcut foarte bine, când, dând de ele, a găsit prilejul să accentueze că existenţa lor confirmă adevărul ştiinţific, după care «*împrejurrări identice condiţionează, spontan şi independent, rezultate identice*» [300]).

In ce priveşte formele *hiindă, zicândă,* care pentru Hasdeu amintesc irezistibil formele macedoromâne: cântând*a*, mâncând*a*, cred că nu aparţin aici, din faptul că în arom. avem cântând*a* (cu *a*), iar în dacor. cu *ă* (hiindă). Poate numai dacă am admite că odată şi în dacor. *hiindă, zicândă* s'a pronunţat *hiinda, zicânda* şi numai mai târziu *a* în poziţie neaccentuată va fi trecut în *ă*. Oricum ar fi, chiar dacă am vrea să vedem în ele un paralelism, trebuie să admitem că ele reprezintă fenomene care s'au produs în mod independent la Aromâni şi la Dacoromâni, cum am admis şi pentru celelalte particularităţi, despre care am vorbit.

Trecând acum la coincidenţele lexicale, în care s'au văzut aromânisme pentru dialectul dacor., sarcina mea se uşurează mai mult.

Iau cuvintele pe rând:

auă ar fi un aromânism, pentrucă are un *a* protetic. Dar proteza lui *a*, deşi este o particularitate a dialectului aromân, se arată şi în dialectul dacor. chiar în cuvintele mai nouă: *lăută* şi *alăută, lămâie* şi *alămâie* etc. In elementele latine: *lunec* şi *alunec; muţesc* şi *amuţesc* şi tot aşa *coper: acoper; mestec: amestec* etc. In dialectul arom., în care proteza este aşa de frecventă, avem foarte multe cazuri

de afereză: *dıneaura:* adineaori; *ştirutu* (Dan 140/14): aştirutu; *răńe* (Car. 1167, Daniil 148/18): arâńe; *dălăgaţ* (Lit. Pop. 994/1 şi în Codex Dimonie foarte des): adălăgaţi; *oaţi*: aoaţi etc. Tot aşa în dialectul mgl. avem cazuri de proteză, atunci când *a* iniţial, de regulă, dispare. Prin urmare şi în *auă* avem un cuvânt cu *a* protetic ca în toate celelalte pe care le-am înşirat mai sus.

fară, cuvânt de origine longobardă, a fost prea des relevat, ca să mai fie nevoie să insist asupra lui. Adaog numai, în ce priveşte provenienţa lui în dacor., că, dacă după cum se ştie, el există la Albanezi, la Greci, şi la Bulgari, mă întreb, de ce să nu admitem că el ar fi putut trece Dunărea, spre a pătrunde într'un colţ din teritoriul dacoromân. Nu discut aici, dacă el ne-ą venit direct dela popoarele germanice sau a pătruns la noi prin vreunul dintre popoarele balcanice cu care avem atâtea legături, ci pun întrebarea: între posibilitatea de a-l avea dela Aromâni, pentru care nu avem dovezi că ei ar fi venit la nordul Dunării, şi între cealaltă că el ar fi pătruns la Dacoromâni direct sau chiar prin popoarele balcanice, n'ar fi mult mai natural să credem în această a doua posibilitate? De sigur că da. In cazul acesta şi *fară* nu poate fi un aromânism, ci un cuvânt vechi în limba română. La Aromâni el trăieşte până astăzi cu întrebuinţare generală, la Dacoromâni, care stau mai departe de popoarele balcanice, a fost redus la o întrebuinţare regională din ce în ce mai mică, poate şi din cauza cuvântului *neam*, care va fi intrat în limbă, după pătrunderea lui *fară*.

laiu, cu origine încă nelămurită, însă cu o difuziune extraordinară, face parte din acele cuvinte păstoreşti, pentru care nu s'ar putea aduce niciun argument că n'ar fi o formă românească veche, care s'a putut păstra deopotrivă la

Aromâni şi la Dacoromâni. Că în timpurile mai vechi cuvântul la Dacoromâni a fost tot aşa de des întrebuinţat ca la Aromâni, aceasta ne-o dovedeşte răspândirea lui la popoarele slave de nord (Ruteni, Cecho-slovaci, etc. cf. Berneker, p. 688, şi *Dacoromania*, II, 481) care s'a făcut numai prin Dacoromâni, după cum existenţa lui în sudul peninsulei balcanice la Greci şi Albanezi, se explică numai prin păstorii aromâni.

Sumedru este un cuvânt interesant, cu fonetismul complicat, nu pentru faptul că în dialectul dacor. nu avem *Sumădru*, cu *e* pentru *ă* după labială. Păstrarea lui *e* în dial. dacor. s'ar putea explica poate din cauza lui *i* din silaba următoare: Demetrius. Dar partea grea nu consistă numai în această particularitate, ci şi în trecerea grupului *tr* în *dr*.

In ce priveşte celelalte asemănări, cum sunt d. p. existenţa în părţile bănăţene a formelor *birbec*, *pântec*, *purec*, pentru *berbece*, *pântece*, *purece*, toate aceste refaceri din forma lor dela plural se explică astăzi atât de bine, încât nici nu mai este nevoie să insist asupra lor. Tot aşa despre cuvintele care, fie ca formă fie ca înţeles, s'au păstrat în dialectul dacoromân cu o înfăţişare mai arhaică. Numărul lor este mai mare decât cel relevat până acum, iar fenomenul în sine ţinând de domeniul cazurilor generale, nu prezintă nimic deosebit, spre a-i atribui o însemnătate pe care nu o are.

*

Ajungând la sfârşitul expunerii mele, din cele arătate până aici, cred că s'a putut înţelege că în toate particularităţile discutate, nu există aromânisme, în virtutea cărora s'ar putea trage concluziuni istorice. In ele nu trebuie să vedem decât simple paralelisme, care îşi au importanţa lor, întru cât ne arată că, în graiul celor patru dialecte, care ni se

înfăţişază ca nişte erupţiuni lingvistice numai în părţile extreme ale romanităţii răsăritene de altădată, continuă să pulseze şi astăzi aceeaşi viaţă, cu aceleaşi tendinţe chiar pentru creaţiuni de limbă mai nouă.

Nu pot afirma că în dialectul dacoromân nu s'ar putea găsi vreodată aromânisme. *Susţin numai că cele relevate până acum, nu se pot dovedi ca atari,* după cum nu se poate găsi încă nicio mărturie istorică sigură despre o mişcare a populaţiunilor româneşti din sudul peninsulei balcanice la nordul Dunării. Că în veacurile de expansiune a elementului românesc din dreapta Dunării vor fi existat populaţiuni româneşti care au trecut în Dacia, aceasta s'ar putea presupune tot aşa de bine, după cum eu admit că o parte din Românii sudici, din care au ieşit Meglenoromânii, au stat multă vreme în contact cu Românii din nordul Dunării. Dar că o parte dintre Românii sudici din care au ieşit Aromânii, odată coborîţi în Gramostea şi Pind, de unde apoi s'au întins până în inima Greciei, ar fi luat-o înapoi să treacă Dunărea şi Carpaţii, spre a ajunge până în Ardeal, despre faptul acesta istoria nu ne vorbeşte, iar faptele de limbă nu o confirmă.

Că Aromânii odată aşezaţi în sudul Dunării, din cauza ocupaţiunii lor cu păstoritul şi, poate, forţaţi şi de alte împrejurări s'au mişcat în spre nord, ca să se reverse aproape în tot cuprinsul peninsulei balcanice, aceasta o putem afla din aşezările lor mai nouă în Macedonia. Serbia, sudul Bulgariei şi Turcia, precum şi din particularităţile graiului Românilor din Albania, care, după cât am putut constata, ţine de graiul grămustean. Că, iarăşi, prin Albania, ei au putut ajunge în regiunile cele mai înaintate din litoralul Mării Adriatice, aceasta o ştim nu numai din rolul lor de chervanagii din veacurile de după năvălirea Turcilor în Europa şi poate

chiar înainte, dar şi din unele urme din organizaţia lor, care se găsesc şi astăzi în oraşele Dalmatine. In aceste oraşe, începând încă din 1214 se vorbeşte despre existenţa *celnicilor* cu atribuţiunile româneşti de mai mari peste păstori [301]). Evident că prezenţa celnicatului în Dalmaţia pentru o epocă atât de veche se datoreşte prezenţei păstorilor aromâni care, au ajuns până în nordul peninsulei balcanice.

Tot aşa am putea admite că pe vremea Turcilor, ori de câte ori se făcea vreun război pentru eliberarea popoarelor creştine de sub Turci însă nu se izbutea, printre populaţiunile creştine care luau drumul peste Dunăre ca să scape de urgia păgânilor, vor fi fost, poate, şi foarte mulţi Aromâni. Se ştie dezastrul care a urmat după 1689, când armatele austriace, reuşind pentru un moment să pună stăpânire pe Scoplie, Prizren, Kosovo şi Ipec, toţi creştinii din Macedonia, fără deosebire de naţionalitate, crezând că a sosit ziua mântuirii, s'au revoltat, unindu-se cu armatele creştine. Că pe vremea aceea, la retragerea Austriacilor, printre cele 30—40 de mii de familii de Sârbi, care s'au refugiat în frunte cu patriarhul din Ipec, Arsenie Cernoievici, în Banat şi mai spre răsărit vor fi fost şi foarte multe familii de Aromâni, n'ar fi de loc cu neputinţă, mai cu deosebire că pe vremea aceea se constată prezenţa Aromânilor în Ungaria. Dar toate aceste emigrări de familii izolate care vor fi avut loc, poate, şi înainte de această dată,n'au lăsat, pe cât se ştie, urme în graiul daco-român, spre a putea vorbi de prezenţa unor particularităţi aromâneşti în limba Românilor din stânga Dunării. Este drept că în stadiul actual în care se găseşte studiul limbii române, cunoştinţele noastre sunt reduse. Mai târziu, s'ar putea să se dea de astfel de urme. Fapt este că, din tot ceea ce s'a relevat până acum, parte s'a exagerat, parte s'a interpretat unilateral [302]).

BOGDAN PETRICEICU-HASDEU

Abia au trecut patru ani de când presa şi instituţiile noastre culturale, în frunte cu Academia Română, au comemorat 25 de ani dela moartea lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu. In anul acesta, împlinindu-se un veac dela naşterea lui, ni se prezintă un nou prilej să ne aducem aminte de viaţa şi opera aceluia care, prin puterea personalităţii lui excepţionale, şi-a creat un nume atât de răsunător în ultimele trei decenii ale veacului trecut.

Intr'adevăr, puţine sunt operele învăţaţilor noştri de astăzi, care au putut ajunge la popularitatea de care s'au bucurat odată scrierile lui B. P. Hasdeu. Afară de nenumăratele lui articole publicate prin reviste şi ziare, lucrări ca Istoria Critică a Românilor, Cuvinte din Bătrâni şi Etimologicum Magnum Romaniae erau cunoscute chiar de către aceia care nu se ocupau cu istoria şi filologia. Cu toate acestea, astăzi, prea puţin a rămas din faima acestui mare creator, care prin vioiciunea spiritului şi puterea magică a cuvântului, duse de elanul unui avânt ne mai cunoscut până atunci, ştia să actualizeze atât de sugestiv toate problemele în legătură cu limba şi istoria noastră.

Luându-mi însărcinarea să vorbesc despre opera lui, nu voi încerca să arăt dacă B. P. Hasdeu, în multiplele sale preocupări în domenii atât de variate, a fost mai mult literat

decât filosof sau istoric decât filolog. De fapt, B. P. Hasdeu nu numai că a scris mai mult filologie decât istorie sau literatură, dar a şi funcţionat ca profesor de gramatica comparată la Universitatea din Bucureşti.

Venit în ţară în 1856, ca tânăr ofiţer cu licenţa în drept dela Universitatea din Charkoff, după ce conduse mai multe periodice şi funcţionă ca bibliotecar şi ca profesor secundar la mai multe şcoli din Iaşi, se introduse foarte repede în toate problemele referitoare la evoluţia noastră istorică, de unde apoi a trecut la cercetările lingvistice.

Această trecere dela studiile istorice la cele filologice, săvârşită într'un interval relativ atât de repede, încât în 1873 i s'a creat o catedră la Universitatea din Bucureşti, a fost determinată de un complex de împrejurări, pentru care noi acum, după trecerea unui interval de 70 de ani, avem toată perspectiva necesară, ca să le putem judeca în lumina lor adevărată.

Pe vremea când B. P. Hasdeu urca treptele universitare, studiul limbii, în toate manifestările ei, ajunsese în apus la un grad de desvoltare destul de înaintat. Abia scăpată de perioada încercărilor, această disciplină începuse să se impună tuturor ştiinţelor care se ocupau cu evoluţia culturii omeneşti, dar mai ales *istoriei*. Intr'adevăr, istoricii au fost cei dintâi care au început să întrezărească în cercetările lingvistice o serie de fapte, menite să contribuie în mod simţitor la deslegarea unor probleme, pentru care documentele istorice se arătau insuficiente. Era, în fine, vremea, când noua disciplină trecea deadreptul în rândul ştiinţelor şi aceasta, mai ales, în urma celor două mari descoperiri: prima, cunoaşterea limbii sanscrite şi apropierea ei de toate idiomele care constituie azi marea familie a limbilor indoeuropene, a doua şi cea mai importantă, formularea legilor

fonetice care stau la baza schimbărilor permanente din limbă.

Dacă cea dintâi a jucat mai mult un rol de potenţare a studiilor lingvistice, ultima, descoperirea întregului mecanism, după care o limbă se schimbă în orice moment, iar la intervale mai mari îmbracă forme deosebite, a pus temelia de granit cercetărilor lingvistice. La aceasta s'a mai adăogat şi metoda de investigaţie *istorică*, bazată pe elementul *comparativ*, care trebuia să lămurească în mod evolutiv toate modificările care stau la baza graiului omenesc. Dar, din toate aceste achiziţiuni, elementul hotărîtor pentru ascensiunea nouei discipline l-a constituit formularea principiului despre constanţa şi acţiunea uniformă a legilor fonetice după care se fac transformările din limbă, un element care, în treacăt fie zis, lipseşte celorlalte ştiinţe din domeniul culturii, ca istoria cu preistoria şi sociologia, arheologia cu geografia şi etnografia, în fine, filosofia cu psihologia ş. a. m. d. [303]).

După acest nou principiu, care constituie cheia de boltă a întregului edificiu lingvistic, la anumite intervale din istoria unei limbi, unui sunet dintr'un grai îi corespunde un alt sunet. Cauzele misterioase care provoacă aceste schimbări la intervale de secole din viaţa unei limbi, lingvistica nu le-a putut explica până acum. In schimb, a putut stabili principiul acţiunii uniforme. Anume, s'a constatat că un sunet schimbat într'o anumită epocă cuprinde toate cuvintele indigene şi străine din acea epocă în care se găseşte acel sunet. Astfel, ca să dau un exemplu din domeniul vocalismului, dacă Slavii, după despărţirea lor de Indoeuropeni, au schimbat pe *a* scurt indoeuropean în *o*, atunci toate cuvintele care în celelalte limbi indoeuropene arată *a*, ca lat. *axis*, gr. ἄξ ν, v. germ. *achsa*, etc., în slavă au trebuit să dea *osĭ*,

cu *o* pentru *a*, din care noi avem *osie*. Şi invers, dacă *o* indoeuropean în vechea germană s'a schimbat în *a*, atunci cuvinte latineşti ca *octo, hostis, nox* (noctis)şi a., în germană au trebuit să se pronunţe *acht. Gast, Nacht*, etc., cu *a* schimbat în *o*.

In virtutea acestor norme de prefaceri, pe care B. P. Hasdeu le cunoştea foarte bine, lingvistica reuşise să stabilească în mod definitiv înrudirea limbilor indoeuropene şi să reconstituiască istoricul fiecărei limbi. A fost destul ca cei doi mari corifei ai acestei discipline, Franz Bopp şi Jacob Grimm, să pună bazele gramaticei comparate a limbilor indoeuropene, pentru ca imediat după aceasta să înceapă studii asupra familiilor de limbi moderne, ca limbile romanice, slavice şi toate celelalte. Pe vremea lui B. P. Hasdeu, toate aceste limbi erau relativ bine studiate. Celebra gramatică a limbilor romanice de Diez, în care pentru prima oară se făcuse un loc de cinste şi limbii noastre, ajunsese la mai multe ediţii, iar faimosul slavist Fr. Miklosich, după ce publicase gramatica comparată a limbilor slavice, se apucase să studieze elementul indigen din limba română în ale sale « Beiträge zur Lautlehre der rumänischen Dialekte » şi « Die Slavischen Elemente im Rumunischen ».

Toate aceste descoperiri în studiul graiului omenesc, precum şi unele publicaţii în domeniul lingvisticei, nu-l puteau lăsa indiferent pe B. P. Hasdeu, înzestrat dela natură cu atâtea însuşiri, dar mai ales cunoscător al atâtor limbi, încât cu drept cuvânt pe vremea aceea putea fi socotit ca cel mai mare poliglot al nostru. El era singurul învăţat care, prin puterea talentului şi elasticitatea spiritului, putea aplica cu succes noua metodă de cercetare, în domeniul filologiei române.

Dar în afară de aceste împrejurări, pe care le putem numi externe, pentrucă se petreceau în afară de ţara noastră, mai

interveneau altele interne, care îl puneau în fața unor probleme dintre cele mai interesante, pentru istoria limbii și a trecutului nostru. Invățații ardeleni făcuseră tot ce le-a stat în putință pentru dovedirea latinității noastre prin limbă. Mai trebuia apărată continuitatea noastră în Dacia, care nu mai putea fi susținută numai pe baza argumentelor logice. Teoria lui Rösler era pe buzele tuturora. La aceasta se mai adăoga, spre surpriza tuturora, bilanțul de profit și pierdere al tezaurului nostru moștenit în limbă, pe care Cihac îl publica pentru întâia dată în cele două dicționare etimologice. Mulțimea elementelor slave provocase la toți mare uimire. Dar mai mult decât această mulțime de cuvinte slave erau concluziile extrem de grave pe care Cihac le trăgea asupra elementului constitutiv din limba noastră. El credea anume că influența slavă este atât de veche și se introdusese atât de adânc în firea limbii noastre, încât se îndoia dacă, înainte de venirea Slavilor în peninsula balcanică, elementul latin putuse pătrunde în carnea și sângele nostru. Reproduc textual cuvintele lui: « Le peuple roumain a du reste opposé si peu de résistance à l'invasion des mots slaves..... que l'on est tenté de croire que l'élément latin n'était pas encore entré de ce temps-là dans la chaire et le sang de la nation ».

Chestiunea pusă sub această formă, repetată în urmă de tot numai de Emil Fischer în « Die Herkunft der Rumänen », era într'adevăr extrem de gravă pentru toți învățații români de pe vremea aceea care aveau sentimentul răspunderii, cu atât mai mult pentru B. P. Hasdeu, care cunoștea perfect de bine limbile slave și putea să-și dea seama, în mod cu totul obiectiv, despre măsura exactă a acestei influențe.

Tot atunci, poate ceva și mai înainte, B. P. Hasdeu avusese prilejul să cunoască unele păreri cu privire la aspectul

unitar ce prezintă limbile vorbite în sud-estul european. Ideea fusese emisă la începutul secolului al XIX-lea şi pentru întâia dată de către criticul slavist Kopitar, după apariţia Lexiconului în patru limbi al învăţatului preot macedoromân Cavallioti. Ea a fost desvoltată de Miklosich şi Schuchardt, pe baza elementului autocton traco-iliric. Era vorba de a se explica uniunea balcanică prin mijloace interne, venite din partea substratului proetnic, nu sub înrâurirea unor elemente de afară, aduse de influenţa slavă sau greco-bizantină. Această posibilitate, susţinută de nouăle mijloace de investigaţie pe care i le oferea ştiinţa limbii, era pentru B. P. Hasdeu un îndemn mai mult pentru hotărîrea lui de a se consacra studiilor lingvistice. De fapt, el a trecut repede dela istorie la filologie, activând în trei direcţiuni deosebite: ca lingvist, ca indoeuropenist şi ca filolog.

B. Petriceicu-Hasdeu lingvistul. B. P. Hasdeu era în curent cu tot ceea ce se publicase până la dânsul. Ştia toate chestiunile în detaliu şi cunoştea, mai ales, ideile nouă ale generaţiei de învăţaţi germani, cunoscuţi sub numele de neogramatici. Aceştia nu mai erau mulţumiţi cu concepţiile vechilor lingvişti privitoare la o mulţime de chestiuni, dar, mai ales, la ideea greşită pe care o aveau despre natura limbii precum şi despre cele trei faze prin care trece, anume: se naşte, se desvoltă, atinge un punct de perfecţie şi apoi decade. In lumina acestor concepţii, vechii lingvişti vedeau în viaţa unei limbi transformările prin care trec fiinţele organizate. De aici ei trăgeau concluzia falsă că limbile clasice sunt perfecte, iar cele moderne degenerate; de aici dispreţul suveran pentru tot ceea ce este nou în materie de limbă şi admiraţie exagerată pentru tot ceea ce este vechi; de aici închipuirea lor că sanscrita, ca cea mai veche şi mai apropiată de forma

limbii protoindoeuropene, este cea mai perfectă; de aici, în fine, grija tuturor acelora care doreau să se inițieze în tainele acestei științe, de a învăța cât mai repede sanscrita după cum a învățat-o și B. P. Hasdeu și, din cauza ei, a trebuit să cadă în o mulțime de greșeli. Corectivul pe care îl aducea noua pletoră de învățați la toate aceste idei fundamental greșite era că o limbă, întru cât nu este decât o simplă funcțiune, nu are nimic comun cu ființele organizate și ca atare ea nu se naște, se desvoltă și decade, și nici nu moare, ci se găsește într'o continuă transformare. Iar fazele prin care trece, sunt simple aspecte pe care le arată orice grai în evoluția sa istorică, mai ales că limba, după natura ei, nu este statică ci dinamică. Din toate acestea, ei trăgeau concluzia că limbile clasice, în ce privește structura lor gramaticală, nu pot fi mai perfecte decât cele moderne. Fiindcă chiar după concepția de azi, perfecțiunea unei limbi nu constă în bogăția de forme gramaticale, ci, din contră, în « *simplitatea gramaticei, claritatea expresiei și frumusețea formei* ».

Simplitatea gramaticală lipsea pentru cele mai multe din limbile indoeuropene. Mulțimea desinențelor la nume dădea o prea mare autonomie cuvântului, care se putea mișca liber în frază. De aici rezulta o mare greutate pentru aceia care nu erau familiarizați cu structura lor gramaticală. Faptul că limbile indoeuropene au un număr de cazuri care la unele ajung până la opt, iar limbile moderne, chiar cele de mare circulație, cum sunt franceza și engleza, n'au de loc, nu este o dovadă de superioritate. Există astăzi limbi, cum este finlandeza, care are 15 cazuri. Cu toate acestea ea este inferioară multor limbi fără cazuri. Intre limbile cu cazuri și între cele fără există o singură deosebire, aceea care stă în schimbarea mijloacelor de expresie. Tot așa nu este o dovadă de superioritate faptul că limbile indoeuropene,

în afară de singular şi plural, mai au şi un dual. Astăzi se găsesc popoare sălbatece care au în limbă şi un trial. Existenţa acestei forme de pluralitate inutilă nu constituie o probă de superioritate, ci din contră una de inferioritate, întru cât ea datează din vremea când omul nu ştia să numere decât până la trei [304]).

B. P. Hasdeu era familiarizat cu multe din aceste idei, pe care noi le găsim răspândite în mai toate scrierile sale de specialitate, dar mai ales în tratatul de 160 de pagini intitulat *Principii de linguistică*, publicat (1881) în fruntea vol. I din Cuvinte din Bătrâni.

Pe vremea când B. P. Hasdeu se introducea singur în tainele acestui studiu, greutăţile erau mult mai mari decât cele de astăzi, cu toate progresele realizate de şcoala neo-gramaticilor. Nimic nu era încă definitiv specificat. Nici măcar numele acestei ştiinţe. Unii îi ziceau filologie comparată, alţii glotică, glotologie şi foarte puţini lingvistică. B. P. Hasdeu, după ce dovedeşte cu o mulţime de exemple nuanţele de deosebire ce există între ele, se decide pentru cel din urmă, adăogând că: « copilul a fost botezat cu o mulţime de numi diferite » (37), noi însă « nu găsim niciun termen mai bun decât Linguistică » (39). Astăzi acest termen este singurul întrebuinţat în cercetările noastre.

Intr'un capitol, în care B. P. Hasdeu tratează despre limbile antice şi limbile moderne, arată aceleaşi idei înaintate, pe care le aveau neogramaticii şi le avem şi noi astăzi. « Lingvistica, spune B. P. Hasdeu, datoreşte avântul său mai cu seamă filologiei clasice sanscrite », dar adaogă « Ne oprim atenţiunea numai asupra unei consecinţe imediate, nu tocmai fericite, pe care o avusese... predilecţiunea cea exagerată numai pentru sanscrită şi iarăşi sanscrită ». Şi, mai departe, referindu-se la bogăţia de forme pe care limbile

moderne, le oferă pentru studiul limbii dialectale încheie « Se făcuse astfel din Linguistică un fel de monopol prin prescripţiune în favoarea limbilor antice » (105). « Ei bine, tocmai limbile antice... oferă materialul cel mai sărăcăcios » (107).

Pe vremea lui B. P. Hasdeu, se discuta foarte mult raportul ce există între o limbă veche şi una nouă, care se naşte din cea dintâi. Expresiunile metaforice « mamă » pentru limba veche şi « fiică » pentru cea nouă ofereau pe atunci acelaşi teren de discuţii interesante care dăinuiesc încă până astăzi. Astfel, lingvistul german de atunci, Fuchs, spunea cu drept cuvânt că « o limbă nouă nu se poate numi fiică a unei limbi vechi, precum nici vice-versa o limbă veche nu este mumă a unei limbi nouă, ci între ambele, limba cea veche şi limba cea nouă, există relaţiunea a două puncte foarte depărtate din continuitatea cea neîntreruptă anatetică (evolutivă) a unei şi aceleiaşi limbi » (58). Cu aceleaşi argumente ideea a fost susţinută şi de către celebrul romanist Schuchardt. Totuşi denumirea metaforică nu numai că persistă în lucrările de specialitate, dar este recomandată nu mai puţin decât de celebrul lingvist de curând dispărut, Antoine Meillet, care, în capitolul « Les parentés des langues », scrie: « une langue « fille » est une transformation d'une langue « mère », et non un rejeton. L'expression est trop établie pour qu'on y renonce, il suffit de la définir pour n'en être pas dupe »[305]. B. P. Hasdeu care scria cu jumătate de veac înainte de marele lingvist francez, a fost de aceeaşi părere. Intr'un capitol special asupra acestei chestiuni, dânsul a apărat acelaşi punct de vedere, încheind că denumirea de mamă şi fiică « este o metaforă permisă, ba chiar necesară prin claritatea imaginii » (73).

In legătură cu aceasta sunt interesante ideile lui B. P. Hasdeu despre dialect faţă de limbă. Relevez lucrul acesta

aici cu atât mai mult, cu cât, pe la sfârşitul secolului trecut se ivise o discuţie aprinsă între învăţaţi cu privire la existenţa sau neexistenţa graiurilor locale bine definite. Intreaga problemă se înfăţişa mult mai complicată decât părea la prima vedere, întru cât şedea în strânsă legătură cu evoluţia treptată sau întreruptă a limbilor indoeuropene, pe baza celor două teorii emise de Schleicher şi Schmidt.

Unii dintre lingvişti susţineau că dialectul se naşte în strânsă legătură cu limba din care face parte, fără o înrâurire de afară. Aceştia apărau legătura genuină a dialectului « lingua innata », susţinând punctul monogenetic, reprezentat prin « teoria undelor » (Wellentheorie) a lui Johannes Schmidt (Die Verwandtschaftsverhaltnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar 1872). Alţii, din contră, vedeau în dialect o slabă legătură cu centrul, atribuind, în schimb, toate divergenţele idiomatice unor factori străini, în speţă, elementului autocton. Aceştia susţineau punctul poligenetic, reprezentat prin « teoria arborelui genealogic » (Stammbaumtheorie) a lui August Schleicher (Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, 1861). Cei mai mulţi dintre lingvişti erau pentru ultimul punct. Printre aceştia figurau, în Germania, Fr. Diez cu Gustav Lücking, care publicase o lucrare asupra dialectelor franceze (Die ältesten franz. Mundarten, Berlin 1877); în Italia, B. Biondelli, dar, mai cu seamă, Isaia Graziado Ascoli, autorul faimoaselor « Saggi Ladini ». Părerea opusă era reprezentată în Franţa prin mai mulţi filologi, între care locul de frunte îl ocupau Gaston Paris şi Paul Meyer cu elevii lor Dévaux şi, mai târziu, J. Gilliéron. Aceştia negau pur şi simplu existenţa dialectelor [306]).

Din ciocnirea acestor două concepţii, răsări ideea fericită a cercetărilor pe teren.

Acestea s'au şi început din iniţiativa lui Gaston Paris, dând naştere la Atlasul Linvgistic la Franţei, elaborat ani dearândul de J. Gilliéron. In urma acestor cercetări, s'a putut stabili că limite dialectale precise şi uniforme nu există, în schimb, există centre sau celule de iradiaţiune de unde pleacă divergenţele dialectale.

Dacă ne întoarcem acum să cercetăm care erau ideile lui B. P. Hasdeu într'o problemă care aproape cu un sfert de veac înainte de publicarea Atlasului Lingvistic al Franţei, a pasionat atât de mult pe învăţaţii străini, vom vedea că ele nu se deosebeau cu nimic de cele expuse mai sus. Le reproduc textual în următoarele cuvinte: « Orice mapă geografică dialectală implică rezerva fluctuaţiunilor terminale; centrul fiecărui dialect e pronunţat, hotarele sunt echivoce » (59). Această definiţie dată în 1881, o adevărată divinaţie, rezultat al unei intuiţiuni geniale, ar putea figura şi astăzi în orice tratat de lingvistică generală.

Nu mai puţin interesante sunt ideile lui B. P. Hasdeu despre amestecul limbilor.

Pe vremea lui se ivise o discuţie foarte animată cu privire la această problemă. Unii lingvişti în frunte cu vestitul profesor dela Oxford, Max Müller, contestau acest amestec, mai ales în sistemul gramatical; alţii îl admiteau. B. P. Hasdeu era pentru amestec făcând, însă, sub raport genealogic între amestecul primar, adecă acela pe care o limbă îl arată în epoca ei de zămislire, şi între amestecul secundar care vine după formarea ei definitivă, o deosebire în sensul că « Numai amestecul primar, adică în linie verticală, nu şi amestecul secundar, în linie orizontală, este de însemnătate genealogică ». Şi, mai departe, adaogă: « Amestecul secundar poate şi el să se înrădăcineze într'o limbă; generalmente este însă ca o modă, pe care un popor

o îmbrăţişază şi o părăseşte cu deopotrivă uşurinţă; cel mult el ne apare ca o boală externă, ca un fel de abces, pe care, dacă ne supără, îl putem stârpi, fără ca desfiinţarea lui să tragă după sine vreo consecinţă gravă sau durabilă. Amestecul primar, din contră, face parte din însăşi natura limbii în care se ramifică astfel în toate direcţiunile, încât, în cele mai multe cazuri, nu-i chip de a-l înlătura, fără a distruge, prin această violenţă, întreaga economie a organismului» (73). De aici apoi, B. P. Hasdeu demonstrează în mai multe pagini, care pot fi citite şi astăzi cu cel mai mare interes, procesul amestecului de limbi în perioada primară sub raportul factorului s o c i a l, despre care, în ultimele două decenii, s'a făcut atâta caz în lingvistică. B. P. Hasdeu citează în privinţa aceasta limba amestecată la Caraibii din insulele Antile, în care bărbaţii vorbesc într'un fel şi femeile în alt fel, insistând asupra faptului, recunoscut şi astăzi, că forma intermediară a două graiuri contopite o formează b i l i n g v i s m u l. «Dacă este adevărat, spune B. P. Hasdeu, cum că două graiuri se contopesc într'unul singur decât în urma unei prelungite bilinguităţi, a două neamuri întrunite, atunci numai prin amestec primar... o semnificaţiune... poate să treacă dintr'o limbă într'alta» (79).

Este într'adevăr uimitor să vedem astăzi cât de adânc pătrunsese B. P. Hasdeu în unele probleme, care sunt de actualitate în lingvistica modernă. Amintesc, în privinţa aceasta, marea însemnătate ce se acordă în zilele noastre, din partea şcoalei franceze, în frunte cu Durkheim şi Levi Brühl, de o parte, şi lingviştii Ferdinand de Saussure şi Antoine Meillet, de alta, mediului social pentru lămurirea transformărilor din limbă. Ei bine, B. P. Hasdeu, chiar dela începutul expunerilor sale teoretice despre limbă, subliniază în modul următor însemnătatea acestui factor:

« Nemic mai social ca limba, nodul cel mai puternic, dacă nu temelia societății » (VII).

Sub acest raport, sunt foarte interesante expunerile lui despre « Limba în circulațiune » sau « Circulația cuvintelor ». Chestiunea fusese tratată înainte de unii lingviști care se ocupau cu studiul limbilor amestecate. Cu toate acestea, niciunul nu reușise, până la dânsul, să dea problemei o deslegare definitivă, pentru motivul că mai toți plecau dela materialul mort înregistrat în lexicoane. B. P. Hasdeu a fost cel dintâi care a privit problema sub unghiul graiului popular; acest punct a format ideea centrală a întregii sale argumentații. Cu ajutorul materialului scos din graiul popular și în legătură cu principiul mișcării productive a valorilor în economia politică, B. P. Hasdeu a stăruit asupra a două adevăruri din economia limbii, care trebuiesc neapărat relevate: întâi, că valoarea unui cuvânt, fie indigen sau străin, se judecă numai după puterea lui de circulație în limbă; al doilea, că și propagarea modificărilor din limbă nu se produce prin cuvinte sau forme rare, ci, din contră, prin acelea care au o cât mai deasă întrebuințare.

Aici B. P. Hasdeu a atins o chestiune foarte importantă din evoluția limbii, stăruind asupra agentului psihologic hotărîtor pentru nivelarea formelor de limbă, *analogia*. Socotesc inutil să adaog că această teorie, cu o dublă însemnătate pentru cercetările lingvistice, teorie care, pe vremuri, a stârnit atâta vâlvă, prin felul ingenios cum B. P. Hasdeu știa să desarmeze pe aceia care, intenționat sau din neștiință, exagerau însemnătatea elementului străin în limba noastră, astăzi se confirmă din plin prin rezultatele obținute de geografia lingvistică. Intr'adevăr, cine știe să citească în hărțile graiului nostru, elaborate cu atâta trudă de Muzeul Limbii

Române din Cluj, va afla că multe dintre cuvintele cele mai vechi, acelea care arată cel mai autentic caracter popular, se dovedesc dintre cele mai rezistente şi pline de vitalitate.

Vorbind de contribuţia lui B. P. Hasdeu, în lingvistică, n'am atins decât o parte din părerile învăţatului dispărut. Ele nu vor putea fi date în întregime decât într'un studiu amănunţit consacrat în acest scop. Aici m'am mulţumit să relevez pe cele mai importante.

B. Petriceicu-Hasdeu indoeuropenistul. Cu toate că, la început, B. P. Hasdeu condamna, după cum am văzut, tendinţa prea exagerată a unor lingvişti de a se ocupa cu studiul limbilor clasice sub raportul i n d o e u r o p e a n, totuşi impresia primelor descoperiri realizate cu ajutorul gramaticii comparate era atât vie, iar rezultatele atât de surprinzătoare, încât rar exista filolog în vremea aceea şi chiar în vremea tinereţei noastre care să se apuce de studiul limbilor moderne, fără să fi cunoscut întâi, structura limbilor indoeuropene. Mai mult decât atâta, impresiona foarte mult posibilitatea de a reduce prin substituire toate aceste limbi la una singură. Era destul ca cineva să cunoască transformările lor istorice, pentru ca din toate să ajungă la aceeaşi limbă ideală, bogată în forme gramaticale, pe care a vorbit-o poporul indoeuropean primitiv, închipuit de filologi. Această restituire ajunsese, pe atunci, foarte curentă printre indoeuropenişti. Celebrul lingvist Schleicher, care încercase să imprime studiului limbii un caracter naturalist, a reuşit să compună o fabulă în această limbă. B. P. Hasdeu, în curent cu toate, citise această fabulă, despre care ne vorbeşte în una din scrierile sale. Mirajul acestei limbi perfecte atrăgea în vremea

aceea în sferele transcendente ale disciplinei noastre pe toți filologii, cu atât mai mult pe P. B. Hasdeu, care avea și supleța spiritului și bogăția fanteziei pentru astfel de combinațiuni.

Dar, afară de aceasta, mai era ceva care-l îndemna pe savantul nostru să se familiarizeze cu mecanismul și structura acestor limbi. Era dorința de a cunoaște cât mai bine soarta elementului preroman moștenit dela strămoșii noștri Traco-Iliri, pe care dânsul, cu ajutorul limbii albaneze, voia să-l explice dela Daci. Această dorință izvora atât din tendința de a reduce rolul elementului străin în limbă la justa lui valoare, cât din spiritul de reacțiune în contra exagerării școalei latiniste, reprezentată prin Timotei Cipariu, care voia să explice totul prin Roma. Intr'un fel sau altul, fapt este că pe atunci B. P. Hasdeu era singurul dintre învățații români care văzuse mai clar în autoctonismul limbii noastre, chiar atunci, când, pentru dovedirea lui, a comis o mulțime de erori. Tot el a fost cel dintâi care, pe temeiul cercetărilor preconizate de savanții străini: Kopitar, Miklosich și Schuchardt, a dat cea mai mare însemnătate studiului limbii albaneze și, prin ea, cercetărilor în domeniul limbilor balcanice. Sub acest raport, trebuie să mărturisim că, după moartea lui B. P. Hasdeu, aceste studii n'au mai fost continuate în Țară. Ele au trecut la Lipsca și Copenhaga și, abia numai după marele război, au reapărut la Universitatea din Cluj.

Firește, încercarea de a explica elementul preroman din limba noastră, pe baza studiului limbilor indoeuropene și a gramaticei comparate, era foarte grea. Insă B. P. Hasdeu, pe lângă încrederea ce avea în puterile lui intelectuale, mai era înarmat și cu foarte mult curaj: «Aruncându-mă — spunea dânsul — pe o cale atât de nestrăbătută, a trebuit

să mă înarmez cu acea deciziune de a nu mă teme chiar de rătăcire, pe care Grimm o numeşte curajul erorii ».

Cu acest curaj, B. P. Hasdeu a încercat să dovedească în Istoria Critică a Românilor (1873), unde, pentru întâia dată şi numai în treacăt, a supus unui examen cuvintele albaneze din limba română (308), că Albanezii sunt urmaşii Ilirilor, după cum noi Românii suntem urmaşii Tracilor. Ilirii şi Tracii vorbeau o limbă care se asemăna foarte mult. Din această asemănare B. P. Hasdeu trăgea concluzia că cuvintele comune din limba noastră şi limba albaneză nu sunt împrumuturi dela Albanezi, ci o moştenire dela Traco-Iliri. Această teorie, emisă în 1873, pe baza raporturilor albano-române, a fost interpretată în fel şi chip în cursul celor 70 de ani, câţi au trecut până în prezent. Fapt este că astăzi, ţinând seama de celelalte legături pe care limba română le are cu limba albaneză, precum şi de anumite realităţi din viaţa popoarelor balcanice, s'a ajuns la convingerea că problema nu poate fi rezolvată decât numai în sensul autoctonismului, o părere care sub o altă formă fusese exprimată şi înaintea lui B. P. Hasdeu.

Mai târziu, B. P. Hasdeu, într'o comunicare făcută la Academie, cu titlul « Cine sunt Albanezii? », a încercat să arate că strămoşii Albanezilor s'ar trage din nişte tulpini dace, anume: Bessi, Carpi, Costoboci, trecute peste Dunăre în Balcani. Şi această teorie, oricât de bizară ar părea, fusese susţinută de Tomaschek înaintea lui Hasdeu.

In studiul său « Strat şi substrat », B. P. Hasdeu a mers în această direcţie ceva mai departe, ocupându-se cu strămoşii Tracilor, pe care el îi credea că ar fi Pelasgii, spre a dovedi că noi Românii suntem Pelasgi tracizaţi şi apoi romanizaţi. Chestiunea poporului primitiv care se găsea în peninsulă înainte de venirea Indoeuropenilor a fost discu-

tată mai de mult şi continuă să preocupe şi astăzi pe unii învăţaţi. Fapte este că o serie de cuvinte şi nume locale din limba veche grecească nu se pot explica astăzi din fondul indo-european. Ele reprezintă resturi din limba şi civilizaţia unui popor străvechi, pe care Grecii l-au găsit la coborîrea lor în peninsulă. Dacă acest popor au fost Pelasgii (despre care vezi p. 111), după cum ne relatează Herodot (II, cap. 52) când spune că Grecii ar fi moştenit numirile zeilor dela Egipteni prin mijlocul Pelasgiilor, sau altul, nu ştim. Un lucru este probabil, anume, după cum în vechea grecească se găsesc multe cuvinte străine de fondul indoeuropean, tot aşa în limba română există o serie de cuvinte străine de fondul constitutiv latin, care nu arată apropiere nici cu formele albaneze şi nici cu limba celorlalte neamuri. Unele din acestea, la rigoare, ar putea reprezenta cuvinte moştenite de Traco-Iliri dela populaţiunile pe care şi ei le-au găsit la aşezarea lor în peninsulă. Prin urmare, părerea lui Hasdeu, că în Balcani, au existat populaţiuni înaintea Tracilor, rămâne în picioare. Nu se ştie dacă ele au fost reprezentate prin Pelasgi sau alte popoare.

Tuturor acestor probleme, B. P. Hasdeu, a încercat să le dea o deslegare pe baza vastelor sale cunoştinţe în domeniul limbilor indoeuropene şi a gramaticii comparate. Ele se văd astăzi, mai întâi, în lecţiunile de gramatică comparată ţinute la Universitatea din Bucureşti şi publicate în rezumat în Columna lui Traian precum şi într'un volum intitulat « Principie de filologia comparativă ario-europea » (1875), al doilea, în seria de etimologii de origine dacă, scrise în mai multe publicaţii, dar mai ales în Columna lui Traian.

Citind cineva cu atenţiune aceste lecţiuni, rămâne uimit de pasiunea pe care B. P. Hasdeu o punea în cercetările de amănunt, dar mai ales de uşurinţa cu care putea face atâtea

apropieri ingenioase între forme de limbă dintre cele mai obscure, spre a ajunge la prototipul indoeuropean, de care avea nevoie pentru explicarea cuvântului ce-l preocupa. Aceeaşi impresie se desprinde şi în ce priveşte siguranţa metodei. Ea a fost formulată abia un an, doi, după începerea cursurilor, într'o polemică dusă în « Convorbiri Literare » în contra lui Cihac. După această metodă, B. P. Hasdeu declară că, la tratarea etimologiei unui cuvânt, din capul locului şi-a impus să ţină seamă de următoarele şase condiţiuni: 1) Să dea bibliografia cuvântului cu tot ceea ce s'a scris până la dânsul. 2) Să dea literatura cuvântului cu arătarea tuturor formelor din limbă. 3) Cronologia cuvântului, angajându-se a nu recurge la sanscrită decât numai după ce a studiat formele cele mai apropiate. 4) Să ţină seamă de fonetica cuvântului cu respectarea strictă a legilor de corespondenţă a sunetelor ş.a.m.d.

Pe baza acestei metode, dânsul a încercat chiar din prima lecţie să lămurească originea cuvântului d o i n ă. Intr'adevăr, cineva trebuie să fie înarmat cu o bună doză de răbdare, spre a putea citi încet şi cu atenţiune expunerea erudită a formelor indoeuropene, începând cu sanscrita şi sfârşind cu limba lituană, în care el, cel dintâi, a citat cuvântul d a i n a. Fireşte, în cursul demonstraţiunii, B. P. Hasdeu comite unele erori, mai ales asupra punctului cel mai important din metodă, anume respectarea strictă a legilor de transformare fonetică. Dar din întreaga sa expupunere rămân două lucruri câştigate pentru filologia română: descoperirea formei d a i n a din dialectul bănăţean, nerelevată până la dânsul, şi identificarea ei cu forma lituană d a i n a, o apropiere făcută pentru întâia dată numai de B. P. Hasdeu. Astăzi nu s'a putut stabili în mod definitiv raportul monogenetic sau poligenetic dintre formele

româno—lituane; cu toate acestea, un singur lucru rămâne sigur, anume că până în prezent — sunt 68 de ani de atunci— B. P. Hasdeu scria despre doină în 1875 — o etimologie mai bună nu s'a dat, iar dicţionarele noastre etimologice, cum este acela al lui Tiktin, înregistrând existenţa formei lituane, nu aminteşte nimic despre descoperitorul ei.

Şi mai interesantă este expunerea lui B. P. Hasdeu cu privire la cuvântul g h i u j, care se aude mai mult în Moldova şi se întâlneşte în versurile populare: « Fugi la naiba ghiuj bătrân ». Cuvântul există şi la Albanezi sub forma g j u s h, « bătrân », « moş ». Existenţa acestui cuvânt în limba albaneză şi română îi dau prilej lui B. P. Hasdeu să facă un excurs în domeniul indoeuropean, stabilind corespondenţe de sunete pentru toate limbile. Aici ţin să relevez faptul că B. P. Hasdeu este primul care pomeneşte de forma g l j u s h relevată de Camarda, formă admisă şi astăzi la baza celor două cuvinte, mai ales, pentru explicarea sunetului iniţial ca în *ghem* din *gl'em*, *ghindă* din *gl'indă*, etc. In ce priveşte etimologia ei traco-ilirică, cercerile de astăzi n'au reşuit să dea cuvântului o deslegare mai bună. Ştim atâta, cât ştia şi B. P. Hasdeu, anume că acest cuvânt ţine de epoca preromană şi, ca atare, n'ar putea fi explicat decât numai în legătură cu fondul traco-iliric.

Dar B. P. Hasdeu, în studiul său « Zâna Filma, Goţii şi Gepizii în Dacia » (1877), a încercat să răstoarne teoria lui Rösler, căutând să dovedească prezenţa elementului german vechi în limba română. Cu toată ingeniozitatea unui spirit care ştia să descopere formele cele mai îndepărtate din domeniul limbilor indoeuropene, dânsul n'a reuşit să dea problemei o deslegare definitivă. Trebuie să mărturisim însă că şi astăzi, după o jumătate de veac, problema, în urma unor încercări repetate, n'a putut fi rezolvată. Iar

unii învăţaţi, prin felul cu totul arbitrar cum au înceracat să o trateze, introducând fără alegere toate cuvintele din limba română presupuse ca având o origine veche germană, a slăbit şi mai mult credinţa în existenţa acestui element în limba noastră.

In vremea când B. P. Hasdeu făcea indoeuropenistică în legătură cu problemele care interesau epoca cea mai obscură din istoria noastră, greutăţile erau mai mari decât cele de astăzi. Dânsul a fost primul care a încercat să desţelinească un ogor necultivat până atunci. Este drept că atât vestitul slavist Fr. Miklosich cât şi ilustrul romanist H. Schuchardt se ocupaseră înaintea lui cu înfăţişarea balcanică a limbilor sud-est europene, însă numai în teorie. B. P. Hasdeu a fost cel dintâi care şi-a îndreptat cercetările în direcţia speculaţiunilor etimologice, tratând despre toate cuvintele româneşti care se găsesc şi în limba albaneză. In această direcţie, dânsul a supus unui studiu amănunţit şi postpunerea articolului la Români, Albanezi şi Bulgari, publicat mai întâi în revista italiană «Archivio Glottologico Italiano», după aceea în Cuvinte din Bătrâni. In acest studiu B. P. Hasdeu a relevat mai întâi că dubla articulare a adjectivului în româneşte: *omul cel bunul* ca în limba albaneză, nu este uzuală numai la Macedoromâni dar şi la Dacoromâni, întru cât ea se întâlneşte în literatura veche; al doilea, că postpunerea articolului există şi în limba scandinavă, stăruind în două pagini asupra întregului mecanism de întrebuinţare în această limbă. De sigur, B. P. Hasdeu aflase dela Kopitar despre asemănarea ce se arată între limba noastră şi limba suedeză. Insă, la noi, această apropiere a fost relevată pentru întâia dată nu în treacăt, ci în urma unui studiu amănunţit, de B. P. Hasdeu. Cu toate acestea, în studiile recente scrise de

filologi asupra acestei probleme în relaţie cu limba suedeză, s'a relevat faptul ca ceva nou, fără să se amintească numele lui.

O altă greutate care se ivea în drumul cercetărilor lui B. P. Hasdeu era şi faptul că, atunci când el încerca să introducă pe studenţi în secretele unei discipline pentru care noi astăzi, după atâţia ani, nu avem un specialist, studiul însuşi al filologiei române, se afla în faza începuturilor. Abia scăpat de ultimele manifestări ale şcoalei latiniste, cercetările de limbă, în legătură cu originea noastră, au format multă vreme obiectul unor preocupări care răspundeau mai mult unor cerinţe de ordin sentimental decât adevărului ştiinţific. B. P. Hasdeu însuşi nu s'a putut sustrage dela această cerinţă. Faptul acesta îl mărturiseşte în prefaţa tratatului său de « Principii de Linguistică », când, vorbind despre limbă ca factor social, adaogă: « In chestiuni de natură socială, soluţiunea atinge întotdeauna până la un punct deprinderile noastre, interesele, amorul propriu sau vanitatea, dorinţele şi tendinţele, fel de fel de coarde individuale sau colective, care sbârnăie mai lesne prin emoţiune decât prin raţiune. De aici dificultatea nu numai de a constata adevărul, dar mai mult încă de a face pe ceilalţi să-l înţeleagă şi să-l primească... Zicând aceasta, iacă că eu însumi, ca Român simţesc o caldă emoţiune. A o birui pe deplin, a spune raţiunii celei reci, fără a scoate măcar un suspin de protestare, e nevoie » (VII).

Cu toate aceste greutăţi, B. P. Hasdeu n'a pregetat să se preocupe de toate problemele care interesau studiul limbii române, aducând întotdeauna, dacă nu o deslegare definitivă, cel puţin o informaţie mai mult la ceea ce se ştia până la dânsul. Din acest punct de vedere, este destul ca cineva să răsfoiască lucrările şi revistele în care a scris, spre a se

convinge că, în materie de limbă, el n'a lăsat niciun aspect al graiului nostru necercetat.

Fireşte, încercând să rezolve probleme multe, B. P. Hasdeu a greşit mult. Dar şi în privinţa aceasta trebuie să recunoaştem că, deşi în materie de etimologie noi lucrăm astăzi pe baza unui material mai bogat, deşi ştim cu toţii că recunoaşterea integrală a influenţelor străine nu constitue o crimă, totuşi, în cele mai multe cazuri, greşim. Ca probă avem mulţimea etimologiilor vechi greceşti sau germane care s'au dat în anii din urmă, din care însă nu s'a ales nimic sau foarte puţin.

B. Patriceicu-Hasdeu filologul. Dar B. P. Hasdeu, în afară de indoeuropenist, a fost şi un mare f i l o l o g. Activitatea sa în acest domeniu a lăsat în literatura noastră ştiinţifică urme adânci şi trainice.

Spre a ne putea da seama de valoarea ştiinţifică a lucrărilor sale în domeniul filologiei, trebuie să ne amintim faptul că, pe vremea lui, studiul limbii noastre se afla abia la început. Afară de expunerea sumară dată în gramatica limbilor romanice a lui Diez, veneau lucrările lui Fr. Miklosich, care lărgeau întru câtva cercul acestor studii, prin introducerea dialectelor transdanubiene. O lucrare filologică cu lămuriri amănunţite despre forma limbii nu aveam. In schimb, existau studiile lui Timoteiu Cipariu. Cipariu, în afară de faptul că ţinea de şcoala latinistă şi nu vroia să audă nimic de progresele pe care ştiinţa limbii le realizase în Germania, tipărea şi nişte texte foarte utile pentru începuturile literaturii religioase la noi, însă cu valoare redusă pentru cercetările filologice.

Astăzi se ştie prea bine că traducerea acestor texte a fost foarte mult influenţată de original. Unele din ele pre-

zintă pasaje care, în cele mai multe cazuri, nu se înţeleg nici în româneşte, nici în slavoneşte. Această stângăcie în traducerea lor provenea de sigur din faptul că, după cum călugării slavi, ştiutori de multă carte slavonească, nu stăpâneau de ajuns limba română spre a fi putut reda toate nuanţele limbii din care traduceau, tot aşa clericii români, la rândul lor, nu cunoşteau suficient limba slavă.

La aceasta se mai adăoga şi sclavia tradiţiei religioase. Traducătorul nu trebuia să se îndepărteze prea mult de original, chiar atunci când nu înţelegea bine textul din care traducea. De aceea cei mai mulţi se mulţumeau să traducă numai cuvinte, fără a-şi bate capul să scoată şi un înţeles din legătura lor. Cât de departe au mers traducătorii pe acest drum, rezultă din observaţiile judicioase pe care le face B. P. Hasdeu în prefaţa volumului I din Cuvinte din Bătrâni. Din toată această combinaţie, în cele mai multe cazuri, a ieşit o limbă nouă care este românească după formă, însă slavonă în spirit. Nu vorbesc de atâtea greşeli de traducere şi mai ales de multe întorsături fie de frază, fie de forme verbale după modelul slav, pe care cărturarii de mai târziu au continuat să le introducă mai departe în graiul scris, socotindu-le ca particularităţi arhaice ale limbii române.

Accentuând asupra acestui neajuns ce prezintă textele religioase pentru studiul istoric al limbii noastre, fireşte, nu vreau să micşorez întru nimic valoarea lucrărilor lui Cipariu, în deobşte recunoscută. Trebuie să mărturisim însă că, întru cât ele sunt simple traduceri făcute în condiţiunile arătate, limba lor nu are pentru acest soi de cercetări interesul pe care îl prezintă textele populare.

De altfel, acest desavantaj pentru cunoaşterea istorică a unei limbi nu se arată numai la noi, dar chiar şi la Slavi.

Şi ei, ca şi noi, au tradus, imitat sau compilat aceste texte după alte modele. In urma unor studii făcute în această direcţie, s'a putut constata că şi la ei într'un fel a evoluat limba stânjenită de modelul din care s'a tradus, într'altfel în graiul liber transmis din gura poporului. Sub acest raport, deosebirea dintre noi şi ei constă în aceea că, în vreme ce bunăoară Bulgarii, din toată literatura lor religioasă tradusă, au moştenit ca ceva autentic bulgăresc numai alfabetul chirilic, care este o creaţie a lor, noi n'am moştenit nici atâta. Inlocuirea limbii române în biserică prin limba slavă, a adus după sine şi pierderea alfabetului latin, care trebuie să fi existat până atunci, aşa cum se dovedeşte din păstrarea în limbă a cuvintelor latineşti s c r i b o şi s c r i b u l o, care au dat formele actuale: *scriu* şi *scriiru*. Primul se păstrează la Dacoromâni şi la Aromânii din Macedonia şi Epir; ultimul numai la Românii din Albania.

Iată de ce se acordă textelor româneşti vechi scrise de popor o importanţă atât de mare pentru studiul istoric al limbii noastre. Aceste texte au fost strânse şi publicate întâia dată de B. P. Hasdeu, în cele două volume din «Cuvinte din Bătrâni». Valoarea lor este deosebit de mare sub toate raporturile. Editarea lor este făcută cu atâta grije şi minuţiozitate, încât, de cele mai multe ori, din cauza unui prea mare exces de zel în această direcţie, B. P. Hasdeu a exagerat, ceea ce de sigur constitue o eroare. N. Iorga, în studiul său «Note critice asupra culegerilor de documente interne româneşti (1913) şi, după d-sa, D. Russo, în «Critica textelor şi tehnica ediţiilor», au arătat părţile slabe ale lui B. P. Hasdeu. Cu toate acestea s'a recunoscut că «Acela însă care în România a editat texte cu pricepere necunoscută până la el şi cu o îngrijire împinsă la extrem, este B. P. Hasdeu; o ediţie critică n'a făcut, dar documentele

şi textele cum au fost editate în Arhiva Istorică şi mai cu seamă în Cuvinte din Bătrâni, au croit o nouă cale şi servesc până astăzi de model » [307]).

Dacă în materie de editare B. P. Hasdeu a fost atât de scrupulos încât şi-a atras învinuirea de exagerare, în schimb, în interpretarea filologică, el a fost cel dintâi care a introdus la noi analiza minuţioasă a faptelor de limbă. Fireşte, şi în privinţa aceasta el a mers câte odată prea departe. Astfel, studiind limba unor hrisoave şi zapise din secolul al XVI-lea, n'a ţinut seamă de incultura scriitorilor, care nu erau în stare să redea în scris exact limba vorbită în vremea lor. Insă peste tot, B. P. Hasdeu ne-a dat o lucrare, care, nu numai că a servit ca model pentru publicaţiile ştiinţifice de mai târziu, dar, ceea ce constitue un titlu de glorie, s'a bucurat de cele mai elogioase aprecieri din partea ilustrului romanist şi lingvist Hugo Schuchardt.

Intr'adevăr, B. P. Hasdeu, studiind aceste texte, a fost cel dintâi dintre Români care, pentru lămurirea unor forme de limbă, s'a servit de dialectele transdanubiene. Era orientat în deajuns mai ales în dialectul aromân, pe care îl cunoştea şi Cipariu după textele din secolul al XVIII-lea, însă s'a folosit prea puţin de el. Ca eminent slavist, a arătat elementele slave din documentele române, şi, pentru întâia dată, a relevat elementele române din documentele slave. Dânsul a dat etimologii la mai multe cuvinte, care au rămas până astăzi dintre cele mai reuşite deslegări lexicografice. Citez, printre acestea, termenul religios *bobotează*, pentru explicarea căruia scrisese Franz Miklosich, care îl deriva din bogbotează, o formă hibridă imposibilă ca formaţiune; Cihac îl deriva din greceşte, admiţând o reduplicare a silabei iniţiale; B. P. Hasdeu i-a dat deslegarea definitivă, derivându-l din *apă-botează*, care, prin afereza lui *a*, a ajuns *păbotează* din

care a rezultat *bobotează*. Această etimologie se confirmă prin existenţa formei *Apăbotează* pentru *Bobotează*, întrebuinţată în Banat, pe care Hasdeu nu o cunoştea şi, mai ales, prin cuvintele bulg. *vodokărštie*, *vodici* « Bobotează », maghiar *vizkereszt* « Bobotează », compus din *viz* « apă » şi *kereszt* « cruce » [308]).

Vorbind despre contribuţiile lui lexicografice, B. P. Hasdeu, ca bun cunoscător al limbilor slave, a stabilit un mare adevăr, care trebuie să fie urmărit de slaviştii noştri, anume că cele mai multe cuvinte slave, chiar dintre cele mai curente în limbă, nu ne vin din graiul viu sau prin bilingvism, ci prin mijlocirea bisericii. Pe temeiul acestui adevăr, B. P. Hasdeu a încercat să demonstreze, mai întâi în « Istoria Critică a Românilor » (276), după aceea în darea de seamă pe care a făcut-o despre « Dialectul slavo-turanic din Italia », publicată de renumitul lingvist polonez de origine franceză, Baudouin de Courteney (1876, p. 17), cât de greşite sunt părerile acelor învăţaţi străini care, izbiţi de mulţimea elementelor slave din limba noastră, îi contestă originea ei latină.

Sub acest raport, trebuie să recunoaştem că B. P. Hasdeu avea idei originale şi foarte înaintate. Acestor idei le-a dat o desvoltare mai largă în 1881 mai întâi în studiul său « Limba în circulaţiune » (91), despre care am vorbit, după aceea în 1886, în comunicarea făcută la al VI-lea Congres al orientaliştilor din Viena, având ca adversar pe vestitul învăţat maghiar Hunfalvy, care contesta autoctonia Românilor în Dacia. La acest congres, la care, după spusele lui B. P. Hasdeu, se anunţase şi învăţatul grec S. Papagiorgi cu comunicarea « Ueber die Kutzovalachen », probabil spre a le contesta acestora originea lor română, însă din motive necunoscute a lipsit dela congres, învăţatul român a expus

vederile sale despre felul cum trebuie tratat elementul străin într'o limbă, vederi care se aplică şi astăzi. Citez pasajul din comunicarea sa relativ la această chestiune: « Dans toute langue l'étymologie d'un mot emprunté à l'étranger est instructive surtout au point de vue de l'histoire politique ou culturale, de la psychologie du peuple auquel le mot est prêté. Il en résulte le devoir impérieux de fixer d'une manière positive, d'un côté la chronologie et la géographie d'un tel mot — c'est-à-dire l'époque et le lieu de son introduction — d'autre part, le degré de circulation, pour savoir s'il est devenu d'un emploi général ou seulement provincial, sporadique ou strictement littéraire, et enfin si les modifications de sens, les différentes nouvelles applications sémassiologiques qu'il a subies dans sa nouvelle patrie. Quand on nous donne, par exemple, un mot slave en roumain, la science n'y gagne absolument rien si l'on n'indique pas la provenance ancienne ou moderne de ce mot, en constatant qu'il est paléo-slave, bulgare, serbe, polonais ou russe, qu'il a subi tel ou tel changement de signification, qu'il a remplacé tel ou tel mot indigène ou a comblé tel ou tel vide ».

« Tout cela, chronologie ou géographie des mots, l'indication de leurs vicissitudes sémassiologiques et leur circulation relative, manque presque entièrement dans tous les traités sur les *Eléments turcs en roumain* ».

Partea din urmă se referă în special la lucrările învăţaţilor Cihac şi Rösler, care, tratând elementele străine în limba română, n'au ţinut seamă de toate aceste condiţiuni. In această comunicare vedem mai ales cât de bine era orientat B. P. Hasdeu în chestiunile de geografie lingvistică, asupra cărora învăţaţii francezi au stăruit mai mult abia după publicarea marelui Atlas Lingvistic al Franţei de către J. Gilliéron.

Dar B. P. Hasdeu, în afară de mulţimea lucrărilor de filologie, din care am pomenit numai o parte, ne-a mai lăsat şi marea operă «Etimologicum Magnum Romaniae». Era prima dorinţă a Academiei Române, dela constituirea ei, de a pune ordine în bogăţia tezaurului nostru lexical, prin înregistrarea lui, după toate cerinţele lexicografiei moderne, într'un mare dicţionar universal. Astăzi se ştie cât de mult a muncit B. P. Hasdeu în această direcţie şi ce a ieşit din această grandioasă operă. Neputinţa de a o duce până la sfârşit se datoreşte aceluiaşi motiv care caracterizează întreaga lui activitate istorico-filologică, anume: tendinţa de a începe lucrări pe planuri infinite. Sub acest raport, Etimologicum Magnum Romaniae se prezintă ca un pendant la Istoria Critică a Românilor. Şi una şi alta se înfăţişază ca lucrări de vastă erudiţie, în care forma clară şi atrăgătoare se întâlneşte cu o rară bogăţie de informaţie, însă bune de răsfoit în orele libere, şi foarte puţin practice pentru consultări ştiinţifice. Astăzi operele lexicografice se fac pe temeiul altor principii, care nu erau cunoscute pe vremea lui B. P. Hasdeu.

Ajungând la sfârşitul expunerii mele, mă simt dator să mărturisesc că, dacă am insistat ceva mai mult asupra contribuţiei pozitive din opera lui B. P. Hasdeu, n'am făcut-o cu intenţia de a ascunde toate erorile lui. B. P. Hasdeu a scris mult, însă a şi greşit mult, mai ales, într'un domeniu din speculaţiunile indoeuropene, cum este acela al etimologiei, în care astăzi se greşeşte tot atât de mult. Ca probă, reproduc aci cuvintele celui mai ilustru lingvist din vremea noastră, rostite cu prilejul unor prelegeri ţinute la Oslo: «Nouăle etimologii — spunea regretatul Antoine Meillet în 1925 — răsar pretutindeni şi cea mai mare parte din ele

se înfăţişază în aşa fel, încât abia dacă poţi întrezări un început de demonstraţie » [309]).

In această direcţie, puterea de creaţie a lui B. P. Hasdeu era pentru vremea lui *ceva,* care ieşa cu totul din comun, mai ales, că ea purta pecetea unei originalităţi, în care nota lui personală ţâşnea din fiecare rând. Faptul acesta trebuie relevat cu atât mai mult, cu cât B. P. Hasdeu activa într'o vreme când proprietatea ideilor era relativă, iar compilaţia, de cele mai multe ori, înlocuia originalitatea. Pe temeiul acestei originalităţi, B. P. Hasdeu a ştiut să dea un nou impuls cercetărilor lingvistice, pasionând cu teoriile sale chiar şi pe aceia care erau străini de acest gen de speculaţiuni ştiinţifice.

Sub acest raport, dacă am vrea să ţinem seamă numai de aceea ce a rămas îndoielnic şi eronat din întreaga lui activitate, atunci, de sigur, că o bună parte din opera lui ar părea ca ceva perimat. Dar în cultura umană, pe lângă rezultatele care se încorporează în patrimoniul obştesc, mai sunt forţele creatoare, întrupate în deosebiţi cercetători, care devin astfel tipuri umane reprezentative, într'o direcţie sau alta. Unul din aceste tipuri a fost şi B. P. Hasdeu. Nu odată s'a întâmplat, în evoluţia culturilor, ca tipuri reprezentative pentru un anumit fel de activitate, după ce au avut o perioadă de eclipsă, deodată să redevină actuale, pentrucă ele reprezentau ceva mai mult decât rezultatele la care ajungeau.

Dacă în 1907, când B. P. Hasdeu închidea ochii, filologia română avea nevoie de un contact mai amănunţit şi mai sistematic cu realitatea lingvistică, astăzi, după un interval de atâtea decenii, rezultatele la care am ajuns, ne îngăduie, ceva mai mult, ne impune să privim sintetic problemele referitoare la limbă în tot complexul lor. Astfel, după stu-

diul pozitiv al faptelor de limbă, apare din nou spiritualitatea limbajului, de fapt, problema de căpetenie a lui B. P. Hasdeu.

Se întâmplă aici ceva analog cu ceea ce s'a petrecut în alte domenii ale culturii noastre: tipul uman şi cultural reprezentat de I. Eliade-Rădulescu, de pildă, a părut multora şi el a perimat. Dar astăzi, când privim istoric forţele sufleteşti puse în joc de Eliade, titanismul lui, înţelegem că era cea mai necesară dintre directivele vremii.

B. P. Hasdeu a fost în filologie ceea ce I. Eliade-Rădulescu era în literatură. Şi, după cum, mai târziu, într'o situaţie analoagă cu cea din clipa de faţă, B. P. Hasdeu, vorbind chiar sub această cupolă la centenarul lui I. Eliade-Rădulescu, primul preşedinte al acestei Academii, se recunoştea în el numindu-l «tată», tot astfel lingvistica de azi şi cea de mâine, adâncind cu alte mijloace spiritualitatea limbii materne, se va simţi în comuniunea spirituală cu acela care a fost un mare animator, revendicându-l ca adevăratul «tată» al filologiei române din epoca noastră.

SEXTIL PUŞCARIU

Rândurile care urmează au fost rostite de mine în 4 Ianuarie 1937, la marea serbare universitară organizată de intelectualitatea românească din capitala Daciei Superioare, pentru sărbătorirea profesorului Sextil Puşcariu, cu prilejul împlinirii vârstei de şaizeci de ani şi treizeci şi cinci de ani de activitate ştiinţifică şi didactică la Universităţile din Viena, Cernăuţi şi Cluj.

Ilustre Maestre,

Este pentru mine o deosebită cinste şi mare bucurie însărcinarea cu care m'au onorat colegii, prietenii şi foştii d-voastră elevi ajunşi îndrumători ai culturii, de a vă exprima în aceste momente solemne, când sărbătorim împlinirea vârstei de 60 de ani, toată afecţiunea şi admiraţiunea noastră pentru marea operă ce aţi realizat în domeniul culturii naţionale, în cursul celor 35 de ani câţi aţi activat ca dascăl şi îndrumător, dar, mai ales, ca om de ştiinţă, cu o reputaţie recunoscută dincolo de hotarele ţării.

Pentru un popor ca al nostru care, din cauza unui complex de împrejurări aproape fără precedent în trecutul celorlalte neamuri, îşi poate explica perioada sa de formaţiune mai mult din studiul ştiinţific al limbii decât din documentele ce nu ni s'au păstrat, contribuţiile d-voastră

în domeniul filologiei române reprezintă tot ceea ce ştiinţa noastră de specialitate a produs mai de valoare, pentru înţelegerea problemelor în legătură cu limba şi istoria noastră.

Fireşte, la aceste frumoase rezultate aţi ajuns atât prin înaltele însuşiri cu care v'a înzestrat natura pentru acest soi de speculaţiuni ştiinţifice, cât şi printr'un concurs de împrejurări care, dela început, v'au permis să vă dedicaţi în mod cu totul dinadins studiului faptelor de limbă.

In vremea când la noi în Ţară dăinuia încă perioada lirismului, care în mod firesc implica patriotismul în ştiinţă, d-voastră aţi avut norocul să vă începeţi studiile într'un mediu din universităţile germane, unde şcoala clasică a neogramaticilor se impunea printr'o nouă ideologie în cercetările lingvistice.

Este drept că cu două, trei decenii înainte de a vă începe studiile, se reuşise şi la noi să se producă un început de tranziţie în domeniul acestor speculaţiuni, prin contribuţiile lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu, care, pe atunci, domina întreaga mişcare filologică din ţară. Cu toate acestea, nici el n'a putut scăpa de unele influenţe de ordin sentimental, care reclamau anumite concesii din partea disciplinei noastre.

In schimb, în apus, pe vremea aceea, studiul limbii realizase o nouă ascensiune în rândul ştiinţelor, prin contribuţiile unor învăţaţi germani, ca vestitul indoeuropenist K. Brugmann, slavistul A. Leskien, germanistul Ed. Sievers şi alţii, pe care i-aţi ascultat la universităţile germane.

Dacă învăţăturile acestor mari dascăli, pe care i-am apucat şi eu în plină activitate, v'au îndrumat în studiul formal al limbii, la Lipsca, unde v'aţi făcut studiile iniţiale, mai era cineva care propovăduia de pe catedră că limba,

acest dar nepreţuit cu care Dumnezeirea l-a împodobit numai pe om, nu se reduce numai la sunete şi cuvinte, care apar pe buzele individului vorbitor şi apoi dispar fără urmă, ci şi la o parte din suflet, pe care fiecare din noi o pune în vorbire. Era celebrul psiholog cu reputaţie mondială W. Wundt, care, vorbind despre grai în legătură cu sufletul, trecea dela studiul formal al graiului la spiritualitatea limbii.

Tot pe vremea studiilor d-voastră în Germania, mai profesa la Lipsca un alt învăţat, care v'a condus primii paşi în cercetările ştiinţifice din domeniul limbii materne, şi mi-a fost şi mie multă vreme călăuză în studiile de limbă şi istorie sud-est europeană, anume profesorul G u s t a v W e i g a n d. Dacă la cursurile celorlalţi învăţaţi aveaţi prilejul să vă iniţiaţi în toate principiile care stau la baza limbii sub acţiunea factorilor psiho-fiziologici, la Weigand, dar mai ales la institutul lui de studii sud-est europene, aţi avut prilejul să cunoaşteţi întreaga evoluţie istorică a graiului nostru, şi, din această evoluţie să aflaţi că, dacă limba şi întreaga desvoltare a poporului român din primele veacuri de formaţiune ne vin dela Roma, ceva mai târziu, din cauza unor dureroase evenimente istorice pe care romanitatea occidentală nu le-a cunoscut, ele au fost nevoite să se vadă izolate, cu privirile îndreptate spre splendorile Bizanţului, de unde ne veneau prin limbă, direct sau indirect, o nouă civilizaţie, cu tot cortejul de credinţe şi obiceiuri, care s'au păstrat în desfăşurarea vieţii istorice a poporului nostru de pretutindeni.

Inţelegerea acestui nou aspect al vieţii noastre de mai târziu, care se oglindeşte atât de bine în limbă, v'a lărgit şi mai mult orizontul cunoştinţelor pe care, mai târziu, adâncindu-le cu mijloace proprii ce vă oferea talentul şi experienţa d-voastră, le-aţi putut folosi atât de strălucit

la tratarea tuturor problemelor în legătură cu evoluţia istorică a limbii noastre în sud-estul european.

Sub acest raport ajunge să arăt aici că chiar la sfârşitul acestor studii de iniţiere, făcute în domeniul unei discipline care se găsea în continuă ascensiune, d-voastră v'aţi anunţat ca un nou sol în ştiinţa graiului, chiar în cele două publicaţii iniţiale, una despre graiul din valea Oltului, alta despre derivaţiune, în care aduceaţi o ideologie de adâncime, bazată pe studiul minuţios al faptelor de limbă.

Şi fiindcă tot pe atunci — suntem în 1899 — în Franţa studiul limbii lua un nou avânt, prin cercetările celebrului filolog Gaston Paris, reprezentantul tipic al neogramaticilor germani, după ce v'aţi luat doctoratul în filosofie şi litere la Lipsca, aţi trecut în capitala Franţei, spre a asculta prelegerile savante ale acestui ilustru învăţat, care, prin genialitatea spiritului şi puterea magică a cuvântului, a dominat filologia franceză până în preajma vremurilor noastre, începutul secolului al XX-lea.

Din Franţa, unde aţi rămas doi ani, aţi trecut direct la Universitatea din Viena. Aici aţi petrecut alţi doi ani tot ca student sub directa înrâurire a celebrilor profesori de indoeuropenistică, filologie şi etnografie balcanică, P. Kretschmer, I. Jagić, Const. Jireček, dar mai ales ca eminent elev al ilustrului romanist Wilhelm Meyer-Lübke, până când, în 1905, v'aţi abilitat ca docent, creând şi un seminar de limba română, pe care l-aţi condus până în 1906, când aţi fost chemat să ocupaţi catedra de limba română dela Universitatea din Cernăuţi.

In răstimpul cât aţi stat la Viena, unde aţi avut elevi, care mai târziu au ajuns profesori în învăţământul superior din apus, nu v'am cunoscut. V'am cunoscut însă la Cernăuţi, în scurtul interval de câteva luni din anul 1910, când mă

iniţiam în studiul lexicografiei, în calitate de colaborator al d-voastră la Dicţionarul Academiei. Deşi aveam rostul meu în învăţământul secundar, mă interesau foarte mult cursurile d-voastră de limbă şi literatură română, pe care le urmăream la fiecare oră. La aceste ore am putut admira pentru întâia dată nivelul superior în care se mişcau ideile din prelegerile d-voastră, la care forma clară şi atrăgătoare se întâlnea cu o rară bogăţie de informaţie. Nu mai puţin mă fermeca şi întreaga d-voastră ţinută de profesor tânăr şi savant cu acea atitudine pe catedră mândră şi senină, ce impunea respect şi admiraţie studenţilor care vă ascultau.

Nu voi vorbi aici de toate realizările pe care aţi reuşit cu timpul să le înfăptuiţi în capitala acestei provincii, nici de atitudinea d-voastră demnă şi hotărîtă, pe care aţi avut-o în clipele decisive pentru destinul neamului nostru. Despre toate acestea va vorbi un alt coleg al meu şi tovarăş credincios al d-voastră. Aici îmi voi permite să citez numai un mic pasaj din scrisoarea de adeziune la această sărbătorire, venită din partea unui coleg al d-voastră din Cernăuţi, care ilustrează îndeajuns rolul hotărîtor pe care l-aţi avut în ultimele evenimente: « Sextil Puşcariu nu şi-a mărginit activitatea numai la cercetarea fenomenelor limbii şi realizărilor literaturii româneşti, ci în momente hotărîtoare pentru întregirea neamului nostru între hotarele sale fireşti, a deslănţuit la Cernăuţi, expunându-şi viaţa, acea acţiune de curaj ,care a început prin editarea ziarului « Glasul Bucovinei », al cărui prim număr a apărut pe când încă Bucovina era în puterea armatei şi administraţiei străine şi s'a sfârşit prin proclamarea unirii Bucovinei în congresul naţional din 28 Noemvrie 1918 ».

La Cernăuţi aţi rămas până în 1918, când, în anul următor, aţi venit în capitala Ardealului, unde, în calitate de

Comisar al Universităţii, aţi dat o nouă organizare acestei înalte instituţiuni. In intervalul acesta, d-voastră aţi desfăşurat o activitate atât de intensă în domeniul filologiei, încât în multe direcţiuni ea domină mişcarea noastră de specialitate.

După cele două lucrări iniţiale publicate la Lipsca, primele contribuţiuni care au stârnit interes şi admiraţie în cercurile ştiinţifice din ţară şi străinătate, au fost studiile lexicografice. Sub acest raport, afară de unele interpretări reuşite pe care ni le-au lăsat Bogdan Patriceicu-Haşdeu şi, după el, Ovid Densuşianu, studiul originii cuvintelor, partea cea mai grea din filologia română, se reducea mai mult la încercările lui Cihac, cuprinse în cele două dicţionare etimologice. Insă Cihac era mai mult un diletant care nu stăpânea nici metoda de investigaţie curentă pe vremea aceea în apus, nici cunoştinţele temeinice, care stau la baza transformărilor din limbă. De aceea nouăle deslegări etimologice din tezaurul nostru lexical publicate de d-voastră în mod periodic în diferite reviste de specialitate din ţară şi străinătate, contribuiau, de o parte, la îmbogăţirea materialului de limbă moştenit dela Romani, de alta, la o mai bună cunoaştere a normelor de transformare la care a fost supus elementul latin.

Activitatea d-voastră în această direcţie, care a urmat imediat după terminarea studiilor în Franţa, a fost atât de fecundă, încât, în anul 1905, marea editură germană a lui Carol Winter din Heidelberg v'a oferit un loc în colecţia de lucrări ştiinţifice de sub conducerea lui W. Meyer-Lubke, în care, în calitate de docent universitar la Viena, aţi publicat primul dicţionar etimologic românesc, conceput după toate cerinţele lingvisticei moderne, în care elementul latin, tratat cu formele corespunzătoare din cele-

lalte limbi romanice, apărea în toată eflorescenţa lui interdialectală, aşa cum se păstrează în graiurile româneşti răspândite în provinciile din sudul Dunării. Această operă care marca începutul unei noi perioade în cercetările noastre lexicografice, a fost salutată cu o egală bucurie atât din partea învăţaţilor străini, care au întâmpinat-o cu cele mai elogioase aprecieri, cât şi din partea învăţaţilor români şi mai ales din partea Academiei Române, care, după ce v'a decernat premiul Năsturel, v'a numărat printre colegii ei, în calitate de membru corespondent.

Dar chiar înainte de apariţia acestei lucrări, D-voastră v'aţi remarcat ca un savant de valoare printre învăţaţii străini, în mijlocul cărora activaţi prin studiul de abilitare întitulat « Ti şi Ki în limbile română, italiană şi sardă», care v'a deschis porţile universităţii din Viena. Acest studiu cuprinde, pe lângă o mulţime de sugestii privitoare la evoluţia celor trei limbi în anumite particularităţi comune, şi unele corective aduse clasificării limbilor romanice în relaţie cu latinitatea orientală, în care limba noastră ocupă un loc deosebit.

Un an după aceasta, adică atunci când aţi trecut la Universitatea din Cernăuţi, Academia Română v'a încredinţat redactarea Dicţionarului limbii române. Era dorinţa Academiei, dela constituirea ei, să pună ordine în tezaurul nostru lexical, prin înregistrarea lui după toate normele lexicografiei moderne, într'un mare dicţionar universal. Opera era atât de vastă, iar materialul lexical atât de bogat, încât, după încercarea genialului Hasdeu, dela care n'au rămas decât litera A şi B, cu un bogat material popular cules cu ajutorul unor chestionare, după preluarea lui de Al. Philippide, la care a muncit opt ani fără să fi lăsat ceva tipărit, d-voastră v'a revenit sarcina să-l duceţi mai departe. In

luna aceasta s'au împlinit 30 de ani de când d-voastră, cu colaboratorii d-voastră lucraţi la această monumentală operă. Fireşte, ultimele evenimente care au schimbat înfăţişarea patriei mărite, ca şi criza financiară care a urmat după aceasta, au provocat întreruperi de mai mulţi ani dearândul în redactarea ei. Cu toate acestea, lucrarea este atât de înaintată, încât cu puterile nouă pe care aţi ştiut să vi le pregătiţi din tinerii filologi, toţi foşti elevi ai d-voastră, veţi reuşi, în cele din urmă, încă fiind în viaţă, să o puneţi la dispoziţia marelui public, a cărei apariţie completă o aşteaptă cu nerăbdare.

Dar partea care interesează ştiinţa din această vastă activitate constă în faptul că, cu toate că, cu redactarea Dicţionarului, v'aţi luat o însărcinare atât de grea dela începutul carierei universitare, când abia împlineaţi vârsta de 30 de ani, totuşi contribuţiile d-voastră la studiul ştiinţific al limbii noastre se succedau în acelaşi ritm grăbit ca şi mai nainte în periodicele de specialitate din ţară, şi străinătate. In această epocă reviste cu reputaţie mondială ca Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie, Romanischer Jahresbericht şi altele, publicau studii din istoria limbii şi literaturii noastre, până când, în 1909, în volumul omagial închinat lui W. Meyer-Lübke, aţi scos la lumină studiul de sinteză « Zur Rekonstruktion des Urrumänischen » (Contribuţiuni la reconstruirea limbii române străvechi), în care aţi expus cu acea pătrundere ascuţită a faptelor de limbă care caracterizează toate studiile d-voastră, rezultatele la care aţi ajuns cu referire la epoca cea mai obscură din evoluţia graiului nostru. Lucrarea, cum era de aşteptat, a stârnit discuţiuni vii în cercurile filologice din ţară şi străinătate. Fapt este că astăzi, după 27 de ani

dela publicarea ei, rămâne singura încercare de reconstruire a limbii noastre sub forma ei străveche, pe care cercetările ulterioare au confirmat-o.

Dar, cu cât înaintaţi în aceste studii, venind în contact cu nouăle curente ce-şi făceau drum în cercetările lingvistice, cu atât mai repede se producea în concepţiile d-voastră o schimbare, pe care am putut-o urmări încă din anii 1910—1912, când am petrecut verile în Ardeal, colaborând, alături de d-voastră la Dicţionar.

Pe vremea aceea disciplina noastră trecea printr'o nouă criză. Şcoala clasică a neogramaticilor, epuizând toate mijloacele pe care i le oferea aplicarea principiului acţiunii uniforme şi constante a legilor fonetice, se arăta insuficientă. In condiţiunile acestea, toată lumea se aştepta la o schimbare a metodei de cercetare. De astă dată încercările veneau de pretutindeni. Bătrânul Schuchardt cu ideile lui într'adevăr profetice răscolea întregul material, accentuând mai mult asupra laturii semantice. Indoeuropenistul Rudolf Meringer şi romanistul Meyer-Lübke atrăgeau luarea aminte asupra rolului pe care civilizaţia materială îl joacă în evoluţia faptelor de limbă. Aceştia au şi creat un organ intitulat « Wörter und Sachen », care apare şi acum şi la care aţi colaborat şi d-voastră, dela început, aducând preţioase contribuţii din materialul viu al graiului nostru. In fine, alţii veneau cu alte teorii. Totuşi, noua direcţie care aşeza lingvistica pe adevăratele ei temelii, ne-a venit dela şcoala franceză, mai întâi, prin ideile geniale ale savantului lingvist şi indoeuropenist elveţian Ferdinand de Saussure, după aceea prin cercetările pe teren, inaugurate cu atâta succes de învăţatul francez Julles Gilliéron.

Toate aceste idei, se găseau în plină circulaţie între anii 1910—1914. După ce le-aţi remarcat d-voastră în cele două

articole-studii, publicate în 1910 în Convorbiri Literare: « Probleme nouă în cercetările linguistice », aţi încercat să le introduceţi în studiul limbii noastre, în momentul când, după marele cataclism care ne-a adus patria în hotarele ei fireşti, aţi descălecat aici la Cluj, în capitala Daciei Superioare, spre a pune temelii solide acestei înalte instituţiuni de cultură românească şi a fonda, alături de ea, acel institut cunoscut sub numele « Muzeul Limbii Române », în care, după prigonirea milenară, studiul limbii materne a fost pus din nou la locul lui de onoare.

In Cluj, începe pentru D-voastră o nouă perioadă de activitate. Ea este atât de bogată şi variată, încât, numai un studiu îmbrăţişând totul, va putea prezenta în lumina ei adevărată silinţele uriaşe ce aţi depus, pentru realizarea acelei splendide afirmări româneşti.

Această încercare va rămânea pentru mai târziu în sarcina altor învăţaţi.

Aici mă mulţumesc să mai insist asupra unei alte laturi din opera d-voastră, care este mai puţin cunoscută în lumea de afară. Anume, vreau să relevez atmosfera caldă şi senină pe care aţi creat-o la Muzeul Limbii Române, un adevărat sanctuar consacrat studiului limbii materne. In şedinţele săptămânale dela acest Muzeu, în care, într'un spirit de perfectă colegialitate şi strictă egalitate, se discută sub conducerea d-voastră problemele cele mai variate, domneşte acea rară armonie între colegi, datorită spiritului d-voastră de obiectivitate cu care înţelegeţi să conduceţi acele discuţiuni. Graţie acestei armonii, în cursul celor 17 ani de când fiinţează Muzeul, s'au discutat cele mai variate probleme referitoare la studiul graiului nostru. Tot graţie acestei înţelegeri, numărul învăţaţilor care au luat regulat parte la comunicări şi discuţiuni s'a mărit, iar lucrările

ieşite din aceste discuţiuni s'au înmulţit cu fiecare an. Publicaţiunile periodice ale Muzeului, reproduse în Dacoromania au ajuns până acum la nouă volume mari, din care unele au trecut peste 1000 de pagini. Biblioteca creată în mod special ca anexă la Dacoromania, după aceea operele mai mari, cu proporţii monumentale, scrise de membrii acestui Institut şi publicate de Academia Română, dau dovada cea mai strălucită despre spiritul conducător şi nivelul superior în care se ţin discuţiunile din aceste şedinţe.

La acest Muzeu, după un plan elaborat de d-voastră, se adună materialul mort şi viu din graiul nostru: cel dintâi din documente, ultimul din explorări la ţară prin chestionare. Pentru uşurarea acestor lucrări s'au făcut tot felul de încurajări, prin acordarea de diplome şi premii în bani, intelectualilor dela ţară. Fapt este că astăzi, după o muncă intensă, s'a putut stabili între Institut şi toate ţinuturile ţării acea legătură indispensabil necesară, cu ajutorul căreia se înlesneşte din depărtare lămurirea acelor forme de limbă, de care membrii Muzeului au nevoie în investigaţiile lor ştiinţifice.

Tot la Muzeul Limbii Române aţi creat cele două secţiuni de cercetări în domeniul toponomasticei şi antroponomasticei româneşti, care au şi început să dea roadele aşteptate, prin două lucrări monumentale, publicate de curând în editura Academiei Române.

Dar lucrarea care va rămânea deapururi mândria acestui Muzeu, este marele Atlas Lingvistic al României, conceput de d-voastră în unire cu membrii Institutului, lucrare care va constitui, fără exagerare, cea mai măreaţă operă închinată graiului nostru. Numărul abonamentelor ce v'au sosit dela înaltele institute din străinătate, ca şi ajutoarele primite

dela instituţiunile culturale din ţară, v'a permis, fără a face apel la bugetul Statului, să încercaţi publicarea, chiar în cursul acestui an de comemorare.

Această lucrare s'a impus de pe acum învăţaţilor din străinătate, numai din prospectele pe care li le-aţi distribuit Congresul Internaţional al Lingviştilor, ţinut în vara trecută la Copenhaga.

Vorbind despre acest Congres, la lucrările căruia am participat şi eu, nu voi lipsi să relevez aici marea cinste ce s'a făcut ţării şi ştiinţei româneşti, atunci când vi s'a încredinţat preşedinţia spre a conduce lucrările unei şedinţe plenare, dar mai cu seamă, când aţi fost ales de către cei 320 de congresişti din toată lumea ca membru în comitetul permanent al Congresului.

Fireşte, toată această activitate şi grandioasă operă, săvârşită aici în Cluj de un fiu ales al Ardealului, nu se datoreşte unei simple întâmplări. Ardealul, leagănul redeşteptării conştiinţei româneşti, prin cultivarea limbii şi istoriei naţionale, a fost întotdeauna centrul unor permanente preocupări filologice, însufleţite de spiritul marilor animatori: Samuil Micu, Petru Maior şi Timoteiu Cipariu, în rândul cărora veniţi acum, d-voastră ilustre Maestre, spre a vă ocupa locul de onoare, pe care vi-l conferă talentul şi vrednicia d-voastră.

Noi, pentru toate aceste realizări izvorîte din iniţiativa şi acţiunea d-voastră, după o muncă închinată adevărului şi iubirii de neam, am crezut că popasul de 60 de ani la care aţi ajuns, este momentul cel mai potrivit, când se cuvine să vă arătăm în public toată afecţiunea şi veneraţiunea noastră, oferindu-vă acest volum omagial însoţit de această *Tabula Gratulatoria*, în care, la adeziunea intelectualităţii din ţară,

se asociază dragostea şi admiraţia unui număr de 72 de savanţi străini, dela 45 de Universităţi din ţările civilizate, exprimându-vă în aceste momente solemne şi în aceeaşi caldă simţire cu noi cei adunaţi în această sală, urările de bine, unite cu înalta lor preţuire colegială.

SCRIERILE LUI DIM. BOLINTINEANU DESPRE MACEDONIA

Nu ştiu dacă s'a scris ceva despre călătoriile lui Dimitrie Bolintineanu la Românii din Macedonia [310]). Rămas cu impresia ce mi-a făcut poezia « San Marina », încă din primele mele lecturi din Bolintineanu, întotdeauna am crezut că autorul « Macedonelor », în care s'a încercat să redea o parte din frumuseţile regiunilor locuite azi de Aromânii munteni, a cunoscut bine, dacă nu toate aşezările Aromânilor, cel puţin centrele în care poetul pretinde că a scris din văzute. Din recitirea călătoriilor, aceste impresii nu s'au putut adeveri. Din cele ce vor urma, se va vedea că autorul a scris mai mult din auzite decât din văzute. Pentru un străin care nu este din partea locului, sau nu cunoaşte aşezările Aromânilor pe unde Bolintineanu pretinde că ar fi călătorit, este foarte greu să recunoască dacă poetul a fost sau nu în acele aşezări. Nici eu n'aş fi încercat să mă pronunţ lămurit asupra acestei chestiuni, mai întâi, dacă colegul meu, G. Bogdan-Duică, nu mi-ar fi atras luarea aminte asupra acestui lucru, al doilea, dacă centrele presupuse ca vizitate de autor, nu mi-ar fi fost cunoscute mai de aproape.

*

Ceea ce a făcut pe Bolintineanu, în timpul exilului din ţară, să apuce drumul spre Macedonia a fost, după cum ne mărturiseşte el însuşi, dragostea lui pentru Aromâni: « Dacă Valahia fuse patria maicii mele, Macedonia fuse aceea a părintelui meu. Limba lui fuse aceea a acestor Români; sângele lui, sângele lor; speranţele şi suferinţele lui, speranţele şi suferinţele acestui milion de Români. Ca Român născut în România proprie încă, cată să am simpatii pentru cei din Macedonia »[311]. In acest scop şi din pricina greutăţilor de tot felul ce s'ar fi putut ivi pe vremea aceea la o călătorie aşa de îndepărtată în Orient, poetul îşi propusese dela început să meargă numai până la Bitolia: « Scopul călătoriei mele era Monastir, oraş ca să zic astfel, românesc ». In Monastir sau Bitolia poetul putea cunoaşte mai de aproape populaţiunea aromână « această nobilă ruină a legiunilor ce umplură lumea cu gloria lor ». El nu se ducea din simpla plăcere de a-i vedea numai, ci mânat şi de dorinţa ca să se încredinţeze dacă, în starea în care se aflau, s'ar fi putut face ceva ca să fie treziţi la o nouă viaţă. « Cugetul nostru este, adaogă poetul, că acest popor de un milion, aruncat în Macedonia, cată să aibă conştiinţa naţionalităţii sale. Cupa vieţii sale poate să fie mică, însă trebuie să fie cupa sa. Iată cugetările ce mă frământau, când mă hotării să vizitez acest pământ clasic al Macedoniei. Voiam să văd cu ochii, dacă acest popor există, dacă păstrează limba, datinele sale — iată ce face subiectul acestei călătorii ».

Cu aceste gânduri bune Bolintineanu pleacă dela Constantinopole cu vaporul, în vara anului 1858 şi, după câteva zile de călătorie, în care avu plăcerea să cunoască doi neguţători macedoromâni, ajunge la Salonic. Aici, cu o scrisoare în mână primită « dela un Român macedonean, rudă cu doctorul Paciura din Bucureşti », pe care îl cunoscuse la

Cairo în Egipt, se prezintă la un oarecare Aromân Cosmad. Acesta îl primeşte cu multă bunăvoinţă şi soţia lui, care ştia să vorbească numai aromâneşte, se înţelege cu el în dialect. Dela Cosmad autorul călătoriilor află despre numărul prea mare al Aromânilor precum şi despre aşezările lor. A doua zi d-na Cosmad îi propune să facă o călătorie la poalele Olimpului. Această călătorie se impunea dela început. In nicio parte a peninsulei calcidice măreţia Olimpului nu se arată atât de impunătoare ca în Salonic. Bolintineanu primeşte bucuros propunerea şi a doua zi dimineaţa pleacă pe mare cu Cosmad la Caterina, orăşel aşezat pe ţărmul apusean al golfului Salonic. De aci ei se urcă pe poalele Olimpului însă, din cauza frigului prea mare, a doua zi se reîntorc la Salonic.

In Salonic mai rămâne patru zile. In tot intervalul acesta Bolintineanu nu găseşte să spună niciun cuvânt despre Aromâni. Se mulţumeşte numai cu informaţiile pe care i le dă Cosmad. Incolo, nu caută de loc să se intereseze ca să stea de vorbă cu Aromânii. Şi Aromâni mulţi au fost în Salonic de când e lumea. El se mulţumeşte să spună numai câteva vorbe despre unele biserici vechi prefăcute în geamii şi imediat pleacă spre *Pella,* ca să vadă ruinele vechii capitale a lui Filip al Macedoniei. Nu ne spune un cuvânt de cine este însoţit în călătorie. In vreme ce în călătoria lui spre Olimp, el ne dă amănunte despre însoţitorii lui Albanezi, aici se mulţumeşte să adaoge ceea ce ar fi putut spune cineva citind numai din cărţi. In afară de aceasta, dela Salonic pânăla Jenige-Vardar este o distanţă mare. El parcurge această distanţă de dimineaţa până la amiazi, iar după amiază din aceeaşi zi el pleacă la *Edessa,* Vodena de azi, unde ajunge seara cam târziu.

Vodena este pentru Bolintineanu un sat, pe când în realitate este un orăşel. Cum ajunge în oraş, Aromânii, aflând despre

sosirea lui, se duc să-l vadă. Stăpânul ospătăriei în care a tras este un Bulgar. Aromânii îi spun că ei sunt numeroşi prin acele părţi. Ei îl întreabă despre România. La urmă, îi cer să le arate ceva din ţara românească. El le dă un pistol pe care ei îl examinează, fără să înţeleagă ceva. Atunci Bolintineanu, ca să le explice, fu nevoit să le facă probe « descărcând unul după altul gloanţele din fereastră ». Dacă într'adevăr el va fi făcut aceasta, atât dânsul cât şi toţi Românii cari l-au vizitat ar fi intrat în aceeaşi clipă în temniţă, de unde n'ar fi putut ieşi pentru toată viaţa lor. Descărcarea unei arme, în plin oraş, nu se putea face în oraşele din Turcia europeană în vremea noastră, cu atât mai puţin pe vremea când Bolintineanu călătorea în Macedonia. Dacă toate amănuntele ce ne dă din Vodena sunt tot aşa de adevărate ca proba cu pistoalele, atunci de pe acum pot afirma că el a scris mai mult din auzite decât din văzute.

Dela Vodena, unde a stat o singură zi, Bolintineanu pleacă la Ostrovo, sat curat bulgăresc. Aici gazda la care a tras era un Aromân; iar fata lui, care era un tip de frumuseţe, îi cânta cântece româneşti, din care autorul reproduce unul. In Ostrovo el se foloseşte de şederea lui, ca să-şi completeze vocabularul de cuvinte aromâneşti. Dar nici aci nu rămâne decât o zi, căci, a doua zi dimineaţa, el porneşte spre Bitolia, oprindu-se spre seară la Florina. Şi aici poetul descinde la un Aromân. Deşi a doua zi dimineaţa este nevoit să-şi continue drumul spre Bitolia, totuşi el are timpul să-şi însemneze toate obiceiurile dela nuntă, botez şi înmormântare, şi să afle date despre portul Aromânilor. Nici aici nu ne spune numele gazdei, mai cu seamă că descinsese la un Aromân, şi nici numele acelora care i-au dat informaţiunile pentru diferitele obiceiuri. Odată ajuns la Bitolia, Bolinti-

neanu începe cu generalităţi. Nu ne spune cât a stat în acest oraş şi la cine a stat. Se mulţumeşte să adaoge numai că s'a întâlnit cu secretarul consulului englez, indicându-i numele cu iniţiale. Incolo nimic.

Este curios că în tot parcursul călătoriei sale, Bolintineanu găseşte prilej să vorbească despre Aromâni în centrele bulgăreşti. Astfel, pe când în Salonic nu cunoaşte decât pe Cosmad, soţia şi fata lui, la Vodena, oraş bulgăresc cu un foarte mic număr de Aromâni, faţă de grosul populaţiunii bulgăreşti, se găsesc cei mai mulţi Aromâni ca să-l viziteze şi să întrebe de lucrurile din Ţară. Faptul acesta pare şi mai curios pentru Ostrovo, unde nu se poate vorbi despre prezenţa elementului românesc. In schimb, cum ajunge la Bitolia, scopul călătoriei, nu schimbă o vorbă despre Aromâni nici măcar cu gazda la care va fi tras. Această voită evitare de a vorbi despre Aromâni este pentru mine încă o dovadă că autorul călătoriilor n'a vizitat toate oraşele de pe şoseaua Salonic-Bitolia despre care vorbeşte. Dacă Bolintineanu într'adevăr va fi ajuns până în Bitolia, atunci i-ar fi fost de ajuns să facă o simplă plimbare prin centrul oraşului, ocupat numai de Aromâni, sau să treacă prin bazarul oraşului alcătuit numai din magazine ale Aromânilor, ca să audă şi să vadă în câteva ore atâta viaţă românească, cât n'ar fi văzut şi auzit în Ostrovo într'un an întreg. Niciodată n'am să uit bucuria ce se citea pe feţele excursioniştilor din Ţară, când în 1911, cu Doctorul Istrate în frunte, au vizitat o bună parte din Macedonia [31]). Pe atunci mă aflam la Bitolia pentru primirea lor la Salonic. In Bitolia, oaspeţii noştri, de nimic nu fuseseră mai impresionaţi, decât de faptul că în orice prăvălie intrau, nu li se vorbea decât numai în româneşte. In vremea lui Bolintineanu, lipsind cu desăvârşire şcolile româneşti, românismul era şi mai tare

pe situaţie. Pe atunci Aromânii nu erau împărţiţi în naţionalişti şi grecomani. Şcoala greacă servea numai ca mijloc de cultură, nu şi ca instrument de desnaţionailzare. Pe atunci Aromânii dın Bitolia nu vorbeau decât numai româneşte. Dacă Bolintineanu ar fi văzut Bitolia, el ne-ar fi vorbit cu entusiasm despre intensitatea vieţii româneşti din acest oraş. In afară de aceasta, el care se ducea la Bıtolia anume ca să cunoască pe Aromâni, ar fı fost cu neputinţă să nu fi făcut cunoştinţă cu o familie, două, dacă într'adevăr ar fi văzut acest oraş. Ceva mai mult, el nu s'ar fi putut stăpâni să nu vorbească ceva şi despre cele trei comune mari şi curat româneşti: Târnova, Magarova şi Nijopole, aşezate numai la o distanţă de o jumătate de oră de Bıtolia. Prin poziţia lor pitorească, la poalele muntelui Peristera, ele i-ar fi atras luarea aminte şi fără să fi fost nevoie să le vizıteze. Ar fi fost deajuns să-şi arunce prıvirile de pe balconul unei case, ca să admire poziţia locului, frumuseţea clădirilor, şi mai cu deosebire bogăţia unei vegetaţiuni cu totul neobışnuite. Bolıntineanu însă nu ne vorbeşte nimic despre aşa ceva. Şi nu ne vorbeşte nu numai despre acestea, dar nici de restul împrejurimilor încântătoare ale oraşului, de înfăţışarea impunătoare a clădirilor din centrul oraşului ocupat numai de Aromâni, în fine de gospodărıa lor şi de atâtea alte lucruri, pe care un călător ca Bolintineanu, care se ducea anume ca să cunoască pe Aromâni, le-ar fi putut admira în Bitolia, mai mult ca în orice alt oraş.

*

Dar, după cât se pare, Bolıntineanu n'a vizitat nicı muntele Atos. Aceasta reıese şi dın felul expunerii sale. Autorul se mulţumeşte numai să facă o descriere a mănăstirilor.

25

Nicăieri **nu** vorbeşte despre felul cum a fost primit, despre persoanele cu care s'a întâlnit, sau intervalul cât a stat. De altfel, şi titlul călătoriei la Sfântul Munte, după cum observă un alt scriitor despre care va fi vorba mai jos, pare curios. Autorul scrie « Muntele Atos sau Santa-Agora ». Aici « Santa-Agora » este pentru el « Sfeta-Gora ». De ce a scris « Agora » pentru « Gora » (pădure)?. Se va fi gândit la grecescul « ἀγορά »? Totul dovedeşte o necunoştinţă şi confuzie în lucrurile descrise.

Faptul acesta a fost relevat de către Alexandru Pencovici, care în 1882 a vizitat Macedonia şi Sfântul Munte. Impresiile de călătorie ale lui Pencovici au fost publicate mai întâi în ziarele « Timpul » din 27 August 1882 şi « Naţiunea » din 1 Octomvrie din acelaşi an. Mai târziu, în 1885, ele au fost strânse într'o broşură de 65 de pagini şi publicate cu traducerea aromânească [313]). Iată cum se exprimă Pencovici despre călătoriile lui Bolintineanu: « Această carte ni se pare scrisă cu uşurinţă, ca multe din operele lui Bolintineanu. Fie şi pe scurt sunt dator să mă explic. Poetul a intitulat opera sa: Călătorii la muntele Atos sau Santa-Agora, când este probabil că n'a fost în peninsula călugărilor, despre care se vede că a scris mai mult din auzite şi din citite, cel puţin a voit a zice neapărat: Sânta Gora (Sveta-gora = Sântul Munte) iar nu Sânta Agora, cuvinte care n'au de fel înţeles ». Mai departe. după ce relevă unele inexactităţi cu privire la datele lui Bolintineanu despre mănăstirile din Sfântul Munte, autorul observă că Bolintineanu n'a cunoscut bine nici Salonicul: « In pagina 159, Bolintineanu începe să scrie despre muntele Atos şi pretinde că Calamaria se află spre Apus de Salonic, aproape de Vardar; când din contră, oraşul este situat între Calamaria şi Vardar, care curge la 18 km. departe de Salonic. Ce s'ar crede oare

despre un autor străin, care venind în capitala noastră, ar publica că Colentina se află spre miazăzi de București, aproape de râul Argeș? ».

Peste tot, eu cred că Bolintineanu, în călătoriile lui spre Macedonia, se va fi dus, poate, numai până la Salonic și de aici, prin Caterina, la poalele muntelui Olimp. Despre această călătorie el vorbește ceva mai pe larg și spusele lui se cam potirvesc cu cele văzute. Dela Salonic se va mai fi repezit, poate, numai până la Ienige, ca să vadă ruinele din Pella și de aci, iarăși poate, a înaintat până la Vodena, ca să admire pozițiunea neîntrecută în frumuseți naturale a vechiului oraș Edessa. Cu privire la frumusețile acestui orășel, Bolintineanu adaogă: « Cine nu a văzut acest loc nu poate să zică că cunoaște frumusețile naturii. In poalele cascadelor se formează un lac împodobit de arbori răzători ». Aceste constatări, pe care autorul și le va fi însemnat și din auzite, stau în completă contrazicere cu conținutul poeziei « Edessa », publicată în « Macedonele », în care nu se întâlnește nici cea mai mică aluzie la acele frumuseți. Dar admițând că ar fi ajuns până la Vodena, în niciun caz el n'a înaintat până la Bitolia [314]). Despre celelalte orașe a vorbit din auzite. Pe vremea lui, când Salonicul nu era legat de Bitolia cu cale ferată, orașele de popas pentru călători erau Ienige, Vodena, Ostrovo și Florina. El ar fi putut avea informațiuni despre ele dela orice Macedoromân care a făcut drumul Bitolia—Salonic.

In ce privește acum materialul informativ despre ținuturile și centrele aromânești, precum și acela referitor la limba și obiceiurile Aromânilor, parte și le va fi procurat dela Românii macedoneni stabiliți în țară, parte din lucrările publicate până atunci asupra Românilor din sudul peninsulei balcanice.

Dintre publicațiile românești cunoscute pe vreme lui, vine în primul rând gramatica lui Mihail G. Boiagi, tipărită la

Viena în 1813 şi scrisă în limbile greacă şi germană. Din această lucrare el reproduce o scrisoare în dialectul aromân. O altă lucrare tot atâta de bine cunoscută pe vremea lui Bolintineanu era şi *Cercetări despre Românii de dincolo de Dunăre* de George Roja [315]). Ea a fost tradusă în româneşte de către Sergiu Hagiadi şi tipărită la Craiova în 1867. Altă lucrare mai mică despre Românii din Pind era cea publicată de Arune Pumnul în *Lepturariu rumânesc*, tomul II (1863), partea II, p. 164—179, sub titlul: *Rumânii den Ano-Vlahiea, adecă den Măcedoniea, Tesaliea, Epir, muntele Pind ş. a.* Nu se dă autorul acestui studiu. Se indică numai « Foaia pentru minte » de unde a fost reprodus. Din această indicaţiune aflăm că originalul a fost scris în limba franceză de către De Morangiés sub titlul *Les Romounis de L'Anovalachie*, publicat pentru întâia dată în « Spicuitorul Moldo-Român » din Iaşi, anul 1841, tomul din lunile Iulie, August, Septemvrie, p. 1—16. Textul francez este însoţit de traducere românească. Intregul studiu este o reproducere, în cea mai mare parte, după lucrarea lui Pouqueville, despre care va fi vorba mai jos. In afară de acestea vor fi fost şi alte articole referitoare la Românii din Macedonia, pe care Bolintineanu le va fi cunoscut înainte de tipărirea călătoriilor.

Dintre publicaţiile străine, aceea care apare la orice pagină, atunci când autorul vorbeşte despre viaţa păstorească şi nomadă la Aromâni, este opera consulului francez T. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, apărută la Paris în 1820.

Se ştie că, în afară de călătoriile despre care a fost vorba, Bolintineanu a mai publicat şi un volum de poezii, care, după titlu — « Macedonele » — ar reprezenta impresii din călătoriile făcute la Românii din peninsula balcanică. Din toate

poeziile cuprinse în acest volum, abia una singură, *San Marina*, ar fi, după conţinut, care să oglindească stările de lucruri cunoscute la faţa locului de autor. Ei bine, şi această singură poezie, cercetată mai de aproape, se dovedeşte a fi inspirată de clasica descriere a coborîrii păstorilor nomazi din ţinutul Pindului la şes, de către Pouqueville.

Voi reproduce o strofă două, alăturând şi textul francez, spre a se vedea cum aproape mai toate momentele cele mai caracteristice din această poezie sunt luate din opera scriitorului francez.

Pouqueville, după ce descrie mişcările Românilor nomazi din Pind, şi, în special, aceea a Românilor « d'Avdèla, de Périvoli et de San Marina, situés dans la chaîne Macédonienne du Pinde », spune că plecarea la şes se face după ce mai întâi « les prêtres l'annoncent par des prières » şi apoi « la population entière s'ébranle et se met en marche ».

Aceeaşi idee este reprodusă şi de Bolintineanu în strofa a cincea, când, după descrierea sărbătoarei de despărţire, se arată felul cum se face plecarea:

Popii bine-cuvintează
Şi atunci toţi s'au mişcat
De plecare
Către mare.

De aici înainte aproape în mai toate strofele ideia fundamentală este luată dela autorul francez, isprăvindu-se cu o comparaţie făcută între plecarea păstorilor aromâni în ţinuturile mai calde şi între aceea a cocoarelor:

Astfel trece scurta viaţă
De străini neatârnaţi,
Ca cocorii
Şi ca norii.

pe care autorul francez o redă prin: « Ainsi les cicognes, oiseaux voyageurs, s'éloignent de leurs aires... ».

Nu se ştie dacă Bolintineanu s'a putut folosi de descrierea lui Pouqueville din originalul francez sau s'a luat după o traducere românească [316]). Avem probe pentru ambele posibilităţi. In studiul francez amintit mai sus datorit lui De Morangiés se reproduce din Pouqueville şi coborîrea păstorilor nomazi la şes. Acest studiu fiind însoţit de traducere românească, Bolintineanu îl putea utiliza fără să fi avut la îndemână opera lui Pouqueville. Dar o traducere românească reprezintă şi articolul cu titlul schimbat şi fără numele autorului publicat în « Lepturariul » lui Pumnul, despre care am vorbit mai sus.

Celelalte informaţiuni privitoare la limbă şi obiceiuri, Bolintineanu şi le-a procurat dela Aromânii din Ţară. In privinţa aceasta autorul spune: « nouile renseignemente comparându-le în urmă cu cele primite la Bucureşti, am preferat alocurea ideile vechi, unde le-am găsit neexacte ». Numai că şi aci multe lucruri au fost exagerate. Amintesc relatările autorului cu privire la obiceiurile dela naştere. După Bolintineanu « la botezul unui prunc femeile bătrâne plâng, având în vedere nefericirile ce aşteaptă în viaţă pe prunc după ce se face om ». Aşa ceva nu există, pe cât ştiu, la Aromâni. Poetul va fi citit, poate, că la Traci femeile plângeau la naşterea unui copil. La Aromâni toată lumea se bucură. Cu aceste exagerări Bolintineanu a indus în eroare pe unii învăţaţi. Astfel Rösler, luându-se după relatările lui Bolintineanu, vede în vinele Aromânilor foarte mult sânge trac: « Dass aber in den gegenwärtigen illyrischen oder Macedowlachen ansehnliche Reste thrakischen Blutes fortleben, beweist sicher eine Sitte (autorul se referă la cele spuse de Bolintineanu mai sus) die zugleich ein Zeugnis ablegt für

die wunderbare Lebenskraft gewisser Anschaungen und Züge des Volksgemütes » [317]).

In schimb, datele referitoare la celelalte obiceiuri (logodnă, nuntă, înmormântare) par mai puţin exagerate. Se înţelege că şi în privinţa aceasta nu trebuie să facem responsabil pe autorul călătoriilor. El a scris aşa cum i s'a povestit în centrele din Macedonia — ceea ce pare mai puţin probabil — sau în ţară. Pentru vremea lui, călătoriile lui Bolintineanu dădeau cele mai bogate informaţiuni despre viaţa Aromânilor din sudul peninsulei balcanice, care nu se puteau găsi nici în scrierile lui *Thunmann* [318]) sau *Leake* [319]), pe care autorul le cunoştea, nici mai ales în « Le mont Olympe et l'Acarnanie » de *Heuzey*, în care se vorbeşte mai pe larg despre viaţa şi obiceiurile păstorilor români din Albania, cunoscuţi sub numele de Fărşeroţi.

*

Incercând să analizez scrierile lui Bolintineanu referitoare la Românii din Macedonia, n'am căutat să micşorez valoarea lor istorico-literară şi politico-culturală. Concepute de autor în spiritul vremii şi cu mijloace informative restrânse, ele au meritul de a fi fost singurele care au deşteptat între Românii din cele două principate abia închegate, interesul pentru soarta unor Români cari trebuiau treziţi la o nouă viaţă naţională. Adevărul este că, fără călătoriile lui Bolintineanu, Aromânii ar fi rămas încă multă vreme necunoscuţi. Bolintineanu a fost acela care, chiar atunci când nu s'a dus la ei sau a exagerat, s'a silit să-i înfăţişeze marelui public din ţară într'o icoană cât mai simpatică. Incercarea lui n'a rămas zadarnică. Apariţia călătoriilor lui Bolintineanu a fost o adevărată revelaţie pentru publicul românesc de atunci, care nu ştia decât foarte vag despre existenţa

populaţiunilor româneşti din sudul Dunării. Dela Bolintineanu începe marea acţiune culturală, care trebuia să trezească la conştiinţa naţională, dacă nu pe toţi Aromânii, cel puţin atâţia câţi astăzi ar fi rămas pierduţi pentru totdeauna în mijlocul celorlalte popoare balcanice. Pentru acest mare serviciu naţional, pe care Bolintineanu l-a adus românismului sud-dunărean, valoarea călătoriilor sale rămâne nemicşorată.

DANIIL MOSCOPOLEANUL

Printre scriitorii aromâni dela sfârşitul secolului al XVIII-lea, Daniil Moscopoleanul ocupă un loc deosebit în vechea literatură aromână. N'avem informaţiuni amănunţite cu privire la pregătirea lui ştiinţifică. Dacă istoricul german Johann Thunmann ne dă amănunte despre activitatea ştiinţifică a lui Teodor Cavallioti [320]), colonelul englez William Martin-Leake nu pomeneşte nimic despre această activitate a lui Daniil. Ştim numai că era preot, predicator şi dascăl la Moscopole şi că, în această calitate, a tipărit Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία Λεξικὸν Τετράγλωσσον (Invăţătură introducătoare), în care se cuprinde partea interesantă pentru Aromâni, anume Lexiconul în patru limbi, al doilea monument literar, în care ni se dau probe din graiul Românilor macedoneni.

In afară de această lucrare, se pare că Daniil n'a mai scris nimic [321]). Cu toate acestea, dacă, mai târziu, el a reuşit să se facă mai cunoscut decât Cavallioti şi alţi scriitori de pe vremea lui printre popoarele din peninsula balcanică, aceasta se datoreşte, după cum vom vedea, marelui succes pe care l-a avut Lexiconul lui în patru limbi.

In privinţa aceasta este destul să facem o comparaţie oricât de superficială între această lucrare şi « Protopiria » lui Theodor Cavallioti, ca să ne convingem despre superioritatea lucrării lui Daniil sub toate raporturile. Micul vo-

cabular în trei limbi al lui Cavallioti, sub forma în care a ajuns până la noi prin opera lui Thunmann, nu cuprinde decât simple cuvinte fără nicio legătură în frază. Lexiconul lui Daniil, din contră, se înfăţişază ca un « Konversationsbuch » cu fraze bine legate şi traduse liber dintr'o limbă în alta. In afară de aceasta, în spre deosebire de lucrarea lui Cavallioti, Lexiconul lui Daniil, în afară de limbile greacă, aromână, albaneză, cuprinde şi limba bulgară. Pentru graiul Aromânilor nu există frază aromânească exprimată mai liber decât aceea a lui Daniil. In calitate de Aromân, el scria textul mai întâi în aromâneşte, după aceea îl traducea în alte limbi. Ca unul care cunoştea bine limba greacă, traducerea în această limbă o făcea singur. Tot aşa cred că proceda şi cu limba albaneză, mai ales că el, fiind originar dintr'o regiune în care toţi Românii sunt bilingvi, cunoştea bine această limbă. Numai pentru partea bulgărească avem dovezi, după cum se va vedea mai departe, din care rezultă că el se servea de traducerea unui preot bulgar din Ohrida.

Dar Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία nu cuprinde numai Lexiconul. Intr'însa se găsesc o serie de capitole referitoare aproape la toate ştiinţele aplicate, cunoscute în vremea aceea. Cele mai importante sunt acelea referitoare la aritmetică, fizică şi mai ales la stilul epistolar. In acest ultim capitol se dă toată terminologia de politeţă întrebuinţată pe vremea aceea în scrisorile adresate principilor şi şefilor bisericeşti.

Dacă pentru Aromâni primul model de scriere dialectală începe cu Protopiria lui Cavallioti tipărită în 1770, pentru Bulgari primul document de limbă macedobulgară scrisă cu slove greceşti începe cu Lexiconul lui Daniil. Data acestui Lexicon a fost socotită de învăţaţii bulgari pentru anul 1762 [322]). Ea a format obiectul unor discuţii mai întinse,

începând cu Miklosich, care cel dintâi a dat o ediţie critică a Lexiconului lui Daniil.

* * *

Se ştie că lucrarea lui Daniil a ajuns până la noi în două ediţiuni: una mai veche, din care William Martin-Leake în ale sale « Researches in Greece » apărute în 1814 a reprodus pentru întâia dată Lexiconul în patru limbi şi alta mai nouă. In cea dintâi ediţie nu se spune nici locul şi nici data când s'a tipărit lucrarea. In cea din urmă se arată numai data 1802, fără însă indicaţia oraşului în care a fost imprimată. Din prima ediţie, în afară de exemplarul pe care l-a posedat colonelul englez, nu se cunoaşte altul. Din ediţia a doua se găsesc două, trei exemplare, dintre care unul se află la biblioteca din Viena, după care a lucrat mai târziu Fr. Miklosich, iar altul în biblioteca Academiei Române din Bucureşti.

Cunoscându-se data 1802 pentru a doua ediţie, filologii au încercat să deducă şi locul primei ediţii. La început mai toţi au plecat dela ideea exprimată de William Martin-Leake, care nu cunoştea data ediţiei a doua, după care lucrarea lui Daniil s'ar fi tipărit în Moscopole cu 50 de ani înainte: « I believe at Moskhopoli, about fifty [323]) years ago ». Nu ştim care a fost motivul care a făcut pe colonelul englez să se oprească asupra acestei date. De asemenea nelămurită a rămas şi indicaţiunea după care cartea s'ar fi tipărit în Moscopole. Autorul, în ale sale «Researches in Greece», vorbeşte într'un capitol special despre istoricul elementului românesc în sudul Peninsulei Balcanice (« Historical Remarks upon the Wallachians », p. 363—374). In altă parte pomeneşte în treacăt despre Daniil şi lucrarea lui pe care o reproduce (p. 381), însă nicăieri nu aminteşte despre Theodor

Cavallioti şi Protopiria lui. Dacă ar fi făcut această mențiune, s'ar fi crezut că, Protopiria lui Cavallioti fiind tipărită în 1770, el a căutat să apropie apariția lucrării lui Daniil de epoca în care a scris Cavallioti. In ce priveşte părerea că Moscopole ar fi oraşul în care Daniil şi-ar fi tipărit lucrarea, ea apare cu atât mai curioasă, cu cât, în capitolul în care colonelul englez enumără lucrările scriitorilor aromâni şi greci tipărite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, niciuna nu apare în Moscopole. Cele mai multe sunt tipărite la Viena şi Veneția; mai puțin la Paris, Lipsca, Bucureşti şi Moscova (p. 77—96). Nu rămâne decât să admitem că el ştia ceva despre existența tipografiei din Moscopole, a cărei activitate a fost de scurtă durată [324]).

Această datare a primei ediții a fost primită în 1829 mai întâi de Kopitar [325]) care i-a şi fixat anul 1770, adică în acelaşi timp în care a apărut Protopiria lui Cavallioti. Insă Kopitar nu ştia despre existența ediției din 1802. Dacă ar fi cunoscut această dată, nu s'ar fi asociat la ideea lui William Martin-Leake, din simplul motiv că, pentru vremea aceea, ar fi fost cu neputință apariția unei ediții nouă de acelaşi autor, după un interval de 40—50 de ani. Admițând cazul că Daniil, în calitate de protopop şi predicator, ar fi avut vârsta de 40 de ani — ceea ce era puțin pentru rangul pe care îl ocupa — când a publicat prima ediție, ar fi fost cu neputință să mai trăiască încă 40—50 de ani ca să apuce publicarea ediției a doua.

La apariția exemplarului din a doua ediție, primul care s'a apucat să studieze limba acestei ediții a fost Miklosich. Cu acest prilej el a fost cel dintâi care n'a primit ideea lui Leake cu privire la locul în care s'a tipărit lucrarea lui Daniil. Ținând seamă de faptul că literile de tipar sunt

aceleaşi atât la Daniil cât şi la Cavallioti care îşi tipărise lucrarea în Veneţia, Miklosich a arătat că oraşul în care s'a imprimat lucrarea lui Daniil nu poate fi Moscopole ci Veneţia. De altfel, Miklosich mai adăoga că el nu ştie să se fi tipărit vreo carte românească în Moscopole [326]). Gustav Meyer care a reeditat după Miklosich lucrarea lui Daniil, nu s'a pronunţat asupra datei şi locului primei ediţii. Pericle Papahagi, ţinând seamă de afirmaţia lui Roja că în Moscopole s'ar fi tipărit multe cărţi româneşti, presupune că în Moscopole ar fi apărut lucrarea lui Daniil.

Astăzi, printr'o nouă descoperire, chestiunea despre data şi oraşul în care s'a publicat prima ediţie s'a lămurit pentru totdeauna. Această ediţie s'a tipărit în anul 1794 la Veneţia, adică cu 8 ani înainte de a doua ediţie, care s'a tipărit în anul 1802 tot la Veneţia.

Această dată a fost găsită de către Ivan Snĕgarov, care într'un şir de studii bine documentate s'a ocupat cu trecutul cultural al oraşului Ohrida, într'o călătorie făcută în timpul marelui război în Macedonia. Ajungând în Ohrida, el a dat de un nou exemplar din prima ediţie a lucrării lui Daniil, în care stau însemnate data şi oraşul în care s'a tipărit: *Veneţia 1794*.

Dacă din această nouă descoperire se ştie astăzi precis locul în care s'a tipărit lucrarea lui Daniil, urmează de aci oare că şi data anului 1794 era necunoscută până la descoperirea noului exemplar din ediţia întâi de către Snĕgarov? Judecând după discuţiunile avute de către editorii lui Daniil, începând cu William Martin-Leake (1814), rezultă că nu. De fapt, însă, ea era dată chiar în corpul primei ediţii, însă n'a fost obesrvată de nimeni dintre filologi. Toţi editorii Lexiconului în patru limbi, despre care a fost vorba mai sus, au cercetat lucrarea lui Daniil numai din punctul

de vedere al limbii. Nimeni dintre filologi n'a avut curiozitatea să răsfoiască şi restul conţinutului. Dacă s'ar fi făcut şi acest lucru, atunci, la p. 60 din a doua ediţie, s'ar fi descoperit însemnarea tipărită cu litere greceşti: « 1794 Μαρτίου 20 ».

Am spus la începutul acestui articol că Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία nu conţine numai Lexiconul ci şi capitole întregi cuprinzând noţiuni de fizică, de aritmetică, de stil epistolar, etc. La prima pagină din acest ultim capitol se dă un model de scrisoare, cum ar trebui să se adreseze cineva Patriarhului Ecumenic: « « Πῶς νὰ γράφῃ εἰς Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην », La sfârşitul acestui model, după ce se dă şi formula de încheiere, urmează anul şi luna indicate mai sus. Această scrisoare din a doua ediţie este o reproducere din prima ediţie, din care William Martin-Leake a avut un exemplar. Prin urmare, data de 20 Martie 1794 reprezintă data zilei în care a fost scrisă spre a fi dată la tipar pentru prima ediţie. Această dată se mai repetă şi în modelul de scrisoare adresată unui mitropolit: « Εἰς Μητροπολίτην » cu singura deosebire că data lunii, în loc de 20, este 5 Martie: « 1794 Μαρτίου 5 ».

De sigur că aici este şi o parte de neglijenţă ce s'ar putea imputa filologilor care n'au văzut în toată opera lui Daniil decât numai Lexiconul. Dacă ar fi răsfoit ceva mai mult decât paginele Lexiconului [327]), de sigur că ar fi dat de data scrisorilor despre care am vorbit mai sus, din care ar fi putut deduce anul în care s'a tipărit întreaga lucrare a lui Daniil.

Iată însă că, ceea ce au neglijat filologii, n'a scăpat din vedere d-lui N. Iorga.

In Istoria Literaturii Române în secolul al XVIII-lea (1901), d-l N. Iorga, ocupându-se cu lucrările filologice ale învăţaţilor aromâni din Ardeal de pe la începutul sec. al

XIX-lea, într'o notă din subsol pomenește despre lucrarea lui Daniil. In această notă N. Iorga înșiră conținutul ediției din 1802 și, ajungând la capitolul despre stilul epistolar, dă data de 1794, așa cum a găsit-o la sfârșitul primei scrisori [328]). Este drept că N. Iorga, făcând această simplă reproducere, nu discută chestiunea datei când anume a apărut prima ediție a lucrării lui Daniil. De altfel, ea nici nu-l putea preocupa într'o notă, în care se pomenea în treacăt despre activitatea lui Daniil. Fapt este că data cu care ne ocupăm a fost relevată de d-sa și, deși această notă a fost citată și de alți autori care s'au ocupat cu scrierile învățaților aromâni din secolul al XVIII-lea, nimeni n'a avut curiozitatea să se oprească asupra anului 1794, reprodus după Daniil.

Din toate acestea rezultă că data de 1794, când s'a tipărit prima ediție a lucrării lui Daniil, a fost descoperită mai întâi de Iorga și numai după aceea a fost confirmată de Snĕgarov în noul exemplar din prima ediție aflat în Ohrida.

Revenind la descoperirea lui Snĕgarov, ea nu este mai puțin importantă pentru fixarea locului în care a fost tipărită lucrarea lui Daniil. In niciunul din exemplarele celor două ediții pe care le cunoaștem nu stă scris « Veneția ».

In afară de aceasta, Snĕgarov a mai dat de o scrisoare a lui Daniil, pe care acesta a trimis-o, împreună cu manuscrisul Lexiconului, printr'un elev al său anume Dimitrie, protopopului bulgar din Ohrida, Ștefan, a cărui familie se continuă și azi în Ohrida: Stefanovi. In această scrisoare Daniil, roagă pe protopopul Ștefan să-i traducă partea bulgărească din Lexicon, cât mai repede — dacă nu se poate într'o săptămână — și fără greșeli, căci imediat după Paște vrea să trimeată manuscrisul la Veneția spre a fi tipărit.

Scrisoarea lui Daniil poartă data de 13 Aprilie 1793. Tipărirea s'a făcut în anul următor, ceea ce coincide cu data 1794 însemnată pe al doilea exemplar din prima ediţie. Iată şi conţinutul scrisoarei: «'Ιδοῦ στέλνω μὲ τὸν παρόντα Δημήτριον ἕν σύντομον λεξικὸν διὰ νὰ τὸ μεταγλωτίσῃς βουλγαρικὰ καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ βάλῃς τὰ δεινατεῖα διὰ νὰ τελειωθῇ μὲ μίαν ἑβδομάδα ὅτι μετὰ τὸ Πάσχα θέλω νὰ τὸ στέλλω εἰς Βενέτιαν διὰ νὰ τυπωθῇ· πλὴν πρόσεχε καλὰ διὰ τὴν εὐωχὴν τῶν γονέων σου ὅπου νὰ μὴ γένῃ κανένα λάθος. Ταύτην τὴν χάριν τὴν ζητῶ ἀπὸ τῆς λογιότητος καὶ ἐγὼ μένω ὑπόχρεος ». (Iată aici îţi trimet prin numitul Dimitrie un lexicon scurt ca să-l traduci în bulgăreşte şi te rog să faci tot posibilul să se isprăvească într'o săptămână, deoarece după Paşte vreau să-l trimet în Veneţia ca să se tipărească. Dar caută de te întreabă bine cu ai tăi, ca să nu se strecoare vreo greşală. Acest serviciu îl cer dela ştiinţa ta şi rămân îndatorat) [329]).

Cine este acest Dimitrie prin care Daniil şi-a trimes Lexiconul său în Ohrida ca să fie tradus în bulgăreşte? Răspuns la această întrebare ne dă o altă scrisoare a lui Daniil adresată tot protopopului Ştefan din Ohrida, cu data de 30 Aprilie 1792. In această scrisoare, expediată numai cu un an înainte decât cea dintâi, Daniil roagă pe protopopul Ştefan să aibă sub ocrotirea sa pe noul dascăl al copiilor din Ohrida, *Dimitrie Popa-Ioan.* Iată conţinutul acestei scrisori:

«'Αδελφὲ σακελλάριε, ἂν ἀγαπᾷς ἐμέ, τώρα ὁποῦ ἔφθασεν ὁ μαθητής μου λογιώτατος κὺρ Δημήτριος τοῦ παπὰ 'Ιωάννου νὰ γένῃ διδάσκαλος τῶν παιδίων τῆς 'Αχρίδος, νὰ ἔχῃς, νὰ τὸν στηρίξῃς εἰς τὰ πάντα καὶ νὰ τὸν ἔχῃς ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν πτερύγων σου, ὅτι ὁ νεανίας εἶναι ἄξιος καὶ σεμνὸς καὶ ἐλπίζω νὰ εὐδοκιμήσῃ ἐπειδὴ συνέζησεν ἡμῖν καὶ ἐμιμήθη τὰ ἤθη μας ».

Această scrisoare împreună cu încă una, fără însemnătate pentru chestiunea care ne preocupă, au fost publicate tot de Snĕgarov în studiul său « Grad Ohrid » [330]). Din ea rezultă că Dimitrie, unul din cei mai buni elevi ai lui Daniil, reuşise să fie numit, probabil, în anul în care scria Daniil, ca dascăl în Ohrida. Naţionalitatea lui ne este necunoscută. Probabil că va fi fost un Aromân, mai ales că la începutul secolului al XIX-lea şi alţi dascăli aromâni au funcţionat în şcolile din Ohrida: Hagi-Puliu, şi Milon, originar din Samarina[331]). Snĕgarov, vorbind despre naţionalitatea lui, crede că el este Albanez, identificându-l cu Dimitrie Mokran din comuna Potcojani, aproape de Pogradeţ în Albania. Părerea lui Snĕgarov se sprijineşte pe datele lui K. Şapkarev, care spune că şi Dimitrie Mokran a învăţat în Moscopole, acolo unde a studiat şi Dimitrie Popa Ioan. Chestiunea nu este pe deplin lămurită. In orice caz, faptul că şi unul şi altul şi-au făcut studiile în Moscopole, nu însemnează că amândoi reprezintă aceeaşi persoană. Dimitrie Mokran era unul şi Dimitrie Papa Ioan altul.

Dacă a treia scrisoare a lui Daniil nu este importantă pentru conţinutul ei, în schimb, ea ne arată numele curent al lui Daniil. In această scrisoare care poartă data de 1 Mai 1790, el semnează Δανιὴλ Μοσχοπολίτης, ceea ce vrea să zică că numele lui era Daniil Moscopoleanul [332]). In alte părţi el iscăleşte Δανιὴλ Μιχάλη Ἀδάμη χατζῆ ὁ Μοσχοπολίτης, adică Daniil Mihali Adami Hagi Moscopoleanul [333]).

Acestea în ce priveşte prima ediţie.

* * *

Cine a răsfoit a doua ediţie, după ce a citit conţinutul primei ediţii din lucrarea lui William Martin-Leake, ştie că textul ei este aproape de trei ori mai mare [334]). Atât inter-

valul scurt de opt ani dela publicarea primei ediţii cât şi bogăţia materialului din a doua ediţie ne arată marele succes pe care l-a avut Daniil, într'o vreme când comerţul se făcea în limba greacă şi de cunoştinţa acestei limbi aveau nevoie nu numai Aromânii ci şi Bulgarii şi Albanezii. Iar mai târziu, când în comerţul din peninsulă începuse să se întroducă în scris şi limba turcă, cartea lui Daniil, în a doua ei ediţie, a fost folosită de către Bulgari pentru studiul acestei limbi.

Astfel, în anul 1841, arhimandritul bulgar din Salonic Hagi Teodosie, a retipărit-o la Salonic, omiţând din lucrare partea aromânească şi albanezească şi întroducând în locul lor traducerea turcească. In această nouă formă opera lui Daniil a apărut sub titlul: **Книга за наоученіе трихъ езиковъ словено-болгарскіе и караманлиской** (carte pentru învăţarea celor trei limbi: slavo-bulgara, greaca şi turca). Această ediţie a fost relevată pentru întâia dată de M. Drinov în articolul: «Nekolko beležki za trijazičnata Solunska kniga» (câteva însemnări pentru cartea în trei limbi din Salonic) [335]. După Drinov s'a mai ocupat cu lucrarea lui Daniil, I. Ivanov [336] şi M. Selišćev [337]. In urmă de tot N. A. Pogorelov a publicat o nouă ediţie a lucrării lui Daniil în redacţie bulgărească. In această ediţie, după o introducere de 19 pagini, la p. 20 se dă textul Lexiconului care ţine până la p. 43. In prima coloană vine textul grecesc, reprodus în original după ediţia din 1802; în coloana a doua vine textul bulgăresc transcris tot în original, în graiul din Ohrida, aşa cum îi fusese comunicat lui Daniil de către protopopul Ştefan; în coloana a treia se dau frazele bulgăreşti transcrise cu slove chirilice, după ediţia din Salonic (1841), iar în coloana a patra urmează transcrierea autorului în limba literară a textului bulgăresc. La sfârşit de tot (p. 43—48) se dă şi un indice.

Din folosirea acestei nouă ediţii de către Slavii din peninsula balcanică pentru studiul limbii greceşti şi turceşti, reiese limpede că lucrarea lui Daniil, deşi era concepută numai pentru folosul elevilor din şcoală, se întrebuinţa şi în afară de şcoală, pentru adulţi, deoarece era singura carte în vremea aceea, cu ajutorul căreia se putea învăţa una din limbile balcanice cu cuvintele construite în fraze, iar acestea alese cu specială aplicare la viaţa zilnică.

NOTE

[1] A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la langue latine*. Paris, 1932.

[2] A. Pagliaro, *Variazioni sulla nozione di « lingua »*, publicat în *Romana*, rivista dell'Istituto Interuniversitario Italiano. Anno I. (1937—XV), Nr. 8—9, 349.

[3] Prof. Dr. Friedrich Stolz, *Geschichte der lateinischen Sprache*. Berlin u. Leipzig 1922, 5

[4] Cf. W. von Wartburg, *Evolution et structure de la langue française*. Deuxième édition, Leipzig et Berlin, 1937, 159 urm. Karl Vossler, *Geist und Kultur in der Sprache*, Heidelberg 1925, 140 urm.

[5] «Die Geisteseigentumlichkeit und die Sprachgestaltung eines Volkes stehen in solcher Innigkeit der Verschmelzung in einander, dass, wenn die eine gegeben wäre, die andere musste vollstandig aus ihr abgeleitet werden konnen. Denn die Intellektualität und die Sprache gestatten und befordern nur einander gegenseitig zusagende Formen. Die Sprache ist gleichsam die ausserliche Erscheinung des Geistes der Volker, ihre Sprache ist ihr Geist und ihr Geist ihre Sprache; man kann sich beide nie identisch genug denken. Wie sie in Wahrheit mit einander in einer und ebenderselben, unserem Begreifen unzuganglichen Quelle zusammenkommen, bleibt uns unerklarlich verborgen. Ohne aber uber die Prioritat der einen oder andren entscheiden zu wollen, mussen wir als das reale Eklarungsprinzip und als den wahren Bestimmungsgrund der Sprachverschiedenheit die geistige Kraft der Nationen ansehen, weil sie allein lebendig selbstandig vor uns steht, die Sprache dagegen nur an ihr haftet» (W. v. Humboldt. *Über die Verschiedenheit*

des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts Berlin, 1935 (reproducere de pe ediția originală din 1836), 37.

[6]) « Jede Sprache empfangt eine bestimmte Eigentümlichkeit durch die der Nation, und wirket gleichformig bestimmend auf diese zuruck. Der nationelle Charakter wird zwar durch Gemeinschaft des Wohnplatzes und des Wirkens unterhalten, verstärkt, ja bis zu einem gewissen Grad hervorgebracht; eigentlich aber beruht er auf der Gleichheit der Naturanlage, die man gewohnlich aus Gemeinschaft der Abstammung erklart » (*id. ib*, 198).

[7]) « Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken. Die intellektuelle Tätigkeit, durchaus geistig, durchaus innerlich und gewissermassen spurlos vorubergehend wird durch den Laut in der Rede ausserlich und wahrnehmbar fur die Sinne. Sie und die Sprache sind daher Eins und unzertrennlich von einander » (*id ib*, 50).

[8]) Cf. și J. Vendryes, *Le langage*, Paris 1921, 78.

[9]) Christian Rogge, *Der Notstand der heutigen Sprachwissenschaft*, Munchen 1929, 12 urm.

[10]) Werner Sombart, *Volk und Sprache* (Sonderabzug aus *Schmollers Jahrbuch*), Jahrg. LXIII, Heft, I. 1939.

[11]) A. Giulio Bertoni, Matteo Bartoli, *Breviario di neolinguistica* Modena, 9.

[12]) Antonino Pagliaro, *Sommario di linguistica arioeuropea*, Roma 1930, 102 urm.

[13]) Adolf Bach, *Geschichte der deutschen Sprache*, Leipzig 1938, 16 urm.

[14]) « Une langue est un des instruments spirituels qui transforment le monde chaotique des sensations en monde des objets et des représentations. Le langage apporte à la fois le mot-signe du concept, moyen d'identification, et le nombre qui fait obstacle à la fusion des semblables, qui maintient la diversité des individus sous l'indentité de la classe », (Henri Delacroix, *Le langage et la pensée*, 1930, 600)

[15]) Albert Dauzat, *La langue française, sa vie et son évolution* Paris 1926, 52 urm.

[16]) Felix Solmsen, *Indogerm. Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte*. Heidelberg 1922. Vezi la indice.

[17]) « Les langues servent à exprimer la mentalité des sujets parlants, mais chacune constitue un système fortement organisé qui s'impose à eux, qui donne à leur pensée sa forme et qui ne subit l'action de cette mentalité que d'une manière lente et partielle, seulement au fur et à mesure des occasions » (A. Meillet, *Ling. hist ling. gén* , I, 209)

[18]) J. Vendryes, *o c*, p. 280—281.

[19]) « Tous ceux qui parlent une langue participent à la même forme de civilisation, ils ont accès aux mêmes biens de culture. La langue est même un des moyens permettant à un peuple de haute civilisation de prendre conscience de lui-même » (W. von Wartburg, *o. c.*, 4).

[20]) In limbile balcanice se arată dialectal numai în limba greacă. Hubert Pernol, *Études de linguistique néo-hellénique*, I, Paris 1907, 272 urm şi parţial în limba albaneză.

[21]) K. Vossler, *o. c.*, 140.

[22]) « Sprache und Geschichte eines Volkes geben den Begriff seiner Nationalitat » (August Schleicher).

[23]) *Dualismul limbii greceşti* de mine în revista *Graiu Bun*, I, 144.

[24]) Despre dualismul limbii greceşti vezi lucrarea clasică a lui K. Krumbacher, *Das Problem der neugriechischen Sprache*, München 1902. De asemenea lucrarea mea *Réponse critique au dictionnaire macédo-roumain*, publié par Constantin Nicolaidi. Salonique 1900, 33, n. 2.

[25]) Cf. P. Skok în *Revue Intern des Etudes. Balk*, II, (1936), 473, (446) urm.

[26]) Vezi în privinţa aceasta lucrarea lui Ladislas Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapest, 1939

[27]) Kr. Nyrop, *Gram. hist de la l française*, Copenhague, 1904, 48 urm ,, W v. Wartburg, *o c.*, 157 urm.

[28]) J. H Scholte, *Merker-Stammler, Reallex. d. dt. Lit. Gesch* III (Berlin 1928 f), p 270 urm Se dă toată literatura societăţilor pentru limbă.

[29]) Meillet, *Ling. hist ling. gén.* I, 29.

[30]) « Les nécessités de la vie internationale et celle de la pensée tout court obligent les hommes cultivés de pays à la remorque des grands pays de civilisation à apprendre à penser eux aussi la civilisation qui

s'élabore à l'étranger. A cet effet, ils apprennent la langue ou les langues exprimant cette civilisation avec le plus de prestige ou le plus de perfection » (A. Sauvageot, *Le bilinguisme des hommes cultivés*, publicat în *Conférences de l'Inst. de Ling. de l'Université de Paris*, II année 1934, 8).

[31]) « Tout sujet né dans un milieu dialectal se trouve être bilingue » (Charles Bally, *Le langage et la vie*. Zurich 1935, 162). Despre bilingvismul dialectal vezi și A. Meillet, *Sur le bilinguisme*, publicat în *Ling. hist. ling. gén*. II 100—101. Rudolf Mulch, *Seelische Bedingungen im Leben der Worter*, publicat în *Indogerm. Forsch*, LI (1933), 1—73; Otto Behagel, *Geschichte der deutschen Sprache*. Prefața la ediția 5. Berlin 1928, VII—XXIV.

[32]) « La langue littéraire a surtout une valeur sociale c'est un symbole de distinction, de bonne tenue intellectuelle, d'éducation supérieure » (Charles Bally, *o. c.*, 38).

[33]) Vezi despre aceasta interesantul studiu al lui Murko Deanović, publicat în *Archivum Romanicum*, vol. XVIII (1934), 129—142.

[34]) Matteo Bartoli, *Breviario di neolinguistica*. Modena 1928, 99.

[35]) Dacă, cu toate acestea, apare câte odată î ı c rțile religioase, cum este lucrarea lui Constantin Ucuta, *Noua Pedagogie*, și sub forma « Doamne Dumnidzale », aceasta se explică din cauza textului grecesc din care sunt traduse toate rugăciunile macedoromâne. In graiul vorbit se spune « Dumnidzale adžută-ni ». Vezi în privința aceasta și lucrarea mea *Aromânii*, 152.

[36]) Despre împrumutul formei interne, vezi studiul lui Murko Deanović, citat mai sus.

[37]) Din expresia macedoromână « soarele apune » Grecii au făcut un verb σουρροπώνω cu același înțeles. Obiecțiunile aduse de către d-l M. Kriaras în contra acestei derivațiuni nu sunt convingătoare. Vezi *Revue Intern. des Etudes Balk.*, anul III (1938), 465. Vezi despre acest cuvânt și întreaga lui bibliografie în lucrarea mea *Aromânii*, dialectul aromânesc, 1932, 190.

[38]) Pentru toate aceste expresii care au fost discutate de nenumărate ori, fără să se fi ajuns la lămurirea lor definitivă, în afară de bibliografia dată la Sandfeld, *Linguistique Balkanique*, Paris (1930), 68 Nr. 1, vezi notița interesantă pentru înțelegerea expresiei românești

a lui Leo Spitzer din *Revue Intern, des Etudes Balk.*, anul II, (1936), 224 şi articolul lui M. Kriaras din aceeaşi revistă, ànul III (1938), **462**.

[39]) « Le Dieu de la lumière, tout resplendissant de pourpre et d'or achève son parcours dans la plénitude de son bonheur; en quittant la terre il montre sa majesté, sa Βασιλεία » (Hesseling, *Neophilologus*, 5, 165 urm.).

[40]) Vezi articoul lui N. Jokl în *Mitteilungen des rum. Instituts an der Univ. Wien* (1914), 298 urm.

[41]) Sub acest raport, o parte din împrumuturile de înţeles date de Sandfeld, în lucrarea sa citată, trebuiesc revizuite. Insemnătatea prea mare pe care acest învăţat o atribuie limbii greceşti duce de cele mai multe ori la rezultate greşite. Calcul, făcut pe baza bilingvismului natural, poate trece dela un popor la altul, fără referire la starea lui culturală mai înaintată sau mai înapoiată. Pentru împrumuturile de sens cele mai obişnuite vezi Per. Papahagi, *Parallele Ausdrücke* în *Jahresbericht* XIV 113 urm.; Sandfeld Jensen în *Gröbers Grundriss* I 530; Th. Capidan, *Calque Linguistique* în *Dacoromania* I 331 urm.; *Aromânii*, dialectul aromân 1932, 174 urm.; P. Skok, *Décalque linguistique*, publicat în *Archiv für sl. Phil.*, XXXVII 1—2 din 1918. Sextil Pzşcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj-Bucureşti, 1937, 368 urm., Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, II, Bucureşti, 1938, 111 urm.

[42]) Vezi şi alte exemple în articolul meu *Un suffixe albanais en roumain*, publicat în *Revue Intern. des Etudes Balk.* anul II (1936), 136.

[43]) Pentru influenţele străine în fonetismul dialectelor arom. şi megl., vezi *Aromânii* şi *Meglenoromânii* I; pentru cele din dialectul istror. Sextil Puşcariu *Studii Istroromâne* II.

[44]) Conev, *Ezikovni Vzaimnosti*, 151. Vezi textul bulgăresc în lucrarea mea *Raporturile lingvistice slavo-române*, publicată în *Dacoromania*, III, 133.

[45]) « Die 1. Pers. Imperfecti und « *am habeo* » în *Dacoromania*, V 498—502.

[46]) *Slavia*, XVI, 1938, 1—49.

[47]) Tot atât de neverosimilă pare şi explicarea din slavă a lui *-i* din *stăi* sau a lui *-o* din *vino*.

[48]) « Jusqu'au XVI-e s., il y avait parmi les Roumains encore assez de bilinguisme roumaino-slave qui permettait la compréhension aisée

des textes slavons. La disparition complète du bilinguisme entraîne tout naturellement l'introduction du roumain » *(Slavia* VIII 1930, 778). In aceeaşi revistă (VI 1928, 762), vorbind de fonetismul jugoslav în numele de localităţi slave din Moldova, Bucovina şi Basarabia, alături de cel rutean (Slatina, Straja însă Solotina Storoja), autorul atinge numai în treacăt caracterul bilingv al populaţiunii româneşti din Moldova. Articolul său *Češka knijga o vlašhom pravu*, publicat în *Glasnik zem. muzeja za B. i H.* XXX, 310, în care vorbeşte despre bilingvismul Românilor în Transilvania, mi-a rămas necunoscut.

[49]) Cf. Th. Capidan, *Meglenoromânii* I, 158 n. Pentru influenţa slavă asupra flexiunii verbale la Istroromâni, vezi Sextil Puşcariu, *Studii Istroromâne*, 180.

[50]) Imi amintesc că bătrânul din Baroviţa nu-şi mai aducea aminte de articolul românesc, nici de forma pluralului. In ce priveşte articolll slav, Românii din Meglen îl mai au şi astăzi în unele cuvinte ca *dimineaţa-ta* (pentru dimineaţa), *seara-ta* (seara) etc. (Cf. *Meglenoromânii*, I, 179).

[51]) Asupra acestui grai special a atras aminte profesorul grec din Ianina, Hristo Suli în studiul său « Τὰ Μπουκουράϋκα » τῶν Τζουμέρκων ἤτοι περὶ τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν ῥαφτάδων τῶν Σχωρετξάνων τῶν Τζουμέρκων (« Bucureica » Giumercilor, sau despre dialectul convenţional al croitorilor din Şoreţana Giumercilor), publicat în 'Ηπειρωτικὰ Χρονικά, ἔτ τρίτ 1928, p. 310. Vezi mai pe larg în lucrarea mea *Aromânii*, 14—15.

[52]) Vezi în privinţa aceasta B. Récatas, *L'Etat actuel du bilinguisme chez les Macédo-Roumains du Pinde et le rôle de la femme dans le langage*, Paris 1934. Introducerea cu bibliografie citată.

[53]) Cf. lucrarea mea *Fărşeroţii, studiu lingvistic asupra Românilor din Albania*, Bucureşti, 1931, 127—132.

[54]) Cf. Carlo Tagliavini, *Modificazioni del linguaggio nella parlata delle donne*. Extras din volumul *Scritti in onore di Alfredo Trombetti*. Milano 1936, 82—146. Vezi şi recenzia mea la acest studiu, publicată în *Balcania*, I, 1938, 261.

[55]) H. Güntert, *Grundfragen der Sprachwissenschaft*, 1935, 33—34.

[56]) Chestiunea eredităţii în limbă a fost susţinută de A. Meillet în mai toate scrierile sale: « En apprenant une langue nouvelle, les sujets ne perdent pas pour cela leur hérédité. Des tendances qui se font jour dans la langue indigène peuvent dès lors se manifester auss.

dans la langue nouvellement adoptée» *(La Méthode comparative en linguistique historique.* Oslo 1925, 80). Despre condiţiunile fiziologice ale organelor vorbirii care se modifică pe temeiul eredităţii, vezi şi Vendryes în *Mélange Meillet* 1902, 135, In altă parte Vendrys adaogă: «Mais le difficile est d'établire une distinction entre ce qui est héréditaire et ce qui est acquis par imitation» *(Atti del III Congresso internazionale dei linguisti.* Firenze 1935, 48).

[57]) Cercetări aprofundate pe terenul biologic s'au făcut de către savantul prof. P. van Ginneken, *Die Erblichkeit der Lautgesetze* în *Indogerm. Forsch.* XLV 1927, şi urm. *La biologie de la base d'articulaton* în *Psychologie du langage,* Paris 1933, 266 urm. La *biologie du langage et la phonologie* în II *Congrès international des Slavistes (Philologues Sslaves).* Varsovie 1934, p. 27 urm. Vezi şi *Atti del III Congresso* etc. 29 urm.

[58]) Intreaga lucrare, concepută în zece volume mari, se publică în două părţi: Partea întâi cuprinde şase volume şi publicarea ei este în sarcina lui Sever Pop; partea a doua restul, cu a cărei publicare se ocupă Emil Petrovici. Primul şi al doilea volum din partea I-a au apărut. Acelaşi volum din partea II-a trebuia să apară după un an. Intârzierea lui a provenit probabil din cauza evenimentelor din vara trecută, când Universitatea română din Cluj, de care ţine Muzeul Limbii Române, a trebuit să se mute la Sibiu.

[59]) Primul a fost Atlasul Livguistic al Franţei. După el a urmat Atlasul Lingvistic Catalan, Atlasul Ialiei şi al Elveţiei de sud, Atlasul Lingvistic-Etnografic Italian al Corsicei.

[60]) In ce priveşte reproducerea materialului lingvistic, acesta este grupat după înţelesuri, la fel ca în *Atlasul Italiei şi al Elveţiei de sud* de Jaberg şi Jud. Astfel, în vol. întâi, atât din partea I-a cât şi din partea II-a, se cuprind «Părţile corpului omenesc şi boalele lui». La acest mare capitol în vol. întâi din partea II-a s'au mai adăogat încă alte două capitole: *a)* Familia, naşterea, copilăria, nunta, moartea, viaţa religioasă, sărbători; *b)* Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule.

[61]) Cf. *Mitteilungen des Rumänischen Instituts an der Universität Wien,* Heidelberg 1914, 98 urm.

[62]) Aromânii, pe cât ştiu, nu întrebuinţează în limbă cuvântul *cioban.* Ca probă, el nu este atestat în niciun glosar sau dicţionar. Dacă într'adevăr ar exista în sud pe undeva, el este un grecism. Fapt

este că el lipsește din « Basme » și « Literatura Populară » de Per. Papahagi. De asemenea nu este dat nici în « Antologie Aromânească » de Tache Papahagi.

[63]) După indicațiile atlasului nostru, partea de sud-vest a Ardealului cu Banatul se identifică ca limbă cu graiul din Oltenia. Limba din centrul și nordul Ardealului ca și cea din Maramureș ține de graiul din Moldova, iar acea din părțile de răsărit și miază-zi ale Ardealului ține de graiul din Muntenia.

[64]) Vezi de ex. hărțile colorate din Micul Atlas Lingvistic Român I sinonimele cuvintelor moștenite: corp (harta 1), față (35), sudoare (9), cuvânt (41), arunc (135) etc.

[65]) Karl Jaberg, *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des dacorumänischen Sprachgebiets*, publicat în *Vox Romanica*, Annales Helvetici explorandis linguis romanicis destinati V (1940). De același: *Aspects géographiques du langage*, Paris (1936). Sextil Pușcariu în *Dacoromania*, VI, p. 504 și IX, 403.

[66]) La noi, numele munților *Carpați*, care se identifică cu numele insulei *Karpathos* din Marea Egee, se presupune că este de origine preindoeuropeană. Despre popoarele și limbile preindoeuropene vezi studiul rămas până astăzi clasic al lui P. Kretscheiner, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen (1896). Acelaș: « Sprachliche Vorgeschichte des Balkans » in Rev. Int. d. Et. Balk. II, 379, Dr. Otto Hoffman, Gesch. der gr. Spr. (1916) Nr. 2.

[67]) *Brevis designatio meditationum de originibus gentium, ductis potissimum ex indicis linguarum* (in Opera omnia studio L. Dutens IV, 2, 186 sqq. Genevae 1768).

[68]) Karsten, *Die Germanen* 32.

[69]) Adalbert Kuhn, *Zur ältesten Geschichte der indogermanischen Völker*, 1845.

[70]) In cele mai multe așezări românești din Peninsula Balcanică se întâlnesc numirile *tsitate*, *castru*. Despre *castru*, *căstrie* la Greci, cf. K. Στεργιόπουλος în articolul său despre toponimia Epirului, publicat în 'Ηπειρωτικὰ Χρονικά III (1928), 331. La Slavii din Balcani avem *Kostriči* și *Kostričani*, derivate din *castra* cf. Otto Franck, *Studien zur Serbokroatischen Ortsnamenkunde* în *Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität*. Berlin, herausg. von Max Vasmer (1932), 14. După unii învățați și numele

slav de loc. *Kostur* (gr. Καστορία, arom. *Custur*, turc. *Kesre*) ar deriva din *castra*, ceea ce este mai puţin probabil (Const. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* ap. Otto Franck, 198).

[71]) La Albanezi numele unei tulpini, cf. Weigand în *Balkan-Archiv*, III, 232.

[72]) Nnmele eroului naţional la Abanezi, Gheorghe Castriota, supranumit de Turci Skanderberg, vezi Dr. Ludwig von Thallóczy, *Illyr. Alban. Forschungen*. München und Leipzig (1916) I, 142; N. Iorga, *Brève histoire de l'Albanie et du peuple albanais*. Bucarest (1919), 43.

[73]) Jacques Ancel, *Peuples et nations des Balkans*. Paris (1930), 13.

[74]) Despre drumurile construite de Romani în peninsula balcanică, cf. Iulius Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*. Innsbruck, 121 şi Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*. Paris (1901), I, 206 2qq.

[75]) Cf. K. Amantos, « Erforschung der heutigen Ortsnamen in Griechenland » în *Zeitschr. für Ortsnamenf.* V (1929), 62. M. Vasmer, *Zu den slavischen Ortsnamen in Griechenland*, în « Symbolicae grammaticae in honorem I. Roswadowski », II, 297; cf. 195. A. M. Seliščev, *Slavjanskoe naselenie v Albanii*. Sofija (1931), 201.

[76]) Despre configuraţia fizică a Peninsulei Balcanice, cf. Iovan Cvijić, *La péninsule balkanique*. Paris (1918), 1—79; Giotto Dainelli, *La regione Balcanica*. Firenze (1922), 73—109. Vezi darea mea de seamă asupra acestei excelente lucrări în *Dacoromania*, III, 893. Jacques Ancel, « L'unité balkanique » în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, 117—139. Jacques Ancel, *Peuples et Nations des Balkans*, Paris (1926), 13 sqq.

[77]) Vezi despre aceasta Eugène Pittard, *Les races et l'histoire*. Paris (1924), 348, 352, 354, 358 şi 361 sqq. « Les campagnes de mensurations faites par le professeur Pittard de Genève, qui a poursuivi de longues études anthropologiques dans les Balkans avant et après la Guerre, ont abouti à cette conclusion qu'il n'y a pas de race balkanique; il n'y a pas de race serbe, bulgare, grecque, roumaine, albanaise, si on considère la race au sens physique du mot » (Jacques Ancel în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, cf 139), şi Giotto Dainelli *o. c.*, 89.

[78]) Georges Poisson, *Les Aryens*. Paris (1934), 19.

[79]) « Auch die Indogermanen selbst können, schon weil sie dauernd und sich mit anderen Völkern durchsetzten, nicht reinrassig gewesen sein » (Hermann Güntert, *Der Ursprung der Germanen*. Heidelberg 1934, 73).

[80]) Hermann Hirt, *Die Indogermanen*, I (1905), 131.

[81]) Paul Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen (1896), 174; Herman Hirt, *o. c.*, 132.

[82]) Despre vocalismul limbii frigiene față de acela din grupa limbilor arice, vezi Eduard Philipon, *Les peuples primitifs de l'Europe Méridionale*. Paris (1925), 12 sqq. și Herman Hirt, *o. c.*, 133.

[83]) « Wie die Illyrier... sassen ehemals die Thraker östlich von hnen vom ägäischen Meer bis zur Donaumündung und... andererseits jenseits des Bosphorus wenigstens in Bithynien und bis nach Phrygien » (Th. Mommsen, *Das Weltreich der Caesaren*. Wien-Leipzig 1935, 193—194).

[84]) Vezi mai pe larg despre aceasta Alexandru Philipide, *Originea Românilor*. Iași (1923), I, 451.

[85]) Vechii Macedoneni care, la început, se întindeau dela Axios (Vardar) până la Haliacmon (Bistrița), au fost desnaționalizați treptat de Iliri și Traci. (Eduard Philipon, *o. c.*, 110). Vezi în urmă și Guglielmo Ferrero, « L'empire romain et les Balkans », în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, 98.

[86]) Giotto Dainelli, *o. c.*, 76.

[87]) Pentru toate aceste nume de loc., vezi descrierea la Ami Boué, *Recueil* I 80, 82, 83; II 234, 268, 280. Otto Frank, *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*. Leipzig (1932), 78.

[88]) Cât de strâns legată de munte a fost viața acestor Români, rezultă, în parte, și din faptul că cuvântul *codru*, care este atât de des întrebuințat la Românii din Dacia, mai ales în literatura populară, apare rar în graiul lor, iar în cântecele populare lipsește cu desăvârșire. In locul codrului întâlnim la Aromâni *muntele*. Tot în literatura lor populară lipsește și expresia *frunză verde*, această imagine poetică atât de caracteristică pentru dragostea de *codru* la Dacoromâni. Lipsa acestor două forme la Aromâni arată până la un punct că, în vreme ce aceștia, ca păstori, au dus mai mult viața de munte, Dacoromânii, din contră, au trăit mai mult în codru, aproape de șes. Pentru între-

buinţarea cuvântului *munte* în literatura pop. aromână, vezi Pericle Papahagi, *Din Literatura Poporană a Aromânilor*, pp. 873, 931, 934 et. Despre *codru* la Dacoromâni, vezi S. Mehedinţi, *Coordonate Geografiece*. Acad. Rom. mem. secţ. ist., seria III t. XI mem. 4, 94.

[89]) W. v. Wartburg, *Évolution et structure de la langue francaise*. Paris (1934), 8.

[90]) G. Rohlfs, *Das Fortleben des antiken Griechentums in Unteritalien*. Köln (1933), 1—19.

[91]) Din Tracia, nord-vestul şi sud-estul au fost romanizate (Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, 281); de asemenea şi toată Dobrogea, cu toate că pe litoralul mării existau Greci în toate oraşele greceşti: Tomis, Histria, Callatis, Dionysopolis (Alexandru Philippide, *o. c.*, 60).

[92]) J. Jung, *o. c.*, 101.

[93]) Vezi acum cercetările arheologice ale lui Luigi M. Ugolini, *L'Antica Albania nelle ricerche archeologiche italiane*, Roma, 81: « Lungo la costa illirica, o poco nell' interno, erano pure dissiminate delle città greche. Queste erano colonie che i Greci, fin dal VII secolo av. Cristo, avevano fondato lungo il littorale adriatico ».

[94]) « In Macedonien und Thesalien sind alle (Meilensteine) lateinisch CIL., III, suppl., 7359 ff.) » (Dr. Ludwig Hahn, *Rom und Romanismus im griechisch-romischen Osten*. Leipzig (1906), 12, nota 6.

[95]) « Il faut pourtant se rendre compte que la présence d'inscriptions grecques n'indique pars forcément une population grecque compacte. Se servant des noms de lieu mentionnés par Procope dans son livre De aedificatione (VI-e siècle), M. G. Schutte (Über die alte politische Geographie der nicht-klassischen Völker Europas dans *Indogerm. Forsch.* 15, 211—236, nottament 298—299) arrive à un résultat essentiellement différent et soutient que l'élément grec n'a jamais beaucoup dépassé le territoire actuel, les noms de lieu donnés par Procope montrant la romanisation de toute la Serbie et la Bulgarie, de la plaine de Kossovo et de l'interieur de la Macédoine jusqu'au lac d'Ohrida, et partiellement même plus avant vers le Sud » (Kr. Sandfeld, *Linguistique Balkanique*, Paris 1930, 17), cf. şi N. Iorga *(Revue Historique*, V, 1928).

[96]) Despre rolul bisericii gr. în peninsulă, cf. Dr. F. Dölger, « Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan » în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, 110.

[97]) Vezi despre aceasta N. Iorga, *Formes byzantines et réalités balkaniques* (Leçons faites à la Sorbonne). Bucarest—Paris, 1932: « On ne peut donc considérer l'influence de la Byzance impériale sur l'intérieur de la péninsule des Balkans ni sous le rapport d'une administration qui n'existait pas et qui n'avait pas l'intérêt à exister, ni sous celui d'une avance grecque, qui n'avait pas les moyens matériel de se produire », 32.

[98]) N. Iorga, *Românii şi Grecii de-a-lungul veacurilor*, Bucureşti (1921), 7.

[99]) Giotto Dainelli, *o. c.*, 79.

[100]) A. v. Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums*, II, 226. Pentru termenii religioşi, cf. şi J. Jud, *Zur Geschichte der bündnerromanischen Kirchensprache* (Separatabdruck aus dem 11. Jb. d. hist.-antiq. Gessell. v. Graubünden, 1919), 1 vol., 56, precum şi recensia lui Sextil Puşcariu în *Dacoromania*, I, 343—499.

[101]) Dr. Ludwig Hahn, *o. c.*, 208 sqq.; Kr. Sandfeld, *o. c.*, 45 sqq.

[102]) Aceste cuvinte nu arată înţelesuri disparate, ci se referă la anumite domenii de activitate, cum sunt arhitectura, agricultura, botanica, în care Grecii erau superiori populaţiunilor băştinase (W. von Warburg, *o. c.*)8; cf. şi A. Dauzat, *La langue française sa vie et son évolution*. Paris (1926), 64.

[103]) Alexandru Philippide, *o. c.*, I, 406.

[104]) Studiat de prof. Dr. Matteo Giulio Bartoli în monumentala operă *Das Dalmatische*, publicată în două volume în *Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung*, IV. Wien 1906. Vezi şi Const. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, I, capitolul « Der romanische Dialekt der Dalmatiner », 78 sqq.

[105]) La lămurirea cărora au contribuit numeroasele studii ale profesorului P. Skok dela Universitatea din Zagreb. Aceste studii au apărut în diferite reviste iugoslave şi străine printre care notăm: *« Rad » Jugoslavenske Akademije ; Archivum Romanicum, Archiv für Slavische Philologie ; Archiv za Arbanasku Starinu Etnologiju i Jezik ; Časopis pro Moderni Filologii ; Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Horzegovine : Časopis za slovenski Jezika Kniževnost in Zgodovino ;*

Glasnik Skopskog Naučnog Društva; Nastavni Vjesnik; Južnoslovenski Filolog; Zeitschrift für slav. Phil.; Zeitschrift für Ortsnamenforschung; Revue des Études Slaves, Romania, Slavia etc. etc.

[106]) Vezi despre aceasta Matteo Bartoli, *o. c.*, I, 173, capitolul: «Die Ausdehnungsverhältnisse der Sprachen», § 121: «Wo wurde illyrisch gesprochen?».

[107]) Vezi darea de seamă a lui Matteo Giulio Bartoli despre lucrările: Giuliano Bonfante, *L'italiano et il latino nell Urbe;* Karl von Ettmayer, *Die historischen Grundlagen der Entstehung der italienischen Sprache;* Ferdinand Lot, *A quelle époque a-t-on cessé de parler le latin?;* Elise Richter, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, etc., în *Arhivio Glottologico Italiano*, vol. XXVII 1935, XIII, 97 sqq. Aici reproducem următoarele rânduri ale autorului: «L'Ettmayer (pag. 7), il Lot et altri pensano che le innovazioni d'età romanza siano cominciate nei secoli IV, V, e VI. Il Muller e qualche altro preferiscono scendere a qattro secoli più tardi: ai secoli VIII—X. Avvertiamo subito che manca ogni prova per ambedue tesi, ma la prima è la più probabile gli avvenimenti politici e sociali dei secoli IV, V e VI hanno avuto più profonde conseguenze nella storia dei linguaggi parlati che non gli avvenimenti dei secoli VIII—X».

[108]) Ferdinand Lot, *A quelle époque a-t-on cessé de parler le latin?* Extras din «Arhivum latinitatis Medii Aevi», tomul IV, 1931, 97—159. Vezi şi Ovid Densusianu, în *Grai şi Suflet* (V, 1931), 370 2qq.

[109]) A. Meillet, *o. c.*, 10.

[110]) Vezi şi N. Trubetzkoy, *Actes du premier Congrès International des Linguistes à la Haye*, du 10—15 avril 1928. Leiden, 17—18.

[111]) Incercările lui Al. Philippide *(Altgriechische Elemente im Rumänischen.* Bausteine z. rom. Phil., 1905, 46; *Viaţa Românească*, XVII, 1920, 34) şi Const. Diculescu *(Dacoromania*, IV, 1934) au fost exagerate. Vezi despre aceasta şi Sandfeld, *o. c.*, 31; N. Jokl, în *Litteris*, IV (1927), 195. N. Iorga, crede că dintre cuvintele vechi greceşti unele ar fi putut fi împrumutate de Daci, ceea ce n'ar fi cu neputinţă; numai că ne lipsesc dovezile pentru astfel de împrumuturi, iar *drum* a pătruns în limbă prin filieră slavă. Cuvântul există şi în alb. sub două forme: *dhrom* (tosc) şi *drum* (gheg); primul este din gr., al doilea din sârb. sau bulg. (N. Jokl, în *Lit-*

teris, IV, 1927, 193). Numele *Dispa* și *Harina* nu pot veni din gr. din pricina greutăților formale. Cf. N. Drăganu, *Numele proprii cu suf. -șa* în «Biblioteca Dacoromania», Nr. 7. Cluj (1933), 18. (Cf. *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (Bucarest), 1935, 119.

[112]) In articolul meu «Le jeu aux osselets chez les Roumains, les Slaves et les Albanais», în *Revue Intern. des Études Balk.* I, 211—231, am arătat că termenii pastorali *ćurlă*, *vâșcl'e* și *nipŭ* (ipu) vin din gr. Κύριλλος, Βασιλεύς, ἵππος.

[113]) «Les Grecs, les «Romains» byzantins du Moyen-Age, étaient et sont restés les vrais représentants de l'ancienne civilisation balkanique. Viennent ensuite les Aromouns ou Koutzovalaques qui furent pénétrés de cette civilisation» (Cvijić, *o. c.*, 102). «Le genti che gia avevano una civilisazione superiore furono quelle che più presero da Bisanzio, cioè Greci ed Aromuni» (Giotto Dainelli, *o. c.*, 113).

[114]) Cf. B. Récatas, *L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo-Roumains du Pinde et le rôle de la femme dans le langage.* Paris, 1934. Vezi și recensia mea din revista *Familia*, Nr. 8, 1935.

[115]) «Il ne faut pas voire un seul instant qu'il (l'empire byzantin) eût cherché à faire dans la péninsule l'œuvre de dénationalisation au point de vue grec qui avait été réalisé au point de vue romain avant la bysantinisation de l'Empire d'Orient. Il est bien vrai que les Illyres sur la côte occidentale des Balkans, et leurs frères de race, les Thraces, occupant la plus grande partie de la péninsule, anciens habitants de cette vaste région, ont été en grande partie dénationalisés et qu'ils se sont habitués à parler le latin et à se sentir Romains». N. Iorga, *Formes byzantines et réalités balkaniques.* Bucurest—Paris (1922), 31.

[116]) Karl Dietrich, *Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt.* Tübingen (1911), 1—22. Chiar unele expresiuni tipice pentru redarea în formă superlativă a frumuseții feminine din basmele populare balcanice, ca: ἡ ὄμμορφη τοῦ τόπου «frumoasa pământului», arom. *mușata loclui*, megl. *ubăvil'a loclui* (și ghiuzeldunja, tc.), alb. *e bukur e dheut*, bg. *ubavata na sfetot*, tc. *dunja güzel* vin, după cum arată construcția adjectivului în gradul pozitiv înaintea genitivului, din Orient, de unde s'au răspândit și în Occident (cf. it. *la bella del mondo)*. Această expresie este dată de Sandfeld în ediția daneză a lucrării sale *(Balkanfilologien*, 1926, 9) ca o particularitate balcanică. In urma observației făcută de N. Jokl în

recensia sa asupra acestei lucrări în *Litteris*, IV (1927), Nr. 3, p. 192, Sandfeld admite părerea lui, pe care o introduce în ediţia franceză a aceleiaşi lucrări, despre care vezi p. 161. (P. Kretschmer, *Neugr. Märchen*, X, ap. N. Jokl).

[117]) Th. Capidan în *Dacoromania*, VII, 322; S. Puşcariu, *ib.*, 491.

[118]) Kr. Sandfeld, *o. c.* Paris, (1930), 187; W. Meyer-Lübke, *Rumänisch und Romanisch* în *An. Ac. Rom.*, M. S. I., III, tomul V (1930), 12; Sextil Puşcariu, *Dacoromania*, VI, 498.

[119]) In studiul său *Der Schwund des Infinifs im Rumànischen und den Balkansprachen* publicat în *Jahresb.*, IX, Sandfeld, discutând la p. 17 asupra motivelor care au provocat dispariţia infinitivului în gr., nu admite părerea lui Hesseling *(Essai historique sur l'infinitif grec*, 43) după care « du moment que l'infinitif devenait substantif, il cessait par cela même de remplir ses fonctions verbales ». Eu socotesc că acest început de substantivare a infinitivului s'a putut arăta şi în celelalte limbi balcanice, fără relaţie cu fenomenul din greceşte. Vezi şi A. Selištev, în *Revue des Études Slaves*, V (1925), 50; W. Meyer-Lübke, *o. c.*; Sextil Puşcariu, *Dacoromania*, VII, 499; G. Weigand crede că formarea viitorului cu « voi » este de origine tracă (*Ethnographie von Makedonien*. Leipzig, 1924, 61); O. Densusianu admite pentru dispariţia infinitivului originea greacă *(Graiu şi Suflet*, III, 445). Despre forma optativului, cf. Th. Capidan, *Aromânii*, 476.

[120]) B. Conev, *Ezikovni vzaimnosti meždu Bălgari i Români* (Sofia), 1921, 3; Stefan Mladenov, în *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin und Leipzig (1929), pp. 80—88, vorbeşte despre acest fenomen în limba bulgară, ca despre o particularitate internă, fără referire la celelalte limbi balcanice. In schimb, P. Skok, în întinsa sa recensie publicată în « Južnoslovenski Filolog » (Kniga, XII, 1933, pp. 73—146), arată cât de şovine şi unilaterale sunt expunerile lui Mladenov, mai ales în chestiunile care privesc fizionomia balcanică a limbii bulgare. In această recensie, Skok studiază întreaga problemă a prefacerii vocalelor, *a*, *e*, *o*, în *ă i*, *u*, în cadrul balcanic, tratând-o pe rând şi amănunţit în toate limbile balcanice. După autor, dintre cele trei vocale reduse în limba română, *a* — *ă* este cea mai veche (p. 123). In graiurile slave din Macedonia, ţinutul Perlepe-Kaimakčalan şi împrejurimile din Scoplie, pe care le-a cer-

cetat la fața locului, apare numai *e* > *i*, nu și *o* > *u*, *a* > *ă* (p. 122). In ce privește slăbirea lui *a* în *ă*, deosebirea între limba română și între limba bulgară este că în românește apare peste tot, iar în bulgară regional (p. 123). Cu privire la geneza acestui fenomen în relație cu limba albaneză, S k o k crede că ea s'a produs « u doba rumunsko-arnautske simbioze na Balkanu, u Dardaniji, u današnjoj Maćedoniji » (în vremea simbiozei româno-albaneze în Balcani, în Dardania, în Macedonia de azi), p. 124). La Bulgari, această particularitate s'a produs în timpul împărăției româno-bulgare (« Ia uzimam i ovdje kao i kod člana drugo vlaško-bulgarsko carstvo kao doba kad se je ova pojava mogla prenijeti iz jednoga jezika u drugi »), p. 123. Peste tot, S k o k socotește că întreaga problemă la Bulgari ține de schimbarea sistemului de accentuare, care este deosebit de acela din paleoslavă, însă se identifică cu acela din limbile română, albaneză și greacă. De aceea crede că fenomenul nu este intern bulgăresc, cum susține M l a d e n o v, ci s'a desvoltat în legătură cu celelalte limbi balcanice. Vezi despre aceasta și T h. C a p i d a n, *Raporturile lingvistice slavo-române* în *Dacoromania*, III, 162 sqq.; S e x t i l P u ș c a r i u, *Studii Istroromâne*, II, 360.

[121]) Pentru originea românească a articolului la Bulgari, cf. G. W e i g a n d, *Ethnographie von Makedonien*. Leipzig (1924), 60, pe care Ștefan M l a d e n o v (*o. c.*, 4) o respinge. Cf. și T h. C a p i d a n în *Revista Macedoromână*, vol. II. (1930), Nr. 1, p. 3 sqq. Pentru întreaga bibliografie a chestiunii, cf. S a n d f e l d (*o. c.*, 167).

[122]) « Les Slaves furent un élément passif dans le procès d'évolution syntaxique et morphologique » (A. S e l i š t e v, în *Revue des Études Slaves*, V, 1925, 50).

[123]) « Influența slavă e relativ târzie și începe după ce limba noastră suferise aproape toate acele importante schimbări care o caracterizează » (S e x t i l P u ș c a r i u, *o. c.*, 354). Vezi și M. F r i e d-w a g n e r, *Über die Sprache u. Heimat der Rumänen* în *Zeitschr. f. rom. Phil.*, LIV (1934), 656.

[124]) Înțelesul « Greis » dat de G. M e y e r cuvântului albanez *mosh*, după informațiunile mele, nu se cunoaște. Pentru acest înțeles există pljak fem. pljakë. Dictionarele mai noi (M a r i e A m e l i e F r e i i n v. G o d i n și P. F. C o r d i g n a n o) nu-l înregistrează. Forma *motsh* (mosh) derivată din *mot* « timp, an » înseamnează « vârsta ».

27*

Iar derivatul *moshatar* « de aceeaşi vârstă ». După înţeles, cuvântul românesc *moş* are aceeaşi bază ca forma albaneză.

[125]) Cuvântul românesc presupune o formă albaneză mai veche **gljush*, ceea ce, după expunerile lui J o k l (*Ling.-kulturhist. Unters. aus dem Ber. d. Alb.*, 28 sqq.) n'a putut exista. Un împrumut mai nou este greu de admis. Se pare că amândouă formele, română şi albaneză, pleacă dela acelaşi tip, mai ales că nici în albanezeşte originea cuvântului nu este pe deplin lămurită.

[126]) Cuvântul există şi în it. şi din această limbă s'a răspândit, prin Alpi, în Germania de vest (W. M e y e r - L ü b k e, *REW.*, 5289). Legătura cu « Mezana » M e s a p i l o r ne îndreaptă spre teritoriul iliric, de unde se va fi răspândit în Italia.

[127]) O. D e n s u s i a n u a încercat să explice cuvântul *ţap* în direcţia indicată de M. V a s m e r şi J. R o z w a d o w s k i, derivându-l din iraniana « putem deci admite că o formă iranică *cap* a circulat în Orientul Europei şi a fost împrumutată de ciobanii noştri » (*Grai* şi *Suflet*, I, 244). Că există o apropiere între pers. *čapiš*, *čapuš* « ţap de un an » şi între formele albano-române este evident. Dar nimic nu ne poate împiedeca să admitem posibilitatea — mai ales că este vorba de o formă imaginată — că un cuvânt asemănător înrudit cu forma iraniană a existat şi în domeniul albano-român. (Vezi *Raporturile albano-române* în *Dacoromania*, II, 460). Aceeaşi origine iranică O. D e n s u s i a n u o atribuie şi cuvântului *ţarc*, trecut dela ciobanii români la Albanezi (*ib.*, 245). Despre originea iraniană a cuvintelor alb. *skjap* şi *vatrë* se ocupă şi N. J o k l în « Albanisch-iranische Berührungen », publicat în *Wiener Zeitschr. f. die Kunde des Morgenlandes*, XXXIV, 1 şi 2 din 1927, cunoscut din recensia lui G r. N a n d r i ş, publicată în *Rev. Fil.*, II, 166.

[128]) A l. P h i l i p p i d e (*o. c.*, I, 444 sqq.) vorbind despre n. loc. trac Germisara — Germizera, în care prima parte a cuvântului, germi, după lămuririle date de Tomaschek şi Kretschmer, reprezintă indoeurop. *guherm* cu înţelesul « cald » (cf. gr. θέρμος « cald », arm. *ǰerm* « cald », alb. *zjarm* « căldură », lat. *formus* « cald », etc.), se întreabă, dacă partea a doua *-sara, -zera* n'ar putea fi identificată cu român. *zară*, mai ales că acest nume loc. fiind identificat cu apele calde dela Geoagiu-Băi, înţelesul lui *-sara, -zera* este aproape asigurat.

[129]) Vezi şi S e x t i l P u ş c a r i u, în *Dacoromania*, III, 819, nota 1; A l. P h i l i p p i d e (*o. c.*, I, 432) vede cuvântul « mare »

în numele de castel Μαρεβοῦργος (= mare + burgus) « al cărui etymon este poate latinescul mas ».

[130]) In alb. se cunoaşte numai forma *kurm* « corp, trup » (G. Meyer, *Etym. Wb. d. alb. Spr.*). Acum avem şi *kurmë* « bucată »: *me bâ kurma* « a face ceva în bucăţi mărunte » acelaşi cu *me bâ tsopa tsopa; me kurmue* « a tăia în bucăţi » (Marie v. Godin, *Wb. d. alb. u. deutsch. Spr.*, s. Stück, 340; P. F. Cordignano, *Dizion. alb.-it. e it.-alb.*, 88). Presupun că avem a face cu o formă de bază comună pentru alb. şi rom., care nu este nevoie să fie din gr., cum a crezut mai întâi G. Meyer, care l-a derivat din κορμί, şi, după el, G. Giuglea din κορμός, κορμίζω (*Dacoromania*, III, 611, 771).

[131]) Cuvântul « gata » se găseşte şi la Aromâni în forma adv. *ngătan* (angătan), întrebuinţată des la nord cu înţelesul « în pază, în ocrotire » *S-lu ai fičorlu ngătan* (să bagi seama la copil, să-l păzeşti bine), cf. şi Mih., 355. Prin urmare, nu cred că ne găsim, « în prezenţa unui element slav intrat în limba română prin filieră albaneză. Fiind un împrumut mai nou, fireşte n'a putut pătrunde până la Românii răsăriteni, la Aromâni » (Emil Petrovici, în *Dacoromania*, VII, 348).

[132]) Despre originea art. postpus în limbile balcanice s'a scris foarte mult. Chestiunea a luat o desvoltare atât de mare, încât este destul ca cineva să citească ceea ce s'a scris în această privinţă dela Miklosich încoace, spre a putea redacta un nou studiu, fără a adăoga ceva nou la ceea ce s'a ştiut până acum. In timpul din urmă, N. Iorga (*Bulletin de l'Inst. p. l'étude de l'Europe sud.-orient.*, II, 115) a observat că postpunerea art. se cunoaşte şi în Scandinavia, unde va fi fost adus de Goţi, care, după conlocuirea lor cu Tracii, s'au îndreptat spre miazănoapte. V. Bogrea (*Dacoromania*, II, 662) a contestat această filiaţie, din motivul că în limba gotă nu se cunoaşte aşa ceva. Cu mult înainte, Brugmann încercase să explice art. postpus în limba bulg. sub influenţa limbii Armenilor din Bulgaria, la care Ernest Lewy (*Orientalische Literaturzeitung*, XXV, 1922, 145 sqq.) a răspuns, cu drept cuvânt, că această filiaţie nu putea avea loc decât cu Brigii (Frigienii), rudele Armenilor, încă pe vremea când ei se aflau în Balcani, recunoscând, prin aceasta, că particularitatea ţine de elementul autocton balcanic. In contra acestei păreri s'a exprimat Carlo Tagliavini (*Dacoromania*, III, 515), încercând să dovedească că fapte de limbă analoage se arată şi în alte limbi din Asia, ceea ce ne-ar

opri să ne gândim la un substrat comun. In fine, A. Graur, într'un articol publicat în *Romania* (vezi acum *Mélanges Linguistiques* 1936, 50), reluând ideea cu articolul postpus la Scandinavi, emisă cum am văzut mai întâi de N. Iorga şi discutată de V. Bogrea, reuşeşte să explice formaţia articolului postpus în limbile română şi albaneză, fără putere de convingere în ceea ce priveşte cazul analog din limba bulgară. Intr'o chestiune atât de grea, de sigur, nu se poate spune ceva definitiv. Cu toate acestea, dacă ţinem seamă de celelalte particularităţi care unesc limbile balcanice, originea comună a articolului postpus la Albanezi, Români şi Bulgari pare mult mai verosimilă.

[133]) Despre celelalte asemănări cu limba română vorbesc mai pe larg în studiul meu *Raporturile albano-române* (*Dacoromania*, II, 443 sqq.), unde întreaga chestiune a fost tratată în mod istoric, începând cu Thunmann, Kopitar şi Miklosich până în 1920.

[134]) « Le passage de *a* lat.... à *î* ne peut être séparé du phénomène analogue de l'albanais » (O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, 295). Pentru originea autoctonă a lui *a : ă* este şi Ernst Gamillscheg, care crede că *ă* în bulg. este de origine română (*Zeitschr. f. rom. Phil.* XLVIII, 480). Al. Procopovici (*Dacoromania*, IV, 59) nu admite originea autoctonă. Vezi acum şi P. Skok, *o. c.*, 124, A. Rosetti, în *Bulletin Linguistique*, III, (1935), 85 sqq.

[135]) Despre deosebirea de rostire a lui *ă* la Bulgari şi despre răspândirea lui, cf. Stefan Mladenov, *o. c.*, 80 sqq. şi P. Skok, *o. c.*, 1.

[136]) Vezi despre aceasta şi lucrarea mea: *Raporturile slavo-române*, în *Dacoromania*, III, 180.

[137]) N'am citat printre aceşti învăţaţi pe Vasile Pârvan, pentrucă părerea lui exprimată într'o scrisoare adresată lui Sextil Puşcariu şi reprodusă în « Zur Rekonstruktion des Urrumänischen » (*Zeitschr. f. rom. Phil.*, XXVI), este cu totul arbitrară. (Cf. N. Jokl, în *Geschichte der indog. Sprachwiss.* II[3], 122).

[138]) Nobert Jokl, în *Grundriss der indogermanischen Sprach- und Altertumskunde*. Strassburg (1917), II, 109 sq..

[139]) Vezi despre aceasta G. Weigand, în *Balkan-Archiv* : « Sind die Albaner die Nachkommen der Illyrer oder der Thraker? », III (227—251). St. Mladenov, « Albanisch und Thrako-Illyrisch »,

ib., IV, 181—184. N o b e r t J o k l, « Balkanlateinische Studien », *ib.*, 195—217. La acest interesant articol, în care autorul studiază câteva elemente latinești din limba albaneză nerelevate până acum, adaog că forma *koftor* « vatră » există și la Aromânii din Albania sub forma *căftor*, cu o > ă (despre care vezi *Aromânii*, 277). In schimb, n. loc. *Volpul* din Albania, după articol, pare a fi de origine aromână. El se întâlnește în Epir *Vulpi*, nume de sat lângă Ágrafa, aproape de Aspropotam (cf. *Carte der Europäischen Türkei nebst einem Theile von Kleinasien in XXI Blaetern nach den besten Hülfsquellen*, entworfen und gezeichnet durch den k. k. Oberstlieutenant F r a n z v. W e i s. Im Iahre 1829. Acest *Vulpi* este relevat și de G. W e i g a n d, în *Jahresb.*, XXI—XXV, 177. La fel trebuie privit și *Skortul* (Shkortul).

[140]) N o b e r t J o k l, în Ebert, *Reallexikon*, 84 sqq. Pentru bibliografia întregii chestiuni, vezi acum M. F r i e d w a g n e r, *Über die Sprache u. Heimat der Rumänen* în *Zeitschr. f. rom. Phil.* LIV (1934), 655, nota 2. N o b e r t J o k l, *ib.*, 92; G. W e i g a n d, *Balkan-Archiv*, III, 265.

[141]) « Der Name Dardanen bedeutet Birnenzüchter oder Ackerbauer » (Dr. L u d w i g v. T h a l l ó c z y, *o. c.*, I, 14).

[142]) Vezi P. S k o k « Iz toponomastike južne Srbije » în *Glasnik, Skopskog Naučnog Društva*, XII (1932), 201. Alături de Dardania, autorul mai citează din Procopiu și D a r d a p a r a, pe care îl redă prin « Kruševo mesto » (ținut cu peri); M. V a s m e r, *Zu den slavischen Ortnamen in Griechenland*, în «Symbolicae grammaticae in honorem I. Rozwasdowki », II, 207.

[143]) W. T o m a s c h e k, *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel*. Wien (1881), 63 sqq.

[144]) Datele sunt socotite după M e y e r s *Volks-Atlas*, grosse Ausgabe, ultima ediție din 1934, pp. 34, 36, 37, 42.

[145]) « Es wäre ein Irrtum zu glauben, dass das Urrumänentum auf die ehemalige Dacia Aureliana oder gar Dardanien beschränkt gewesen sei » (M. F r i e d w a g n e r, *Über die Sprache u. Heimat der Rumänen* in *Zeitschr. f. rom. Phil.*, LIV (1934), 665. Sub acest raport se pare că nici teoria lui v a n W i j k despre frontiera graiurilor sârbo-bulgare nu corespunde realităților balcanice, în urma obervațiunilor făcute de A. M a r g u l i e s (*Archiv. f. sl. Phil.*, XL, 1926, 203 sqq.). După această teorie, graiurile slave din Timok-Morava s'ar fi format

pe un teritoriu care, veacuri dearândul, a continuat să fie locuit de elementul roman din Peninsulă, după coborîrea Slavilor din secolul al VI-lea în sudul Dunării. Acest element roman n'a fost slavizat decât în secolul al XIII—XIV-lea, în vremea expansiunii sârbeşti în peninsulă sub dinastia Nemanija. Substratul acestei teorii îl formează o observaţie a lui Jireček, după care, în această parte a peninsulei, numele de loc. romane ca *Ulpiana* (Lipljani), *Naissus* (Niş), *Serdica* (Srědica), etc., se arată mai rezistente. A. Margulies observă că concluzia pe care a tras-o van Wijk din această observaţie nu corespunde realităţilor balcanice. Mai întâi, pentrucă aceste nume loc., găsindu-se pe marea şosea care lega Belgradul de Constantinopole, ca centre bine întărite, era firesc să reziste mai mult, păstrându-se în amintirea locuitorilor din acele părţi, al doilea, pentrucă nu s'ar putea înţelege de loc faptul, de ce Slavii, care, în invazia lor în peninsulă, s'au întins în toate direcţiile, ar fi menajat tocmai văile cele mai fertile, cum erau Morava şi Timoc. Despre aşezările Albanezilor. Cf. *Indogerm. Forsch.*, XXVI (1909), 1 sqq. Vezi şi N. Jokl în *Ling.-kult.-hist. Unters.*, 207 sqq. şi *Indogerm. Forsch.*, XLIV (1926), 13. Pentru vechimea elementului gr. din limba alb. sunt interesante lămuririle pe care N. Jokl le dă lui Sandfeld, în *Litteris*, IV (1927), 194. Nobert Jokl, *ib.*, este singurul care ţine seamă de acest fapt; numai că o influenţă veche grecească în interiorul Macedoniei era tot aşa de superficială ca şi în munţii Albaniei. A. M. Selištef, *Slavjanskoe Naselenie v Albanii*. Sofia, 1931, capitolul IV, « Slavjanskje topograficeskie nazvanija v Albanii », 201 sqq. Cf. Nobert Jokl, în *Slavia*, XIII, 323.

[146]) G. Weigand, *o. c.*, 233 sqq.; Nobert Jokl, într'o lungă recensie făcută lucrării lui Selisčef sub titlul « Slaven und Albaner », publicată în *Slavia*, XIII, 286 sqq., vorbind despre apariţia Albanezilor în locurile lor de azi, menţionează cele două argumente ale lui Weigand pentru dovedirea originii trace a poporului albanez: lipsa termenilor băştinaşi pentru pescuit şi lipsa atingerilor cu vechii Dalmatini. Dacă primul argument este sigur — spune Jokl aşa cum a susţinut şi în *Indogerm. Forsch*, 46, 383 — al doilea nu este sigur. Vechi legături cu Dalmatinii se văd în istoria bisericească şi în termenii *prift* < v.-dalm. prievto < lat. prebiter; *kembone* < dalm. campuone. Din cele expuse mai sus, socotesc că nici primul argument nu mai este sigur.

[147]) « Aber nicht bloss religöser Natur ist die Verschiedenheit zwischen Nord und Süd, zwischen der Bevölkerung des Gebirges und der Ebene; auch national und sprachlich ist sie geschieden: Sitten, Gebräuche und Traditionem sind in Nordalbanien ganz andere als im Süden des Landes » (Karl Thopia, în *Illyr.-Alb. Forsch.*, II, 220).

[148]) Iată numele celor mai importante tulpini: *Hotti, Gruda, Klementi, Kastrati, Shkreli, Ranza, Postriba, Shaku, Testnali, Shala, Pulti, Reci, Lohe* (*Illyr. Alb. Forsch.*, I, 481).

[149]) Cf. Ermanno Armao, *Località, chiese, fiumi, monti, e toponimi varii di un'antica carta dell'Albania Settentrionale*. Roma (1933—4), 176. Const Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter* (*Illyr.-Alb. Forsch.*, I, 100).

[150]) « Die Stämme Hotti, Gruda, Klementi, Kastrati und Schkreli werden im albanischen Sprachgebrauche gemeiniglich die « fünf grossen Berge » genannt, und dadurch in gewissem Sinne vor den übrigen « Bergen » ausgezeichnet. Die türkische Verwaltung nennt alle gleichmässig: « Dschebel ». (munte) und anerkennt noch heute das Recht dieser Bergstämme auf eine besondere, ihren uralten Gewohnheiten (« adet ») und Rechtsanschauungen rechnungtragende Verwaltung » (Dr. Ludwig von Thallóczy, *ib.*, I, 484 sqq.). « Il faut rappeler ici qu'en Albanie l'autonomie communale et administrative était reconnue par la tradition et que les chefs de nombreuses tribus ne permettaient pas aux autorités ottomanes d'intervenir dans leurs propres domaines plus ou moins féodaux et de changer leurs décisions... Le droit coutumier des Albanais était respecté d'une manière stricte comme une sainte tradition ». (S. S. Bobčev, în « Coup d'œil sur le régime juridique des Balkans sous le régime ottoman » publicat în *Revue Intern. des Études Balk.*, II, 189). Vezi și Fr. Noptscha în « Die Herkunft des nordalbanesischen Gewohnheitsrechtes des Kanons Lek Dukadžinit » publicat în *Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.*, XL, II—III, 371—375. Cf. Ekrem Ciabej, în « Sitten und Gebräuche der Albaner » publicat în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, 218.

[151]) Vezi mai pe larg despre aceste nume J. G. von Hahn, *Albanes. Studien* 2. 119. G. Weigand, în *Balkan Archiv*, III, 241. N. Jokl, în « Zur Lehre von den alb.-griech. Teilgleichungen », publicat în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, 61. Ermanno

Armao, *o. c.*, 179. Otto Frank, *Studien zur serbokroat. Ortsnamenkunde* (1932) 76.

[152]) « Les pâturages sont, de temps immémorial, divisés entre les différentes tribus nomades; et leurs chefs, en vertu de l'autorité patriarchale, en font annuellement la répartition par familles ou associations » (Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*. Paris 1820, 209).

[153]) Th. Capidan, *Românii Nomazi*. Cluj 1925, 38 sqq.

[154]) Despre identitatea suf. arom. *-ańi* cu suf. alb. *-aj*, a cărui formă mai veche este *-anj* (cf. N. Jokl, în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, 62), vezi articolul meu din această revistă (vol. II), în curs de publicaţie. In afară de suf. *-ai*, *Aromânii* mai au suf. *-adzi* (< gr. *-άδες*): *Caranicazl'i* (oamenii lui Caranica), *Badralexazl'i*, etc. (cf. *Aromânii*, 376, 5), cu acelaşi înţeles. El serveşte şi la derivarea de nume de loc. dela nume de tulpini. Această funcţiune, care este foarte veche, derivă din greceşte. G. Rohlfs relevă în Calabria nume de sate: *Pongadi*, amintit în documente încă din 1982 ca χωρίον Πονγγάδων, *Ursinadi* ca τοποθεσία τῶν Οὐρσινάδων (Vezi « Das Ortsnamensuffix *-adi* in Kalabrien » în *Zeitschr. f. Ortsnamenf.*, IX, 1933, 105 sqq.).

[155]) « Trotzdem beide Stämme (Karagunen u. Farscherioten) so vielfach in enger Berührungen sind, finden doch in der Regel keine Mischehen statt » (G. Weigand, *Die Aromunen*, I, 275).

[156]) Cf. N. Iorga, *Le Caractère commun des Institutions du Sud-Est de l'Europe*. Paris (1929), 16 sqq.

[157]) « Mais, si on passe des Illyres aux Thraces, on se convainc aussitôt qu'on a affaire à un monde tout à fait différent. Chez les Thraces, il n'y a pas la tribu; il y a des *organisations*. Les Thraces n'ont jamais formé une seule Thrace; il y a eu les Odryses à côté des Moeses et, au-delà du Danube, il y a eu les Gètes, sur la rive du Danube et les Daces, dans les vallées de la montagne, et bien d'autres divisions peuvent être notées. Mais elles n'ont jamais été aussi nombreuses que les divisions des Illyres, car celles-ci, telle qu'on les trouve dans les historiens grecs et romains, sont presqu'innombrables » (N. Iorga, *Le Caractère commun des Instit. du Sud-Est de l'Europe*, 21).

[158]) Despre originea ilirică a limbii alb., vezi în urmă, N. Jokl, în *Indogerm. Forsch.*, XLVI, 382 sqq. şi Vittore Pisani, *Studi sulla presitoria delle lingue indoeuropee*. Roma (1933), 64, în care se aduc unele asemănări fonetice între ilira veche (mesapica) şi între albaneza.

[159]) Unele limbi ne pot oferi aceste probe. Se știe că în limba ital. infinitivul n'a dispărut. Cu toate acestea, în partea meridională a Italiei, acolo unde odată au existat colonii vechi grecești, astăzi italianizate, se întâlnește construcția personală a infinitivului, exact ca în limba greacă, cu conj. *mu* și *ku*. « Osserviamo soprattutto la perdita dell'infinitivo che viene sostituito con circonlocuzioni personali per mezzo delle congiunzioni.... Queste espressioni non hanno assolutamente carattere romanzo. Si accordano invece in tutto e per tutto coll'uso del greco volgare, che in questi casi si serve della congiunzione νά (— ἵνα) e piú raramente di καί ». Vezi și citatele date de autori (Gerhard Rohlfs, *Scavi linguistici nella Magna Grecia*. Roma, 1933, 50 sqq.).

[160]) Isaia Graziado Ascoli, care s'a ocupat cel dintâi cu influența substratului lingvistic (vezi Matteo Bartoli, în *Bolletino della Societa filologica friulana* (1932, II, 49 sqq.) nu uitase termenul « adstrati » (vezi *Archivio Glottologico Italiano* XXI, 129), despre care cf. acum Dr. Marius Valkhoff, *Latijn, Romaans, Roemeens* (lecție publică ținută la Universitatea din Amsterdam la 1 Noemvrie 1932). Cf. și recensia lui Emil Petrovici în *Dacoromania*, VII, 362.

[161]) Chestiunea substratului lingvistic a început să preocupe din nou pe lingviști. In principiu influența lui este admisă aproape de toți: « De sigur că răsunetul substratului etnic în limba nouă pe care o primește un popor desnaționalizat nu poate fi negat » (Sextil Pușcariu, *Dacoromania*, IV, 1340). « In chestiunea identității de particularități a românei și albanezei cred că nu ne putem îndepărta dela părerea că, dacă unele din ele provin din contacte între aceste două limbi, altele trebuie considerate ca plecând dela substratul comun lor, iliric sau ilirico-tracic, după părerea lui Jokl » (O. Densusianu *Graiu și Suflet*, III, 444); Al. Philippide face deosebire între baza de articulație și deprinderi « La influența limbii autohtone ai a face cu deprinderi, de care nu te-ai putut desbăra: ai păstrat niscai cuvinte, niscai forme gramaticale, niscai anumite cunoștinți de lucruri și de raporturi, chiar niscai anumite sunete » (*o. c.*, II, 303); Al. Rosetti își explică « diferența de tratament al aceluiași cuvânt latin în două limbi romanice... prin variația *substratului etnic* » (*Curs de fonetică generală*, București, 1930, 25—26). Al. Procopovici crede în puterea sângelui (*Mic tratat de lingvistică generală*, 1930, 116),

ca W. Meyer-Lübke în glasul sângelui (*Die Kultur der Gegenwart*, partea întâia, seria XI, I, 1909, p. 461 ap. Sextil Puşcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*. Bucureşti, 1920, 19). Vezi şi Al. Graur în *Rev. Ist. Rom.* II, 50; Th. Capidan, în *Dacoromania*, VII, 517 sqq. Dintre învăţaţii străini A. Meillet vede în influenţa substratului « la seule condition qu'ait envisagée sérieusement jusqu'ici pour expliquer le changement phonétique ». In altă parte: « En apprenant une lague nouvelle, les sujets ne perdent pas pour cela leur hérédité. Des tendances qui se font jour dans la langue indigène peuvent dès lors se manifester aussi dans la langue nouvellement adoptée » (*La méthode comparative en linguistique historique* (Oslo), 1925. 80. Tot aşa: « Une population en changeant la langue, a gardé ses vieilles habitudes articulatoires » (*Caractères généraux des langues germaniques*, Paris (1930), 40. Vezi şi *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. Paris (1931), 233). La prima părere, Matteo Bartoli face următoarea justă observaţie: « A questo giudizio sono da fare almeno due aggiunte. L'una è quella dei superstrati e anche dei cosi detti adstrati » (*Archivio Glottologico Italiano*, XXVII, 1935, III, sqq.). Pentru întreaga bibliografie privitoare la această controversă, vezi nota 22 dată de Matteo Bartoli la 103 şi M. Friedwagner, *Über di Sprache u. Heimat der Rumänen* în *Zeitschr. f. rom. Phil.*, LIV (1934), 654, nota 5. Vezi şi interesantul studiu al lui Matteo Bartoli, *Caratteri fondamentali della ligua nazionale italiana è delle lingue sorelle*. Torino (1936), 91.

[162]) Th. Capidan, *Aromânii*, 142.

[163]) « Diese Stimmung findet ihren unmittelbaren Ausdruck in dem musikalischen Rhythmus, dem Einzigen was jeder Sprache und jeder Mundart durchaus eigentümlich ist, was sie mit keiner andern teilt. Es ist dasjenige was uns bei Erlernung einer fremden Sprache von der eigenen am letzten anhaften bleibt, wenn wir auch die Aussprache überwunden haben. Wir erkennen ihn nur bei Vergleichung grosser Verschiedenheiten, wie wir einen Berliner, einen Dresdener und einen Wiener durch ihn, auch bei genau gleicher qualitativer Lautierung unterscheiden würden. Es wäre wünschenswert, dass man den Rhythmus von vielen verwandten Mundarten durch Noten darstellte; ich glaube, es würde die Brücke zwischen Physiologie und Sprachwissenschaft, die bis jetzt nur aus einer gewissen Entfernung zueinander herüberblicken, geschlagen werden »

(*Hugo Schuchardt-Brevier*, Ein Vademekum der allg. Sprachwiss., 1928, 182). Despre originea autoctonă a ritmului muzical la Români, cf. și Ol Densusianu în *Grai și Suflet*, I, 19.

[164]) Kr. Sandfeld, *o. c.*, 6. Cf. și Sextil Pușcariu, *Dacoromania*, VII, 490. Vezi și observațiile pe care le face Al. Graur (*Rev. Ist. Rom.*, II, 83) în legătură cu titlul lucrării lui Sandfeld « Linguistique Balkanique ». La acestea aș mai adăoga următoarele: titlul « Linguistique Balkanique » se justifică numai prin faptul că este vorba despre un studiu care se ocupă cu fapte de limbă din domeniul limbilor sud-esteuropene, fără relație cu unitatea fondului pe care aceste limbi s'au desvoltat. Acest fond privește cel mult domeniul albano-român. Vezi și A. Meillet, « Le problème de la linguistique balkanique », în *Revue Intern. des Études Balk.*, I, 29 sqq.; și G. Anagnastopoulos, « les langues balkaniques », *ib.*, 277 sqq.

[165]) Și N. Iorga este acum de aceeași părere: « Le premier produit de la vaste synthèse accomplie des deux côtés des Carpathes et sur les deux rives du Danube a été une nouvelle langue néo-latine... le roumain, avec ces deux ou même trois dialectes » (*La place des Roumains dans l'histoire universelle*, 33).

[166]) Al. Philippide, *o. c.*, 799. In urmă de tot, Dr. Aurelian Sacerdoțeanu s'a ocupat cu « Vlahii din Calcidica » (*In Memoria lui Vasile Pârvan*. București 1934, 303—311,) reunind la un loc datele cunoscute, fără să lămurească chestiunea referitoare la Βλαχορηχῖνοι. Numele șefului *Cuber* nu poate fi apropiat de *Ciubăr*, care este de origine mai nouă (cf. ung. *csöbör*, germ. *Zuber*).

[167]) Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a anomasticei*. București 1933.

[168]) Această formațiune se întâlnește cu același cuvânt de bază și în *Bitcuchi*, comună românească din Albania în apropiere de Moscopole, în alb. *Bithkukj* (din *bith* < *byth* « cur » și *kukja* « roșu ». Weigand (*Balkan. Archiv*, III, 233), vorbind despre *Dormitor*, nu admite originea lui românească. Despre *Bitcuchi*, cf. *Românii Nomazi*, 66, 70.

[169]) Această despărțire pe care Al. Philippide o pune, fără niciun motiv, în a doua jumătate a sec. al VI-lea: « In a doua jumătate a sec. al VI-lea s'au despărțit, însă, Dacoromânii împreună cu Istroromânii de o parte, de Macedoromânii de altă parte » (*Orig. Rom.*, II, 404), iar O. Densusianu în sec. al XIII-lea: « On peut donc

poser le XIII siècle comme dernier terme de l'émigration macédo-roumaine au nord et comme époque de la séparation du daco-roumain » *(Hist. de la langue roum.*, 328) nu poate fi determinată mai de aproape. Apariţia Vlahilor de vreme în sudul peninsulei nu implică despărţirea lor de restul poporului român la o dată atât de timpurie. In privinţa aceasta ştim numai că elementul maghiar lipsind din graiurile Aromânilor şi Meglenitilor, despărţirea acestora trebuie să se fi întâmplat înainte de atingerea Românilor din Dacia cu Ungurii, cam prin sec. X—XI.

[170]) Vezi şi N. Iorga, *Le Caractère commun des Inst. du Sud-Est de l'Europe*, 110 sqq.; *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (1935) I 43 sqq.

[171]) Ştefan Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, apărută în *Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte*, Berlin und Leipzig 1929, capitolul: *Bulgarisch und Rumänisch*, 4.

Dr. L. Miletič, *Edinstvoto na bălgarskija ezik v negovite narečija* (Unitatea limbii bulgare în diferitele ei dialecte), apărută în primul număr din revista *Bălgarski Pregled*, 1929), kniga 1, 3.

[172]) D. Scheludko, *Lateinische und rumänische Elemente im Bulgarischen* în *Balkan-Archiv*, III (1927), 252—282.

[173]) Cf. *Jahresber*, XV, 89.

[174]) Cf. *Dacoromania* III, 129.

[175]) Lubor Niderle, *Manuel de l'antiquité slave*. Tome II: *La civilisation* (1926), 2 sqq.

[176]) Vezi despre aceasta lucrarea mea *Fârşeroţii*, studiu lingvistic asupra Românilor din Albania. Capitolul: *Nume de localităţi creştine în toponomastica albaneză*. (Lucrarea se găseşte în curs de apariţie).

[177]) Chiar Weigand, vorbind despre originea traducerilor paleoslave, susţine că ele « samt und sonders Übersetzungen aus dem Griechischen darstellen » (*Ethnographie von Makedonien* (1924), 58).

[178]) Fr. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen* apărută în *Denkschriften der philos-histor*. Cl. Vol. XII (1860).

[179]) *Rumunische Untersuchungen I Istro- und macedorumunische Sprachdenkmäler*. Ib. vol. XXXII (1881).

[180]) Πρωτοπειρία din 1770 şi Εισαγωγιακὴ διδασκαλία din 1802.

[181]) *Dacoromania* III, 188.

[182]) G. Meyer, *Neugriechische Studien : Die lateinischen Lehnworte im Neugriechischen*, Vol. III şi *Die romänischen Lehnworte im Neugriechischen*, Vol. IV, 1895,

183) « *Rusalja* im Rum. fehlt dafür ein Erbwort. Wie bereits gesagt, handelt es sich hier um eine heidnisch-antike Entlehnung » *(Balkan-Archiv* III, p. 276).

184) « Edna osobenost na vraždebskija govor » Vol. LXIII, 108.

185) In *Dacoromania* III, 171 am dat şi cuvintele bulgăreşti citate de Conev.

186) Cunoscutul slavist Leskien spunea în această privinţă: « das heutige Bulgarisch fällt aus dem Rahmen der slavischen Sprachen heraus » (Weigand, *Ethnographie von Makedonien* (1924), 59.

187) Weigand, *ibid*, 59.

188) St. Mladenov, *ibid*, 5.

189) *Členat v bălgarskija i v ruskija ezik* in *Cbornik za nar. umotv. naukai kn.* XVIII, p. 4—68. *O članu u bug. jez.* Agram, 1889.

190) Lucrarea lui Conev n'a corespuns peste tot, în ce priveşte discernământul etimologic al cuvintelor, aşteptărilor ştiinţifice. Filologii bulgari cred încă până azi că la noi, tot ceea ce poartă pecetea slavă, este numai de origine bulgărească. Dar poporul nostru a venit în contact şi cu Sârbii, Slovenii, Ruşii, Polonii, etc., prin urmare, o mulţime de cuvinte, deşi ca origine sunt slave, nu aparţin limbii bulgare.

191) Cf. Dr. Wenzel Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, Vol. II, 305.

192) *Ibidem*.

193) *Archiv für sl. Phil.* Vol. XVI 283. Vezi vol. XX 604.

194) Despre articolul în ruseşte vezi şi C. Racoviţă, *L'article en russe* în *Grai şi Suflet* VI (1938), 90.

195) Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*. Berlin 1941.

196) Vezi şi cele spuse de d-l P. Skok în această privinţă: « La science slavistique restera nécessairement incomplète jusqu'au moment où elle se décidera de consacrer systématiquement une attention spéciale à la langue et au passé de deux peuples avec lesquels les Slaves avaient toujours des rapports bien intimes. Ce sont à côté des Hongrois principalement les Roumains dont la langue présente beaucoup d'éléments d'une utilité assez considérable à la solution des problèmes slavistiques » *(Slavia* I, 485).

197) « Les noms des premiers Voévodes et cnèzes sont pour la moitié slaves » (N. Iorga, *Relations entre Serbes et Roumains*, Bucarest 1922, p. 13).

[198]) Originea slavă a acestor cuvinte a fost susţinută în 1866 mai întâi de Fr. Miklosich *(Die sl. Elem. im Rum.*, 10). Dela Miklosich a trecut la toţi filologii români (O. Densusianu, *Hist. l. rom.*, I, 271; I. Bărbulescu, *Individ. limbii rom. şi elem. sl.*, 127, 132; Al. Rosetti, *Grai* şi *Suflet*, 158 urm.). Ea n'a fost admisă de toţi filologii români, din cauza trecerii lui *a* urmat de *n* în *ân* ca în elementele latine. Este drept că Al. Rosetti, în articolul citat, a încercat să dea acestei treceri ca şi cuvintelor rămase cu *a* nemodificat *(hrană)* o explicare, după cum *n* din elementele slave era sau nu grupat în aceeaşi silabă. Totuşi ea n'a putut convinge pe nimeni. (Vezi despre aceasta O. Densusianu în *Grai şi Suflet*, V, 177 urm. şi S. Puşcariu în *Dacoromania*, VIII 377).

[199]) A. Meillet, *Intr.*, 264.

[200]) Vezi despre aceasta şi Al. Philippide, *Or. Rom.* I, 443; S. Puşcariu în *Dacoromania*, III, 381.

[201]) *Les diphtongues à liquides dans les éléments slaves du roumain* Vezi şi *Dacoromania*, VI, 350.

[202]) Cf. P. Skok în *Slavia*, VI (1927), 128.

[203]) In lucrarea mea *Elem. sl. în dial. arom.*, 35 urm., am încercat să arat, în contra părerii lui Miklosich şi Byhan, că *ѫ* > *un* este de origine sârbocroată, mai ales că ea se găseşte şi în limbile gr. şi alb. (ζοῦμπρος < *zǫbrŭ*; στοῦμπος < *stǫpŭ*; alb. sundoj < *sǫditi*; dumbrejet < *dǫbŭ* etc.). La părerea mea s'a asociat în parte şi Gr. Nandriş, într'o comunicare făcută la al II-lea Congres internaţional al Slaviştilor ţinut la Varşovia în 1934, admiţând origina lui *un* < *ѫ* dintr'un dialect de tranziţie sârbo-bulgar: Nu se ştie întru cât acest dialect de transiţie era mai mult bulgăresc decât sârbesc. Fapt este că fenomenul care ne preocupă nu se găseşte în bulgăreşte, pentrucă, în contra aserţiunii d-lui Ilie Bărbulescu, un *ѫ* > *un* n'a existat şi nu există în dialectele bulgăreşti. Din acest punct de vedere nici părerea d-lui St. Mladenov *(Arch. f. sl. Phil.*, XLI, 150) nu corespunde realităţii lingvistice. El respinge părerea filololor, după care cele două reflexe: *un*, *în* ale lui *ѫ* ar proveni din diferenţe cronologice, atribuindu-le pronunţării bulgare dialectale. Dintre filologii români, Dr. Anton B. J. Balotă, în lucrarea sa *La nasalisation et le Rhotacisme dans les langues roumaine et albanaise* (1926, 107) s'a ridicat, fără succes, în contra elementului cronologic la interpretarea celor două reflexe ale vocalei nazale în chestiune.

[204]) Vezi despre aceasta Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, (1925) şi Sextil Puşcariu, *Studii Istroromâne*, II (1926).

[205]) In lucrarea *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi* (1929), d-l Ilie Bărbulescu a încercat să dea o deslegare mai multor probleme din domeniul raporturilor lingvistice slavo-române. Din nenorocire, ea n'a fost primită de specialişti. Pentru orientare, trimet pe cititor la darea de seamă asupra ei de Gr. Nandriş *(Rev. Ist. Rom.*, II, 1932, pp. 387—411), care sfârşeşte după cum urmează: « Problema elementului slav din limba română, precum şi problema conexă a primelor raporturi între Slavi şi Români, nu au fost soluţionate prin această lucrare » (411).

[206]) N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, Bucarest 1937, II, 301.

[207]) Pentru numele Slavilor la Macedoromâni cf. Perícle Papahagi, *Numiri etnice la Aromâni* în *Anal. Ac. Rom.* Seria III, tomul III, Bucureşti, 1925, 1 şi 27. Forma macedor. *Scl'au* cu înţelesul « sclav » dată de Per. Papahagi (p. 28) nu există. In schimb, există *sclav* (pl. sclayi) din gr. σκλάβος (cf. Chr. Geagea, *Elementul grec în deal. arom.*, 1931, p. 199). De fapt, acesta este cuvântul din versurile citate de autor din G. Weigand, *Die Aromunen* II, 164, nu *Sclau*.

[208]) Gustav Meyer, *Neugriechische Studien*, II. Die slavischen, albanischen und rumänischen Lehnworte im Neugriechischen, Wien 1894.

[209]) Georg G. Murnu, *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen, mit historischen Vorbemerkungen*. München 1902.

[210]) Th. Capidan în *Dacoromania*, III, 180; Sextil Puşcariu, *Studii Istroromâne*, II, 274 urm.

[211]) Const. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, 129.

[212]) Vezi *Individualitatea limbii române*, 475, urm.

[213]) *Recueil des communications. Section I — Linguistique*, 4.

[214]) *Raporturile linguistice slavo-române*, publicat în *Dacoromania*, III, 180.

[215]) Publicată în *Anuarul Inst. de Ist. Naţ.* din Cluj, IV, 175—194.

[216]) Th. Capidan, *Românii Nomazi*, Cluj (1926), 113.

[217]) Th. Capidan, *Les Macédo-Roumains*. Esquisse historique et descriptive des populations roumaines de la péninsule balkanique. Bucarest 1937, 19. — J. Jud, *Sur l'histoire de la terminologiee cclési-*

astique de la France et de l'Italie, publicat în *Revue de Linguistique Romane*, tome X (1934), 7.

[218]) Vasile Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911, 86 sqq.

[219]) *Ibidem*, 91.

[220]) *La terminologie crétienne en slave: l'eglise, les prêtres et les fidèles*, publicat în *Revue des Études slaves*, tome VII (1927), 178—198.

[221]) Vezi Samuel Kraus, *Synagogale Altertümer*, Berlin-Wien (1922), 337, citat după P. Skok.

[222]) Vezi interesanta expunere însoţită de unele documente a lui G. D. Serra, făcută în *Dacoromania*, V (1927—28), 431.

[223]) *Zeitschrift für slav. Philologie*, III, 398.

[224]) Gunnar Gunnarsson, *Das slavische Wort für Kirche* (Recueil de travaux publié par l'Université d'Uppsala). 1937, 67.

[225]) *Raporturile slavo-române*, publicat în *Dacoromania*, III (1923), 129—234.

[226]) Petar Skok, *ibidem*, 178.

[227]) Candrea-Densusianu, *Dicţionarul Etimologic al Limbei Române*, Bucureşti 1907, 65 (409).

[228]) *Introduzione alla neolinguistica*, nella Biblioteca dell' Archivum romanicum. Ginevra, 1925. *Breviario di neolinguistica*. Parte II, Criteri tecnici. Modena, 1928.

[229]) *Le tre basolche di Ragusa e la coppia basilica ed ecclesia*, extras în 15 p. publicat într'un volum omagial.

[230]) «*Koleda*... ist, neben *bojici*, *bojik* die gebräuchlichste Benennung der Weihnachten» (St. Romanski, *Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen*, publicat în *Jahresbericht*, XV (1909), 112.

[231]) Vezi şi Candrea-Densuşianu, *o. c.*, 40 (263).

[232]) S. Fl. Marian, *Sărbătorile la Români*. Studiu etnografic, I, 95.

[233]) N. Iorga, *Istoria războiului balcanic*. Lecţii ţinute la Universitatea din Bucureşti, 1925, 43.

[234]) Const. Jireček, *Albanien in der Vergangenheit*, în *Illyrisch-Albanische Forschungen*, de Dr. Ludvig von Thallóczy.

[235]) Preotul Nicolae M. Popescu, *Ioan «prevtul» episcopiei Aromânilor*. Cel mai bătrân preot român — pe la anul 1050. Publicat în *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, anul 52 (1934), 457.

[236]) Sextil Puşcariu, *Studii Istroromâne*. Vol. II: *Introducere—Gramatică—Caracterizarea dialectului Istroromân*. Academia Română (Studii şi cercetări XI), Bucureşti, 1926.

[237]) Vezi *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* dela Universitatea din Cluj, anul II (1924), 92—117.

[238]) *Raporturile albano-române (Dacoromania II)*, capitolul: « Consideraţiuni finale », 482, — *Raporturile lingvistice slavo-române (Dacoromania III)*, capitolul «Consideraţiuni finale », 234. — *Elementul slav în dialectul aromân*, (Academia Română), Bucureşti, 1924, 51 şi urm — *Meglenoromânii*, Vol. 1, *Istoria şi Graiul lor*, (Academia Română), Bucureşti, 1923, 50 şi urm.

[239]) Vezi citatele în *Românii Nomazi*, capitolul: « Vechimea nomadismului la Aromâni », 21—27.

[240]) Vezi *Originea coloniilor române din Istria* « Anal. Acad. Rom. », Bucureşti 1924 şi mai ales *Vlahii şi Morlacii*, studiu din istoria românismului balcanic, Cluj 1924.

[241]) Cf. *Grai şi Suflet*, vol. II, 362—382.

[242]) Cf. *Dacoromania*, IV, Partea I, 38—66.

[243]) Chestiunea dacă graiul Megleniţilor reprezintă un dialect sau, cum susţine O. Densusianu, un subdialect, n'are importanţa pe care vrea să i-o dea autorul. Un grai, care s'a despărţit de atâtea veacuri din limba comună, nu se mai poate păstra într'un simplu subdialect. Cu atât mai mult, cu cât dialectul meglenit, ca unul care a fost izolat, este tot aşa de greu de înţeles de Aromâni ca şi de Dacoromâni. Dacă însă, după cum susţine O Densusianu, din complexul de particularităţi dialectale, divergenţele care rezultă din fonetismul consonantic au mai multă valoare pentru imprimarea caracterului de dialect, la aceasta răspund că în dialectul meglenit nicio particularitate nu se arată mai caracteristică faţă de dialectul dacoromân decât aceea care rezultă din pronunţarea lui *ce, ci* ca *ţe, ţi* Ea ţine tocmai de fonetismul consonantic.

[244]) Al Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI siècle*, Paris 1926, 134.

[245]) Cuvântul *păstor* lipseşte la Megleniţi şi la Aromâni El este, după cercetările mele, popular la Megleniţi se găseşte atestat în materialul strâns de mine şi este dat şi de Per. Papahagi. Prin urmare nu poate fi vorbă despre o influenţă aromânească

[246]) Mai în urmă şi A l. R o s e t t i «L'examen de la structure phonique du mégleno-roumain ne confirme pas la façon de voir de M D e n s u s i a n u» *(Recherches,* 130).

[247]) *Hist de la langue roum.* Vol. I, 324

[248]) Dr O. G o r k a, *Anonymi Descriptio Europae orientalis,* ap. S e x t i l P u ş c a r i u, *Studii Istroromâne,* 1926, 356,

[249]) Dintre scriitorii aromâni din sec XVIII, acela care aminteşte vag despre această coborîre este C o n s t. U c u t a. Vroind să explice în prefaţa cărţii sale publicate în 1797 cauza pentru care au pătruns în dialectul aromân atâtea elemente străine, adaogă «Că de căcum ğucăm de locŭ şi de tru patridă, nă misticăm cu alte soi ş-alăxim şi zboarăle ca tru amirăril'ile ţi bănăm» (căci de când ne-am mişcat din locurile noastre şi din patria primitivă, ne-am amestecat cu alte neamuri şi am schimbat şi cuvintele, după împărăţiile pe unde am trăit)

[250]) De altfel, Meglenoromânii, pe vremea aceea, erau confundaţi cu Aromânii.

[251]) N. I o r g a, *Istoria Românilor din Peninsula Balcanică,* Bucureşti 1919, 21.

[252]) Vezi *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* dela Universitatea din Cluj, anul II (Bucureşti 1924), 109—112.

[253]) S i l v i u D r a g o m i r, *Vlahii şi Morlacii,* 26.

[254]) O. D e n s u s i a n u, *Hist de la langue roum* , I, 339.

[255]) A. R o s e t t i, *o c*, 122.

[256]) Cf S e x t i l P u ş c a r i u, *Studii Istroromâne,* II, 99.

[257]) La Albanezi fenomenul se arată mai rar decât la Români. De aceea s'a crezut că *l'aft* «laudă» şi *l'εvdoń, l'avdεroń* «lăudare» (din lat. *laudem, laudare)* ar fi influenţate de dialectul aromân (cf. *Dacoromania* II, 477). Dar alături de aceste forme avem şi *kafšε* «obiect, lucru, ceva» din lat. *causa* (cf. G M e y e r, *Alb Wb.*, 166, W e i g a n d, *Alb. Wb* 32) care nu se găseşte la Aromâni. Nici chiar vechimea prea mare a fenomenului la Greci, căci el apare în cele mai vechi elemente greceşti din limba ebraică, împrumutate încă din primele veacuri ale erei creştine (cf N J o k l, *Altmakedonisch-Griechisch-Albanisches* în *Indogerm Forsch.* XLIV, p 34), n'ar putea exclude o origine locală comună pentru Greci, Albanezi şi Românii balcanici.

[258]) «Date precise lipsesc pentru ca să se poată fixa condiţiile în care a avut loc romanizarea ce a urmat izbânda definitivă a armatelor

republicii, Trebuie să se admită totuşi — şi am indicat-o adesea — că alături de trimeterea pe cale oficială a coloniştilor, de stabilirea soldaţilor care-şi isprăviseră cariera şi cari contractaseră legături în ţară, a fost şi aportul de populaţie datorit iniţiativei clasei rurale înseşi. Intr'o regiune ca Italia din această vreme, care primea de aiurea, din Sicilia, din Africa, din insulele Mediteranei răsăritene din Egipt mijloacele sale de hrană şi care prefăcea vechile câmpii muncite de ţărani liberi în ferme încredinţate lucrului sclavilor sau în parcuri şi grădini de plăcere în jurul vilelor luxoase, rolul acestor ţărani de veche şi zdravănă rasă era cu adevărat sfârşit Ei nu puteau nici să se potrivească după noile condiţii de viaţă dela ţară, nici să găsească locuri în oraşe, pe care apucaseră a le năvăli intruşii străini, venind de aşa de departe cum este Asia semită. Nevroind să decadă, să piară de o ticăloasă moarte înceată, aceşti ţărani trebuiră să emigreze O parte dintre dânşii se îndreptară către Apus şi dădură Provenţei caracterul său lămurit roman, cealaltă parte, cea mai importantă luă, prin pasurile Alpilor orientali, drumul care duce la Balcani şi la Pind » N. Iorga, 4, *ibidem*, 8

259) Dr. Ludowig von Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I Band, 60

260) Fr Micklosich *Beitrage zur Lautlehre der rumanischen Dialekte.* Consonantismus II, 48

261) Apărută în *Beihefte zur Zeitschrift fur rom. Philologie*, vol. XXVI, 15 (1910).

262) N. Iorga, *Sârbii, Bulgarii şi Românii în Peninsula Balcanică în evul mediu*, în Analele Academiei Române, seria I, tomul XXXVIII (1915—1916), 107.

263) Graniţa dintre cultura greacă, la sud, şi cultura romană, la nord, începea pe ţărmul Mării Adriatice dela un punct aproape de oraşul *Lissos*, la răsărit, trecând prin munţii Miridiţilor şi ai Dibrei, continuând în Macedonia de nord între *Scupi* (Zlokušani, în partea de nord-vest de Scopie) şi *Stobi* (ruinele care se văd şi azi în dreptul unde se varsă Ţârna în Vardar), înconjura oraşele *Naissus* (Niş) şi *Remesiana* (Bela-Palanka) cu cetăţenii lor Romani, pe când *Pautalia* (Kustendil) şi *Serdica* (Sofia), cu toată regiunea Pirotului, aparţineau zonei de influenţă greacă, de aci ea se îndrepta dealungul povârnişului de miazănoapte al muntelui Balcan la Marea Neagră. Cf C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 39.

264) Derivaţia lui *Morovclahi* dela sl. *more* (mare) n'ar fi cu putinţă şi pentru faptul căci atunci ar fi trebuit să avem *Morvlasi* sau *Morlasi*, în niciun caz *Morlachi* (vezi despre această etimologie N. Iorga *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, 1922, 31 n). Presupun că tot culoarea neagră a hainelor a făcut pe Greci să le dea numele ajuns până la noi.

265) N. Iorga, *Istoria Românilor din Peninsula Balcanică* (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia etc.), Bucureşti, 1919, 40.

266) S. Novakovič, *Selo*, 32, ap. Jireček, *o. c.*

267) In dialectul aromân lipseşte cuvântul *cătun* cu înţelesul din dialectul dacor. « Sat mic, locuinţă de porcari şi pescari, (la Românii din Serbia) colibă, bordeiu » (cf. *Dacoromania* I, 254, nota 1). In acest dialect îi întâlnim odată ca nume de localitate *Paljokatunon* (cf. G. Weigand, *Jahresbericht des Inst. f. rum. Spr. XXI-XXV*, p. 63, *Dacoromania*, I, 421). Ca apelativ cuvântul se găseşte la N. Constantinide, supt forma *cătună*, tradus prin ἰδιοκτησία, ἔπιπλα (proprietate, mobilele unei locuinţe), derivându-l ἐκ τοῦ μεσαίων λατ. catuna. Δουκάγγιος « κατούνιον, στρῶμα » cf. Ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς κουτσοβλαχικῆς γλώσσης ὑπὸ Κωνσταντίνου Νικολαΐδου, Ἐν Ἀθήναις 1909, 210. In acest înţeles cuvântul nu-mi este cunoscut şi nu se găseşte dat în niciun glosar macedoromân. Se vede că el se întrebuinţează la Aromânii din Olimp, de unde este originar Constantinidi. Vezi mai pe larg, Capidan, *Raporturile albano-române*, în Dacoromania, II, 465

268) N. Iorga, *ib*, C. Jireček, *o. c*, 156.

269) « Resturile unei cărţi de donaţiune dela anul 1942, emanată dela ţarul sârbesc Duşan şi relativ la starea socială a Românilor de peste Dunăre », în *Arhiva Istorică a României*, vol. III, 85

270) « Un chrisovul al regelui sârbesc Ştefan Miliutin », în *Convorbiri Literare*, XXIV, 488.

271) *Dacoromania*, I, 196—197.

272) Silviu Dragomir, *Vlahii din Serbia*, apărut în *Anuarul Institutului de istorie naţională din Cluj*, publicat de Alex. Lapedatu şi Ioan Lupaş, I (1921—1922), 279.

273) Cf. vocativul în -o la substantivele femenine. Legătura dintre numeral şi substantiv prin prep. *de*, începând dela douzăzeci în sus la Dacoromâni şi dela unsprezece la Aromâni şi Meglonoromâni. Vezi Fr. Miklosich, *Die Slavischen Elemente im Rumanischen*,

17, în care sunt citate şi alte asemănări reproduse şi la O. Densusianu, *Histoire dela langue roumaine*, vol. I, I, 243 şi urm.; Sandfeld Jensen, *Die nichtlateinischen Elemente im Rumanischen*, in Grober's Grundriss, I², 530.

[274]) *Studii Meglenoromâne*, Vol I· *Meglenoromânii, istoria şi graiul lor*, lucrare prezentată Facultăţii de Filosofie şi Litere dela Universitatea din Cluj, ca teză de habilitare, în 15 Noemvrie 1921.

[275]) Cf. Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, Istoria şi Graiul lor. Bucureşti 1925. Sextil Puşcariu, *Studii Istroromâne* în colaborare cu M Bartoli, A. Belulovici şi A. Byhan, Bucureşti 1926. Th Capidan, *Aromânii*. Dialectul Aromân. Studiu lingvistic, Bucureşti 1932

[276]) D-l Marius Valkoff în *Cronique Roumaine* (1932—1938), publicat în *Neophilologus*, XXIV (1933), 254, vorbind despre originea geografică a Macedoromânilor, respinge ideea despre autoctonia lor în Pind. Aici vreau să lămuresc pe d-l M. Valkoff, mai întâi, că tot ceea ce am spus despre originea sudică a Macedoromânilor, am dat-o, în lipsă de date istorice, ca o simplă probabilitate. Iată ce spuneam în aceasta privinţă în capitolul « Patria primitivă a Aromânilor » din *Aromânii :* « Din cele expuse până aci, rezultă că încă nu avem probe suficiente pentru dovedirea sigură a patriei primitive a Aromânilor din sudul peninsulei balcanice. Datele istorice ca şi evoluţia limbii lor vorbesc pentru coborîrea lor din nord. Aceasta însă nu exclude posibilitatea ca, la coborîrea Aromânilor în Pind, să se fi păstrat unele resturi din elementele băştinaşe romanizate, din care s'ar putea explica continuarea unor nume de localităţi ca cele expuse mai sus sau chiar a unor particularităţi de grai din dialectul aromân. Cu toate acestea, recunosc şi eu că, pentru deplina lămurirea acestei continuităţi, mai este nevoie şi de alte dovezi » (p. 29). Al doilea, vorbind despre autoctonia lor în Pind, n'am exclus provenienţa lor nordică. Iată ce spuneam în « Romanitatea Balcanică » la care se referă autorul· « Originea lor trebuie căutată nu numai în ţinuturile carpato-dunărene, dar şi în Pind, acolo unde ei astăzi se prezintă în mase mari şi compacte, iar în trecut s'au putut constitui în unităţi politice » (p. 53). D. M. Valkoff, vorbind despre ţăria influenţei greceşti la sud de faimoasa linie învechită a lui Jireček, se întreabă. « Pourquoi les pâtres romans n'auraient-ils pas pu essaimer également au sud de la frontière linguistique dès le début du moyen-

âge, et conserver ainsi dans leur patrie originelle leur nom latin d'une rivière ou d'une ville importante? ». Dar acest nume de râu este tocmai *Băiasa* (Grecii îl numesc *Vojusa* iar Albanezii *Viosa)*, care, împreună cu numele de oraşe mai mari *Lăsun* şi *Sărună*, formează baza discuţiei întregei teorii despre originea parţială a Macedoromânilor în sudul peninsulei balcanice. (Vezi acum şi Sextil Puşcariu, *Limba română*, Vol. I, Privire generală, în Biblioteca Enciclopedică Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă Bucureşti 1940, 253).

[277]) Vezi despre aceasta « Essai de reconstitution du roumain primitif, de Sextil Puşcariu, *Etude de linguistique roumaine*, Cluj-Bucureşti, 1937, 64 urm.

[278]) In biblioteca bisericii Sf Clement din Ohrida (Macedonia jugoslavă) s'a găsit un caiet compus din mai multe foi de pergament provenind din sec al XI-lea. Pe una din aceste foi stă scris. 'Ιωάννης ἱερεὺς τῆς ἁγιοτάτης ἐπισκοπῆς Βλάχων (Ioan, preot al sfintei episc. a Vlahilor). Cf Ivan Snĕgarov, *Istoria na Ohridskata Arhiepiskopia* (Istoria Arhiepiscopiei din Ohrida), Tom. I, 192. La noi această notiţă atât de preţioasă pentru viaţa religioasă a Românilor din sudul Dunării a fost relevată pentru întâia dată de Preotul Niculae M Popescu în Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti, anul 52 (1934), p. 457

[279]) Cf Per Papahagi în *Dunărea*, revistă ştiinţifico-literară, Silistra, I (1923) 150. Sextil Puşcariu, în *La Transylvanie*, Bucarest 1938, 58, *Limba română*, vol I, 1940, 248.

[280]) Cf lucrarea mea *Aromânii*, 315, unde se dau şi alte forme.

[281]) Sextil Puşcariu, *Les enseignements de l'Atlas Linguistique de Roumanie* Extrait de *Revue de Transylvanie*, tome III, no. I (1935), 7.

[282]) Ernst Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumanen*. Sonderabdruck aus dem Jahrb. d. Preuss. Ak. d Wiss zu Berlin, 1940, 13.

[283]) Cf. *Aromânii*, 319 § 152 b.

[284]) Th. Capidan, « Le jeu aux osselets chez les Roumains, les Slaves et les Albanais », publié dans la *Revue Intern. des Etudes Balk* I année (1934), 211—231

[285]) « Nous savons que les Roumains de Săcele sont venus à une époque tardive en Transylvanie du sud », 328.

[286]) L. Şăineanu, *Istoria filologiei române*, Bucureşti 1892, 71.

287) Dare de seamă critică despre *Teoria lui Rosler* a d-lui X e n o p o l, 589.

288) *Histoire de la langue roumaine*, T. I, 313—314.

289) *Cuvente din Bătrâni*, I, p. 56

290) Despre acest cuvânt n'am vorbit în comunicarea mea, deși mi-l însemnasem printre cele dintâi. Inainte de plecarea mea la congres, întâlnindu-mă cu d-l I. M o r o i a n u, profesor la Academia Comercială din Cluj, care îl comunicase d-lui S e x t i l P u ș c a r i u, domnia sa mi-a afirmat că existența lui la bătrânii din Săcele nu e sigură. Aceeași afirmație a făcut-o și d-lui prof C o n s t L a c e a. Aici adaog, că dacă într'adevăr cuvântul *amiroană* ar fi existat la bătrânii din Săcele, atunci N i c. D e n s u s i a n u nu l-ar fi lăsat nerelevat

291) D-l T a c h e P a p a h a g i în interesantul său studiu « Cercetări în Munții Apuseni » *(Grai și Suflet*, II, p. 22—89), mai relevează și alte apropieri lexicale ca. *altă oară* « altă dată », *încărcare* și cu înțelesul « a murdări », *pătură* « foaie de plăcintă » și alte de mai puțină însemnătate, precum și unele nume de familie, care se întâlnesc și la Aromâni.

292) Columna lui Traian, anul VIII, (1878), 266.

293) Acum în urmă cetim în *Dunărea* (Anul I, 2—4, p. 67). « Repausatul N i c. D e n s u s i a n u dovedește că Săcelenii sunt tot Aromâni, lucru confirmat de existența în limba acestora a unor cuvinte a căror origine aromânească nu poate fi pusă la îndoială » Care cuvinte? Afară de două, trei nume proprii redate, după cât mi se spune, greșit, eu unul n'am găsit nimică!

294) Sonderabdruck aus der Festschrift Meyer-Lubke, I, Halle a. S. 1910.

295) Pentru dialectul meglenoromân vezi T h C a p i d a n, *Meglenoromânii, istoria și graiul lor*. Vol. I, 124.

296) *Graiul din Țara Oașului*, 53—54.

297) *Junimea literară*, Anul XIII, 68.

298) *Junimea Literară*, XIII, 270.

299) F r. M i k l o s i c h, *Beitrage zur Lautlehre der rum. Dialekte*, II, 27.

300) *Junimea Literară*, XIII, p 68 Tot d-l L e c a M o r a r i u a dat acum în urmă și de forma dacoromână (și de astă dată numai dacoromână!) *să vibă* pentru « să vie », o nouă analogie după « să aibă » (Vezi mai pe larg articolul d-lui M o r a r i u, *Chestionar*

filologic, publicat în *Glasul Bucovinei*, Anul VIII (1925), Nr. 1861 din Iunie.

[301]) Cf. Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*, p. 16 şi urm. Profit de această ocaziune ca să rectific o deplasare de citat privitor la funcţiunea *celnicului* la Sârbi, din lucrarea mea *Elementul slav în dialectul aromân*, şi asupra căreia mi-a atras luarea aminte d-l N. Iorga în recensia din *Revue Historique du sud-est Européen*, II, No. 46: Nota 2 dela p. 17 trebuie mutată la p. 16 sub nota 1 şi socotită pentru rândurile 21—22 din textul aceleiaşi pagini. De asemenea, la sfârşitul notei 1 din p. 41 trebuie să se mai adaoge Cf. A. Iliev, *Turski izgovor na bălgarski mestni imena* în *Spisanie*, XIV, p. 113.

[302]) Adevărate aromânisme, astăzi, nu găsim decât la Petru Maior în *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia* şi în *Lexiconul Budan*, pe care le-am publicat în această revistă (cf. Anul XII, 1923, p. 63). Acum în urmă, d-l G. Murnu a introdus un număr de aromânisme în Odisea. Despre acestea vom vorbi altădată tot în această revistă.

[303]) Dr Hermann Guntert, *Grundfragen der Sprachwissenschaft*, (1921), 35.

[304]) Dr Hermann Guntert, *o. c.*, 82.

[305]) *Linguistique historique et linguistique générale* (1926), p 102.

[306]) Karl R v. Ettmayer, *Vademecum fur Studierende der romanischen Philologie*, Heidelberg (1919), 41.

[307]) D. Russo, *o. c.*, 78.

[308]) Vezi şi Sextil Puşcariu în *Dacoromania*, I, 437.

[309]) Les nouvelles étymologies pullulent, et la plupart se présentent d'une manière telle qu'on n'en aperçoit pas même un commencement de démonstration » (*La méthode comparative en linguistique historique* Oslo, 1925, VII).

[310]) N. Iorga, vorbeşte despre aceste călătorii în *Ist. lit. rom.* vol. III, p. 70—71.

[311]) D Bolintineanu, *Călătorii*, II, de Petru V. Haneş, Ed. « Minerva », Bucureşti (1915), 7

[312]) Cf. Albumul acelei excursii de Fr. Lebrun şi I. Voinescu, publicat sub titlul *Macedonia*, Bucureşti 1911.

[313]) Alex. Pencovici, *Despre Românii din Macedonia şi Muntele Atos*. Impresiuni de călătorie. Bucureşti, 1885.

[314]) G. Weigand (*Die Aromunen*, I, p 274), vorbind despre călătoriile lui Bolintineanu în Macedonia, adaogă. « Es macht

auf mich uberhaupt den Eindruck, als ob Bolintineanu gar nicht weiter ins Innere des Landes gekommen sei, sondern in Salonick und Monastir sich Notizen gesammelt und diese in « dichterischer » Weise verarbeitet habe ». Dar nici Bolintineanu nu susține că a fost în interior mai departe decât la Bitolia Este vorba că n'a fost nici la Bitolia.

315) *Exetasis peri ton Romeon i peri ton onomazomenon Vlahon, osi katikusin antiperan tu Dunaveos.*

316) G. Bogdan-Duică îmi spune că *Pouqueville* apare citat și în manuscriptele lui I. Văcărescu. Vezi și G. Bogdan-Duică, *Istoria literaturii române moderne*, 1923, capitolul « Ioan Văcărescu ».

317) *Romanische Studien*, 143

318) *Untersuchungen uber die Geschichte der ostlichen europaischen Volker*, Leipzig 1774

319) *Researches in Greece*. London, 1814. Bolintineanu cunoștea textul lexiconului în patru limbi al lui Daniil, publicat în această lucrare (pp. 384—402) Despre partea istorică a lucrării lui Leake, în care sunt date cele mai multe citate din scriitorii bizantini (pp 362—382), Bolintineanu nu pomenește nimic. Se vede că nu cunoștea lucrarea scriitorului englez decât numai din auzite.

320) « Der Verfasser davon, — este vorba despre Πρωτοπειρία lui publicată în Veneția în 1770 — ist der Protopapas oder vornehmste Prediger in Moschopolis in Macedonien, Herr Theodor Kavalliotis. Er ist ein gelehrter Mann, der gelehrteste unter seinem Volke, der Sprachen, Philosophie und Mathematik mit Nutzen studiert hat ». Pe aceeași pagină în notă mai adaogă · « Er ist aus Moschopolis geburtig · jetzt ohngefahr 46 Jahre alt. Die Humaniora hat er in seiner Vaterstadt bei Chalkeus, einem gelehrten Moschopolitaner und bei Sewastos von Kastoria, dem Oekonom der Kastorianischen Kirche studiert: die Philosophie und Mathematik in Ianina, bei dem gelehrten Eughenius, der jetzt in Petersburg ist und damals Vorsteher der Schule des Karagianni und Marutzi in der vorgedachten Stadt war. Er hat uber fast alle philosophische Wissenschaften geschrieben, wovon aber nichts gedruckt worden » (Johann Thunmann, *Untersuchungen uber die Geschichte der ostlichen europaischen Volker*, Leipzig 1774, 177—178).

321) Vezi şi Per. Papahagi, *Scriitorii Aromâni*, 44.

322) Dr L. Miletič, *Bălgarski Starini* (1920), Kniga, IV, 1.

323) Per. Papahagi, (*o. c*, 42 nota) traduce din greşală « cu cinci ani înainte » în loc de cincizeci de ani.

324) Roja a afirmat că « In der Stadt Moschopolis viele romanisch Bucher gedruckt sind ». (*Unters.* 140).

325) *Jahrbucher der Literatur*, XLVI (1829), p 65. Tot în această revistă care apărea la Viena, vol. XXXIV, p. 111, se găseşte în traducere germană partea care priveşte istoricul Aromânilor, Bulgarilor şi Albanezilor din lucrea lui William Martin-Leake.

326) Fr. Miklosich, *Romanische Untersuchungen*, I. *Istro- und macedo-romanische Sprachdenkmaler*, publicat în *Denkschriften der phil -hist Cl*, XXXII, Bd, Viena 1881, 230

327) Dintre editorii Lexiconului, Per. Papahagi este singurul care face o dare de seamă amănunţită asupra întregului cuprins din lucreara lui Daniil (v p. 105—106), citând toate capitole. Cu toate acestea şi lui i-a scăpat data dela p. 60 şi 61, despre care am vorbit mai sus. Această scăpare din vedere pare cu atât mai surprinzătoare, cu cât la p 40—44 din lucrarea lui se ocupă pe larg cu chestiunea locului şi anului când s'a tipărit *Lexiconul* lui Daniil.

328) « Autorul se numeşte dascăl, econom şi ierochirix; el spune lămurit că a avut numai scopuri scolastice şi nu νὰ κάμῃ διδασκαλίαν τῶν πρακτέων; se dă un chatechism, noţiuni de fizică, un epistolar, cu scrisori şi cu data de 1794, către Domnii noştri, ceva lămuriri despre aritmetică şi cronologie » (N. Iorga, *Istoria Literaturii Române în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1901, 297, nota).

329) Iv. Snĕgarov, *Novi danni za bălgarştinata v Makedonija* (Date nouă despre caracterul bulgăresc al Macedoniei) în *Makedonski Pregled*, I, fasc. 4, p. 56.

330) *Makedonski Pregled*, IV, fasc. 3, 84—85.

331) K Şapkarev, *Bălg. Pregled*, II kniga IX—X, 274. Snĕgarov, din care luăm citatul, spune despre Puliu: « Sled smărta na Ghiorşe Popov... ohridčani povikali za učitel v glavnoto učilişte Hagi Puliu, Vlah ot Samarina » (după moartea lui G. P., Ohridenii au chemat ca dascăl în şcoala principală pe Hagi Puliu, Român din Samarina), *Maked Pregled*, IV, fasc. 3, 60

332) *Makedonski Pregled*, IV, fasc. 3, 84.

[333]) Per. Papahagi, *Scriitorii Aromâni în sec. al XVIII-lea*, 110.

[334]) De oarece această deosebire nu s'a arătat nicăieri până acum, într'un studiu asupra dialectului aromân, primit spre publicare de Academia Română, am încercat să fixez punct cu punct noul material introdus de Daniil în a doua ediţie. In această din urma ediţie şi titlul lucrării apare deosebit.

« Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία περιέχουσα Λεξικὸν Τετράγλωσσον τῶν τεσσάρων κοινῶν Διαλέκτων ἤτοι τῆς ἁπλῆς ρωμαικῆς τῆς ἐν Μοισίᾳ Βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς καὶ τῆς Ἀλβανιτικῆς. Συντεθεῖσα μὲν ἐν ἀρχῇ χάριν εὐμαθείας τῶν φιλολόγων ἀλλογλώσσων νέων παρὰ τοῦ Αἰδεσιμωτάτου, καὶ Λογιωτάτου Διδασκάλου, Οἰκονόμου, καὶ Ἱεροκήρυκος κυρίου Δανιὴλ τοῦ Μοσχοπόλεως. Καλλυνθεῖσα δὲ καὶ ἐπαυξυνθεῖσα τῇ προσθήκῃ τινῶν χρειωδῶν καὶ περιεργείας ἀξίων, καὶ εὐλαβῶς ἀφιερωθεῖσα τῷ Πανιερωτάτῳ, καὶ Λογιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Πελαγωνείας, Ὑπερτίμῳ, καὶ Ἐξάρχῳ κυρίῳ Νεκταρίῳ τῷ ἐκ Μουντανίων....

[335]) Cf. *Knižici za pročit*, VIII, 10, 195, Salonic, 1891.

[336]) Cf. *Zbornik v čest na prof. Miletič*, Sofia, 1912, 163—165.

[337]) M. Selisčev, *Očerki po makedonskoi dialektologii*, T. I Kazan, 1918.

LISTA HĂRŢILOR

TABLA DE MATERII

ERRATA

P. 124, r. 2: lucrurile, în loc de: lucrările.

P. 129, r. 5: la care, în loc de: de care.

P. 162, r. 7: *Sărună*, în loc de: *Sarună*.

P. 209, r. 5: **Originea romanității**, în loc de: **Origine aromanității.**

P. 314, r. 1: s'a ocupat, în loc de: s'a exprimat.

P. 333, r. 32: ἄξων, în loc de: ἄξ ν.

P. 356, r. 4: *vodokrăst*, în loc de: *vodokărštie*.

MONITORUL OFICIAL ŞI
IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI, 1943

C. 16.492.